







# TATVAŚUDDHI

EDITED BY

SURYNARAYANA SASTRI AND RADHAKRISHNAN





**TATTVAŚUDDHI**  
**OF**  
**JÑĀNAGHANAPĀDA**

**EDITED BY**

**S. S. SURYANARAYANA SASTRI**  
*Department of Indian Philosophy*

**AND**

**E. P. RADHAKRISHNAN**  
*Department of Sanskrit*  
*(Catalogus Catalogorum)*



**UNIVERSITY OF MADRAS**  
**1941**

**PRINTED BY G. S. PRESS, MADRAS.**

# ॥ तत्त्वशुद्धिः ॥

ज्ञानघनपूज्यपादविरचिता

चेन्नपुरी-विश्वविद्यालयस्थ-

अध्यात्मविद्याकक्ष्याध्यक्षेण

शे. सु. सूर्यनारायणशास्त्रिणा

संस्कृतकक्ष्याविद्वदन्यतमेन

ए. प. राधाकृष्णेन च

परिशोद्धय सम्पादिता

चेन्नपुरीविश्वविद्यालयः

१९४१.

[मूल्यम् ३-०-०.]



## CONTENTS.

१. अद्वैतप्रकरणम्	....	१
२. ब्रह्मणो निर्गुणत्वप्रतिपादनम्	....	९
३. ब्रह्मणो निर्विकारत्वप्रतिपादनम्	....	१३
४. सर्वज्ञास्तित्वसाधनम्	....	१७
५. ब्रह्मणो जगन्निमित्तोपादानत्वप्रतिपादनम्	....	२३
६. परमाणुवादनिराकरणम्	....	२९
७. प्रधानकारणवादनिराकरणम्	....	३३
८. कार्यत्वनिराकरणम्	....	३७
९. व्युत्पत्तिनिरूपणम्	....	४१
१०. प्रवर्तकनिरूपणम्	....	४४
११. अन्विताभिधानप्रकरणम्	....	४७
१२. क्रियानपेक्षप्रामाण्यनिरूपणम्	....	५३
१३. अखण्डवाक्यार्थनिरूपणम्	....	५८
१४. वैदिकाखण्डवाक्यार्थनिरूपणम्	....	६४
१५. शब्दवृत्तिनिरूपणम्	....	७१
१६. मन्त्रार्थवादप्रामाण्यनिरूपणम्	....	७६
१७. स्फोटनिराकरणम्	....	८१
१८. वेदस्यापौरुषेयत्वप्रतिपादनम्	....	८५
१९. वेदस्य ब्रह्मपरतन्त्रत्वनिरूपणम्	....	९२
२०. प्रपञ्चमिथ्यात्वनिरूपणम्	....	९८
२१. तत्त्वावेदकप्रामाण्यनिरूपणम्	....	१०५
२२. स्वतःप्रामाण्यनिरूपणम्	....	१०९
२३. अनिर्वचनीयख्यातिनिरूपणम्	....	११५

१४.	अज्ञानस्य भावरूपत्वप्रतिपादनम्	....	१३३
२५.	अभावसमर्थनम्	....	१३९
२६.	भेदनिराकरणम्	....	१४५
२७.	असत्कार्यवादनिराकरणम्	....	१५१
२८.	क्षणभङ्गवादनिराकरणम्	....	१५९
२९.	भेदाभेदनिरासः	....	१६९
३०.	देहात्मवादनिराकरणम्	....	१८२
३१.	विज्ञानवादनिराकरणम्	....	१८७
३२.	संसारमिथ्यात्वम्	....	१९२
३३.	स्वयंप्रकाशत्वप्रतिपादनम्	....	१९९
३४.	आत्मनः सर्वगतत्वनिरूपणम्	....	२१२
३५.	साक्षिस्वरूपनिरूपणम्	....	२१७
३६.	ऐकात्म्यनिरूपणम्	....	२२५
३७.	आत्मनः सुखस्वभावत्वनिरूपणम्	....	२३४
३८.	जीवब्रह्मैकत्वनिरूपणम्	....	२४०
३९.	ब्रह्मज्ञाननिरूपणम्	....	२४६
४०.	समुच्चयवादनिराकरणम्	....	२५४
४१.	आत्मज्ञानाधिकारिनिरूपणम्	....	२६४
४२.	ज्ञाने विधिनिराकरणम्	....	२७६
४३.	श्रवणादिसाधननिरूपणम्	....	२८२
४४.	अज्ञाननिवृत्तिनिरूपणम्	....	२८९
४५.	जीवन्मुक्तिसमर्थनम्	....	२९४
४६.	मोक्षनिरूपणम्	....	३०८

## INTRODUCTION

That the *Tattvaśuddhi* had acquired high standing as an advaita manual even by the beginning of the sixteenth century is evident from the references to it in Appaya Dikṣita's *Siddhāntaleśasaṅgraha*. It is difficult to ascertain the exact date or even the period of the author, *Jñānaghanapāda*. An article in the *New Indian Antiquary*<sup>1</sup> seeks to fix the period in the 10th century A.D., probably the early part of it. The attempt is reasonably successful, though there is little positive evidence to go upon except the mention of a Jñānaghana in more than one guruparamparā as fourth in succession to the famous Śaṅkara. Accepting the date usually given for the latter's demise (and there is no sufficient evidence to abandon it), viz., 820 A.D., the fourth in succession from him may well be assigned to some time about 900 A.D. There is, of course, no means of identifying this guru positively with our author except the fact that the lists mention Bodhaghana as Jñānaghana's predecessor, and our author claims a Bodhaghana as his guru. In spite of the lists beginning some with Mahādeva and others with Viṣṇu (according to the religious proclivities of the compilers) and the doubtfulness even of Gauḍapāda having been the immediate predecessor of Śaṅkara's guru (as generally thought and as the lists claim), some measure of credibility may be given to them; and the date arrived at on their basis may be provisionally accepted.

The doctrinal evidence shows that Jñānaghana was a follower of what has (probably only after his time) come to be known as the *Vivaraṇa-prasthāna*, that variety of advaita doctrine which holds that there is but one jīva, that Brahman is the locus as well as the content of avidyā, that it is Brahman which migrates as it were and Brahman which is released as it were, and so on. At times, however, he is willing to take over weapons from the armoury of the rival advaita school, the one associated with the *Bhāmata* and deriving its inspiration from Maṇḍana Miśra, the author of the *Brahmasiddhi*. The criticism of the categories of difference and difference *cum* non-difference derives largely from this source, both explicitly and otherwise. In the very first chapter a verse is quoted from the *Brahmasiddhi* and its argu-

1. NIA, III, ii, 62-72.



ments in that connection are taken over bodily,<sup>2</sup> though the work is not cited by name, with the result that even a writer of Appayya's eminence has attributed the view to Jñānaghana, instead of tracing it back to its source. Again, in the discussion as to the place and value of Scripture, if even perception can apprehend the non-dual,<sup>3</sup> we have a repetition of the *Brahma-siddhi* view. In the controversy as to the nature of avidyā-nivṛtti, whether it is real, unreal or both or indeterminable, our author espouses the view that it is of a fifth mode, other than all these. This view, ascribed to Ānandabodha by Appayya, can be traced back to Vimuktātman, the author of the *Iṣṭasiddhi* and possibly dates back to some earlier now unknown writer. What is interesting in the *Tattvaśuddhi* discussion is not the adoption of this view, but the transition almost in the same breath to another view, justly ascribed to Maṇḍana, viz., that the removal of nescience is nothing other than Self.<sup>4</sup> Nor does the author give any indication of not favouring this view finally, as he does in the discussion of jīvanmukti where he primarily establishes it on the basis of a plurality of jīvas, but subsequently discards the argument as an *aṅgikarāṇavāda*.<sup>5</sup> It may be worth while to note in passing that our author's own proof of jīvanmukti, according to the eka-jīva view is hardly satisfactory; for he has to admit that the appearance of such a released yet embodied soul is due to the would-be disciple's nescience (śiṣyāvidyayā avabhāsa-mānaḥ); and the title of such a nescience-presentation to be a preceptor of advaita is far from clear. This apart, there seems to be evidence to hold that like Citsukha and even Vidyāraṇya, at a later date, Jñānaghana was prepared to acknowledge and adopt features of merit in the rival school of advaita interpretation. Perhaps, he was a pioneer in this; but until we get more materials to fix his date, as well as the dates of Prakāśātman, Vimuktātman, etc., any more positive conclusion would be the height of rashness.

The work is divided into forty-six chapters, called prakaraṇas. The topics discussed are: Brahman, as non-dual, devoid of guṇas and devoid of change, the existence of an omniscient Being, Brahman's material as well as efficient causation of the

2. See p. 6.

3. p. 8.

4. Pp. 291-292; cf. *Siddhāntaleśa*, IV, 2.1, 2.2.

5. Pp. 296-297; elsewhere (p. 248) he condemns nānā-jīva-vāda as "Bhedavāsītāntaḥkaraṇaiḥ aparipakvavidyayā samutprekṣitam."

world, criticism of the atomic and the pradhāna-evolution doctrines, criticism of the view that words are significant only in respect of what is related to a kārya, the exposition of how language is significant and prompts appetite or the reverse, discussion of verbal denotation being of the related, establishment of the authoritativeness of śabda without dependence on an act, demonstration of impartite, non-relational, sense, both generally and with reference to Vedic texts, the capacity of words to signify what is uncharacterisable, authoritativeness of mantras, arthavādas, etc., refutation of the sphoṭa-doctrine, establishment of the non-personal but Brahman-dependent character of the Veda, demonstration of the illusoriness of the world, establishment of the intrinsic authoritativeness of the Veda in respect of making known the final truth, establishment of delusion as cognition of the indeterminable, exposition of the positive nature of nescience, establishment of abhāva as an independent category, refutation of difference, refutation of the view that effect is not pre-existent in the cause, refutation of momentariness, refutation of difference *cum* non-difference, refutation of the materialist doctrine that the body is the self, refutation of the subjectivist view that the cognitional stream is the Self, the illusoriness of saṃsāra, establishment of the self-luminosity and omnipresence of the Self, exposition of the nature of the witness, establishment of the unity of the Self, of its bliss-nature, of its oneness with Brahman, demonstration of Brahman as the locus of nescience, refutation of the combination of jñāna and karma, exposition of eligibility for jñāna, refutation of any injunction in respect of jñāna, exposition of inquiry, reflection, etc., as instruments of realisation, exposition of the nature of the removal of nescience, establishment of release even while embodied, and exposition of release. Except in the case of a few of the first and last chapters, the average reader of to-day may fail to see logical sequence; he may want to know, for instance, why difference *cum* non-difference should not have been disposed of along with difference, in the first and twenty-sixth chapters, why there should be a re-hash of all these in the discussion of the illusoriness of the universe, and so on. One must remember, however, that the work is probably a record of expositions given to disciples; the considerations that dictated the order of exposition are not now available to us; it is also not improbable that scribes made changes in the order of chapters without sufficient reason.<sup>6</sup>

6. As seen from an incomplete Ms. kindly lent to us by M. R. Telang of Karwar.

Despite such defects (if defects they are) and despite a certain tendency to be pompous and to belittle the adversary, the exposition is for the most part clear, precise and eminently helpful. Because of this and because of the esteem in which it appears to have been held in Appaya's days, we have thought it worth while to bring it out.

We have had the advantage of consulting two MSS. from the Government Oriental MSS. Library, Madras (referred to as A and B), an incomplete MS. very kindly lent by Mr. M. R. Telang of Karwar (referred to as D), a transcript of a MS. from the Queen's College Library, Benares (referred to as C) and a transcript of a Malayalam MS. from the Manuscripts Library, Trivandrum (referred to as E). To all the authorities concerned as also to Mr. Telang we tender our most grateful thanks for their co-operation. Of these Ms. A is the only complete one, though corrupt in many places; the other Mss. though defective, have been of use in correcting the text of A., which has been our basic text.

It is hoped to bring out at an early date a short critical exposition of the work in English. We desire to express our thankfulness to the authorities of the *Annals* for allowing the publication of the present volume. Because of the time taken over the publication (five years), the printing has not been as uniform as may be desired. For this defect, for the formidable list of errata, and for mistakes that may yet lurk undiscovered we apologise to the readers in advance.

*Madras, 1st July, 1941.*

## ABBREVIATIONS

Ait.	..	Aitareyopaniṣad.
Ap. Dh. Sū.	..	Āpastamba-dharma-sūtras.
Brahmop.	..	Brahmopaniṣad.
Br. or Brh.	..	Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad.
Br. Sū.	..	Brahma Sūtras.
Ch. or Chānd	..	Chāndogya Upaniṣad.
Gītā	..	Bhagavad Gītā.
Īśa.	..	Īśāvāsyopaniṣad.
Jābāla.	..	Jābālopaniṣad.
Kaṭha.	..	Kaṭhopaniṣad.
Kena	..	Kenopaniṣad.
Mahānār.	..	Mahānārāyaṇa Upaniṣad.
Maitri.	..	Maitrāyaṇiyā Upaniṣad.
Manu.	..	Manusmṛti.
Muṇḍ.	..	Muṇḍakopaniṣad.
Nrs. Utt.	..	Nṛsiṃhottaratāpaniya Upaniṣad.
P.M.	..	Pūrvamīmāṃsā Sūtras.
P.M.B.	..	Pūrvamīmāṃsā-bhāṣya.
Praśna.	..	Praśnopaniṣad.
RV.	..	Ṛg Veda.
Śat. Br.	..	Śatapatha Brāhmaṇa.
Śvet.	..	Śvetaśvatara Upaniṣad.
Taitt.	..	Taittirīya Upaniṣad.
TS.	..	Taittirīya Saṃhitā.
VS.	..	Vājasaneyi Saṃhitā.



श्रीः  
तत्त्वशुद्धिः<sup>१</sup>

अद्वैतप्रकरणं प्रथमम्

यदेतन्निर्धूतद्वयमखिलविज्ञानममृतं

समस्तव्यस्तात्मस्थिरचरविकल्पैकनिलयम् ।

निरीहं निर्लेपं निरवधिसुखं ब्रह्म परमं

नमस्तस्मै नित्यं भवभयविनाशाय हरये ॥ १ ॥

दुस्तर्कजालविषकण्टकवृक्षषण्ड-

पाषण्डवादबहुगुल्मलतोपरोधम् ।

निर्धूतमुक्तिपथमुद्धृतकण्टकं य-

श्चक्रे पराशरसुताय नमोऽस्तु तस्मै ॥ २ ॥

वेदान्ताम्भोगभीरा नयमकरकुला ब्रह्मविद्याब्जषण्डा

पाषण्डोत्तुङ्गवृक्षप्रमथननिपुणा मानवीचीतरङ्गा ।

यस्यास्योत्था सरस्वत्यखिलभवभयध्वंसिनी शङ्करस्य

गङ्गा शंभोःकपर्दादिव निखिलगुरोर्नैमि तत्पादपद्मम् ॥ ३ ॥

व्याख्यागर्जितनिर्जिता जडधियः कण्ठीरवाशङ्कया

तर्कारण्यनिषण्णवादिकरिणो निःश्रेयसाद्रौ स्थितिः ।

विद्यावृष्टिसुपक्वशिष्ययतिसत्सस्यैः क्षमा शोभते

शश्वद्बोधघनस्य यस्य गुरवे तस्मै नमः श्रेयसे ॥ ४ ॥

इह खलु निखिलोपनिषत्पदकदम्बकतात्पर्यपर्यालोचनापरिनिश्चितं अनन्यानु-  
भवानन्दाद्वितीयात्मतत्त्वं अधिकृत्य केषुचिदर्थेषु तत्त्वपरिशोधनं विधीयते ।

अत्र केचित्पूर्वपक्षमुत्प्रेक्षमाणास्तावदद्वैतमुपालभन्ते । तथा हि—न तावत् प्रत्यक्षं अद्वैतवस्तु कटाक्षेणापि वोक्षितुं क्षमते, घटपटादिद्वैतवस्तुविषयत्वात् । अथापि स्यात्—द्वैततत्प्रतिभासयोरविद्याजृम्भितत्वान्न तत्र प्रमाणानां व्यापारः ; प्रमाणं तु सर्वत्र सन्मात्रविषयमेव ; इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोश्च द्वैतविभ्रमाधिष्ठान-सन्मात्रग्रहणेन अन्यथासिद्धत्वात् ; शुक्तिकाशकलसंप्रयोगसमनन्तरमुपजायमानकल-धौतविभ्रमस्येव द्वैतप्रतिभासस्य इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो भ्रान्तिस्त्वोपपत्तेः-इति । तदेतदसाम्प्रतम्, रजतादिविभ्रमस्येव द्वैतप्रतिभासस्य कारणदोषबाधक-प्रत्ययानुपलम्भात् । न हि कारणदोषं बाधकप्रत्ययं वान्तरेण स्वतःप्रमाणभूतस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वमवकल्पते ।

अपि च प्रत्यक्षेणैव चेदद्वैतमाबालपण्डितमवभासेत, न तर्हि द्वैतप्रपञ्चो भ्रान्त्यापि प्रतीतिगोचरतामाचरेत् । न ह्यधिष्ठानशुक्तिकातत्त्वापरोक्ष्ये सति काचिद्भ्रान्तिरुदयमासादयति । स्यान्मतम्—अपरोक्षावभासेऽप्यधिष्ठाने यथा रजता-दिविभ्रमः, तथा सन्मात्राधिष्ठाने प्रत्यक्षगृहीतेऽपि द्वैतविभ्रमोऽवकल्पते, न तु परोक्ष-गृहीते नात्यन्तमनवभासमाने चाधिष्ठाने—इति । विषम उपन्यासः । रजता-दिविभ्रमाधिष्ठानशुक्तिकाशकलादेरनेकात्मकत्वात् केनचिदात्मना दोषरूपितचक्षुरादि-समुत्थविज्ञानगोचरतामाचरत्तद्भ्रान्तिव्यवहारमुद्ग्रहति, अपरेणात्मना विगलितनिखिल-दोषचक्षुरादिजनितविज्ञानविषयतामापद्यमानं प्रमाणव्यवहारमुद्ग्रहतीत्युपपन्नम् । अद्वैत-वस्तुनः पुनरनेकात्मकत्वानभ्युपगमात्त्रेयं व्यवस्था अवकल्पते । तस्मान्न प्रत्यक्ष-मद्वैते प्रमाणमिति साम्प्रतम् ।

१. A reads स्वाद्वैत which gives no sense.
२. A reads स्यान्मतमिति. The इति seems unnecessary.
३. This has been corrected in A to त्व; a manifest error.
४. A reads उद्ग्रहेदि
५. A gives an alternative reading: एकात्मकत्वाभ्युपगमात्

१ नन्वनुमानं भविष्यति—विवादगोचरापन्नो भेदव्यवहारः स्वविषयसर्वभेदानु-  
गताजात्यात्मकैकवस्त्वालम्बनो भवितुमर्हति ; भेदव्यवहारत्वात् ; यो यो भेदव्यवहारः  
स स स्वविषयसर्वभेदानुगताजात्यात्मकैकवस्त्वालम्बनो दृष्टः, यथा द्विचन्द्रादिगत-  
कालपनिकभेदव्यवहारः ; तथा चायं भेदव्यवहारः ; तस्मात्स्वविषयसर्वभेदानुग-  
ताजात्यात्मकैकवस्त्वालम्बनः—इति । तदेतदयुक्तम् । भेदव्यवहारो<sup>१</sup> भिन्नव-  
स्त्वालम्बनो भवेत्, नैकवस्त्वालम्बनः । न हि कपालमालाव्यवहारो घटालम्बनः ।  
तस्माद्विरुद्धो हेतुः । भेदव्यवहारस्य भिन्नालम्बनतायाः प्रत्यक्षत्वात् कालात्यया-  
पदिष्टश्चायम् । सन्दिग्धप्रयोजकश्च, किं भेदविभ्रमत्वात् चन्द्रभेदव्यवहारस्य  
एकवस्त्वालम्बनत्वम्, किं वा भेदव्यवहारत्वादिति । तस्मान्नेदमनुमानं प्रमाण-  
सरणिमुपढौकते । अथोच्येत—“एकमेवाद्वितीयम्” (Ch. VI. 2. 1) इत्यागमादद्वैतं  
प्रतिपद्यामहे किं प्रमाणान्तरेण—इति, तदपि पर्यालोचनीयम्, कथमिदं वाक्यमद्वैतं  
प्रतिपादयतीति । यदि तावद्यदेकमेव तदद्वितीयं यदद्वितीयं तदेकमेवेति प्रति-  
पादयेत्, तर्ह्यप्रमाणमिदमापद्येत, लोकसिद्धार्थानुवादमात्रत्वात् । अथ यदिदं द्वैतजातं  
तदेकमद्वितीयमिति पदानामन्वयः कल्प्येत तदापि माता मे वन्ध्येतिवद्व्याघातप्रसङ्गः ।  
अपि चाद्वितीयशब्दे नञः कोऽर्थ इति विवेचनीयम् । न तावत् द्वैताभावः,  
प्रतीतिविरोधात्, अनभ्युपगमाच्च । अथ तदन्यतद्विरुद्धयोरन्यतरदित्यभिधीयेत, तदा  
वस्त्वन्तरसद्भावस्यापरिहार्यत्वान्न युष्मदभिमतखण्डाद्वितीयसिद्धिः । न च किञ्चि-  
त्सिद्धवस्तुप्रतिपादकं वाक्यमस्ति, कार्यान्विते वस्तुनि शब्दसामर्थ्यावधारणात् ।

अपि चाद्वैतप्रमाणमद्वैतमेव चेत् प्रमाणातिरिक्तप्रमातृप्रमेयानभ्युपगमात्  
बौद्धराद्धान्तप्रसङ्गः । अन्यच्चेत् प्रमाणप्रमेयविभागाभ्युपगमादद्वैतव्याघातः ।  
तस्मादस्ति चेदद्वैतप्रमाणं वदन्तु वेदान्तवादिनः—इति ।

१. A reads न तु ; this is obviously not so suitable as ननु at the  
commencement of a sentence which introduces the inference in  
question.

२. A: व्यवहाराभिन्न.



तत्रोच्यते ।

“सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्” (Ch. VI. 2. 1) इत्यागमवाक्यमद्वैते प्रमाणम् । इह खलु भूतभौतिकलक्षणद्वैतजातस्य कार्यस्य कारणसत्तयैव सत्त्वं प्रागुत्पत्तेः, “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” (Ch. VI. 2. 1) इत्युपपादनात्, अद्वितीय[अद्वितीयस्य]स्वगतनानात्वव्यवच्छेदेन “एकमेवाद्वितीयम्” इत्यखण्डैकरसत्वप्रतिपादनात्; द्वितीयशून्यमद्वितीयमित्यद्वितीयशब्दे नञर्थभ्युपगमाच्च कथमस्मिन् वाक्ये पदानामन्वयः, को वाद्वितीयशब्दे नञर्थ इति न मनः खेदनीयम् । न च पारमार्थिकाद्वितीयस्य प्रमाणप्रतिपाद्यत्वेऽपि काल्पनिकद्वैतप्रतिभासस्य कश्चिद्विरोधः । यथा पारमार्थिकरज्जुखण्डलके <sup>१</sup>अनुमानादिप्रमाणावसेयेऽपि काल्पनिकसर्पादिभावप्रतिभासो न विरुद्धयते । न च काल्पनिकद्वैतमिति विशेषणादन्यस्य पारमार्थिकद्वैतस्याभ्युपगमप्रसङ्गः । कठिना पृथिवीत्यादिवत्स्वरूपविशेषणत्वात् । कल्पनैव हि द्वैतजातस्य स्वरूपं नापरमस्य विशेष्यरूपमस्ति ।

न च सिद्धे वस्तुनि वाक्यमप्रमाणमिति कल्पयितुं युक्तम्; असन्दिग्धाविपर्यस्ताद्वितीयविज्ञानोत्पत्तेः । न चोत्पन्नमपि सिद्धवस्तुविज्ञानं भ्रान्तिमात्रमिति शक्यमाश्रयितुम्, कारणदोषबाधकप्रत्ययानुपलम्भात् । वृद्धव्यवहारे च शब्दसामर्थ्यावधारणेनास्यै सिद्धकार्ययोरविशिष्टत्वात्<sup>२</sup> । वार्दान्तरमेतत्—शब्दस्य कार्यान्विते शक्तियोम्येतरान्विते वा—इति<sup>३</sup> ।

१. A gives an alternative reading which runs :

रज्जुखण्डलकस्यासवाक्यस्य प्रमाणावबोधव्यवच्छेदः etc.

२. B: विशेष्यं

३. B: अवधारणस्य

४. A: अविशेषत्वात् and gives an alternative reading:—तुल्यत्वात्

५. A reads पदरचनान्तरं

६. A B : चेति. But वेति would seem to fit in better

न चासंभावितारोषदोषापौरुषेयागमजनितमद्वैतविज्ञानं संभावितसकलदोष-  
द्वैतप्रतिभासो<sup>१</sup> बाधितुमुत्सहते । तस्मादनवधमिदं वाक्यमद्वैते प्रमाणम् । न च  
प्रमाणप्रमेययोरेकतापत्तिः । आ संसारविमोक्षात् यथाप्रतिभासं मायाविजृम्भित-  
प्रमाणप्रमेयभेदव्यवहारभ्युपगमात् । अत एव बौद्धराद्धान्तगन्धोऽपि नास्मत्प-  
क्षमीक्षितुं क्षमते । तस्मादागमेनैवाद्वैतसिद्धिः ।

अनुमानेनाप्यद्वैतसाधने न कश्चिद्विरोधः । दर्शितं च अनुमानम् । यत्तूक्तं  
भेदव्यवहारस्य<sup>२</sup> भिन्नवस्त्वालम्बनत्वादद्वैतविरुद्धद्वैतसाधनोऽयं हेतुरिति, तदसत् ।  
विरुद्धो हि नाम पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानो हेतुः । अयं त्वेकवस्त्वालम्बने काल्प-  
निकचन्द्रभेदव्यवहारे सपक्षे वर्तते । न च संप्रतिपन्नो भेदव्यवहारः कश्चित्पार-  
मार्थिकभिन्नवस्त्वालंबनोऽस्ति येन विपक्षंगामितया विरुद्धोऽनैकान्तिको वा भवेत् ।  
न च सत्स्वभावानुगतभेदव्यवहारस्य भिन्नालंबनत्वप्रत्यक्षविरोधात् कालात्यया-  
पदिष्टता । प्रत्यक्षस्यानेकवस्त्वालम्बनत्वेन सन्दिग्धमानतयंदानीमेव निरूप्यमाण-  
त्वात् । नापि संदिग्धं प्रयोजकम्, <sup>३</sup>भेदव्यवहारत्वस्यैकवस्त्वालम्बनत्वे प्रयो-  
जकत्वात्, भ्रान्तिव्यस्य च विवादाध्यासितेऽपि भेदव्यवहारत्वलिङ्गेनैव सिद्धत्वात् ।  
तस्मादप्यंगतनिखिलदृष्टान्तिमिदमनुमानमप्यद्वैते प्रमाणम् ।

किं च प्रत्यक्षेणाप्यद्वैतं साधयितुं प्रभवामः ; तस्य सन्मात्रविषयत्वात् । ननु  
भेदप्रतिभासस्यापीन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमुक्तम् । तदयुक्तम् । इन्द्रियान्वय-  
व्यतिरेकयोर्भेदविभ्रमाधिष्ठानग्रहणेनान्यथासिद्धत्वात् । ननु भेदप्रतिभासस्य कारण-  
दोषबाधकप्रत्ययानुपलम्भादयुक्ता भ्रान्तिव्यकल्पना । नैतत्सारम् । देशकालव्यवहित-

१. A: भासोद्बोधित

२. B omits प्रमाणं and न च that follows.

३. B: व्यवहाराभिन्न etc.

४. B: पारमार्थिको

५. A: विरुद्ध

६. A: अभेद

७. A: अनवगत

८. B omits अपि

९. A gives an alternative reading:—एकवस्त्वालंबनत्वात् which is not found in B.

वस्तुवत् भेदवस्तुनोऽपि प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । तथा हि—इदमत्र विवेक्तव्यम्, किं विधिर्व्यापारं प्रत्यक्षं किं वा व्यवच्छेदव्यापारं आहोस्विदुभयव्यापारमिति । यदि तावत्प्रथमः कल्पः, तदा वस्तुस्वरूपविधिमात्रापेक्षया नान्योन्यव्यावृत्तिरूपं भेदमुद्भासयितुमुत्सहते प्रत्यक्षम् । नापि द्वितीयः कल्पः । विधिमन्तरेण व्यवच्छेदानुपपत्तेः, विधिपूर्वकत्वाद्यवच्छेदस्य । तदुक्तम्—

“लब्धरूपे कचित्किञ्चित्तादृगेव निषिध्यते ।

विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य संभवः ॥” इति ।

अथ तृतीयः कल्पः । तदापि वक्तव्यं किं विधिपूर्वको व्यवच्छेदः, किं वा व्यवच्छेदपूर्वको विधिः, अथ वा युगपदुभयमिति । आद्ये कल्पे अनवच्छिन्नवस्तुस्वरूपविधिविरोधाद्यवच्छेदासंभवः । द्वितीये तु विधिपूर्वकस्य व्यवच्छेदस्य तदभावे सुतरामसंभवः । नाप्युभयोरपर्यायेण संभवः विधिनिमित्तकत्वाद्यवच्छेदस्य । न च हेतुहेतुमतोर्युगपदुद्भवः । नापि तुलोन्नमनन्यायेन वस्तुस्वरूपविधिनान्तरीयको व्यवच्छेदः अनवच्छिन्नवस्तुस्वरूपविधिविरोधात्, इत्युक्तोत्तरत्वात् । अविरोधे तु भवेन्नाम नान्तरीयकोऽपि कश्चिद्व्यापारः । नापि विधिरेव व्यवच्छेदः, प्रतीतिविरोधात्, शब्दार्थविरोधाच्च । नाप्येकविधिरेवान्यनिषेधः; अन्यत्वव्यवच्छेदयोरन्योन्याश्रयत्वात्, सिद्धे ह्यन्यवस्तुन्येकविधिरन्यनिषेधो निषेधे च वस्तुन्यत्वसिद्धिरिति । तस्माद्यवहितवस्तुवद्वेदस्यापि प्रत्यक्षायोग्यत्वात्, प्रत्यक्षेण भेदप्रतिभासो

१. A: खण्डरूपे. But the red ink correction is into लब्धरूपे; the verse as indeed the whole of this discussion is taken from the *Brahmasiddhi* of Maṇḍana Miśra; see esp. p. 44.

२. B omits कल्पः

७. B omits नाम

३. B: वक्तव्यः

८. A has a corrupt text here

४. A: न विच्छिन्न

नाद्ये पि विधिरन्य etc.

५. A: निमित्तत्वात्

९. B: वस्तुनि

६. B: युगपद्भावः

१०. A: योग्यत्वा

भ्रान्तिरिति निश्चीयते । अत एव च प्रत्यक्षस्यानवच्छिन्नवस्तुमात्रविषयत्वम् । अतो यत्कैश्चिदुच्यते—विदधदपि प्रत्यक्षं रूपं रूपतया विदधाति रसं रसतयेति विधायकमपि प्रत्यक्षं भेदमेव गृह्णाति—इति, तदपि भेदविभ्रमाभिविवेकशशय-जनवशीकरणमात्रम्, न न्यायसंहन्धमिति न बहुमन्यामहे । तथा हि—विधायकं प्रत्यक्षं किं व्यवच्छेदकमिति विप्रतिपत्तौ रूपं रूपतया विदधातीत्ययमुप-न्यासो निरर्थकः । प्रकृतप्रमेयानुपयोगात् । अथ रूपस्य रूपात्मना ग्रहणमेव व्यवच्छेद इति मन्वीरन्, तर्हि व्यवच्छेदपक्षकक्षीकाराद्विदधदपि प्रत्यक्षमित्यनु-वादोऽनर्थकः । अथ विधिरेव व्यवच्छेद इत्यर्थवत्वमनुवादस्य, तर्हीदमत्र विवेक्तव्यं यद्वस्तु विधीयते तदपेक्षयैव व्यवच्छेदो विधिरुत वस्त्वन्तरापेक्षयैवेति । यद्याद्य-पक्षकक्षीकारस्तर्हि यद्रूपं तदेव रूपं न भवतीति व्याघातादप्रामाण्यं अनिष्टापत्तिश्च भवताम् । अथ वस्त्वन्तरापेक्षया, तदुक्तोत्तरम्, वस्त्वन्तरसिद्धावेकविधिरन्यव्य-वच्छेदो व्यवच्छेदसिद्धौ वस्त्वन्तरसिद्धिरिति परस्पराश्रयत्वप्रसङ्ग इति । तस्माद्य-त्किञ्चिदेतद्विधायकमपि प्रत्यक्षं भेदं गृह्णातीति ।

यदपीदमुक्तं प्रत्यक्षेणाद्वैतग्रहणे भेदप्रतिभासाभावप्रसङ्ग इति, तच्च बालवि-भीषिकामात्रम् । प्रत्यक्षेऽपि शुक्तिकाद्यधिष्ठाने रजतादिभ्रान्तिदर्शनात् । ननूक्तं अनेकात्मकत्वाच्छुक्तिशकलादेः सामान्यात्मना भ्रान्तिविषयत्वं विशेषात्मना प्रमाणविषयत्वमिति । सत्यम् । इहापि स्वतोऽनेकात्मकत्वाभावेऽपि अविद्या-कृतानेकात्मकत्वात् उपपत्तिपद्यते सर्वोऽपि व्यवहारः । ननु वस्तुतत्त्वे प्रत्यक्षेणाव-भासमाने नाज्ञानमेवौचित्ये कुतस्तन्निमित्तमनेकात्मकत्वम् ? सत्यम् । आगमे-नापरोक्षीकृते वस्तुतत्त्वे निर्वर्तत एवाविद्या, नेन्द्रियादिजनितविज्ञानेन, तस्य तदनु-

१. B omits प्र

४. A. तर्हि च तद्रूपं तदेव etc.

२. B: निरर्थकः ।

५. B omits एव

३. B: तद्वस्तु विधीयते यदपेक्षयैव

६. B: अनेकात्मत्वम्

व्यवच्छेदः उत etc.

पमर्दकत्वात्<sup>१</sup> । यद्यपि वस्तुमात्रविषयमेव प्रत्यक्षं तथाप्यज्ञानोपाधिकमेव वस्त्व-  
वभासयति, निरुपाधिकवस्तुनो निरस्तनिखिलव्यवहारत्वात्तत्र विषयीभावानुपपत्तेः ।  
न चैतावता भेदस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । तस्य व्यवच्छेदात्मकत्वात् । विधाय-  
कमेव प्रत्यक्षं न व्यवच्छेदकमिति ह्यवोचाम । तस्मात्सन्मात्रविषयमपि प्रत्यक्ष-  
मज्ञानविशिष्टविषयत्वान्नाज्ञानमुपमृद्वाति । आगमस्तु विरुद्धपदार्थसामानाधिकर-  
ण्याभिधानमुखेन समस्तोपाधिविनिर्मुक्तवस्तुस्वरूपमात्रं लक्षयन्नान्तरीयकतया तदज्ञा-  
नतत्कार्ये निवर्तयतीति युक्तमेवागमस्याज्ञाननिवर्तकत्वम् । दृष्टा हि देवदत्तैक्ये  
अभिज्ञाप्रत्यक्षेणापरोक्षीकृते देशकालोपाधिकृतभेदविभ्रमानुवृत्तिः, तन्मात्रविषयेणापि  
प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण भेदभ्रान्तिनिवृत्तिश्च । तस्मादिहापि प्रमेयविशेषाभावेऽपि प्रमा-  
णविशेषादेव प्रत्यक्षादिनापरोक्षगृहीतेऽप्यद्वैते नाज्ञाननिवृत्तिः, आगमेनापरोक्षीकृते  
तन्निवृत्तिरिति सर्वं सुव्यवदातम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमज्ज्ञानघनपादविरचितायां

तत्त्वशुद्धावद्वैतप्रकरणम् ।

१. The position set forth is the same as Maṇḍana's; cp. *Brahmasiddhi*, p. 157.

२. B omits न व्यवच्छेदकमिति

४. B: कृतदेश

३. B: तस्या

५. B omits भेद

६. The *Tattvaśuddhi* as an advaita work of some merit is best known from the frequent references to it in Appayya Dikṣita's *Siddhānta-leśasaṅgraha*. It is the work of one Jñānaghanapāda. He appears to have drawn largely from Maṇḍana's *Brahmasiddhi*. Complete Mss. of the *Tattvaśuddhi* are very rare. The present edition is based on two Mss. from the Government Oriental Manuscripts Library, Egmore, an incomplete paper Ms. kindly lent by Mr. M. R. Telang of Karwar and a copy of another incomplete Ms. from the Library of the Queen's College, Benares. Of the Egmore Mss., one is in Grantha, is fairly complete and constitutes our basic text (cited as A); the other is in Devanāgarī, is incomplete and is cited as B; the Telang Ms. is cited as D; and the Benares Ms. as C. The Introduction will discuss historical and other relevant questions.

## ब्रह्मणो निर्गुणत्वप्रतिपादनम् द्वितीयम्

निश्शेषदोषगुणसङ्गविवर्जितं य-

न्नित्यं निरञ्जनमनन्तमुशन्ति सन्तः ।

वन्दामहे तमजमेकमनन्यबोधं

नारायणं निखिलकारणमादरेण ॥

इदमिदानीं विचार्यते किमानन्दादयो ब्रह्मणो गुणाः किं वा तत्स्वरूप-  
मेवेति । आनन्दादयो ब्रह्मणो गुणा इति केचिदाचक्षाणास्तावदाहुः । “ सत्यं  
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” (Taitt. II.1. 1.) “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” (Br. III. 9. 28)  
इत्यादि यदानन्दादीनां ब्रह्मसामानाधिकरण्यं तन्नीलोत्पलादिवद्गुणगुणित्वनिमित्तम् ।  
यदि हि<sup>१</sup> प्रकृष्टप्रकाशस्संवितेत्यादिवत्स्वरूपमात्रपर्यवसायि<sup>२</sup>त्वं परिकल्प्येत तदा  
लक्षणा समाश्रीयेत । न हि संभवति मुख्येऽर्थे लक्षणासमाश्रयणं युक्तम् ।  
[ श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिन्याय्या न लक्षणेति न्यार्यविदः । चेतनगुणत्वं च  
विज्ञानसुखादीनामतितरामेव प्रसिद्धं लोके इति ब्रह्मसम्बन्धिनामपि तेषां तथैव भवितुं  
युक्तम् । ] किं च<sup>३</sup> द्रव्यत्वाचेतनत्वोपादानत्वादिहेतुभिर्ब्रह्मणोऽपि सगुणत्वमनुमिमी<sup>४</sup>हे ।  
अपि च नित्यनिरतिशयानन्दसर्वज्ञसर्वेश्वरत्वादिर्गुणगणविशिष्टं ब्रह्म चेन्नाश्रीयेत तदा

१. D: चिन्त्यते

२. D: तन्नानन्ददयो ब्रह्मगुणा इति  
केचिदाहुः ।

३. D omits गुण

४. D: च for हि

५. D: चन्द्रः सविते

६. D: पर्यवसायि

७. The portion enclosed within  
brackets is missing in A.

८. D: तु

९. D: न्यायविवादः

१०. B: ज्ञान

११. D: अपि च

१२. B D: अनुमिमीहे

१३. B D omit गुण

तद्वावापत्तिलक्षणस्य मोक्षस्य कथं पुरुषार्थता कथ्येत ? न हि कदाचिदहं सुखं भूयासमिति कश्चित्कामयमानो दृष्टः । संभवति च सुखं मे स्यादिति हीच्छास-मुल्लासः । तस्मादागमानुमानार्थापत्तिभिर्विज्ञानानन्दादिगुणगैर्णालंकृतं ब्रह्म मन्या-महे—इति ।

अत्राभिदध्महे । “एकधैवानुदृष्टव्यम्” (Br. IV. 4. 20) “एकमेवाद्वितीयम्” (Ch. VI. 2. 1) “नेह नानास्ति किञ्चन” (Br. IV. 4. 19 and Kāṭha, 4. 11) “नेति नेति” (Br. II. 3. 6) इत्यादिवाक्यकदम्बकेन ब्रह्मण्यशेषविशेषप्रतिषेधा-न्निर्गुणं ब्रह्मेति निश्चीयते । न खलु निखिलविशेषप्रतिषेधे ब्रह्मणि गुणगुण्यादि-भावः प्रतिज्ञातुं शक्यते । ननु शक्यत एव सत्यादिवाक्यभङ्गभयादिति चेत्, तर्हिदं भवान् प्रष्टव्यः ‘किमनेन वाक्येन ब्रह्मणो गुणगुण्यादिभावः कण्ठोक्तः । किं वा सामर्थ्यप्राप्तः ?’ इति । न तावदाद्यः कल्पः । गुणगुण्यादिशब्दाश्रवणात् । ‘ननु किं तेन गुणगुण्यादिशब्दश्रवणेन ? ज्ञानानन्दादिशब्दा एव गुणविशेषेषु गृहीतसंबन्धास्तद्वावं प्रतिपादयन्ति ।’ तदपि तरलमतिर्जनमनोरञ्जनमात्रम्, यावता चैतन्यखचितान्तःकरणपरिणामविशेषेषु ज्ञानानन्दादिशब्दा गृहीतसामर्थ्यान् द्रव्यभेदानेवाचक्षत इत्यभ्युपगमः; “हीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव” (Maitri, 6. 30)

१. D: न हि कदाचित्कश्चित्सुखमहं भूया-

समिति कामयमानो दृश्यते किं तु

सुखं मे स्यादिति । तस्मात् etc.

२. D omits गण

३. B D omit विशेष

४. D omits विशेष

५. D: शक्यः

६. D omits ननु

७. A: न हि for तर्हि

८. D: पदसामर्थ्य

९. B D omit कल्पः

१०. A omits गुण

११. D omits जन

१२. A omits परिणाम

१३. A B D read शब्द, but the correct reading seems to be

शब्दा

१४. D: गमात्

इति श्रुतेः । यत्तु तार्किकसमैयपरिकल्पितं बुद्धिसुखदुःखादयो नवैवात्मैनो गुणा इति तद्वेदबाह्यत्वाच्च वयमनुमन्यामहे ।

अथ सामानाधिकरण्यसामर्थ्याद्गुणगुणिभावो नीलोत्पलादिवन्निश्चीयेतं तदपि न विपश्चितां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति; स्वरूपलक्षणपरतैयैव पदानमैकाधिकरण्यनिश्चयात् । तथा हि --“ ब्रह्मविदामोतिपरम् ” (Taitt. II. 1. 1.) इति ब्रह्मवेदनफलं परप्राप्तिमुपक्षिप्य किंलक्षणं ब्रह्म कीदृशं तज्ज्ञानं किमात्मकं च तत्फलमित्येतदर्थनिर्दिधारयिष्यैव मन्त्रवर्णोऽयमुदाहृतः । तत्र कथं सत्यादिपद-सामानाधिकरण्यं गुणगुणित्वसम्बन्धपरं परिकल्प्येत ? गुणगुणिभावपरत्वे च ब्रह्मणि समस्तविशेषप्रत्यस्तमयप्रतिपादकवाक्यविरोधो दर्शितः । यत्तूक्तं मुख्यलक्षणयोर्मुख्यपरिग्रहो न्याय्य इति तदपि स्वपक्षपरपक्षगुणदोषविभागापरिज्ञानविजृम्भितमेव ; यावता विषयेन्द्रियजन्यानित्यज्ञानानन्दादयस्त्वयापि लोकप्रसिद्धा ब्रह्मणि नाध्यवसातुं शक्यन्ते । तत्र वाच्यार्थसंसर्गासंभवे सत्यप्रस्तुतासंभावितगुणगुणित्वलक्षणो-श्रयणाद्वरं प्रकृतोपयोगिस्वरूपपरतया लक्षणासमाश्रयणम् ।

यदपीदमुक्तम्—अनुमानेन ब्रह्मणोऽपि सगुणत्वं प्रतिमद्यामहे—इति, तदनुमानं यद्येवं विव्रियेत—विगीतं ब्रह्म सगुणं भवितुमर्हति, द्रव्यत्वात्, घटोदिवत्—इति, किमिदं द्रव्यत्वमभिप्रेतम् ? यदि वस्तुत्वंमात्रम्, तर्हि क्रियागुणदावनैकान्तिकर्ता । अथ क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणत्वम्, तदसिद्धम् । यच्चेदम्—विगीतं ब्रह्म सगुणम्, चेतनत्वात्, देवदत्तवत्—इति, इदमत्र विवेक्तव्यम्, ‘किं ब्रह्मव्यतिरिक्तं

१. B omits समय

२. B D : सुखादयो

३. D : नवैव विशेषगुणा

४. D : निश्चीयत इति

५. A : लक्षणतैयैव

६. D : वा for च

७. A : तन्मन्त्र

८. A : वृत्त for तत्र

९. B D : गुणगुणित्वाश्रयणा

१०. D : क्रियेत

११. B D : घटवदिति

१२. D : वस्तुस्वरूपमात्रं

१३. B : कत्वम्

१४. B : कारणं & D कारणं द्रव्यं



जीवमभ्युपगम्य दृष्टान्तोपादानम्, आहोस्विदव्यतिरिक्तम् ?' इति । यद्याद्यः कल्पः, आश्रयहीनो दृष्टान्तः स्यात् ; ब्रह्मव्यतिरिक्तजीवानभ्युपगमात् । अथोत्तरः कल्पः, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकतापत्तिः । यद्यप्यनुमानान्तरमिष्टम्—विवादगोचरापन्नं ब्रह्म सगुणं भवितुमर्हति, उपादानकारणत्वात्, मृदादिवत्—इति, तत्रापि हेत्वर्थो विविच्यताम्, किमिदमुपादानत्वमिति । किमारम्भकत्वं वा परिणामित्वं वा ? तदुभयमप्यसिद्धम् । अथ विविधविकाररूपेण विवर्तमानाविद्यासाक्षित्वमात्रम्, तर्हि मृदादौ तदभावात्साधनविकलो दृष्टान्तः । तस्मादसङ्गतमेतत्—अनुमानेन सगुणत्वं ब्रह्मणः प्रतिपद्यामहे—इति ।

यदपीदमुद्भावितम्—आनन्दस्वभावत्वे ब्रह्मणस्तद्भावापत्तिरुपुरुषार्थः स्यात्—इति, तदप्यनुपासितगुरुभिरतिगम्भीरन्यायापरिचयादेवोद्भावितम् । न हि सुखापरोक्ष्ये पुरुषार्थे संभवति सुखसंबन्धस्यापि पुरुषार्थत्वं प्रयोजकत्वं कल्पयितुं युक्तम् । लोके तु सुखप्राप्तेः कमिविषयतां सुखापरोक्ष्यायैव । स्वरूपभूतमपि सुखमनाद्यविद्यातिरस्कृतमप्राप्तमिवेति विद्यया तदावरणनिवृत्तिलक्षणा तत्प्राप्तिरर्थ्यते । तस्मान्निरस्तसमस्तगुणगुण्यादिभावविभागमनन्यानुभवानन्दैकरसं ब्रह्मेति साम्प्रतम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ ब्रह्मणो निर्गुणत्वप्रकरणम् ।

१. D: आद्ये

२. B omits कल्पः, while D reads

द्वितीये

३. D: यदप्य

४. D omits इष्टं

५. B: त्वमत्र ? आरम्भकत्वं उत परिणा-

मित्वम् ? तदुभय

६. D: साध्य

७. D: असमञ्जस

८. A: अनुमानात्

९. D omits ब्रह्मणः

१०. D: यदप्युक्त

११. B: अपरोक्ष्यपुरुषार्थे

१२. B: पुरुषार्थत्वं ; A: पुरुषार्थप्रजयो-  
कत्वं

१३. D: विषयतया सुखा

१४. B: मेवेति

१५. D: अनुभवमानन्दैकरसं

## ब्रह्मणो निर्विकारत्वप्रतिपादनम् तृतीयम्

यन्नोत्पन्नं न विपरिणतं नो विवृद्धं न हीनं

नैवोच्छिन्नं न खलु भवति स्पष्टचैतन्यमेकम् ।

किं त्वज्ञानात्सकलजगतामुद्भवस्थित्यभावान्

कुर्वद्भाति श्रुतिशतपदं नौमि तद्ब्रह्म नित्यम् ॥

संप्रति विचार्यते—किं ब्रह्म परिणामि निर्विकारं वेति । "केचिदाचक्षते ।

ब्रह्म जगदाकारेण परिणमते, तदुपादानकारणत्वात् । निखिलजगदुपादानकारणं ब्रह्मेति वेदान्तसिद्धान्तः । उपादानकारणत्वं नाम वस्तुनः कार्यरूपापत्तिः । सा च परिणाममन्तरेणानुपपन्ना । परिणामो नाम कारणस्य कार्यात्मतानुरूपो विक्रियाविशेषः । यदि हि ब्रह्मणि सोऽपि नाश्रीयेत तर्हि ब्रह्म जगत् प्रति कारणं न भवेत् । लोके च सविकारमेव मृदादिकारणमनेकविधघटशरावोदञ्चनादिभावमापद्यमानं दरीदृश्यते । ब्रह्मणोऽपि तथैव कारणत्वं संबोर्भविष्यति । तथा चायं प्रयोगः—विमर्तिपदं ब्रह्म सविकारं भवितुमर्हति, उपादानकारणत्वात्, यदित्थं तत्तथा यथा मृदादि, तथा चेदं<sup>१</sup> ब्रह्म, तस्मात्तथा—इति । न च वाच्यम् 'मृदा-

१. D gives one more stanza before this which runs:

यद्वस्तु जन्मपरिणामविवृद्धिहानि-

नाशास्तिताविविधभावविकारशून्यम् ।

तस्मै निरस्तकुहकाय निरञ्जनाय

तस्मै नमोऽस्तु हरये पुरुषोत्तमाय ॥

२. B D: स्थित्यभावं

७. D omits विध

३. A: कुर्वन्

८. D: भविष्यति

४. D: अत्र केचिदा etc.

९. D: विमतं

५. D omits हि

१०. D omits इदं

६. B: जगत्कारणं

११. D: ततस्तथेति

दिदृष्टान्तावष्टम्भेन यदि सविकारत्वं ब्रह्मणोऽनुमीयेत तर्हि तेनैवास्यानित्यत्वमप्यास-  
ज्येत ' इति, यतस्तस्यापि कार्यत्वमेवानित्यत्वनिमित्तं न सविकारत्वम्, क्रियागुणा-  
दिषु तथादर्शनात् । ननु नै कार्यत्वमप्यनित्यत्वे प्रयोजकम्, प्रध्वंसस्य कार्यस्यापि  
तदभावात्, प्रागभावस्याकार्यस्यापि विनाशोपलम्भात् । नैतत्सारम् ; यावता भाव-  
रूपस्य कार्यत्वमेवानित्यत्वेप्रयोजकम्, व्यभिचाराभावात्<sup>१</sup> । अन्यथा तवापि वस्तु-  
त्वकारणत्वादिभिर्मृदादिसाम्यात् ब्रह्मणोऽनित्यत्वानुमानं दुर्वारं भविष्यति ।

स्यादेतत्—किं ब्रह्म परिणममानं कात्स्न्येन परिणमते, उतैकदेशेन ? यदि  
कात्स्न्येन तदा कार्यरूपेण समाप्तत्वात्तस्य च सर्वात्मना विनाशाच्छून्यवादप्रसङ्गः ।  
अथैकदेशेन तथापि सांशत्वकार्यत्वानित्यत्वादयो दोषाः प्रादुष्युः । निरवयवत्वश्रुति-  
कोपश्च । तस्मादनुपपन्ने ब्रह्म परिणमत इति ।

तदपि न समञ्जसम्, विकल्पस्यानवसरदुष्टत्वात् । तथा हि—कारण-  
द्रव्यस्य संस्थानविशेषः कार्यमिति गीयते, न तु कारणनाशेन द्रव्यान्तरोत्पत्तिः येन  
कात्स्न्यैकदेशादिपक्षनिक्षिप्तदूषणविभीषिका समुद्भवेत् । स च संस्थानविशेषो न  
कारणव्यतिरिक्तो नापि कारणमेव, भिन्नाभिन्नत्वात् । अत एव न कार्यविनाशे  
कारणविनाशः ।

ननु निरंशस्य परिणामे तस्यैतस्मिन्नेव समाप्तत्वात्कार्यस्यापि तावन्मा-  
त्रत्वाच्च द्वितीयकार्यलाभ इति । नैतद्युक्तम्<sup>२</sup> । अनन्तशक्तियुक्तत्वाद्ब्रह्मणः । तथा  
च स्मृतिः—

“ शक्तयस्सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥ ” इति ।

१. B D : तस्य for अस्य

७. B: तदा

२. D : सविकारित्वं

८. B: प्राघुष्येरन्

३. D omits न

९. D: कृत्स्नैक etc.

४. B reads प्रागकार्यस्याभावाभावेऽपि

१०. B omits a few phrases here

५. B D: अनित्यत्वे

i. e. up to ब्रह्मणः ।

६. Cp. *Brahmasiddhi*, p. 77

११. A B: न तद्युक्तं

नाप्यस्थूलादिवाक्यभङ्गभयाद्ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चत्वं निर्विकारत्वं चाश्रयितुं युक्तम् ; सर्वात्मत्वं जगत्प्रकृतित्वश्रुतिकोपप्रसङ्गात् । किं तूभयश्रुतिबलाद्ब्रह्म नित्य-  
शुद्धबुद्धरूपम् , ततो भिन्नाभिन्नः कार्यरूपप्रपञ्च इति युक्तमाश्रयितुम् । तस्माद्ब्रह्म  
जगदात्मना परिणमत इति ।

अत्राभिधीयते । “ निष्कलं निष्क्रियं ” (Śvet. 6 ; 19) “ नेति नेति ”  
(Br. II. 3. 6) “ अस्थूलम् ” (Br. III. 8. 8) इत्यादिश्रुतिशताश्रयणेन ब्रह्मणो  
निष्क्रियत्वं निष्प्रपञ्चता च तावन्निश्चीयते । न च सर्वात्मत्वसर्वकारणत्वश्रुतिकोपः ।  
तासां निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतिपत्तिप्रयोजनत्वात् । तथा हि—भिरस्तनिखलविशेषं ब्रह्म न  
साक्षाद्विधिमुखेन प्रतिपादयितुं शक्यम् । अतः प्रतीयमानप्रपञ्चमारोप्य प्रपञ्च-  
साक्षितया तद्विलक्षणे ब्रह्मणि प्रपञ्चप्रतिषेधे सति निरस्तसमस्तप्रपञ्चरूपब्रह्मप्रति-  
पत्तिरवैकल्पते । अन्यथा ब्रह्मणः प्रपञ्चात्मत्वप्रतिषेधः प्रयोजनाभावात्तदुपदेशो-  
ऽनर्थकस्स्यात् । न च वाच्यं सप्रपञ्चोपासनाविधानं प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यवहारो वा  
प्रयोजनमिति ; आरोपितरूपेणाप्युपासनासिद्धेः, प्रपञ्चप्रतीतिमात्रेण प्रत्यक्षादिव्य-  
वहारसिद्धेश्च । न चैतत् दृष्टानुसारेण कल्पयितुं युक्तम् । निखिलप्रपञ्चसा-  
क्षिणः परमार्थतो दृश्यप्रपञ्चभावानुपपत्तेः । न हि घटादिद्रष्टुर्घटादिभावः कदाचि-  
दपि दृष्टपूर्वः । नाप्युभयविधश्रुतिबलादुभयकल्पनावकल्पते ; तासामविरोधेन शेष-  
शेषिभावस्य दर्शितत्वात् । नापि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य पुनः परमार्थतस्त-  
द्भावसंभवः, व्यतिरेकतद्भावयोः परस्परव्याघातात् । वादान्तरमेतद्भेदाभेदनिरूप-  
णम् । श्रुतेस्तावदविरोधो दर्शितः ।

१. B: सर्वात्मकत्व

२. B D omit बुद्ध

३. B: कार्यप्रपञ्च; D: प्रपञ्च

४. D omits तावत्

५. B: प्रपञ्चरूपतां; D: प्रपञ्चतारूपं

६. B omits रूप

७. B: उपकल्पते

८. B: प्रतीते:

९. A: न चैतत्

१०. B: दृष्टान्तानुसारेण

११. A: विधि; D: उभयश्रुति

१२. B omits उभय; D: भेदाभेद for  
उभय

१३. D: प्रमेयान्तर

१४. A: निरूपण श्रुतेस्तावत् etc.

ननु ब्रह्मणः प्रपञ्चभावानभ्युपगमे सर्वोपादानत्वश्रुतिरुपरुध्येत । नैष दोषः । स्वप्नमायादेरिव कल्पनामात्रेणापि कारणत्वव्यपदेशोपपत्तेः । तथा च श्रुतिः स्वप्नप्र-  
पञ्चस्यापि सृष्टिमात्रे “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” (Br. IV. 3. 10) इति ।

यत्तु सर्वशक्तित्वाद्ब्रह्मणो निरवयवस्यापि निखिलविकारभावोपपत्तिरिति तदपि न साधु लक्ष्यते ; शक्तिशक्तिमतोरभेदे सत्येकरसत्वाद्यवस्थानुपपत्तेः । भेदेऽपि शक्तीनामेव कारणत्वात् ब्रह्मणोऽनुपादानत्वप्रसङ्गः । न च भेदाभेदकल्पना युक्ता, व्याघातप्रसङ्गादित्युक्तम् । अतोऽविद्याशक्तिमद्ब्रह्म संपादिरिव रज्ज्वादि द्वैतप्रपञ्चस्य कारणमिति स्मृतेरर्थः । अन्यथा कात्स्न्यैकदेशादिविकल्पोद्भावितदोष-  
पाषाणवैषम्यप्रसङ्गः ।

यदपीदमवादि कारणस्य संस्थानविशेषः कार्यं नाम, स च कारणाद्विज्ञा-  
भिन्न इति, तदप्युक्तोत्तरमेव ; भेदाभेदयोः परस्परव्याघातात् ।

यदप्यनुमानमुक्तं कारणत्वान्मृदादिवत् ब्रह्मणोऽपि सविकारत्वमिति, तदपि संपादिकारणेषु रज्ज्वादिष्वनैकान्तिकम् । अथ रज्ज्वादिस्संपादिरधिष्ठानमात्रं नोपा-  
दानमिति शङ्केथाः तर्हि ब्रह्मापि प्रपञ्चप्रतिभासाधिष्ठानमात्रमेवेति, ‘कारणत्वात्’ इत्य-  
सिद्धो हेतुः । श्रुतिस्तु सृष्टिमात्रमात्रे न तस्याः परमार्थत्वमित्यवादिष्म ।  
“ निष्कलं निष्क्रियम् ” (Śvet. 6. 19) इत्यागमविरोधाच्च कालात्ययापदिष्टं  
सर्विकारत्वसाधनम् ।

तस्मान्निरस्तसमस्तप्रपञ्चं ब्रह्म निर्विकारं चेति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ ब्रह्मणो निर्विकारत्वप्रतिपादनप्रकरणम् ।

१. D : हि for च

२. A : व्यवस्थानानुपपत्तेः

३. A : वर्षण

४. D : सविकारित्व

५. B : रज्ज्वादेरधिष्ठानमात्रत्वं नोपादा-

नत्वमिति etc. D omits संपादिः

६. D : आशङ्केत

७. A B : आचष्टे परमार्थत्वापरमार्थ-

त्वादित्यवादिष्ट

८. D : सविकारित्व

९. A D : प्रपञ्च

## सर्वज्ञास्तित्वसाधनम् चतुर्थम्

यं भान्तं सविता<sup>१</sup>नुभाति विततज्योतिस्तथा चन्द्रमा

नक्षत्राणि विभावसुश्च न च यं ते भासयन्ति कचित् ।

येनेदं निखिलं विधाति भुवनं तस्मै परज्योतिषे

सर्वज्ञाय सदद्वितीयवपुषे शश्वन्नमो विष्णवे ॥

इदमिदानीमालोच्यते किं संसारिविलक्षणः सर्वज्ञ ईश्वरो नाम कश्चिदस्ति किं वा नेति । नेतीति तावदाहुः । तथा हि—यदि सर्वज्ञोऽस्ति किं तत्र प्रमाणम् ? न तावत् प्रत्यक्षम्, अतीन्द्रियत्वात् । ‘ ननु कुलालादिदृष्टान्तानुमानेन सर्वज्ञसिद्धिः ; तथा हि<sup>२</sup> ‘ विवादगोचरापन्नं भूभूधरसरित्सागरादि प्रेक्षावत्कर्तृकं भवितुमर्हति, विचित्ररचनात्मकत्वात्, यद्यद्विचित्ररचनात्मकं तत्तत्प्रेक्षावत्कर्तृकं दृष्टम्, यथा स्यन्दनमन्दिरादि<sup>३</sup>, तथा चेदं विचित्ररचनात्मकम्, तस्मात्प्रेक्षावत्कर्तृकम् ’ इति । तदपि न प्रमाणपदवीमुपारोढुमर्हति । सर्वस्य भोग्यवर्गस्य चेतना-दृष्टकार्यत्वेन सिद्धसाधनत्वात् । विशेषविरुद्धत्वाच्च । यदि तक्षादिदृष्टान्तेन सर्वज्ञश्चेतनोऽनुमीयते, तर्हि तेनैव तस्य शरीरेन्द्रियादिर्मत्वमसर्वज्ञता च न दण्डवारिता । ननु तक्षादिनेश्वरस्य न सर्वात्मना साधर्म्यं विवक्षितम्, अपि तु चेतनत्वमात्रेण ; अन्यथा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्सर्वात्मना साधर्म्यं सर्वानुमानमूलोन्मूलन-प्रसङ्गः । तदेतदसांप्रतम् ; यावता धर्मकलापेन लिङ्गस्यानन्यथासिद्धाविनाभावलक्षणा

१. D : विभाति

२. A : विचार्यते

३. D : सर्वज्ञत्व

४. AB: च for हि

५. A omits भू

६. B D have only one यत् and तत्

७. D adds गोपुरतोरणादि

८. A omits विशेष

९. B : अनुमीयते

१०. D:न्द्रियत्व

११. B omits मूल

व्यतिरस्ति तद्विषयानुमानस्य दुर्वारत्वात् । प्रसिद्धानुमाने पुनर्व्याप्तिभूमौ वर्तमान-  
स्यापि कस्याचिद्धर्मस्यान्यथासिद्धिः, कस्यचिद्व्यभिचारः, कस्यचित्प्रमाणान्तरविरोध  
इति युक्तं विवक्षितधर्ममात्रस्योपादानम् । ईश्वरानुमाने पुनरसर्वज्ञतादिधर्मकलापस्य  
प्रसज्यमानस्य न कचिद्व्यभिचारो नान्यथासिद्धिर्नापि प्रमाणान्तरविरोध इति प्रसज्यत  
एवासावसर्वज्ञत्वादिधर्मकलापः ।

नन्विहाप्यस्ति धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधः ; तथा हि—न तावत्सर्वज्ञमप्रति-  
पद्य तस्यासर्वज्ञत्वादिधर्मकलापमनुमातुमिह कश्चिदीष्टे ; अथानुमानेन तं प्रतिपद्य  
तत्र धर्मकलापोऽनुमीयेत, प्राप्तस्तर्हि धर्मिग्राहकानुमानविरोधः । एतदप्यसमीक्षित-  
मेवोत्प्रेक्षितमुत्पश्यामः । सर्वज्ञत्वविपरीतधर्मव्याप्तत्वेन हेतोः सर्वज्ञसाधकत्वासिद्धेः ।  
कथं तर्हि धर्मिसिद्धिः ? कार्यलिङ्गेन चेतनकारणमात्रावगमोपपत्तेरिति ब्रूमः । तत्र  
कार्यलिङ्गव्याप्तत्वाच्चेतनत्ववदसर्वज्ञत्वादिधर्मकलाप एव युक्तोऽनुमातुं न सर्वज्ञत्वा-  
दीति रमणीयम् । ननु कार्यमात्रलिङ्गेन चेतनकारणमात्रावगमे सति कल्पनालाघव-  
न्यायेन तदेकत्वे समधिगते पक्षधर्मताबलेनार्थात्तस्य सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिसिद्धिरिति ।  
तदपि नातिचतुरश्रम् । कारणस्यैकत्वानेकत्वयोः साधारणव्याप्तिकत्वे सत्ययं कल्प-  
नालाघवन्यायो<sup>१२</sup> निविशते । विचित्ररचनात्मकस्य तु स्यन्दनमन्दिरादेः महत्तर-  
कार्यस्यानेकचेतनविरचनव्याप्तेर्जगद्विरचनकार्यस्यापि बहुकर्तृकत्वमेव युक्तम् । अत  
एव पक्षधर्मताबलादपि न<sup>१३</sup> सर्वज्ञादिसिद्धिरिति सन्तोष्टव्यम् ।

१. A D: इत्युक्तम्

२. D omits असौ

३. A: धर्म

४. A: तस्य सर्वज्ञत्वादि

५. A: क्षितमिव पश्यामः

६. D: सर्वज्ञत्वासाधकत्वासिद्धेः

७. B omits धर्म, others read

धर्म; but धर्मि is called for

८. D: कार्यलिङ्गत्वेन व्याप्तत्वात् चेतन-  
त्वादसर्वज्ञताति etc.

९. B omits कलाप

१०. B D: चेतनमात्रावगमे

११. B: चतुरश्रम्

१२. B: न्यायोऽनुविशति ।

१३. D omits न

किं च हेतोः संदिग्धं प्रयोजकत्वम्, किं विचित्ररचनात्मकत्वात् घटशक-  
टादिकार्यस्य चेतनकर्तृत्वं किं वास्मदादियोग्यत्वादिति । तस्मादुशकमेतदनु-  
मानेनेश्वरप्रसाधनम् ।

स्यात्तद्धनुमानान्तरम्—विवादगोचरार्पणौ धर्माधर्मौ कस्यचित्प्रत्यक्षौ, प्रमे-  
यत्वात्, यदित्थं तत्तथा यथा करतलन्यस्तामलकादि, तथा चेमौ धर्माधर्मौ, तस्मा-  
त्कस्यचित्प्रत्यक्षौ, येन चेदं धर्मादि साक्षात्कृतं स सर्वज्ञ ईश्वरः—इति । तदपि  
न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते हेतोरप्रयोजकत्वात्; योग्यविषयेन्द्रियसंबन्धो हि करतला-  
मलकादेरपरोक्षत्वे प्रयोजकः, न प्रमेयत्वम्, योग्यत्वे च वर्तमानत्वं प्रयोजकमिति ।  
ननु वर्तमानत्वमपि योग्यत्वे न प्रयोजकम्, आत्मपरमाण्वादेरदर्शनात् । सत्यम् ।  
न वर्तमानत्वादेव योग्यत्वं ब्रूमः, अपि तु योग्यं चेद्वर्तमानमेवेति ।

अपि चेदं भवान् प्रष्टव्यः किमसौ धर्माधर्मावपरोक्षमीक्षमाणस्तावदिन्द्रिय-  
पञ्चकेन साक्षात्करोति किं वा मनसैव केवलेन, आहोस्विद्यपगतनिखिलकरणव्रातेन  
स्वरूपभेदेनेति । न साक्षादिन्द्रियपञ्चकेन तदिन्द्रियस्याप्यस्मदादीन्द्रियबोधग्यार्थ-  
विषयत्वानुमानात् । तस्य चिन्द्रियसंज्ञावाभ्युपगमे तदाधारदेहस्यावैश्याभ्युपगमनी-  
यत्वात् तस्य च धर्माधर्माभ्यां विनाशभवात् वास्मदादिवलुखदुःखादि संसार-  
संत्रासप्रसङ्गः । न च वाच्यं तस्येच्छापरिग्रह इन्द्रियपरिग्रह इति; परस्पर-  
श्रयत्वप्रसङ्गात्—देहेन्द्रियसम्बन्धे सतीच्छासमुदयः, च्छासमुदये सति देहेन्द्रिय-

१. B : प्रयोजकम् ; D. संदिग्धप्रयो-  
जकत्वम्

२. F : कार्यं चेतनकर्तृकम्

३. D omits प्र

४. A : पञ्चधर्माधर्मौ

५. B omits a few phrases be-  
ginning from प्रमेयत्वात् to the  
end of this अनुमान. It begins  
again from येन चेदं

B. : आटाकले

७. B. प्रयोजकम्

८. D omits च

९. A B omit न

१०. D : स्विद्युपगपनिखिल etc.

११. B स्वरूपेणेति

१२. A : संभव

१३. D omits अवश्य

१४. A : दुःखादिवत्संसार



सम्बन्धः—इति । न चेच्छादेहेन्द्रियसम्बन्धावपीश्वरस्य नित्यविवेति वाच्यम् ; तथाभावे प्रमाणानुपलम्भात् । नापी मनसैव तौ साक्षात्करोति, मनस्सम्बन्धकल्पनायामपीन्द्रियसम्बन्धपक्षनिक्षिप्तदोषप्रसङ्गात् ; आत्मनोऽन्यत्र मनसो बाह्यकरणपेक्षत्वाच्च । अथ स्वरूपेणैव तौ<sup>१</sup> साक्षात्करोतीति मतम्, तदापि पृष्ठो व्याचष्टाम्—किमीश्वरस्य विज्ञानं तत्स्वरूपमेव उत तद्व्यतिरिक्तम्—इति । यदि स्वरूपमेव विज्ञानं तर्हि सर्वज्ञत्वहानिः, ज्ञातृत्वानभ्युपगमात् । अथ व्यतिरिक्तम्, तर्ह्यस्मदादेरिव तज्ज्ञानस्यापि करणजन्यत्वात्संसारसंत्रासप्रसङ्गः । तस्मादिदमप्यसुन्दरमनुमानम् ।

स्यान्मतम्—विमत्यापन्नमस्मदादिज्ञानं कचित्सर्वविषयस्वावान्तरजातीयगुणाविनाभूतम्, सातिशयत्वात्, यद्यत्सातिशयं तत्तत्सर्वविषयस्वावान्तरजातीयगुणाविनाभूतं दृष्टं यथा कुवलयामलकबिल्वादिपरिमाणं सातिशयं सदाकाशगतेन सर्वविषयपरिमाणेनाविनाभूतम्, तथा चेदम्, तस्मात्तथा—इति<sup>२</sup> । तदप्यनैकान्तिकदोषदुष्टम् । रागद्वेषदुःखादेस्सातिशयस्यापि तथाविधेनाविनाभावानभ्युपगमात् । विरुद्धाव्यभिचारी च हेतुः—विवादपदमस्मदादिज्ञानं कचिदपि सर्वविषयस्वावान्तरजातीयगुणाविनाभूतं न भवति, चेतनविशेषगुणत्वात्, यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यम्, यथा दुःखरागद्वेषादि, तथा चेदमुक्तसाधनम्, तस्मादुक्तसाध्यम्—इति । तस्मादेतदपि न शोभां विभर्ति । तस्मादस्ति सर्वज्ञ ईश्वरः—इति ।

अत्र समाधिरभिधीयते । न प्रत्यक्षानुमानाभ्यामीश्वरं प्रतिपद्यामहे, किं तु वेदान्तवाक्यावधूतम् । तथा हि—“यः सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य<sup>३</sup> ज्ञानमयं तपः”

१. D omits after this इति मनस्सम्बन्ध

२. D omits तौ

३. B omits उत

४. D: तद्व्यति

५. B: तर्ह्यस्मदादिवत् ज्ञानस्यापि

६. D: तस्मादसङ्गतमनुमानम्

७. D omits from सातिशयत्वात् up to दृष्टं that follows.

८. A: आमलक.....त्वादि

९. D omits इति

१०. A: तदपि

११. B: नात्र

१२. D: तत्र

१३. A D omit this

(Mund. I. 1. 9) “तस्य भासा सर्वमिदं विमाति” (Śvet. 6. 14) “एको देवस्सर्व-  
भूतेषु गूढः” (Śvet. 6. 11) “स कारणं करणाधिपाधिपः” (Śvet. 6. 9) “यच्च  
किञ्चिज्जगत्यस्मिन्” (Mahānār. 11. 6) “एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः” (Br. III. 7. 3.)  
इत्यादिश्रुतिशतेन ईश्वरे सर्वज्ञेऽवगम्यमाने कथमसौ नास्तीति ब्रूयात्? न वाच्यं वेदस्य  
कार्यार्थत्वान्न सिद्धे वस्तुनि प्रामाण्यमिति । प्रमेयान्तरत्वात्तस्य । प्रमितिस्तावत्सर्व-  
ज्ञविषया समुदयमासादयन्ती दृश्यते ।

स्यादेतत्—आगमादपि न सर्वज्ञं प्रतिपेतुं क्षमामहे ; तस्य कार्यकारणवत्त्वे  
सत्यस्मदादिवत्संसारपाशबन्धप्रसङ्गात् , तदभावे च ज्ञानोदयासंभवात्—इति ।  
तदपि न पण्डितहृदयपुण्डरीकमधिरोहति ; ईश्वरस्य स्वरूपज्ञानेनैव समस्तवस्तुसा-  
क्षात्करणक्षमत्वात् । न च वाच्यं तस्य ज्ञानस्वरूपमात्रत्वे सति ज्ञातृत्वाभावात्  
सर्वज्ञत्वासिद्धिरिति<sup>१</sup> । सकलजगदुपादानकारणत्वात् , संवित्स्वरूपत्वाच्च सर्वाभिदेन  
सर्वसाक्षात्कारणं तावत्सिद्धम् । ज्ञातृत्वव्यपदेशश्च समस्तज्ञेयानुगतमायाप्रतिबिम्बि-  
तसोपाधिकस्फुरणाश्रयत्वेन संपद्यते । सोपाधिकस्य निरुपाधिकस्वरूपपरवन्त्रत्वात्,  
तावता च व्यपदेशोपपत्तेः । न च निखिलजगदुपादानकारणत्वं संवित्स्वरूपत्वं  
चैकस्यासिद्धमिति सांप्रतम् । विचित्ररचनात्मकभुवनकार्यलिङ्गेन चेतनकारणमात्रे  
सिद्धे तदेकत्वे च “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” (Taitt. III. 1. 1.) इति  
एकवचनसमधिगते सत्येकस्य निखिलजगदुपादानकारणत्वप्रत्याख्यानासंभवात् ,  
तस्य च “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (Taitt. II. 1. 1.) “प्रज्ञा प्रतिष्ठा”  
(Ait. 5. 3) “प्रज्ञानं ब्रह्म” (Ait. 5. 3) “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म (Br. III. 9.28)

१. D omits this

२. D: प्रतिपादयितुं

३. B: करणवत्त्वे; others read कार्य-  
कारणवत्त्वे.

४. B: भव इति

५. D: त्वादिसिद्धि

६. D: कारणम्

७. A: विज्ञेया

८. B: स्मरण

९. B D omit पर

१०. D omits कारण

११. D omits a few words: They  
are एकवचनसमधिगते सत्येकस्य

इत्यादिश्रुतिसमर्पितसंविस्वरूपत्वस्य सुतरामप्रत्याख्येयत्वात् । न चैवं मन्तव्यं  
 ब्रह्मणः संविन्मात्रस्वरूपत्वे प्रदीपादिवत्तस्य वर्तमानवस्तुमात्रावभासित्वादतीतानागत-  
 विज्ञानाभावः, ततश्च जगत्कारणत्वाभावो नापि सर्वज्ञत्वमिति । अतीतसमस्त-  
 वस्तुजातस्य स्वसत्ताकाले<sup>१</sup> साक्षात्कृतस्य तथैव सर्वदावभासने पुनरावणकारणा-  
 भावात् तदाभासजनितसंस्कारवत्तया चाविच्छिन्नतद्विषयस्मरणोपपत्तेरतीतसर्कल-  
 वस्तुविषयावभाससिद्धिः । तथा ब्रह्मणो मायाशक्तिमत्त्वान्मायायाश्च सृष्टेः प्रागेव  
 सृज्यमाननिखिलपदार्थस्फुरणरूपेण जीवाट्टानुसारेण विवर्तमानत्वात् तत्साक्षितया  
 तदुपाधिकस्य ब्रह्मणोऽपि तत्साधकत्वसिद्धेरनागतसर्कलवस्तुविज्ञानोपपत्तिरिति सर्वं  
 सुव्यवदातम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ सर्वज्ञास्तित्वसाधन-

प्रकरणम् ।

१. B D: स्वरूपस्य

२. B: तथैव

३. D: रूपत्व

४. D: भासकत्वात्

५. B adds च

६. D: भासमाने

७. A: अवच्छिन्न; B omits च ; D:

अनवच्छिन्न.

८. B omits सकल

९. B: तथा च

१०. A: स्मरण

११. B D omit सकल

## ब्रह्मणो जगन्निमित्तोपादानत्वप्रतिपादनं पञ्चमम्

एको देवः सृजति सकलं पालयत्यति चान्ते

यो विश्वात्मा गुणमयतनुः स्थूलसूक्ष्मादि भेदः ।

यश्चान्तःस्थो यमयति जगत् प्रत्यगद्वैतबोधः

कृष्णं वन्दे तमहममृतध्येयमात्मप्रकाशम् ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते ‘ किं ब्रह्म जगन्निमित्तकारणमेव किं वा निमित्तमुपादानं च ? ’ इति । इह खलु केचित्सङ्गिरन्ते—भुवनविरचनकार्यनिमित्तमेवेश्वरः, न समवायिकारणम्, चेतनत्वात्; चेतनस्य हि कुलालादेः घटशकटादिकार्यनिमित्तकारणत्वमेव दरीदृश्यते, न समवायिकारणत्वम्; ईश्वरस्यापि तथैव युक्तमनुमातुम् । तथा चायं प्रयोगः—विवादगोचरापन्नं भूतभौतिकलक्षणं कार्यं चेतनोपादानं न भवति; कार्यद्रव्यत्वात्; यदित्थं तत्तथा यथा घटशकटादि; तथा चेदम्; तस्मात्तथा । अथ वा भूतभौतिकमचेतनोपादानमिति साध्यो धर्मः; हेतुदृष्टान्तादयस्तु पूर्वाक्ता एव । अपि च—विवादगोणरापन्न ईश्वरो न द्रव्यस्य समवायिकारणं भवितुमर्हति; चेतनत्वात्; यस्तूक्तसाधनस्य उक्तसाध्यः, यथा कुलालादिः; तथाचायम्; तस्मात्तथा—इति । चेतनोपादानत्वे च कार्यस्य कारणस्वभावानुगमात् जगतश्चेतनत्वप्रसङ्गः । अचेतनं चेदं जगदुपलभामहे ।

अपि चेश्वरस्य जगदुपादानत्वे तस्य मृदादिस्थानीयत्वादधिष्ठाता कुलालादिवदन्यश्चेतनो वक्तव्यः; उपादानाधिष्ठात्रोर्लोके भेदोपलम्भात् । तथा चायं प्रयोगः—

१. D: बोधम्

२. D omits इति

३. B D omit खलु

४. A: घटशकटादि; B: घटपटादि

५. D: मानम्

६. D: चेतनोपादानकारणं

७. B omits घट

८. A gives यदित्थं तत्तथा as an alternative reading.

९. B: तदधिष्ठानत्वात्; D तदधिष्ठानता

विमत्यापन्नं भूतभौतिकलक्षणं कार्यं भिन्नोपादानाधिष्ठातृकं भवितुमर्हति ; कार्यद्रव्यत्वात् ; यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं, यथा स्यन्दनमन्दिरगोपुरादि ; प्रकृतं चेदमुक्तसाधनम् ; तस्मादुक्तसाध्यम्—इति । न च केशलोमादिष्वभिन्नपुरुषोपादानाधिष्ठातृकेष्वनैकान्तिकंतेति वाच्यम् ; तत्रापि देहचेतनयोरुपादानाधिष्ठात्रोर्भेदस्य संप्रतिपन्नत्वात् । एतेनोर्णनाभिदृष्टान्तोऽपि प्रतिवक्तव्यः ; तत्रापि क्षुद्रजन्तुभक्षणनिमित्तकठिनतरलौलामात्रोपादानत्वाद्व्यतिरिक्तचेतनाधिष्ठातृकत्वादूर्णनाभितन्तोरिति ।

स्यादेतत्—“ आत्मन आकाशस्संभृतः ” (Taitt. II. 1. 1) इष्यागमादेव जगत्तत्त्वतनोपादानत्वावगमे सति पूर्वोक्तमिदं समस्तं हेतुजातं कालात्ययापदिष्टम्—इति । तदपि मनोरथमात्रम् ; सर्वस्य चांगमस्य चेतनकारणवादिनो निमित्तकारणमात्रविषयत्वात् । न ह्यागमस्थविरुद्धार्थत्वे संभवति सकलप्रमाणविरुद्धार्थत्वकल्पनावकल्पते । तस्मादीश्वरो जगन्निमित्तकारणमेव न समवायिकारणम्—इति ।

अत्राभिधमहे । “ सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम् ” (Ch. VI. 2. 1) “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” (Ait. 1. 1) “ न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि ” इत्यादिश्रुतिकदम्बैकेन जगतः प्रागुत्पत्तेश्चेतनकारणमात्रस्वरूपव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुप्रतिषेधादुत्पन्नस्य च पुनः “ सच्चत्यच्चा भवत् ” (Taitt. II. 6. 1) “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” (Br. II. 4. 5) “ ब्रह्मैवेदं सर्वम् ” (Nrs. Utt. 7) “ आत्मैवेदं सर्वम् ” (Ch. VII. 35. 2) इत्यादिना चेतनकारणसामानाधिकरण्यश्रवणान्मन्यामहे चेतनमेव ब्रह्म जगदुपादानमधिष्ठातृचेति । न ह्यनुपादानकारणस्य कार्यसामानाधिकरण्यं समञ्जसम् । नापि वस्त्वन्तरसद्भावे सति प्रागुत्पत्तेरद्वितीयत्वावधारणमर्थवत् ।

१. D: कत्व

२. D: दृष्टान्तः प्रयुक्तः

३. D: लीला

४. D: समस्तहेतुजातं

५. B: जालम्

६. A: न मनो

७. D inserts सति

८. B: स्याप्यविरुद्धार्थे

९. D: कदम्बेन

१०. A: वस्तुनः for पुनः

११. D: आश्रयणात्

अथ मन्येत चेतनकारणान्तराभावाभिप्रायेण अद्वितीयत्वावधारणं नोपादानकारणान्तरा-  
भावाभिप्राणेति, तदपि दुर्ज्ञानदूषितमनीषासमुल्लासमात्रमेव । “ एकमेवाद्वितीयम् ”  
इति सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वव्यवच्छेदेन सन्मात्रावधारणे सति वस्त्वन्तरसद्भा-  
भ्युपगमे श्रुतिबाधप्रसङ्गात् । न चानुमानावष्टम्भेन श्रुत्यर्थनिर्णयो युक्तः, अतद्गोचरत्वा-  
द्वेदार्थस्य ; किं तु शब्दतात्पर्यानुसारेणैव । इह पुनः “ एकमेवाद्वितीयम् ” इति  
विशेषणानामर्थवत्वाय षड्विधलिङ्गतात्पर्यवलेन चैकरसं ब्रह्म जगत् प्रागुत्पत्तेः स्वरूपेण  
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमप्यनिर्वचनीयानादिमायोपाधिकं निखिलजगदुपादाननिमित्त-  
कारणमिति युक्तमाश्रयितुम् ।

यत्तुक्तं भिन्ननिमित्तोपादानं जगत्, कार्यद्रव्यत्वात्, रथप्रासादादिर्वदिति,  
तदध्यसङ्गतम् ; जगतो भिन्ननिमित्तोपादानप्रतिपादकागमविरोधे सति तत्कारण-  
भेदानुमानस्य मूलविशीर्णत्वात् । प्रयोजकत्वं च हेतोर्हसन्दिह्यहे ; किं परिच्छिन्न-  
कारणत्वात्स्यन्दनादेर्भिन्ननिमित्तोपादानत्वं किं वा कार्यद्रव्यत्वात्, इति सन्देहा-  
व्यावृत्तेः । न च मूलकारणस्यापि परिच्छेदकल्पनो युक्ता ; “ यत्र नान्यत्पश्यति  
नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा ” (Ch. VII. 24. 1) इत्यादिश्रुतिप्रति-  
षिद्धसर्वपरिच्छेदकत्वात् ।

यदपीदमुक्तं ईश्वरो जगदुपादानं न भवति, चेतनत्वात्, कुलालादिवदिति,  
तदपि पूर्ववत् कालात्ययापदिष्टं द्रष्टव्यम् । संदिग्धप्रयोजकं च, <sup>१६</sup> किं जीवत्वादनु-

१. D: मन्यसे

२. B D omit एव

३. A: लिङ्गाम्य

४. A: उपाधिकनिखिल

५. B: पादानं निमित्त

६. D: दिद्रव्यवदिति

७. A D: लून

८. D omits हेतोः and reads प्रयोज-  
कत्वं च सन्दिह्यते

९. D: स्यन्दनमन्दिरादेः

१०. B: तत्कार्य

११. A: कारणत्व

१२. D: कल्पनाप्ययुक्ता

१३. B: अत्र

१४. A: परिच्छेदत्वात्

१५. B omits द्रष्टव्यम्

१६. D: किं कुलालादिवज्जीवत्वादनुपादानं  
किं चेतनत्वादिति

पादानं कार्यद्रव्यस्य, किं वा चेतनत्वात्, इति । अपि च किं कुलालशब्देन कार्यकरणसंघातसंपिण्डितो विवक्षितः, किं वा चेतनमात्रम्, इति । पूर्वत्र अनैकान्तिकता; चेतनस्यैव देहादिविशिष्टस्य केशलोमाद्युपादानत्वदर्शनात् । उत्तरत्र दृष्टान्ताभावः ; चेतनस्वरूपेण भेदानभ्युपगमात् । तस्मादेतदपि दुष्टम् ।

यदपीदमभ्यधायि अचेतनोपादानं जगत्, कार्यत्वात्, घटादिवदिति, तत्रापि तुल्यैव कालात्ययापदिष्टता ; सकलश्रुतिप्रतिपाद्यचेतनोपादानत्वविरोधात् । न च घटादेरचेतनोपादानत्वे द्रव्यत्वं प्रयोजकम् ; अद्रव्यस्यापि क्रियागुणादेरचेतनत्वोपलम्भात् । नापि घटादेरचेतनोपादानत्वं संप्रतिपन्नम् ; “ आत्मैवेदं सर्वम् ” (Ch. VII. 25. 2.) इति सर्वस्य आगमेनैव चेतनोपादानत्वाभ्युपगमात् । न च घटादेः मृदादिकारणत्वेनैव अन्वयव्यतिरेकविरोध इति शङ्कनीयम् ; मूलकारणस्यैव द्वारत्वेन मृदादेः अन्यथासिद्धत्वात् । एतेन चेतनोपादानं न भवतीदं जगत् इत्येतदपि प्रत्यूहं द्रष्टव्यम् ।

यदपीदमुत्प्रेक्षितं जगत्चेतनोपादानत्वे कार्यस्य कारणस्वभावानुगमात् चेतनत्वमवभासेत इति, तदपि न विपश्चितां चेतसि वैशद्यमापार्थिते ; विलक्षणादपि गोमयादेः विलक्षणवृश्चिकादिकार्यदर्शनात् ।

ननु उपादानकारणविशेषगुणस्य कार्येऽपि तथाविधगुणारम्भकत्वं दृष्टम् ; तन्त्वादिगतकारण्यैः पटादिकार्ये तथाविधगुणारम्भकत्वात् ; ब्रह्मचेतन्यस्यापि

१. B omits कार्य

२. B D: द्रव्यत्वात्

३. D omits आदि

४. D: अत्रापि

५. A B omit this sentence

६. A: आत्मन एवेदम्

७. A B: कारणान्वय

८. D: स्यैतद्वार

९. B D: भासते

१०. A D: आपद्यते

११. B: शौक्यादेः D: कार्यादेः गुणादेः

चेतनविशेषगुणत्वात् भवितव्यमेव तथाविधगुणारम्भकत्वेनेति । एतच्च बालभाषितम् ; ब्रह्मचैतन्यस्य गुणत्वानभ्युपगमात् । लोके<sup>३</sup> चैतन्यस्य गुणत्वं परिभाषामात्रम् ।

अपि चेदं भवता वक्तव्यम्, किं कार्येऽपि कारणस्वभावानुगममात्रं साध्यते, किं वा कारणस्वभावस्य सर्वस्यानुगतिः, आहोस्वित् स्वभावान्तरानुगमः, इति । यद्याद्यः कल्पैः, तर्हि तदिष्टमेव ; सत्तादिस्वभावस्य कार्येऽप्यनुगमात् । नच द्वितीयः, संप्रतिपन्नकार्येऽपि कारणगतसर्वस्वभावानुगमादर्शनात् । अथ स्वभावान्तरानुगमः, तर्हि सकलप्रमाणविरोधः, घटशकटादिकार्यस्यापि कारणेऽविद्यमानस्य विशिष्टक्रिया-समर्थस्वभावस्य सर्वलोकसिद्धत्वात् । तस्मात् चेतनं ब्रह्म निखिलजगन्निमित्तोपादान-कारणमिति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ ब्रह्मणो जगन्निमित्तोपादानत्वप्रतिपादनप्रकरणम् ।

(to be continued)

१. D: बालबिबीषिकम्

४. B omits कल्पः

२. D omits a few words here and reads ब्रह्मचैतन्यस्य गुणत्वं परिभाषामात्रम्

५. D: सत्तादिवत् स्वभावस्य

६. B: स्वभावानुगमदर्शनात्

७. B: समर्थन

३. B: लोकेऽपि





## परमाणुवादनिराकरणं षष्ठम्

अनाद्यविद्यापटनेत्रबन्धना

यमाहुरेके परमाणुविग्रहम् ।

त्रयीशिरोवारिधिसम्भवामृतं

नमामि तं कृष्णमनन्तचित्सुखम् ॥

सम्प्रति विचार्यते किं जगत् द्यणुकादिक्रमेण परमाणुभिरारब्धं उत ब्रह्मा-  
विद्याविवर्तमिति । इह खलु तार्किका मन्यन्ते—पैटादिकार्यद्रव्यारम्भकस्य अनेकत्व-  
दर्शनात् मूलकारणेऽपि तदनुमातुं युक्तम् । तन्नुभुवनादिकं चैतत्कार्यम्, साव-  
यवत्वात्, यद्यत्सावयवं तत्तत् कार्यं यथा घटादिद्रव्यम्, तथा चेदं प्रकृतम्,  
तस्मात् तथा इति सावयवत्वलिङ्गेन कार्यत्वं तावदध्यवसीयते । तच्चैतत् विवाद-  
पदं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणसंयोगसचिवसमानजातीयानेकद्रव्यारब्धम्, कार्य-  
द्रव्यत्वात्, यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं यथा घटादिद्रव्यम्, तथा चेदं तन्नुभुवनादि-  
कार्यद्रव्यम्, तस्मादुक्तकारणारब्धम्—इति । न च वाच्यम् ‘एकं सुवर्णपिण्डा-  
रब्धानेकहारपारिहार्यादिषु अनैकान्तिकता हेतोः’ इति ; तत्रापि प्रतिकार्यं  
सुवर्णावयवानां अनेकत्वात् । एतेन क्षीरपरिणामस्य दध्नोऽनेकद्रव्यारब्धत्वं  
व्याख्यातम् । न च आत्मोपादानेच्छाद्वेषप्रियत्नादौ अनैकान्तिकत्वं आशङ्कनीयम्,  
द्रव्यत्वविशेषणेन तद्व्यावृत्त्युपपत्तेः ।

१. E: गिरो

२. B: विविक्त; D: ब्रह्माविद्यया विवर्तत  
इति

३. A: वियदादि and D: घटादिकार्य-  
द्रव्यारम्भस्य

४. B D: तदनुमानं

५. D: न तु भवना etc.

६. B adds भवितुमर्हति

७. E: पटादि

८. D omits तनु

९. A omits इति

१०. B: एकं

११. D: एकत्वात्

१२. A D omit द्वेष

स्यान्मतम्—य एते परमाणवो व्यणुकादिक्रमेण जगदारभेरन् ते किं सावयवाः कल्पेयैर्न उत निरवयवा इति । सावयवत्वे तेषामपि कार्यत्वात् मूलकारणं ब्रह्म इति प्रसज्येत । निरवयवत्वे परस्परं संयोगानुपपत्तेः कार्यानास्म-प्रसङ्गः । न च वाच्यम् ‘आत्ममनसोरिव निरवयवपरमाणूनामपि संयोगो भवेत्’ इति ; तस्याप्यसंप्रतिपन्नत्वात् । निरवयवपरमाणुसंयोगौभ्युपगमेऽपि संयुक्तप्रदेशा-तिरिक्तप्रदेशान्तराभावात् प्रथिर्मानुपपत्तेः कार्यानास्मः तदवस्थ एव—इति ।

तदपि न मनोहरम्, विकल्पानवकाशात् । तथा हि—परमाणुशब्देन निरवयवत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् सावयवत्वविकल्पानवकाशः । न च निरवयवत्वेऽपि संयोगानुपपत्तिः, अवयविनोः निरवयवयोरपि संयोगोपलब्धेः । न च तयोरपि संयोगोऽसंप्रतिपन्न इति युक्तं वक्तुम्, घटरज्जुसंयोगस्य प्रत्यक्षदृष्टत्वात्, तदपलापे च सर्वापलापप्रसङ्गात् । यदि च अवयविनोरपि स्वावयवद्वारेण संयोगो न स्वरूपेण इति मत्तम्, तदा तदवयवानामपि स्वावयवद्वारेण तेषामपि तथैवेति निरवयवपर-माणुसंयोगपुरस्सर एव सर्वावयवसंयोग इत्यायुष्मैव भवता अङ्गकारि । न च संयुक्त[प्रदर्शितिरिक्त]प्रदेशान्तराभावात् प्रथिर्मानुपपत्तिः, अनन्यथासिद्धकार्यस्य प्रत्यक्षदृष्टत्वात् । तस्मात् निरवयवाः परमाणवः संयोगसचिवाः समानजातीया व्यणुकादिक्रमेण मूतभौतिकलक्षणं जगदारभन्ते—इति ।

१. A: आरभन्ते

११. B: सावयव

२. D adds ते while others omit ते

१२. B omits मतम्

३. B: कल्पेयैर्न

१३. A: सावयव and B omits the whole word

४. This word, though found in all Mss., seems unnecessary.

१४. E omits परमाणु

५. A B: आसज्येत

१५. B: अवयव

६. B: परमात्मनां

१६. E omits the part within brackets.

७. D: प्रसङ्ग for संयोग

१७. D: प्रथिता

८. D: प्रथिता

९. A E: त्वेन

१८. B omits परमाणवः

१०. B omits वक्तुम्

अत्राभिधीयते । ब्रह्माविद्यैव अनाद्यनिर्वचनीया सती महर्दादिकृत्स्नकार्य-  
रूपेण विवर्तते । तथा च श्रुतिः “ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मैयिनं तु महेश्वरम् ”  
(Svet. 4.10) इति मायां जगत्प्रकृतिमाचष्टे । न च श्रुतिविरोधे सति अनुमानं  
अर्थान्तरं जगदुपादानत्वेन उपस्थापयितुमुत्सहते, स्वयं कालात्ययापदिष्टत्वात् ।  
न च श्रुतेरन्योऽर्थः प्रतीयते, मायाशब्दस्य मिथ्यात्वे रूढत्वात् प्रकृतिशब्दस्य  
उपादानकारणपर्यायत्वात् । अतोऽध्यवसीयते ब्रह्माश्रयाविद्यामायाविवर्तोऽयं [भूत-  
भौतिकलक्षणः प्रपञ्च इति ।]

यत्तुक्तम्—भूतभौतिकलक्षणं जगत् अनेकद्रव्यारब्धम्, कार्यद्रव्यत्वात्,  
घटादिवत्—इति, तद्रूपविभक्तमृत्पिण्डोपादानघटशरावोदञ्चनादिषु अनैकान्तिकम् ।  
न च वाच्यं तत्रापि मृदवैयवा एव अनेकद्रव्याण्युपादानमिति, सर्वावयवानुगतै-  
कमृत्स्वभावस्य कार्यान्वयिन एव उपादानत्वोपपत्तेः । स्यादेतत्—मृदवयवसामा-  
न्यातिरिक्तमृत्स्वभावस्यानुपलम्भात्, तस्य च अनारम्भकत्वात्, परिशेषात् अवय-  
वानामेव आरम्भकत्वम्—इति । सत्यम् । सर्वावयवसाधारण एव मृत्स्वभावः;  
तथापि तस्यैव कार्यानुगतस्य कारणत्वं युक्तमाश्रयितुम्, अवयवानामपि अनुगता-  
नामकारणत्वस्य संप्रतिपन्नत्वात् । तत्र कार्यानुगतानां अनेकेषां कारणत्वकल्पनात्  
वरं तदनुगतैकस्वभावस्यैव कारणत्वकल्पनम्, लाघवात्, इत्यविभक्तप्रकृतिकेषु घटादिषु  
भवत्येवानैकान्तिकता ।

- |   |                           |
|---|---------------------------|
| १. E: वियदादि                               | ९. D: मृदवयवानेक          |
| २. B D: विद्यादिति etc.                     | १०. D omits एक            |
| ३. B D: प्रतिभाति                           | ११. E: अवयवमतिरिक्त       |
| ४. D: मिथ्यार्थे                            | १२. A E: पारिशेष्यात्     |
| ५. B inserts च; A B E omit उपा-<br>दान      | १३. D omits अपि           |
| ६. A E omit the portion within<br>brackets. | १४. A E: अनुगता           |
| ७. E: कार्यत्वात्                           | १५. D: स्वभावमात्र        |
| ८. A: घटवत्                                 | १६. A: कारण, E: कारण लाघव |
|   | १७. D omits this word     |

यत्तु समानजातीयारब्धं कार्यमिति प्रत्यपादि, तदपि विजातीयमृदिष्टका-  
दार्वादिर्विनिर्मितगृहप्रासादादिषु अनैकान्तिकम् । संयोगश्च निरवयवपरमाणुषु  
दुःसंपादः । तथा हि, संयोगो नामाव्याप्यवृत्तिः; सै कथं तत्र भवन्नपि न  
भवेत्, कं वा देशमव्याप्य निष्प्रदेशे वर्तेत ?

यत्पुनरुक्तम्—अवयविसंयोगस्य अवयवसंयोगपुरस्सरत्वे अभ्युपगम्यमाने  
निरवयवपरमाणुसंयोगपुरस्सर एव सर्वोऽवयविसंयोग इत्यर्पयेत्, अनभ्युपगम्यमाने  
च यथावयविनोः स्वरूपेणैव संयोगः एवं निरवयवपरमाण्वोरपि संयोगः स्यात्—  
इति, तदप्युक्तोत्तरमेव 'अव्याप्यवृत्तेः संयोगस्य निष्प्रदेशवस्तुधर्मत्वे सति' एको-  
पाधौ भावाभावविरोधेन मिथ्यात्वप्रसङ्गात्, लोके संयोगविभागप्रतिभासस्य तन्नि-  
मित्तकार्यारम्भसिद्धेश्च उष्णजलादिप्रतिभासवत् देहात्मप्रसिद्धिवच्च मायामात्रत्वेऽपि  
अबाधात् व्यवहारोपपत्तेः 'न निरवयवपरमाणुतत्संयोगकल्पनावकाशः' इति । तस्मात्  
असङ्गतमेतत् संयोगसचिवसमानजातीयानेकपरमाणुभिः आरब्धं इति तार्किकैः  
परिकल्पितम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ परमाणुर्वादनिराकरणप्रकरणम् ।

१. D: जात्या

२. A D omit वि

३. D: न्तिकता

४. B omits नाम; D E: व्याप्यवृत्तिः

५. A: अथ कथं which is corrected  
into स कथं

६. D: तत्रैव

७. D: प्रवर्तते

८. B: अभ्युपपद्यते and न ह्युपगम्य-  
माने

९. E: सत्यतोपाधौ

१०. A omits प्रसङ्गात् and E लोके  
also

११. D: सिद्धेः सोष्ण

१२. B: अबाधाव्यवहार

१३. E omits न

१४. A E: वादि

## प्रधानकारणवादनिराकरणं सप्तमम्

यस्तर्कजालपटलप्रतिबद्धदृग्भिः

क्लृप्तप्रधानपुरुषप्रविभागभेदः<sup>१</sup> ।

तं सर्वसर्गपरिपालनहानिलीलं

वन्दे मुकुन्दमखिलस्पृहणीयकीर्तिम् ॥

इदमिदानीं विचार्यते ‘ किं सांख्यसमयसिद्धं अचेतनं जगदुपादानं आहो-  
स्वित् अखिलोपनिषत्पदकदम्बकतात्पर्यसमधिगतं मायोपाधिकं ब्रह्म’ इति । तत्र  
सांख्या मन्यन्ते—भूतभौतिकलक्षणमिदं कार्यं परमार्थभूतमचेतनं सुखदुःखमोहा-  
त्मकं च उपलभामहे । ततः तत्कारणेनापि तत्स्वभावेन भवितव्यम्, हेमरुचकादि-  
कार्यकारणानां समानस्वभावोपलम्भात् । तथा चायं प्रयोगः “ विमतिपदं जगदुपा-  
दानकारणं सत्यत्वाचेतनत्वसुखदुःखमोहात्मकलक्षणस्वभावैः स्वविकारेण समानस्व-  
भावं भवितुमर्हति, उपादानकारणत्वात्, ईदेवं तत्तथाविधं यथा दध्याद्युपादानं  
क्षीरादि, तथा चेदमुपादानकारणम्, तस्मात् तर्थाविधम्’ इति । ननु दृष्टान्तेऽपि कार्य-  
कारणयोः परमार्थत्वं सुखदुःखमोहात्मकत्वं च असम्प्रतिपन्नम् । नैतत्सारम्, प्रत्यक्षा-  
दिप्रमाणसमधिगतत्वात्, तस्य च बाधानुपलम्भात्, तथाविधस्यैव परमार्थत्वाभि-  
धानात् । सुखदुःखमोहात्मकत्वं च नापलपनीयम्<sup>२</sup>, एकस्यैव दध्यादिद्रव्यस्य पुरुष-

१. B: दृष्टिः ; E: दिग्भिः

६. A: यद्यदेवं

२. B: क्लृप्तः and प्रविभागभेदः

७. B D: उपादानं

३. A E: समधिगतमायोपाधिकब्रह्मेति

८. D: तथा इति

४. B: विमत

९. B: परमार्थकत्वं

५. A omits मोह ; D: मोहात्मकत्व-

१०. D: वा for च

लक्षण; E omits a few lines

११. A: आत्मत्वं

up to मोहात्मकत्वं चासम्प्रतिपन्नम्

१२. E: तस्यानपलपनीयं

विशेषापेक्षया इष्टतत्त्वात्, पुरुषान्तरं प्रति अनिष्टतत्त्वात्, अन्यं प्रति उपेक्षणीय-  
त्वात्, तादृगात्मत्वेत्यैव सुखदुःखमोहात्मत्वाभिधानात् । तस्मात् अनुमानसमधि-  
गतं अचेतनं सुखदुःखमोहात्मकं परमार्थसदेवं जगदुपादानम्—इति ।

अत्र वयं पृच्छामः ‘ किमचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव भूतभौतिकरूपेण परिणमते  
किं वा तदनपेक्षमेव ’ इति । यदि तावत् प्रथमः कल्पः, तदा अपेक्षार्थो वक्तव्यः  
किं चेतनापेक्षसत्तामात्रप्रतीतिकत्वं आहोस्वित् तदपेक्षप्रवृत्तिकत्वं इति । पूर्वस्मिन्  
नामान्तरेण अनिर्वचनीया अविधैव उक्ता स्यात् । अथ प्रवृत्तिमात्रमेव प्रधानस्य  
चेतनसापेक्षं न स्वरूपमिति मनीषा समुन्मिषेत्, तदापि पृष्ठो व्याचष्टां किं तदचेतनं  
प्रधानं प्रवृत्तिस्वभावं उत निवृत्तिस्वभावं उतोभयस्वभावं अनुभयस्वभावं वा । यदि  
तावत् प्रवृत्तिस्वभावं, तर्हि किमिति चेतनमपेक्षते ? स्वयमेव प्रवर्तताम् ।  
अथ प्रवृत्तिशक्तिमदपि न चेतनानधिष्ठितं प्रवर्तत इति शङ्केथाः, तदापि वक्तव्यम्  
‘ किं तस्य चेतनसम्बन्धः चेतनव्यापारनिबन्धनः स्वव्यापारनिबन्धनो निर्निमित्तो वा? ’  
इति । न खलु निष्क्रियस्य चेतनस्य व्यापारः संभवति । स्वव्यापारनिबन्धनत्वे  
च परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गः—चेतनसम्बन्धे सति स्वव्यापारः स्वव्यापारे सति चेतन-

- |   |  |
|---|--|
| १. D: इष्टत्वात्  | १२. D: सापेक्षरूपमिति मनीषा ; E omits सापेक्षं न |
| २. B omits अन्तर  |  |
| ३. D: अनिष्टत्वात्  | १३. B D omit प्रधानं                             |
| ४. D: आत्मकस्य  | १४. D E omit निवृत्तिस्वभावं                     |
| ५. D: आत्मकत्वं   | १५. A E: प्रवृत्तिमात्रमेव स्वभावं               |
| ६. B: सदेवेदं   | १६. E: प्रवृत्तिमदपि                             |
| ७. D: अनपेक्षयेति   | १७. E: तर्ह्य for तस्य                           |
| ८. D: तदपेक्षार्थो  | १८. D: निबन्धने                                  |
| ९. B: अपेक्षितसत्ताप्रतीतिकं ; D: चेत-<br>नापेक्षसत्ताप्रतीतिकं | १९. B omits च                                    |
| १०. E: प्रतीतिं   | २०. B: आश्रयप्रसङ्गः                             |
| ११. B: तदनपेक्षप्रवृत्तिकं ; D E: तदपेक्ष-<br>प्रवृत्तिकं       | २१. E: प्रसङ्गात्                                |
|   | २२. E omits this word                            |
|   | २३. A B E omit सति                               |

सम्बन्धः—इति । निर्निमित्ते<sup>१</sup> च चेतनसम्बन्धे सर्वदा चेतनसम्बन्धात् अनवरतप्रवृत्तेः अनिमोक्षः प्रसज्येत ।

अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया तन्निवृत्तिस्वभावं परिकल्प्येत<sup>३</sup>, तर्हि<sup>२</sup> ब्रूहि ‘चेतन-सम्बन्धेऽपि तन्निवृत्तिस्वभावमेव आहोस्वित् तदभावे’ इति । यद्याद्यपक्षकक्षीकारः व्यर्था तर्हि चेतनसम्बन्धकल्पना । अथ चेतनसम्बन्धे निवृत्ते तन्निवृत्तिस्वभावमभ्युपगम्येत, तर्हि किं स्वत एव चेतनसम्बन्धनिवृत्तिः प्रधानव्यापारनिमित्ता वा ? स्वतश्चेत् सर्वदैव निवृत्तेः न संसारप्रवृत्तिः । न च प्रधानव्यापारनिमित्ता, तस्य निवृत्तिस्वभावमभ्युपगमात् । स्वतो निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि चेतनसम्बन्धात् प्रवृत्तिमदपीति चेत्, तदसत् ; चेतनसम्बन्धस्य स्वतः परतो वा दुर्निरूपतया उक्तोत्तरत्वात् ।

स्यात् तर्हि<sup>१२</sup> उभयस्वभावत्वमिति । तर्हि<sup>१३</sup> किं यौगपद्येन उभयस्वभावित्वं उत पर्यायेण ? न तावद्यौगपद्येन, परस्परव्याघातप्रसङ्गात् । अथ पर्यायेण, तर्हि<sup>१४</sup> तयोः कादाचित्कत्वात् तत् निमित्तेन भवितव्यम् ; निमित्तं च दुर्निरूपमित्यवोचाम । अथानुभयस्वभावं तत्<sup>१५</sup> इत्यभिदध्याः, तदा न संसारो<sup>१६</sup> न मोक्षश्चेति तत्कल्पना निष्प्रयोजना आयुष्मतां इत्यसङ्गतैषा सेधरसाङ्घकल्पना ।

१. B: निमित्तत्वे

२. D: अनन्तर

३. E: परिकल्प्यते

४. A: ततः; D: तदपि

५. E: स्वयमेव

६. E: चेतननिवृत्तिस्वभावः

७. B: सदैव

८. B: संसारप्रवृत्तिः

९. E: व्यवहारनिमित्ता

१०. B: स्वतो instead of तस्य

११. D: स्वभावत्वा

१२. A: तद्व्युभय

१३. D omits अपि, E omits from तदापि to आयुष्मतामिति

१४. B D omit त्व

१५. A: व्यापार

१६. A: तथापि

१७. D: तदभिदेधीथाः

१८. B omits न

१९. D: निष्प्रयोजना । तस्मादसङ्गतैषा etc.



स्यादेतत्—चेतनानधिष्ठितमेव प्रधानं प्रवर्तते—इति । तदपि न घटामञ्चति, चेतनाधिष्ठितस्यैव [रथैशकटादेः प्रवृत्त्युपलम्भात् । अथ तत्रापि चेतनशरीरस्य अचेतनस्यैव] प्रवृत्तिमतो रथादिप्रवर्तकत्वं न केवलस्य चेतनस्य व्यापारः नाप्यन्य-प्रवर्तकत्वं इत्यभिप्रायः, सत्यम् । न वयं चेतनव्यापारं ब्रूमः, अपि तु चेतनान-धिष्ठितस्य अचेतनस्य व्यापाराभावम् । तथा सति चेतनाधिष्ठितमेवाचेतनं प्रवर्तत इत्यापद्येत । स च चेतनसम्बन्धोऽचेतनस्य दुर्निरूप इति अनिर्वचनीयमायो-पाधिकं ब्रह्मैव जगदुपादानं इत्यर्थत्वं लभ्यते । तस्मात् भूतभौतिककार्यानुमर्नमपि कारणस्य मायामयत्वमेव साधयतीति धर्मविशेषविपरीतसाधनो हेतुः । [यच्च घटादेः सुखाद्यात्मत्वानुमानं तत्रापि हेतुः] कालात्ययापदिष्टः, सुखादेर्घटादेश्च बाह्याभ्यन्तर-भावेन भेदस्य सर्वजनप्रत्यक्षत्वात् ।

अतो वेदान्तवाक्यतात्पर्यसमधिगतं ब्रह्म स्वमायावेशशेषेण समस्तबाह्या-ध्यात्मिकप्रपञ्चाकारेण विवर्तते इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ प्रधानकारणवादनिराकरणप्रकरणम् ।

१. D E: चेतनाधिष्ठित

२. A omits प्र

३. D: घटः; E omits up to अचेत-  
नस्यैव as indicated by brackets

४. D: शरीरस्यैव

५. A omits एव

६. B omits अपि

७. D: व्यापारमिह

८. A B: चेतनाधिष्ठितस्याचेतनस्य

९. D omits च

१०. D: इत्येतल्लभ्यते

११. E: कार्यस्थानमपि

१२. D: समवायित्वमेव

१३. A E omit the portion within  
brackets

१४. D: त्वाभिधानं

१५. B: सुखासुखादेर्घटादेश्च ; D omits  
च

१६. A: मायावेशेन

## कार्यत्वनिराकरणं अष्टमम्

यत्प्राप्तये विधिमवोचदनन्यशक्त्या

यद्वृत्तैव परिनिष्ठितमप्यथाह ।

तत्त्वं निरस्तपरिमाणमियं श्रुतिर्यत्

तस्मै नमो भगवते मधुविद्विषेऽस्तु ॥

अथेदानीं विचार्यते 'किं कार्यान्विते शब्दशक्तिः आहोस्वित् योग्येतरान्विते' इति । अत्र प्राभाकरा मन्यन्ते कार्यान्विते शब्दशक्तिः इति । तथा हि— 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन' इति शब्दश्रवणसमनन्तरं प्रतिपत्तुः प्रवृत्तिमुपलभ्य तस्य गवादिविषयप्रवर्तकविज्ञानमासीदिति बालोऽनुमिमीते । तथा च विवादगोचरापन्ना प्रवृत्तिः प्रवर्तकज्ञानपूर्विका, प्रवृत्तित्वात्, अस्मत्प्रवृत्तित्वात्, इति । तच्च कार्यज्ञानं भवितुमर्हति, [प्रवर्तकज्ञानत्वात्, अस्मत्प्रवर्तकज्ञानवदिति] कार्यगोचरतामेव तस्य प्रतिपद्यते । स्वव्यापारस्य कार्यज्ञानपूर्वकत्वव्याप्तेः तस्य च शब्दश्रवणसमनन्तरभावित्वात् अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्द एवास्य कार्यविज्ञानमजीजनदित्यध्यवस्यति । स पुनरेवं पदकदम्बकस्य प्रथमं कार्यविज्ञानमात्रे सामर्थ्यं प्रतिपद्य प्रयोगान्तरेषु 'गां बध्नात, तुरगमानय' इत्यादिषु पदान्तरप्रक्षेपोद्धारयोः तदर्थस्य कार्यान्वितस्यैव प्रक्षेपोद्धारदर्शनात् अन्यथा चादर्शनात् शब्दशक्तिप्रतियोगित्वेन प्रथमावगतर्कस्य सर्वप्रयोगेषु चाव्यभिचारिणोऽपरित्यागात् तदन्वितस्वार्थे गवादिपदसामर्थ्यं प्रतिपद्यते ।

१. A E: तद्वत्

५. B omits कार्य

२. A E omit this word.

६. B: प्रथमकार्य

३. B: आनय

७. B omits च

४. A E omit the words within brackets, but read instead

८. B: कार्यत्व

प्रवर्तकज्ञानवत्

स्यादेतत्—कार्याभिधायिपदानां तदन्विताभिधायित्वाभावात् अनन्वितस्वरूपानभिधायित्वाच्च योग्येतरान्विते सामर्थ्यमिति वक्तव्यम् । ततश्च सकलपदानां स एव न्यायः सैमाश्रयणीयः । न ह्यर्धजरतीन्यायेन प्रयोजकभेदकल्पना युक्ता । न च वाच्यं धात्वर्थस्यापि कृतियोग्यतया कार्यत्वात् लिङादिपदानामपि तदन्विताभिधायित्वेन सर्वं समञ्जसं इति ; धात्वर्थस्य कार्यत्वे सति लिङादिपदानां तदन्वितार्थाभिधायित्वं लिङादिपदार्थान्वये च धात्वर्थस्य कार्यत्वं इति इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्—इति ।

तदपि न मनोहरम् , सकलपदानां कार्यार्थ एव प्रथमं सम्बन्धग्रहणात् । गवादेरपि कार्यान्वितरूपेण कार्यत्वावापोद्धारयोरपि तदपरित्यागात् गवादिस्वरूपेषु पदानां स्मृतिमात्रव्यापारात् कार्यमेव हि सर्वपदशक्तिप्रतियोगीति<sup>१</sup> न प्रयोजकभेदः । न च सर्वपदानां कार्याभिधायित्वे सति तस्यैकेन पदेनापि सिद्धत्वात् पदान्तरवैयर्थ्यं इत्याशङ्कनीयम् , गवादिस्वरूपान्वितकार्यरूपाणां अनेकत्वेन सर्वपदानां प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपपत्तेः । तस्मात् कार्यान्विते सकलपदसामर्थ्यमिति ।

अत्र समाधिरभिधीयते । भवतु नाम कार्यवाक्ये सम्बन्धग्रहः; तथापि न कार्यान्वित एव सकलशब्दशक्तिरिति नियन्तुं शक्यते, सकलपदानां अन्वितस्वार्थाभिधायित्वात् , अन्वयस्य च योग्यतानिमित्तत्वात् , योग्यतायाश्च द्रव्यगुणयोः क्रियाकारकयोः धात्वर्थकार्ययोरिति लोके विभागेनैव क्लृप्तत्वात् , तदनुसारेण गुणवाचिनां द्रव्यान्विताभिधायित्वं द्रव्यवाचिनां क्रियान्विताभिधायित्वं क्रियावाचिनां कार्यान्विताभिधायित्वं इति युक्तं प्रतिपत्तुम् । अन्यथा सकलपदानामपि

१. E omits कार्याभिधायिपदानां तदन्विताभिधायित्वा

२. B omits सं

३. A: एव instead of च

४. E omits इति

५. B: प्रयोज्यप्रयोजकभेदः ; E: प्रयोजनभेदः

६. E omits शब्द

७. A E: सा शक्यते

८. B omits स्वार्थ

कार्यान्विताभिधायित्वे सति अङ्गुल्यग्रादिवाक्यस्थपदानां इव अयोग्यान्वयनिष्ठत्वात् प्रमाणान्तरविरोधो दुष्परिहरः प्रसज्येत । अथायमभिप्रायः ‘कार्यान्वये सर्वेषां शब्दसमधिगतेऽपि गुणद्रव्यादीनां पार्थिकः परस्परान्वयो भवन् न निवार्यते, कुतस्तत्र प्रमाणान्तरविरोधः ?’ इति, तदपि न शोभां बिभर्ति । न हि परस्परं अयोग्यान्वयः शब्दसमधिगतो योग्यान्वयस्तु पदानां आर्थिक इति शब्दप्रमाणवादिनां अयं शोशुभीति ।

स्यादेतत्—शेषशेषिभावेनैव सर्वपदार्थानां कार्येणापि संसर्गयोग्यता दरी-  
दृश्यते ; कथं अयोग्यार्थसम्बन्धः शब्दसमधिगतः ?—इति । किमिदं शेषशेषित्वम् ?  
यदि साध्यसाधनभावः, सोऽपि साक्षात् परम्परया वा ? न तावत् धात्वर्थेनैव  
गुणद्रव्यादिभिरपि साक्षादेव कार्यस्य साध्यत्वं उपपत्तिपद्यते, भावार्थैकविषयत्वात्  
कार्यस्य । अथ परम्परया साध्यत्वं इति शङ्केत्याः, तर्हि फलस्यैव परमसाध्यत्वात्  
तदेव शेषि भवतु किमनेनान्तर्गडुना कार्येण ? अथ मतं—कार्यस्यैव शेषित्वं शब्द-  
समधिगतं, सर्वपदानां कार्यप्रधानतया अन्विताभिधायित्वात्, फलस्य तु प्राधान्यं  
पुरुषापेक्षं आर्थिकम्—इति, तदपि न घटामुपैति, सर्वपदानां कार्यप्रधानतया  
अन्विताभिधायित्वे सति कार्यस्य शब्दतः शेषित्वं, तस्यैव शेषित्वे सकलपदानां  
तत्प्रधानतया अन्विताभिधायित्वं इति परस्पराश्रयदोषमूषिकाभैक्षितेयमुत्प्रेक्षा समी-  
क्ष्यते । तस्मात् विधिनिष्ठवाक्येषु पदानां ऐदम्पर्यवशेन कार्यान्विताभिधायित्वेऽपि  
विधिरहितवाक्यस्थपदानां योग्यतावशेन परस्परान्विताभिधायित्वे न कश्चिद्विरोधः ।

१. A: अयोग्यत्वान्वय

२. A: पदार्थानां

३. E: भावे

४. B and E read धात्वर्थेनैव ; this is manifestly incorrect ; A gives the correct reading, but it has been tampered with erroneously.

५. E omits भक्षित which is indicated by a gap in it.

६. A: वाक्यस्थेषु

७. A: धायित्वं

यत्तुक्तम्—प्रवृत्तिलिङ्गेन प्रवर्तकविज्ञानानुमानात् तस्य च शब्दान्वय-  
व्यतिरेकानुविधायितया प्रथमं कार्यस्यैव सकलशब्दशक्तिप्रतियोगित्वावगमात् प्रयो-  
गान्तरेषु च व्यभिचाराभावात् तत्रैव सकलपदसामर्थ्यम्—इति, तदपि न विवेकि-  
जनमनोऽनुकूलम् । प्रथमप्रयोगे तु प्रवर्तकविज्ञानानुमानं [गवादिपदानां अन्यत्र  
सामर्थ्याभावकृतं न भवति ; किं तु] गवादिस्वरूपविज्ञानस्य तदा शब्दजन्यत्वा-  
वगमोपायाभावात् । प्रयोगान्तरेषु गवादिपदानामपि प्रक्षेपोद्धाराभ्यां प्रत्येकं योग्येतरा-  
न्वितगवादिस्वरूपेऽपि सामर्थ्यं प्रतिपद्यते ।

यत्तु प्रयोगान्तरेष्वपि कार्यस्य अव्यभिचार इति, तत् सर्वत्र कार्याभि-  
धायिपदप्रयोगनिमित्तम् ; कार्याभिधायिपदप्रयोगश्च श्रोतुः प्रवृत्तिसिद्धये इति ।  
[तस्मात् प्रवर्तकवाक्ये सकलपदसम्बन्धग्रहणेऽपि योग्येतरान्विते शब्दशक्तिः इत्यन्वय-  
व्यतिरेकाभ्यां अध्यवस्यामः इति ।]

इति तत्त्वशुद्धौ कार्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ।

१. A E omit शब्द

२. E omits the portion within  
brackets; but the word  
“anyatra” is explained in  
the Commentary; there are  
no doubt syntactical difficul-  
ties in a statement like  
“sāmarthyābhāva-kṛtam na  
bhavati, kim tu upāyābhāvāt.”

३. A: प्रतिपाद्यते

४. A: सिद्ध इति

५. E omits the part within  
brackets.

## व्युत्पत्तिनिरूपणं नवमम्

यन्मायाविष्टरूपं विविधविधिविधेयादिभेदावभासं

लोके हानादिलिङ्गैर्विधियुतवचसां गृह्यते वाच्यरूपम् ।

तद्वैद्वक्त्रप्रसादप्रभृतिबहुविधालिङ्गतस्मिद्धरूपं

वाच्यं नाम्नामनन्यप्रभमजममृतं ब्रह्म तन्नौमि शुद्धम् ॥

सम्प्रति विचार्यते—किं प्रवर्तकद्वारमेव सकलपदसम्बन्धग्रहणं आहोस्वित् तदनपेक्षमपि—इति । इह खलु शब्दश्रवणसमनन्तरं प्रतिपत्तुः प्रवृत्तिमुपलभ्य प्रवर्तकविज्ञानमनुमाय तत्रैव शब्दस्य सम्बन्धग्रहणात्, प्रयोगान्तरेषु च पदानां आवापोद्धारसमयेऽपि स्वार्थेषु प्रतिपदं सामर्थ्यग्रहणस्यापि प्रवर्तकविज्ञानपूर्वकत्वात्, क्वचिच्च प्रवर्तकवाक्ये गृहीतसम्बन्धपदान्तरसमभिव्याहारनिमित्तत्वात् प्रवर्तकद्वारमेव सकलपदसम्बन्धग्रहणम् । स्यान्मतम्—‘पुत्रस्ते जातः’ इत्यादिपदकदम्बक[श्रवण-समनन्तरं प्रतिपत्तुः प्रवर्तकविज्ञानावगममन्तरेणापि समुत्फुल्लवदनविकसितकपोल-भ्रूविलोसादिलिङ्गेन तस्य हर्षहेतुविज्ञानमात्रमनुमाय हर्षहेतुविशेषगवेषणायां] पुत्र-जन्मनिमित्तविशिष्टोत्सवलिङ्गेन वा पुत्रजन्मसाक्षात्करणेन वा नूनमनेन शब्देन हर्ष-हेतुरयमेव [‘बोधित इति प्रथमं पुत्रजन्ममात्रविज्ञाने पदानामविशेषेण सामर्थ्यं प्रतिपद्य पुनरावापोद्दारेण वा प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण वा प्रतिपदसम्बन्धग्रहण-संभवात् न प्रवर्तकद्वारमेव] सकलपदसम्बन्धग्रहणम्—इति । तदपि न घटमानप-

१. A E: वचसा ; but the com-  
mentary supports वचसाम्.

२. E: तत्तद्

३. B: समस्त

४. E omits the portion within  
brackets.

५. B: विकास

६. A: हेतुमात्रविज्ञान

७. B omits this वा

८. A wrongly reads अनुमानेन

९. E omits the part within the  
brackets.

द्व्यतिमध्यास्ते, हर्षहेतूनां आनन्त्यसंभवात् । तथा हि—पुत्रजन्मनिमित्तको वा [सुखर्षसवनिमित्तको वा] तदैव समीहितवस्त्वन्तरस्मृतिनिमित्तो वा हर्ष<sup>३</sup> उत्पद्यते । ततश्च भ्रूविलासादिलिङ्गस्य हर्षहेतुमात्रविज्ञानविषयत्वात् तस्य च आनन्त्यात् अयमेव अनेन शब्देन बोधित इति नियमोपायाभावात् तत्रापि प्रवर्तकद्वार एव सम्बन्धग्रहः । न च पुत्रजन्मसाक्षात्कारेण वा तदसाधारणलिङ्गेन वा पुत्रजन्मनिश्चयेऽपि शब्दस्य तद्विषयत्वकल्पना अवकल्पते, शब्दश्रवणसमनन्तरभाविमुखविकासादेः हर्षहेत्वन्तरविज्ञाननिमित्ततयापि संभवेन अनैकान्तिकत्वात् । अर्थापि कथञ्चित् पारिशेष्यसंभवेन भवेत्तत्र सम्बन्धग्रहः, तथापि प्रवर्तक एव आद्यव्युत्पत्तिमन्तरेण नायमपि संभवेत् । तस्मात् प्रवर्तकद्वार एव सकलपदसम्बन्धग्रह इति मीमांसका मन्यन्ते ।

अत्राभिधीयते । न खलु निखिलपदसामर्थ्यग्रहणं प्रवर्तकद्वारमेवेति नियन्तुं शक्यम्, पुत्रजन्मादिवाक्येषु प्रवर्तकमन्तरेणापि सम्बन्धग्रहणदर्शनात् । न च वाच्यं हर्षहेतूनां आनन्त्यात् नियतार्थोपादानानुपपत्त्या सम्बन्धग्रहणासंभव इति । मुखविकासादिसमनन्तरमेव पुत्रजन्मसाक्षात्कारेण तदसाधारणलिङ्गेन वा पुत्रजन्मनिश्चयात् । साधारणतया अवगतस्य हर्षहेतुविज्ञानस्य तत्र पर्यवसानसंभवे सति अप्रतिपन्नहर्षहेत्वन्तरविषयत्वाशङ्कानुपपत्तेः । यत्तु पुत्रजन्मसमयसमधिगतं सुखप्रसवादि तत् पुत्रजन्महर्षनान्तरीयकत्वात् न प्रथमैतरप्रतीतपुत्रजन्महर्षेण विकल्प्यते । यदि पुनरेवमतिशङ्कया लिङ्गस्य अनेकार्थसाधारण्यात् अनियता लिङ्गिनि प्रतिपत्तिरुत्प्रेक्ष्येत, तदा गवानयनादिशब्दश्रवणसमनन्तरमपि श्रोतुः आनुषङ्गिकानेकव्या-

१. A: निमित्तो

८. E omits एव

२. A: निमित्तो ; E omits the part within brackets.

९. B: अनुपपत्तेः

३. A E: हर्षहेतुरुपपद्यते

१०. A: ग्रहासंभव

४. B: हेतुविज्ञानमात्र

११. B: साधारणावगतस्य

५. A gives द्वारेण as an alternative reading.

१२. B: त्वशङ्का

१३. E: प्रथमं तत्प्रतीत

६. A: तथापि

१४. B: अनिश्चयतया

१५. E omits आदि

७. B omits भवेत्

पारसंभवात् अनेकप्रवर्तकविज्ञानानुमानसंभवे सति अनिर्धारणं समानमेव तवापि स्यात् । अथ प्रयोगान्तरेषु तेषामेव पदानां आवापोद्धारदर्शनात् अर्थनियमः कल्प्येत, तर्हि पुत्रजन्मवाक्यस्थपदानामपि प्रयोगान्तरगतावापोद्धारवशात् पारिशेष्यसिद्धिरिति समानश्चर्चः ।

यदपीदमवादि—जातस्य जन्तोः प्रथमतरशब्दार्थसम्बन्धग्रहणस्य प्रवर्तक-  
ज्ञानव्यतिरेकेण असंभवात् कतिपयशब्दानां प्रवर्तकद्वारेणैव गृहीतसम्बन्धानां अन्यत्र  
पुत्रजन्मादिवाक्येषु च सम्बन्धग्रहणोपायत्वम्—इति, तदपि यथाजातमनोपच्छन्दन-  
मात्रम् ; यतः [प्रथमतरसम्बन्धग्रहोऽपि इदंतदादिसिद्धवस्तुविज्ञानपूर्वक एव । यदि  
पुनः इदंतदादिशब्दार्थविज्ञानमपि] प्रथमतरसम्बन्धग्रहणकारणं नाङ्गीकुर्वामहि, तदा  
सविकल्पकविज्ञानपूर्वकविभागव्यवहाराभावात् शब्दार्थसम्बन्धग्रहो न भवेत् । अथ  
प्रवर्तक एव व्युत्पन्नजन्मान्तरीयेदंतदादिशब्दानां एतज्जन्मनि विनापि सम्बन्धग्रहणं  
अदृष्टवशेन अनुस्मर्यमाणसम्बन्धानां आद्यव्युत्पत्तिहेतुत्वं इति मन्वीथाः, नैतत्सारम् ।  
यथैतज्जन्मनि तावत् इदंतदादिसिद्धवस्तुविज्ञानपूर्वक एव [शब्दार्थसम्बन्धग्रहः तथा  
जन्मान्तरेऽपि इति सर्वत्र प्रथमतरशब्दार्थसम्बन्धग्रहसिद्धवस्तुज्ञानपूर्वक] एवेति भव-  
ताप्यायुष्मता अङ्गघकारि । तस्मात् अस्मत्पक्षे हर्षहेतूनां आनन्त्यसंभव इव भव-  
त्पक्षेऽपि प्रवर्तकानन्त्यसंभवात् प्रवर्त्यविषयसाक्षात्कारेण वा तदसाधारणलिङ्गेन वा  
पदान्तरप्रक्षेपोद्धारार्थ्यां वा पारिशेष्यकल्पनायां अस्मत्पक्षेऽपि तत्संभवात् न प्रवर्तक-  
द्वार एव सकलपदसम्बन्धग्रह इति सन्तोष्यम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ व्युत्पत्तिनिरूपणप्रकरणम् ।

१. B: कल्प्यते

२. A E: शब्दसम्बन्धज्ञानस्य

३. E omits the portion within brackets.

४. E: नाङ्गीकुर्वन्ति

५. B adds पूर्वक after विभाग also.

६. B: एकजन्मनि, an obvious mis-  
take.

७. B omits the portion within brackets, while E omits शब्दार्थ

८. E omits हर्ष

९. A E omit from पक्षे to संभवात्

१०. A omits वा

११. B wrongly reads असंभवात्



## प्रवर्तकनिरूपणं दशमम्

अन्तरात्मवैपुषाखिलं जगत्

प्रेरयन्नथ बहिश्च यः पुमान् ।

इष्टसाधनवपुः प्रवर्तकस्-

तं नमामि मुरवैरिणं सदा ॥

सम्प्रति विचार्यते किं कार्यज्ञानं प्रवर्तकं आहोस्वित् इष्टसाधनविज्ञानं इति । लोके कार्यमिति विज्ञानसमनन्तरमेव प्रवृत्तिदर्शनात् अन्यथा चादर्शनात् कार्यविज्ञानैस्य तावत् प्रवर्तकत्वं सिद्धम् । याविमौ इष्टसाधनविज्ञानेन प्रवृत्तेरन्वयव्यतिरेकौ तौ<sup>१</sup> प्रवृत्तिं प्रति कारणभूतकार्यविज्ञानहेतुविषयतया अन्यथासिद्धौ । तथा हि—‘ इदं इष्टसाधनम् ’ इतिविज्ञानेन तस्य कृतियोग्यतां उपलभ्य पुरुषः प्रवर्तते ; निवर्तते च ‘ अनिष्टसाधनम् ’ इतिविज्ञानेन । तस्मात् प्रवृत्तिकारणविषयतया अन्यथासिद्धौ इष्टसाधनविज्ञानेन प्रवृत्तेः अन्वयव्यतिरेकौ । अपि च इष्टसाधनविज्ञानेन प्रवृत्तेः अन्वयव्यतिरेकौ असिद्धौ, अतीतानागतेष्टसाधनविज्ञाने सत्यपि प्रवृत्त्यनुदयदर्शनात् । न च वाच्यं अतीतादिकार्यविज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावः तुल्य इति, कार्यस्य कार्यत्वादेव अतीतादिरूपेण प्रतीतिगोचरतानुपपत्तेः । सार्धनं पुनः अतीतादिरूपेणापि प्रतीतिपथमवतरति, तस्य कार्यैकरूपतानभ्युपगमात् । यदपि पुनः तस्यापि साध्यैकरूपता अभ्युपगम्येत, तर्हि नामान्तरेण अस्मदीयं कार्यमेव अभ्यधायि भवता । तस्मात् ‘ निधिमानेष भूभागः, प्रतिरोधकवानध्वा ’ इत्यादीष्टानिष्टसाधनविज्ञान-

१. B: वपुषो

२. B: विज्ञानमेवेति

३. E: विज्ञानं

४. E: इष्टसाध.....प्रवृत्तेरन्वय etc.,

omitting a few letters

५. B omits this

६. A omits साधन

७. A: गोचरानुपपत्तेः

८. B: इष्टसाधनता पुनः

९. A gives अङ्गयकारि as an alternative reading

समनन्तरमेवोपलभ्यमाने च प्रवृत्तिनिवृत्ती कार्यमिति विज्ञानव्यवधानेनैव उदयमधिरोहति ।

स्यान्मतम्—साध्यैकरूपमेव भवदभिप्रेतं कार्यं प्रवृत्तिहेतुः, इष्टसाधनं पुनः प्रवृत्तिकारणभावं प्रतिपद्यमानं नै साध्यस्वभावमपि स्वयं फलं प्रति साधनभावेनैव प्रवर्तयतीति न कार्यपक्षकक्षीकारप्रसङ्गः अस्माकम्—इति । तदप्यचारु ; साधनभावे सत्यपि अतीतौ दिस्वरूपस्य साधनस्य अप्रवर्तकत्वात्, साध्यस्वभावस्य साधनत्वाभावेन अप्रवर्तकत्वादर्शनात्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां साध्यस्वभावस्यैव प्रवर्तकत्वं इति भवतां अनिच्छतामप्याश्रयणीयम् । तस्मात् कार्यविज्ञानमेव प्रवर्तकं इति प्राभाकराः प्रतिपेदिरे ।

अत्रेदमाचक्ष्महे । समीहितसाधनविज्ञानमेव प्रवर्तकम्, तेन प्रवृत्तेः अन्वयव्यतिरेकोपलम्भात् । न च ‘तौ कार्यविज्ञानहेतुविषयतया अन्यथासिद्धौ’ इत्याशङ्कनीयम्, ‘कार्यम्’ इति विज्ञानस्य प्रवर्तकत्वासिद्धेः । न च वाच्यम् ‘कार्यविज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् प्रवृत्तेः कार्यज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वम्’ इति । इष्टसाधनव्यतिरेकेण कार्यसिद्धावे प्रमाणाभावात्, तस्य च उभयवादिसंप्रतिपन्नतया प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकवत्त्वात् तदेव प्रवर्तकं युक्तमाश्रयितुम् ।

अथ मतम् ‘अतीतानागतेष्टसार्धनविज्ञानस्य अप्रवर्तकत्वात् साधनत्वविज्ञानं प्रवृत्तेरकारणम्, अतः साध्यरूपेणैव तस्यापि प्रवर्तकत्वं वक्तव्यम् ; तथा च सति नामान्तरेण कार्यमेव प्रवर्तकमुक्तं स्यात्, तत्र कथमिष्टसाधनव्यतिरिक्तकार्याभावः ?’ इति । तत्र<sup>१</sup> वदामः ! भवत्पक्षेऽपि इष्टसाधनबुद्धिः स्वयमप्रवर्तिकापि प्रवृत्ति-

१. A: अधिरोहति

७. E: संभवे

२. A E omit न

८. E: साधनविषयविज्ञानस्य

३. A: अप्रतीतादि

९. B: अत्र

४. B omits अनिच्छतां

१०. E: स्वयमप्रवृत्तिहेतुभूत, thus omitting a few letters

५. A E: शङ्कनीयम्

११. B: प्रवर्तिते कार्यज्ञानहेतुरिष्यते

६. A omits एव

हेतुभूतकार्यज्ञानहेतुः इष्यते । साधनं तावत् अतीतादिरूपेण कार्यज्ञानं प्रत्यपि न कारणभावं प्रतिपद्यते । तर्तः कृतियोग्येष्टसाधनज्ञानं कार्यज्ञानकारणं इति वक्तव्यम् । तथा च सति येनात्मना इष्टसाधनविज्ञानस्य कार्यज्ञानं प्रति कारणभावः तेनात्मनैव प्रवृत्तिं प्रति हेतुरस्तु, तस्य उभयवासिम्प्रतिपन्नत्वात्, प्रवृत्त्यव्यभिचाराच्च ; किमनेन अजागलस्तनायमानेन कार्यनामधेयेन ? तस्मात् इष्टसाधनविज्ञानमेव सर्वत्र प्रवर्तकं इति साम्प्रतम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ प्रवर्तकनिरूपणप्रकरणम् ।

## अन्विताभिधानप्रकरणं एकादशम्

संसृष्टार्थे जगति निखिलस्याभिधानस्य शक्तिं  
दृष्ट्वा यस्मिन् <sup>१</sup>निखिलजगतामीश्वरे तद्वेदेव ।  
स्वच्छानन्दे परमपुरुषे वैदिकीनां च वाचां  
ज्ञाता वृत्तिस्तमहमभयं नौमि विष्णुं वरेण्यम् ॥

इदमिदानीमालोच्यते किं अभिहितानामेवार्थानां अन्योन्यसंसर्गबोधकत्वं  
आहोस्वित् पदानामेव अन्वितार्थाभिधायित्वं इति ।

इह खलु वार्तिककारीया मन्यन्ते—‘देवदत्त शुक्लां दण्डेन गामानय’  
इति शब्दश्रवणसमनन्तरं बालस्य प्रतिपत्तुः प्रवृत्तिलिङ्गेन पदकदम्बकस्य अविशेषेण  
वाक्यार्थे सामर्थ्यं प्रथमं प्रतिपद्य पुनश्च ‘गां चारय, तुरगमानय’ इत्यादिप्रयो-  
गान्तरेषु गोपदोद्धारेण सास्नादिमदर्थमात्रोद्धारोपलम्भात्, तुरगपदप्रक्षेपे च केसरादि-  
मदर्थमात्रप्रक्षेपदर्शनात्, गवादिपदानां गवादिस्वरूपमात्रे सामर्थ्यं प्रतिपद्यते । कथं  
पुनः शब्दश्रवणसमनन्तरमेव संसर्गबुद्धिः ?—इति । संसर्गबुद्धिकारणमवीक्षमाणः  
पदानां पदार्थस्वरूपमात्रविज्ञानोपक्षीणशक्तित्वात् संसर्गविषयप्रमाणान्तरानवगमाच्च  
पदाभिहितपदार्थानां एव संसर्गविज्ञानान्वयव्यतिरेकवतां तद्वेतुत्वं इति पश्चात्  
निश्चिनोति ।

स्यादेतत्—पदानां पदार्थस्वरूपाभिधानसामर्थ्यं पदार्थानां च संसर्गप्रति-  
पादनसामर्थ्यं पदार्थेषु संसर्गप्रतिपादनशक्त्याधानसामर्थ्यं च पदानामिति गुरुतर-  
कल्पना अभिहितान्वयवादे प्रसज्येत । अन्विताभिधानवादे तु पदानामेव संसृष्टा-

१. B: अखिल

४. A E omit एवार्थानां

२. A: तावदेव

५. B: इत्यादि

३. B: वृत्ति

र्थाभिधानसामर्थ्यमिति लघ्वीर्यसी कल्पना । न च एकशक्तिकल्पनया वाक्यार्थ-  
विज्ञानोपपत्तौ अनेकशक्तिकल्पना [प्रमाणैप्रयोजनवती—इति । तदपि न समञ्जसम्,  
अन्विताभिधानपक्ष एव गुरुतरकल्पनाश्रयणात् । तथा हि --पदानां तावत्  
पदार्थस्वरूपस्मृतिजननसामर्थ्यं परिकल्पनीयम्, पुनस्तेषां अन्वितार्थाभिधान-  
सामर्थ्यं च इत्यस्त्येवानेकशक्तिकल्पना ।] अस्मत्पक्षे तु पदानां पदार्थाभिधान-  
सामर्थ्यमेकमेव कल्पनीयम् । पदार्थानां पुनः पदसमूहसन्निधापितानां आकाङ्क्षा-  
सन्निधियोग्यताविशिष्टानां अर्थाधिगतं अन्योन्यसंसर्गबोधनसामर्थ्यं अन्यत्र दृष्टमेवा-  
श्रीयते<sup>१</sup> । न खलु पदार्थेषु संसर्गबोधनसामर्थ्यं इदंप्रथमतया अत्रैव परिकल्प्यते ।  
उक्तं हि<sup>२</sup>—

“ पश्यतः श्वेतिमारूपं हेपाशब्दं च शृण्वतः ।

खुरनिष्पेषशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥ ” इति ।

न चैवं मन्तव्यम् ‘ पदानामेव संसर्गप्रतिपादनसामर्थ्यानिभ्युपगमे संसर्गज्ञानस्य  
अशाब्दत्वप्रसङ्गः, ततश्चासौ न वाक्यार्थः स्यात् ’ इति । पदानां पदार्थाभिधान-  
व्यापारनान्तरीयकत्वात् पदार्थानां अन्योन्यसंसर्गबोधनं स्यात् ।

[अपि चेदं वक्तव्यम् ‘ किं पदानि सामान्यान्विताभिधीयानि किं वा विशेष-  
णान्विताभिधीयानि ? ’ इति । न तावदाद्यः कल्पः, विशिष्टवाक्यार्थप्रतीत्यभाव-

१. A E: लघ्वी

२. E omits a few words. It  
reads या वाक्यार्थं etc.

३. A gives an alternative read-  
ing for the portion within  
brackets:

कल्पनावकाश इति । अत्राभिधीयते ।

युष्मत्पक्ष एव कल्पनागौरवं पदानां

पदार्थं संसर्गं च शक्तिकल्पना ।

अस्मत्पक्षे तु etc.

४. A: श्रवणात्

५. B: कल्पनीयं

६. B omits अर्थ

७. A: आश्रीयेत

८. B omits परि

९. śloka-vārtika p. 947 (Chow-  
khambha)

१०. E: संबोधनं

११. E omits the part within square  
brackets.

१२. A: अन्वयाभि

प्रसङ्गात् । न च वाच्यम् ‘शब्दतः सामान्यान्वयप्रतीतावपि सामान्यस्य विशेष-  
पर्यवसायित्वात्] विशेषाणां च आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशेन नियामकत्वोपपत्तेः  
विशिष्टवाक्यार्थप्रतीतिलाभः” इति । विशेषाणां आकाङ्क्षादिमत्त्वेऽपि शब्दस्य  
सामान्यान्वयबोधकतया विशेषान्वयबोधकत्वाभावात्, पदार्थानां च भवद्भिः परस्पर-  
रान्वयबोधकत्वानैर्भ्युपगमात् । नापि द्वितीयः, विशेषाणां आनन्त्यात् प्रतिप्रयोगं  
प्रतिपदार्थं च शब्दस्य शक्तिभेदकल्पनानुपपत्तेः सम्बन्धग्रहणं एवायुषः क्षयात् शब्दा-  
दर्थे कश्चित् व्यवहारो न स्यात् । तस्मात् अनन्यथासिद्धवाक्यार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुप-  
पत्त्यैव अभिहितान्वयनिश्चयं इति ।

अत्र प्रतिविधीयते । पदानामेव संसृष्टार्थप्रतिपादनसामर्थ्यं आश्रयणीयम्,  
गवादिपदानां अन्यान्वितगवादिस्वरूपे सङ्गतिग्रहणात् । तथा हि—‘गामानय  
दण्डेन’ इति शब्दविज्ञानसमनन्तरभाविप्रवृत्तिलिङ्गेन शब्दसमुदायस्य अर्थसमुदाये  
सामर्थ्यं प्रतिपद्य [पुनः प्रयोगान्तरेषु पदोद्धारे] तदर्थस्य इतरान्वयेन सार्धमेवोद्धात्  
पदान्तरप्रक्षेपे च तदर्थस्य अन्यान्वितस्यैव प्रक्षेपात् पदानां अन्योन्यान्वितस्वार्थे  
सामर्थ्यं व्युत्पत्त्या प्रतिपद्यते । न च अन्वितपदार्थविज्ञानेन शब्दस्य अन्वयव्यति-  
रेकवत्त्वे सत्यपि अनन्वितगवादिस्वरूपमात्रे शब्दशक्तिकल्पना [प्रमाणप्रयोजनवती ।  
अनेक]शक्तिकल्पना पुनः अभिहितान्वयवादे दुष्परिहरा ।

१. A: शब्दस्य

७. B omits निश्चय

२. B: विशेषणानां

८. B omits the portion within  
brackets

३. A: अभ्युपगमात्

९. A: सामर्थ्यमेव

४. A: प्रतिप्रयोगं

१०. B omits अन्य

५. B: ग्रह एवायुःक्षयात् शब्दार्थे

११. A omits एव

६. E omits a few lines: अन्यथा

१२. B corrupts this into प्रमाण  
प्रयोजनयति while E omits the  
portion within brackets.

.....गामानय etc.; the same  
omission is made in A, but  
corrected.

ननूक्तं आकाङ्क्षासन्निधियोग्यताविशिष्टार्थगतसंसर्गप्रतिपादनसामर्थ्यं अन्यत्र दृष्टमेव आश्रीयते न अपूर्वतया कल्प्यत इति । तदपि न साधु लक्ष्यते । यावता तत्रापि परस्परसंसर्गयोग्यार्थलिङ्गेन संसर्गानुमानमेव जातम् । तथा हि— विगीतैः श्वेतपदार्थः क्षिप्रगामी तुरगो भवितुमर्हति खुरनिष्पेषहेषाशब्दवत्त्वात्, सम्प्रतिपन्नतुरगवत्—इति । न पदार्थानां किञ्चित् प्रमाणान्तरं प्रसिद्धं अस्ति, सप्तमप्रमाणानभ्युपगमात् ; अतो भवत्येव गुरुतरा शक्तिकल्पना अभिहितान्वयवादे । अन्विताभिधानवादे तु पदानामेव संसृष्टार्थप्रतिपादनशक्तिः एकैव कल्प्यते, अन्वित-पदार्थस्वरूपस्मारकत्वं तु पदानां अन्विताभिधानव्यापारनान्तरीयकं इति न पृथक् शक्तिकल्पना ।

नन्विदमत्र भवान् प्रष्टव्यः ‘ किं पदानि संनिधापितानामेवार्थानां अन्वय-माचक्षीरन् आहोस्वित् असन्निधापितानामपि’ इति । आद्ये कल्पे गोपदेन आनय-नसंसृष्टस्वार्थाभिधाने सति आनयेति पदेन गोपदार्थसंसृष्टस्वार्थाभिधानं, आनयेति पदेन च गोपदार्थसंसृष्टस्वार्थाभिधाने सति गोपदेन तत्संसृष्टार्थाभिधानं इति दुर्वारः परस्पराश्रयदोषः । अथोत्तरः कल्पः, अनियतस्तदा वाक्यार्थः प्रसज्येत इति ।

उच्यते । पदानां अन्त्यपदोच्चारणपर्यन्तं क्रमेण श्रोत्रपथमवतरतां अनन्वि-तस्वोर्षेषु स्मृतिमात्रहेतुत्वाभ्युपगमात् तेषामेव पुनः अन्त्यपदश्रवणसमनन्तरमेव युग-पत् एकस्मृतिगोचरतां आचरतां अन्विताभिधायित्वं इति नान्योन्याश्रयदोषप्रसङ्गः, नाप्यसन्निधापितपदार्थांश्चान्विताभिधानेन वाक्यार्थानियमप्रसङ्गः । पदार्थानामेव संसर्ग-प्रतिपादकत्वेऽपि समानावेतौ चोद्यपरिहारौ ।

१. A: आश्रीयेत

७. B: श्रयत्वदोषः

२. B omits जातम्

८. A B: अन्य ; E अन्त्य which is correct

३. B: विहित

९. A E omit आचरतां

४. B omits कल्पे

१०. A E insert च

५. B: तत्संसृष्ट

६. A E omit च

यत्तूक्तं सामान्यान्विताभिधायित्वं विशेषान्विताभिधायित्वं च पदानामनुपपन्नं इति, तदसत् । सामान्यान्विताभिधानेऽपि तावत् आकाङ्क्षादिमतामेव अर्थानां अन्विताभिधायकत्वं ईति नियमात् विशिष्टवाक्यार्थप्रतीत्युपपत्तेः । विशेषान्विताभिधान-पक्षेऽपि आकाङ्क्षादित्रयस्य सम्बन्धग्रहणं प्रति उपाधित्वाभ्युपगमात् एकत्र गृहीत-सम्बन्धस्य प्रयोगान्तरे पदार्थान्तरान्वयेऽपि तदुपाधिवशेनैव पुनः सम्बन्धग्रहणमनपेक्ष्या-न्वितप्रतिपत्त्युपपत्तेः । तस्मात् अभिहितान्वयपक्षे अनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात्, सङ्गतिग्रहणस्य च पदानां अन्वितार्थविषयत्वात्, वाक्यार्थस्य च अशाब्दत्वप्रस-ङ्गात्, पदार्थनामधेयापूर्वप्रमाणपरिकल्पनाप्रसङ्गात्, वाक्यार्थप्रतिपत्तेः पदानां अन्वि-ताभिधायकत्वेऽपि विरोधाभावात्, अपगतनिखिलदोषव्रातं अन्विताभिधानमेव न्याय्यं न्यायविदो मन्यन्ते ।

इति तत्त्वशुद्धौ अन्विताभिधानप्रकरणम् ।

(To be continued)

१. E omits इति

२. B: प्रतिपत्त्युपपत्तेः

३. A E: पदार्थविषयत्वात्

४. E: धात्वर्थ





## ॥ क्रियानपेक्षप्रामाण्यनिरूपणं द्वादशम् ॥

निर्मृष्टाखिलकार्यबन्धेमपि यैत् द्वैतप्रपञ्चास्पदं

नोत्पाद्यं न विकार्यमाप्यमथवा संस्कार्यरूपं च न ।

यत्रैषोपनिषद्विहाय विविधं कार्यान्वयं सङ्गता

तात्पर्येण तमेकमव्ययमजं वन्दे मुकुन्दं सदा ॥

इदंमिदानीं चिन्त्येते ‘ किं शब्दः क्रियाव्यवधानेनैव ब्रह्मणि प्रमाणम् ,  
आहोस्वित् तदर्नपेक्ष एव ? ’ इति । इह किल लोके शब्दं प्रयुञ्जानः श्रोतुः  
साक्षाद्वा परम्परया वा किञ्चित् प्रयोजनमुद्दिश्यैव शब्दं प्रयुङ्क्ते । तच्च प्रयो-  
जनं इष्टप्राप्तिरनिष्टपरिहारो वा । तदुभयं प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यमेव इति प्रवृत्तिनि-  
वृत्तिप्रयोजनमेव लोके शब्दप्रयोगमुत्पश्यामः । तदिह वेदान्तानामपि प्रवृत्तिनि-  
वृत्तिप्रयोजनपर्यवसानमेव प्रामाण्यं युक्तम् । अन्यथा अध्ययनविधिपरिगृहीतानां  
अखिलोपनिषच्छब्दानां आनर्थक्यमन्याय्यमापद्येत ।

ननु यथा विस्मृतहस्तविन्यस्तस्य काञ्चनभूषणस्य मन्दान्धकारारोपितरशना-  
विषधरस्य च वस्तुस्वरूपसत्तामात्रसमधिगमेन करतलविनिहितकाञ्चनप्राप्तिं आरो-  
पितसर्पदर्शनसमुद्भूतभयनिवृत्तिं च उपलभामहे, तथेहापि प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवधान-

१. A: निर्दिष्ट ; E: निर्मिष्ट ; E has a  
corrupt reading, most of the  
words being mis-spelt

२. B omits बन्ध ; E: खण्ड

३. A: चेत्

४. A E omit इदम्

५. B: आलोच्यते

६. B: अनपेक्षया ; A: अनपेक्ष

७. A omits च

८. E: तर्हि for तदिह

९. B: विस्तृत

१०. E: विन्यस्तकाञ्चन

मनपेक्ष्य [साक्षादेव विज्ञानमात्रनिमित्तं वेदान्तेषु च निखिलसंसारनिवृत्तिनिरति-  
शयानन्दब्रह्माविर्भावलक्षणं प्रयोजनमस्तु ।

नेति ब्रूमः, लोकेऽपि हस्तगतविस्मृतसुवर्णावसि विषयैकवाक्यप्रयोगस्यापि  
प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वात् । तथा हि—‘ त्वत्पाणितलसंलग्नमेव काञ्चनवरभूषणम् ,  
अतो मा शुचो मा सन्तापं कार्षीः ’ इति प्रलपसन्तापादिनिवृत्तिप्रयोजनमिदं  
वाक्यम् । तथा ‘ पुर्नस्ते रज्जुखण्डकमेव न विषधरः, अतो मा भैषीः, गच्छ,  
सुखं आस्व ’ इत्यादि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनं एव तद्वाक्यम् । तदिह वेदान्ताना-  
मपि प्रयोजनपर्यन्तं प्रामाण्यमङ्गीकुर्वद्भिः आश्रयणीयमेव क्रियाव्यवधानेनैव ब्रह्मणि  
प्रामाण्यम् ।

भवेन्नाम लोके प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेणापि प्रयोजनपर्यन्ता शब्दस्य  
प्रवृत्तिः । न तथा वेदान्तानां संभवति ; समधिगतसर्वोत्तमभावस्यापि पुरुषस्य  
यथापूर्वमेव संसारित्वोपलम्भात् । अपि च वेदान्तवाक्यजनितविज्ञानमात्रेण कृत-  
कृत्यता अशक्या अध्यवसायतुम् ; श्रवणोत्तरकालमपि मनननिदिध्यासनयोः कर्तव्य-  
तया विधीयमानत्वात् । तस्मात् “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ” (Brh. II. 4. 5)  
“ तत्त्वमसि ” (Ch. VI. 8. 7) “ अहं ब्रह्मास्मि ” (Brh. I. 4. 10) इत्यादि-  
ब्रह्मात्मत्वोपासनविधिनान्तरीयकमेव शब्दस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यम्—इति केषाञ्चिदभ्यु-  
पगमः ।

१. E omits the portion within brackets, nearly a page

२. B omits च

३. A: संसारेषु

४. B. लक्षणप्रयो

५. B: सुवर्णादिविषयक

६. A: विषयवाक्य

७. B wrongly reads शोचः

८. A: पुरतःस्थितरज्जुखण्डमेव which gives no correct sense

९. B: एतद्वाक्यम्

१०. B: शब्दप्रवृत्तिः

११. B: संभवः

१२. B: सर्वानुभव

१३. B places शब्दस्य after ब्रह्मणि

तदेतन्न विपश्चितां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” (Mund. III. 2. 9) “ब्रह्मविदामोति परम्” (Taitt. II. 1. 1) इत्यादि-श्रुतिशतेन ब्रह्मात्मभावलक्षणस्य मोक्षस्य केवलज्ञानमार्तनिति तत्त्वविधानात्, “तर-तिशोकमात्मवित्” (Ch. VII. 1. 3) “भिद्यते हृदयग्रन्थिः” (Mund. II. 2. 8) “भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” (Śvet. I. 10) “मायामेतां तरन्ति ते” (Bh. Gitā. VII. 14) इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यश्च संसारस्य मायामयत्वानुवादेन सम्य-ग्ज्ञाननिवर्त्यतायाः साक्षादेवाभिधीयमानत्वात्, लोके च स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्व-नगरादिवि]भ्रमस्य वस्तुतत्त्वसाक्षात्कारेण निवर्त्यमानत्वोपलम्भात्, ब्रह्मण्युपासनादि-क्रियाकलापस्य “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” (Kena. 4) इत्यादिना प्रतिषिध्यमानत्वाच्च क्रियादिनिरपेक्षमेव वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यम्—इति निश्चिनुमः ।

अपि च अपवर्गोऽपि स्वर्गादिवत् क्रियासाध्यश्चेदभ्युपगम्येत, तदा तद्वदेव अनित्यत्वमप्यनिवारितमापद्येत । ‘स्यादेतत्—“न स पुनरावर्तते” (Ch. VIII. 15. 1) इत्यपुनरावृत्तिश्रुतिविरोधात् अनित्यत्वानुमानाप्रवृत्तिः’ । नैतत्सारम् । उपासनाविधिपरत्वात् अपुनरावृत्तिवाक्यस्य, अन्यपरस्य शब्दस्य प्रमाणान्तर-विरोधे सति देवताधिकरणन्यायेनापि प्रामाण्यानुपपत्तेः, तेषामिह न पुनरावृत्तिः “इमं मानवमावर्तन्नावर्तन्ते” (Ch. IV. 15. 6) इति । अत्र ‘इमम्, इह’ इति विशेषणेन एतत्कल्पावधिकानावृत्तिप्रतिपादनात्, “तद्यथैवेह कर्मचितो लोकः क्षीयते” (Ch. VIII. 1. 6) इत्यादिश्रुत्यैव क्रियाफलस्य स्वर्गस्य अविशेषेण अनित्यत्वप्रतिपादनाच्च न अपवर्गः स्वर्गादिवत् क्रियासाध्योऽध्यवसातव्यः ।

१. B omits मात्र

२. B: लोकेऽपि च

३. B omits आदि

४. B: न च ; A E: न च पुनरावृत्ति-

श्रुतिविरोधात्

५. A erroneously corrects it into

प्रामाण्यापत्तेः

६. B: अत्रैवमिममिह

७. B: कल्पाधिक

यत्कृतम्—प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनव्यतिरेकेण शब्दप्रयोगानुपपत्तिः— इति, तत् निखिलशब्दप्रयोगानुसन्धानाक्षमत्वात् उत्प्रेक्षितम्, यावता ‘रञ्जुरियं नायं सर्पः’ ‘हस्तगतमेव ते सुवर्णम्’ इत्यादिशब्दानां केवलवस्तुमात्रावबोधनेन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारपर्यवसानं दृश्यते । न च वाच्यम्—तत्रापि सुवर्णापायनिमित्त-प्रलापादिनिवृत्तिः सर्पादिप्रतिबन्धनिवृत्त्या गमनादिप्रवृत्तिश्च प्रयोजनम्—इति ; यतः सर्पादिदर्शनसंज्ञातसन्त्रासस्य सन्त्रासनिवर्तकत्वेनैव वाक्यमर्थवत्, न अपरं प्रयोजनमपेक्षते ; पश्चादुपलभ्यमाना अपि गमनादिप्रवृत्तिः प्रयोजनान्तरनिमित्तैव, न वाक्यसामर्थ्यकृता ; तथा हस्तगतविस्मृतसुवर्णबोधनैवाक्येऽपि सुवर्णापायनिमित्त-दुःखनिवृत्तिः तदवाप्तिनिमित्तहर्षश्च प्रयोजनम् ; प्रलापसन्तापादि<sup>७</sup> तु स्वयमेव हेत्व-भावात् निवर्तते । एवमेव वेदान्तवाक्यानामपि वस्तुतत्त्वबोधनमात्रेण निखिल-संसारनिवृत्तिनिरतिशयानन्दब्रह्मभावाविर्भावनिमित्तत्वोपपत्तेः न क्रियाव्यवधानकल्प-नावकाशः । न च अवगततत्त्वस्यापि संसारोपलब्धिः, ब्रह्मात्मभावविरोधात्, यस्य तु उपलब्धिः नासाववगततत्त्वः<sup>८</sup> इति ।

यदपीदमुक्तम्—श्रवणोत्तरकालमपि मनननिदिध्यासनयोः कर्तव्यतया विधानात् न वस्तुस्वरूपमात्रविज्ञानपर्यवसानं वेदान्तानाम्—इति, तदपि शब्द-तात्पर्यपर्यालोचनाक्षमैः उत्प्रेक्षितम् ; यस्मात् ‘आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति’ (Brh. II. 4. 5)<sup>९</sup> इत्यात्मन एव सर्वस्मात् समीहितमत्वप्रतिपादनेन विज्ञेयत्व-मभिधाय, “एतावदरे खल्वमृतत्वम्” (Brh. IV. 5. 15) इत्यात्मविज्ञानेन कृत-

१. E omits तत्

२. E omits परिहार

३. B: सर्पादिदर्शनसंज्ञातं त्रासस्य नि-  
वर्तकं सर्पादिनिवर्तकत्वेनैव etc.

४. B: बोधक

५. A: पादिसत्

६. B: निवृत्तिः अतिशयानन्द etc.

७. Cf. Śaṅkara's Bhāṣya on Br.

Sū. I. i. 4

८. E omits स्वरूप

९. B adds आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं  
विज्ञातं भवति

१०. B: एताव.....दमृत

कृत्यतामुत्त्वा, तच्च अमृतत्वप्राप्तिसाधनं आत्मज्ञानम् “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ” (Brh. II. 4. 5) इत्यनूद्य, तज्ज्ञानसाधनत्वेन “ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” (Brh. II. 4. 5) इति श्रवणमनननिदिध्यासनानां अविशेषेण ज्ञानसाधनत्वे-विधानात् न ज्ञानोत्तरकालभाविता मनननिदिध्यासनयोः ।

अपि च वेदान्तानां क्रियाविधिपरत्वे सति न वस्तुनि प्रामाण्यसिद्धिः । न वस्तुपरत्वे [च क्रियाविधिपरत्वम् । न चोपासनैक्रियाविधिनान्तरीयकतया तदन्यथानुपपत्त्या वा वस्तुतत्त्व]सिद्धिराशङ्कनीया, शब्दप्रमाणावगते तु ब्रह्मात्मत्वे<sup>१</sup> सकलभोक्तृभोक्तव्यभोगप्रमातृप्रमाणप्रमेयकर्मकर्तृकार्यग्रन्थिशैथिल्यात् उपास्योपासकादिभावानुपपत्तेः । नापि उपासनाविधानान्यथानुपपत्त्या उपास्यतत्त्वसिद्धिः, योषि<sup>१०</sup>-दग्न्यादिवदारोपितरूपेणाप्युपासनासम्भवात् । तस्मात् न प्रमाणप्रयोजनवती इयं क्रियाविधिव्यवधानेन वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यकल्पना । किं तु साक्षादेव ब्रह्मणि शब्द<sup>११</sup> प्रमाणम् । तस्मात् न ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यं क्रियागन्धमपि संस्पृष्टुमीष्टे इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ क्रियानपेक्षप्रामाण्यप्रतिपादनप्रकरणम् ॥

१. A: आत्मानं

२. B: स्वेन विधानात्

३. A B omit च

४. E omits the part within brackets

५. A wrongly gives उपाधिक्रिया

६. B: ब्रह्मात्मतत्त्वे

७. A omits कर्तृ

८. A omits उपास्य

९. B: विधानानुपपत्त्या

१०. B: योषा

११. A: शब्दाः

१२. A omits तस्मात्

## ॥ अखण्डवाक्यार्थनिरूपणं त्रयोदशम् ॥

यत्तत्त्वमागमविदोऽखिलवेदसारं

सोऽयं पुमानिति निदर्शनतोऽनवद्यम् ।

जीवस्य तात्त्विकमखण्डमुशन्ति रूपं

तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥

इदमिदानीं चिन्तयते—किं ‘सोऽयं देवदत्तः’ इत्यादिलौकिकवाक्यं विशिष्टार्थपर्यवसायि, किं वा अखण्डैकरसार्थपर्यवसायि?—इति । तत्र अनेकपद-समुदायात्मकत्वात् वाक्यस्य, पदानां अपुनरुक्तार्थानामेव एकस्मिन् वाक्ये सहप्रयोगसंभवात्, वाक्यार्थस्य च अन्वितानेकपदार्थकत्वात्, ‘सोऽयम्’ इत्यादिवाक्यस्यापि अपुनरुक्तार्थानेकपदसमुदायात्मकस्य अन्वितानेकपदार्थात्मके वाक्यार्थे पर्यवसानं युक्तमाश्रयितुम् । तदयं प्रयोगः—विवादगोचरापन्नं ‘सोऽयम्’ इत्यादिवाक्यं अन्वितानेकपदार्थात्मकवाक्यार्थपर्यवसायि भवितुमर्हति, बुद्धिपूर्वकवाक्यत्वात्, [गैवानयनादिवाक्यवत्—इति । न च प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः इत्यादिवाक्येषु अनेकान्तिकता आशङ्कनीया, तत्रापि प्रकर्षप्रकाशगुणविशिष्टस्यैव चन्द्रस्य वाक्यार्थत्वाभ्युपगमात् । न च वाच्यम् ‘किं’ गवानयनादिवाक्यस्य [क्रियाकारकाभिधायित्वात् एवंविधवाक्यार्थपर्यवसायित्वम्, किं वा बुद्धिपूर्वकवाक्यत्वात्, इति सन्दिग्धं प्रयोजकम्’ इति ; यतो ‘नीलं सुगन्धिं महदुत्पलम्’ इत्यादिवाक्येषु क्रियाकारकानभिधायिष्वपि पश्यामोऽन्वितानेकपदार्थात्मकवाक्यार्थपर्यवसानम् ।

१. B: आलोच्यते

२. B: अन्वितपदार्थात्मकत्वात्

३. E omits the portion within brackets

४. A omits प्रकृष्ट

५. B omits तत्रापि

६. B: अवगमात्

७. The portion within brackets is omitted in E

८. B wrongly reads कारकाभिधायि

स्यान्मतम्—‘सोऽयम्’ इति कालद्वयोपाधिपरामर्शेन तदुपलक्षितदेवदत्त-  
स्वरूपमेव पदत्रयेणापि प्रतिपाद्यते, कालद्वयविशिष्टवस्तुप्रतिपादनासंभवात् । तथा हि;  
‘सः’ इति परोक्षकालविशिष्टदेवदत्तस्वरूपं प्रतिभाति ; ‘अयम्’ इत्यपरोक्षकालविशिष्ट-  
स्वरूपम् ; न हि रूपरसाभ्यामिव कालद्वयेन एकस्य विशेष्यत्वमवकल्पते, वर्तमाना-  
वर्तमानकालयोः अतद्भावभावित्वेन शुक्लपक्षकृष्णिन्नोरिव परस्परविरोधात्—इति ।  
तदसत् । कालद्वयस्य युगपत् एकस्मिन् अन्वयासंभवेऽपि पर्यायेण शुक्लनीलयोरिव  
एकद्रव्ये संभवत्येव सम्बन्धः । अन्यथा पदत्रयमपि देवदत्तस्वरूपमात्रपर्यवसायि  
चेत्, तस्यैकेन पदेन लभ्यत्वात् पदान्तरप्रयोगः अनर्थकः स्यात् । न खलु हस्त-  
करशब्दयोः एकस्मिन् वाक्ये सहप्रयोगो दृष्टः ।

अथ “ ‘सोऽयम्’ इति पदद्वयस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् लक्षणया एकवस्तु-  
पर्यवसानाच्च न पर्यायत्वप्रसङ्गः, नापि नानारसात्मकवाक्यार्थपर्यवसानम् ” इति  
मतम्, तदपि नातिचतुरश्रम्, लक्षणाहेत्वभावात् । मुख्यार्थानुपपत्तौ हि लक्षणा  
समाश्रीयते । न चेह मुख्यार्थपरिग्रहे काचित् अनुपपत्तिरस्ति ; पर्यायेण कालद्वय-  
विशिष्टस्य पदद्वयेन एकत्वप्रतिपादनसंभवात् । तस्मात् ‘सोऽयम्’ इत्यादिलौकिक-  
वाक्यं विशिष्टार्थपर्यवसायि इति वेदान्तपदसमन्वयस्य अखण्डैकरसार्थपर्यवसानमसह-  
मानैः प्रत्यपादि ।

अत्राभिधीयते । ‘सोऽयं देवदत्तः’ इत्यादिवाक्यं अखण्डैकरसार्थपर्य-  
वसायि भवितुमर्हति, अन्यथा वाक्यस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः । तथा हि । इदमत्र  
विवेक्तव्यम्—किं अस्मिन् वाक्ये देवदत्तस्वरूपमात्रं प्रतिपाद्यम्, [आहोस्वित्  
देवदत्तगतैक्यम्, उत देवदत्तस्य कालद्वयसम्बन्धः, किं वा परोक्षापरोक्षकालद्वयवि-  
शिष्टैयोरैक्यम् ?—इति । यदि देवदत्तस्वरूपमात्रं अत्र प्रतिपाद्यम्,] तर्हि तस्यै-

१. A: पदार्थत्रयेणापि

१. B: सिद्धत्वात्

३. A: भेदलक्षणया

४. A wrongly reads कस्मिन्

५. E omits the part within bra-  
ckets

६. B: विशिष्टद्वयैक्यम्



केन पदेन लभ्यत्वात् पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यम्, प्रत्यक्षादिसिद्धत्वाच्च न शब्दापेक्षा । अथ देवदत्तस्यैक्यम् । तस्यापि प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् न शब्दापेक्षा, नाप्यनेकपद-प्रयोगः । अथ देवदत्तस्य कालद्वयसम्बन्धः । तदा वर्तमानकालसम्बन्धिन एव अवर्तमानकालसम्बन्ध इति न सिध्येत् ; उभयकालसम्बन्धिन एकत्वे प्रमाणा-भावात्, वाक्यस्य च देवदत्ते कालद्वयसम्बन्धमात्रोपक्षयात् । अथ उभयकाल-विशिष्टयोरैक्यम् इत्यभिधीयते, तदपि न प्रतीतिपथमवतरति ; वर्तमानावर्तमान-कालयोरिव तद्विशिष्टयोरपि परस्परसम्बन्धानुपपत्तेः । स्यान्मतम्—यथा रूपर-सयोः [परस्परसम्बन्धाभावेऽपि तदुभयसम्बन्धि वस्त्वेकमेव, तथा इहापि कालयोः परस्परसम्बन्धाभावेऽपि कालद्वयसम्बन्धि वस्त्वेकमेवास्तु—इति । नैतत्सारम् । रूपरसयोः एककालोपाधौ अतद्भावभावित्वनियमाभावात्, स्यादविरोधेन युगपदेक-वस्तुविशेषणत्वम् । कालयोः] पुनः एकदेशकालोपाधौ भावाभावयोरिव अतद्भाव-भावित्वनियमात्, न तावत् युगपदेकवस्तुविशेषणत्वसंभवः । नापि ‘पर्यायेण कौमारवार्धकयोरिव एकवस्तुविशेषणत्वसंभवः’ इति वाच्यम्, तत्र कौमारवा-र्धकधर्मद्वयसम्बन्धव्यतिरेकेण तदुभयसम्बन्धिवस्तुनः प्रत्यभिज्ञया एकत्वनिश्चयात् कौमारवार्धकयोः पर्यायेण एकवस्तुसम्बन्धनिश्चयो युक्तः । इह पुनः एकस्य कालद्वयसम्बन्धनिश्चयव्यतिरेकेण उभयकालसम्बन्धिवस्तुनः एकत्वनिश्चयकप्रमाणा-भावात् एकस्य पर्यायेण कालद्वयसम्बन्ध इति निश्चयो दुःसम्पादः । तस्मात् ‘विधिमुखेन वाक्यस्य कस्मिंश्चिदर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः, अबाधितप्रतीतिजनकत्वेन प्रामाण्याच्च, कालद्वयनामधेयोपाधिद्वयसम्बन्धनिमित्तदेवदत्तगतानेकत्वभ्रान्तिनिवर्तनेन देवदत्तस्वरूपसमर्पकतया प्रामाण्यं वक्तव्यम् । तथा च सति ‘सोऽयम्’ इति

१. B: देवदत्तकालद्वय

५. A: निश्चयाय

२. The portion within brackets is missing in both A and E

६. A: सम्बन्धनिश्चयो

७. B: विविधमुखेन, a mistake

३. A: यत्वात्

८. A E omit द्वय

४. A: सम्बन्धि

पदद्वयसामानाधिकरण्येन उभयकालविशिष्टद्वयान्वयप्रतीतौ तदन्वयविरोधे च सञ्जाते वाच्यैकदेशविरुद्धांशद्वयपरित्यागेन उभयत्र वाच्यगताविरुद्धदेवदत्तस्वरूपमात्रे पद-  
द्वयस्य लक्षणावृत्तिराश्रीयते, मुख्यार्थानुपपत्तौ लक्षणासमाश्रयणस्य न्याय्यत्वात् ।  
न च उपाधिद्वयसम्बन्धकृतानेकत्वभ्रान्तिनिवर्तनेन देवदत्तस्वरूपसमर्पणं एकेन पदेन  
लभ्यते, लक्षणानिमित्तत्वात् उपाधिविनिर्मुक्तस्वरूपसमर्पणस्य, लक्षणायाश्च  
पदार्थयोः परस्परविरोधकृतत्वात्, विरोधस्य च अन्वयप्रतीतिकृतत्वात्, अन्वय-  
प्रतीतेश्च पदानां सामानाधिकरण्यनिमित्तत्वात्, सामानाधिकरण्यस्य च अनेक-  
पदगामित्वात् इति ।

ननु अवर्तमानकालविशिष्टस्य वर्तमानकालसम्बन्धाभावेऽपि तत्कालोपलक्षि-  
तस्य एतत्कालसम्बन्धो न विरुध्यते ; ततश्च एकपदलक्षण्यैः विरोधपरिहारसंभवे  
सति उभयपदलक्षणा न युक्ता आश्रयितुम्, मुख्यार्थसंभवकृतत्वात् लक्षणायाः ।  
नैतत्सारम् । अन्यतरकालेन हि देवदत्तस्वरूपमेव लक्ष्यते, न अन्यतरकालविशिष्टरूपम् ;  
वर्तमानकालविशिष्टरूपेण देवदत्तस्य अतीतकालेन सम्बन्धाभावात् ; अस्तीति च सम्बन्धे  
लक्षणानुपपत्तेः । स्वरूपमात्रं पुनः देवदत्तस्य उभयकालसम्बन्धि इति युज्यत एव  
कालद्वयेनापि स्वरूपमात्रलक्षणा । विपक्षेऽपि समानो दोषः, वर्तमानोपलक्षित-  
देवदत्तस्वरूपस्य अवर्तमानकालेन सम्बन्धाभावात्, [अन्यतरकालोपलक्षितस्यैव]  
अन्यतरकालोपलक्षणं इति नियमानुपपत्तेः, उभयकालोपलक्षितस्वरूपं एकमेवेति  
न लभ्यते इति । सत्यम् ; उपलक्षितरूपयोः अन्योन्यसम्बन्धाभावेऽपि विशिष्टद्वया-  
न्वयप्रतीतिसमये तद्वर्तमानस्वरूपस्य उभयकालसम्बन्धप्रतीतेः, उपलक्षणसमयेऽपि स्वरूप-

१. A: उपाय, which is wrong

२. A omits अन्वय

३. A: सत्त्वात्

४. A: गामिस्त्वमिति

५. A omits अपि

६. A: अथ च संबन्धे

७. A: पक्षोऽपि ; in B this part is  
missing up to यत्तत्तं in the

next para

८. E omits this

९. A: तद्वता

मात्रस्य कालद्वयसम्बन्धप्रतीतिबाधाभावात्, विशिष्टयोरेव वाक्यार्थयोः अन्वयविरोधेन तयोरेव परस्परं अन्वयप्रतीतिबाधात्, उभयकालोपलक्षितस्वरूपमात्रस्य एकत्वनिश्चये न काचिदनुपपत्तिः ।

यत्तुक्तम् ‘सोऽयम्’ इत्यादिवाक्यं बुद्धिपूर्वकवाक्यत्वात् इति, तत् वाक्यस्य विधिमुखेन प्रामाण्यसंभवे सति सिध्येत् । इदं तु उपाधिद्वय-सम्बन्धनिमित्तदेवदत्तगतभेदभ्रान्तिनिवर्तनेन तत्स्वरूपमात्रे पर्यवस्यति, अन्यथा वाक्यस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः, इति अर्थापत्तिर्वाधितत्वात् कालात्ययापदिष्टम् ।

अनेकान्तश्च हेतुः, ‘प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः’ इत्यादेः एकरसार्थपर्यवसानात् । तथा हि—प्रश्नोत्तरमिदं वाक्यम् । ‘अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रो नाम ?’ इति कश्चित् केनचित् पृष्ठः प्रतिवदति ‘प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः’ इति । तत्र हि चन्द्रप्राति-पदिकाभिधेयमेव पृष्ठम्, न तद्गुणः, नापि तस्य गुणसम्बन्धः । ततश्च यावदेव हि पृष्ठं तावदेव प्रतिवचनेनापि प्रतिपादनीयम्; अन्यथा अन्यत् पृष्ठं अन्यदेव प्रतिपाद्यते इति प्रश्नप्रतिवचनयोः असङ्गतिः स्यात् । अतः ‘प्रकृष्टप्रकाशः’ इति प्रकर्षगुणप्रकाश-सामान्याभ्यां प्रकर्षगुणप्रकाशसामान्यव्यक्तिभूतं चन्द्रद्रव्यमेव लक्ष्यते; प्रकर्षगुणवि-शिष्टस्य प्रकाशसामान्यविशिष्टस्य वा उभयविशिष्टस्य वा चन्द्रप्रातिपदिकाभिधेय-त्वानुपपत्तेः । अतोऽत्रापि पदद्वयैल्लक्षणाश्रयणेन चन्द्रप्रातिपदिकाभिधेयमात्रे वाक्यं

१. A: विशिष्टनिष्ठं

२. B: साध्येत्

३. E: सम्बन्धद्वय

४. B E: बोधित

५. B: अनेकान्तकत्व

६. i. e. बुद्धिपूर्वकवाक्यत्वात्, menti-  
oned earlier

७. E omits चन्द्र

८. B omits अन्यत् पृष्ठम्

९. A B omit प्रकर्षगुण

१०. A omits गुण

११. B: वृत्ति

१२. A: चन्द्रमेव

१३. A E: पदद्वयलक्षणेन

पर्यवस्यति इति सिद्धं अखण्डार्थविषयत्वम् । यद्यप्युपलक्षितदेवदत्तस्वरूपे चन्द्र-  
प्रातिपदिकाभिधेये [च गुणगुण्याद्यनेकरसत्वं दृश्यते, तथापि तत् प्रमाणान्तरसिद्धं  
न शब्द]प्रमाणपरिप्रापितं इति वाक्यस्य अखण्डार्थे एव पर्यवसानं इति  
सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ अखण्डवाक्यार्थनिरूपणप्रकरणम् ॥

१. E omits the portion within  
brackets

## ॥ वैदिकाखण्डवाक्यार्थनिरूपणं चतुर्दशम् ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमद्वयसुखं ब्रह्मेति वेदान्तगीः

हित्वा वाच्यमखण्डमेकरसकं यं लक्षयत्यादरात् ।

सत्यं तत्त्वमसीति गीरवितथा प्रत्यक्तया लक्षयेत्

तं वन्दे परमं परायणमहं नारायणं सादरम् ॥

संप्रति विचार्यते—“ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” (Taitt. II. 1. 1) इत्यादि-  
वाक्यं विशिष्टार्थनिष्ठम्, आहोस्वित् अखण्डैकरसार्थनिष्ठम् ?—इति । तत्र “ सत्यं  
ज्ञानमनन्तम् ” इति सामानाधिकरण्योपलम्भात्, सामानाधिकरण्यस्य च लोके विशि-  
ष्टाखण्डार्थयोः अविशेषेण दृष्टत्वात्, किं प्रकृष्टप्रकाशवत् अखण्डैकरसविषयं सत्यादि-  
पदसामानाधिकरण्यम्, किं वा नीलोत्पलादिवत् विशिष्टार्थविषयम्, इति गवेष-  
णायाम्, अखण्डार्थपरत्वे लक्षणाकक्षीकारप्रसङ्गात्, लक्षणाहेतोः अत्र लोक-  
प्रसिद्धस्य अनुपलम्भात् लक्षणोपादानानुपपत्तेः, मुख्यार्थपरिग्रहेण विशिष्टार्थविषयं  
सत्यादिपदसामानाधिकरण्यं इति निश्चिनुमः । तथा हि । लोके शब्दस्य मुख्यार्थपरि-  
ग्रहानुपपत्तौ लक्ष्यलक्षणयोश्च असाधारणसम्बन्धे सति वाक्यस्थपदानां अन्विता-  
भिधायित्वसिद्धये प्रमाणान्तरसिद्धानेव कतिपयपदार्थान् वाक्यार्थान्वययोग्यानेव

१. A: अव्ययसुखम्

९. A E read अपरिग्रहेण

२. A E: गीत्वा

१०. The portion within brackets

३. E: प्रत्यक्षयेत्या

is missing in B. Instead it

४. E: प्रत्यक्षया

reads मुख्यार्थपरिग्रहे हेतोरसिद्ध-

५. B: पर्यवसायीति

त्वात् कतिपयपदार्थस्य वाक्यार्थान्व-

६. E omits तत्र

यायोग्यस्य लोके लक्षणा दृष्टा

७. A: अनन्तं नित्यमिति ; B: अनन्तं

११. E: लक्षणायाश्च

ब्रह्मेति

१२. A: भिधासिद्धये

८. B: अखण्डविषयम्

लक्षयन्ति पदानि इति दृष्टम् ।] न च एकमपि कारणमत्र सत्यादिपदलक्षणायां वयमुपलभामहे । न तावत् मुख्यार्थपरिग्रहानुपपत्तिः ; सत्यज्ञानानन्दादिगुणगण-  
विशिष्टब्रह्मपरित्वेनापि सामानाधिकरण्योपपत्तेः । नाप्यखण्डैकरसार्थवादिपक्षे लक्ष्य-  
लक्षणसम्बन्धसंभवः ; ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् , निरस्ताशेषविशेषतया ब्रह्मणः  
सम्बन्धायोग्यत्वाभ्युपगमाच्च । नापि लिलक्षयिषिताखण्डैकरसप्रमाणान्तरसंभवः,  
तस्य शब्दैकसमधिगम्यत्वाभ्युपगमात् ।

अपि चेदं भवान् प्रष्टव्यः ' किं सत्यादिवाक्यनिविष्टसमस्तपदानां अत्रै  
लक्षणा समाश्रीयते, किं वा कतिपयपदानाम् ? ' इति । यद्याद्यविकल्पमङ्गीकुर्याः,  
तदा लक्षणाक्षेपकाभावात् लक्षणापि नोदयमधिरोहेत् । [अर्थ]वाक्यस्थपदानां  
अन्विताभिधानानुपपत्तिः, तर्हि तत्रापि [अ]<sup>१</sup>संभवन्मुख्यार्थानामेव पदानां केषाञ्चित्  
लक्षणामाक्षिपति । सकलपदलक्षणाकक्षीकारे तु<sup>३</sup> पदानां अन्विताभिधानासंभवे सति  
किं कस्य लक्षणामाक्षिपेत् ? । अथ उक्तदोषपरिजिहीर्षया द्वितीयपक्षकक्षीकारः,  
तदा कतिपयपदलक्षणापरिग्रहेऽपि इतरेषां पदानां अपुनरुक्तानेकार्थान्विताभिधायि-  
त्वात् न अखण्डैकरसवाक्यार्थसिद्धिः ।

अपि च यदि ब्रह्मणो लक्षणान्येव सत्यादीनि न विशेषणानि इत्यभ्यु-  
पगमः, तदा अनेकविशेषणविशिष्टस्य एकस्यैव<sup>१३</sup> वस्तुनः<sup>१४</sup> प्रतिपाद्यमानत्वात् एकेनापि

१. B: मात्रम्

२. B omits वयं

३. B: परत्वे सामाना

४. A: सम्बन्धः संभवी

५. P: ब्रह्मणि सर्वसम्बन्धायोग्यत्व

६. B: रसस्य

७. A E omit अत्र

८. A E omit अपि

९. This word seems necessary,  
though not found in any Ms.

१०. B: अनुपपत्तिभिः, omitting तर्हि

११. A E omit अपि

१२. This negative particle is  
demanded by the context, as  
clear from the restatement  
later in formulating the  
siddhānta; the words are  
वाक्यार्थान्वयविरोधे सति.

१३. A E omit तु

१४. A omits एव

१५. B E: वस्तुनोऽप्रतिपाद्यत्वात्

लक्षणासिद्धेः न अनेकपदप्रयोगोपयोगं पश्यामः । अथ ब्रह्मणि अनाद्यनिर्वचनी-  
याविद्याध्यारोपितानृतजडदुःखपरिच्छेदभ्रान्तीनां नित्यसिद्धनिरतिशयानन्दब्रह्मा-  
वगमविरोधित्वात् तत्तद्भ्रान्तिनिवर्तनेन सर्वपदानां ब्रह्मसमर्पकत्वात् अर्थवत्त्वम्, इति  
मन्वीथाः, तदापि वक्तव्यम् ‘ किं सर्वाणि पदानि एकाकारमेव विज्ञानं जनयन्ति,  
किं वा’ प्रतिपदं भिन्नाकाराणि विज्ञानानि जनयेरन्? ’ इति । यद्येकाकारमेव  
विज्ञानमुदयमासादयेत्, तर्हि तस्य एकेनैव पदेन लभ्यत्वात् पदान्तरप्रयोगानुपयोगः  
तदवस्थ एव । अथ प्रतिपदं ब्रह्मणि भिन्नाकाराणि विज्ञानानि जायेरन्, तदापि  
विज्ञेयाकारभेदनिमित्तत्वात् विज्ञानाकारभेदस्य, विज्ञेयं<sup>१</sup> ब्रह्मणि अनेकाकारसद्भाव-  
प्रसङ्गः ; ततश्च तस्य अखण्डैकरसत्वहानिः । तस्मात् मुख्यार्थपरिग्रहे अनुपपत्त्य-  
भावात् लक्षणाकारणान्तराभावाच्च न लक्षणोपादानेन सत्यादिवाक्यस्य अखण्डार्थ-  
पर्यवसानं युक्तम् । अपि तु मुख्यार्थोपादानेन विशिष्टार्थपर्यवसानमेव साधु मन्या-  
महे । तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापि इति ब्रह्मदर्शनविद्वेषिणो मन्यन्ते ।

तत्र समाधिरभिधीयते । “ ब्रह्मविदामोति परम् ” (Taitt. II. 1. 1) इति  
ब्रह्मविज्ञानात् परप्राप्तिमुपदिश्य ‘ किंलक्षणं ब्रह्म ’ इति बुभुक्षायां इदमुच्यते “ सत्यं  
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” (Taitt. II. 1. 1) इति । तत्र ब्रह्मेति लक्ष्यनिर्देशः । इतराणि  
पदानि लक्षणसमर्पणेनैव ब्रह्मणि पर्यवस्यन्ति । न च एकेन पदेन लक्ष्यवस्तुसिद्धिः,  
प्रतिपदं व्यावृत्तिभ्रान्तिभेदात् । तथा हि—सत्यपदेन ब्रह्मणि मिथ्यात्वभ्रान्तिः नि-  
वर्त्यते, ज्ञानपदेन जाड्यभ्रान्तिः, आनन्दपदेन स्वतः परतो वा दुःखसम्बन्धभ्रान्ति-  
निवृत्तिः, अनन्तपदेन देशतः कालतो वस्तुतः<sup>२</sup> अवच्छेदभ्रान्तिनिवृत्तिः] क्रियते  
इति ।

१. E omits किं वा

२. A: विज्ञेयब्रह्मणि

३. B: एतस्य

४. B: अत्र समाधीयते

५. E: ब्रह्मलक्षणबुभुक्षायां

६. B: तद्ब्रह्मेति

७. E omits the portion within

brackets

यदुक्तम्—सर्वपदानां एकाकारविज्ञानजनकत्वे पर्यायत्वात् अनेकपदप्रयोगानुपयोगः, अनेकाकारविज्ञानजनकत्वे तु विज्ञेयवस्तुन्यपि अनेकाकारप्रसङ्गात् अखण्डैकरसत्वहानिः—इति, तदपि न अस्मत्पक्षं कटाक्षेणापि वीक्षितुं क्षमते; लक्षणासमर्थेऽपि भिन्नाकारतया जायमानानि अपि विज्ञानानि तत्तद्भ्रान्तिव्यावृत्तिमात्रप्रयोजनत्वात् न ब्रह्मणि स्वं स्वमाकारं प्रमेयतया समर्पयितुमुत्सहन्ते । न च वाच्यम् ‘प्रतिपदं जायमानविज्ञानानां ब्रह्मणि स्वस्वाकारसमर्पणनान्तरीयकतयैापि विरोधिरूपव्यावर्तकत्वोपपत्तेः उभयं प्रयोजनं अस्तु’ इति ; ब्रह्मशब्दार्थमात्रस्य बुभुत्सितत्वात् । न च बुभुत्सितार्थसमर्पणेन अर्थवत्त्वे सति वाक्यस्य अर्थान्तरकल्पना युक्ता । न च सत्यज्ञानादिगुणगणविशिष्टमेव द्रव्यं ब्रह्मशब्देन निर्दिश्यते इति युक्तमाश्रयितुम् ; ब्रह्मशब्दस्य स्वार्थप्रक्षेपेण वस्तुमात्राभिधानसामर्थ्ये अवभासमाने सति अपूर्वसंज्ञापरत्वपरिकल्पनासंभवात् । यदि च ब्रह्मणि गुणगुणिभावेन अवच्छेदमभ्युपगच्छेम, तदा सर्वतोऽनवच्छिन्नवस्तुप्रतिपादकानन्तादिशब्दानां अनन्वयः प्रसज्येत । “यतो वाचो निर्वर्तन्ते” (Taitt. II. 4. 1) इत्याद्या च ब्रह्मणो वाङ्मानसागोचरत्वश्रुतिः तस्य शब्दवाच्यत्वे सति बाध्येत । “एकधैवानुदष्टव्यम्” (Brh. IV. 4. 20) “एकमेवाद्वितीयम्” (Ch. VI. 2. 1) “प्रज्ञानघन एव” (Brh. IV. 5. 13) इत्येवमाद्येकरसत्वप्रतिपादकानि वाक्यानि उपचरितार्थानि कल्प्येरन् । “एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते” (Taitt. II. 7. 1) “नेह नानास्ति” (Brh. IV. 4. 19) “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति” (Brh. IV. 4. 19) इत्याद्याश्च ब्रह्मणि सर्वप्रकारभेदासंभवश्रुतयो बाध्येरन् ।

अपि च ब्रह्मणः तद्गुणानां च स्वयंप्रकाशत्वे सति स्वभावविशेषावधारणात्

१. A omits अपि

२. B E: समस्वेऽपि

३. A omits अपि

४. B: प्रक्षेपेणानवच्छिन्नवस्तुमात्र

५. A E omit संज्ञा

६. B omits वाक्यानि

७. B omits एतस्मिन्



गुणगुणित्वहानिः । ब्रह्मणः अस्वयंप्रकाशत्वे [सति अन्यवेद्यत्वात् अचेतनत्वकार्यत्वा-  
दिप्रसङ्गः । नै च] स्वयंप्रकाशत्वे सति न शास्त्रवेद्यत्वं इति शङ्कनीयम् , अनिर्वच-  
नीयानाद्यविद्यावरणतिरोधानमात्रस्य आगमसापेक्षत्वात् । नापि ब्रह्म स्वयंप्रकाशमपि  
स्वात्मनि संवेद्यगुणान् अवभासयति इति साम्प्रतम् ; तेषां तत्प्रकाशस्य च नित्यत्वे  
सति अन्यवेद्यत्वासिद्धेः ; अनित्यत्वे च तेषां विषयेन्द्रियसंप्रयोगसाध्यत्वात् ब्रह्म-  
णोऽपि संसारित्वप्रसङ्गः । तस्मात् अस्मिन् वाक्ये अनन्तादिशब्दानामनन्वयप्र-  
सङ्गात् अनेकश्रुतिविरोधात् युक्तिविरोधाच्च वाच्यार्थसंसर्गसंभवे सति वाक्यस्य प्रमा-  
णत्वाय लक्षणैव समाश्रयणीया ।

यदप्युक्तम्—ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् ब्रह्मणः सर्वप्रकारसंबन्धाभावाच्च  
लक्ष्यलक्षणसम्बन्धाभावे च सति लक्षणानुपपत्तिः—इति, तदसत् ; ब्रह्मण एव  
परमार्थसत्यत्वेऽपि प्रातिभासिकस्यापि दृश्यप्रपञ्चस्य यथाप्रतिभासं व्यवहारालम्बन-  
त्वाभ्युपगमात् लक्ष्यलक्षणादिसमस्तव्यवहारोपपत्तेः । ब्रह्मणश्च परमार्थतोऽसङ्गत्वेऽपि  
तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविज्ञानपर्यन्तं प्रातिभासिकसम्बन्धानिराकरणात् अनिर्वच-  
नीयेनापि गुणसामान्यादिना मिथ्याभूतेनापि कलधौतेनेव शुक्तिशकलस्य परमार्थ-  
भूतस्य ब्रह्मणो लक्षणोपपत्तेः ।

यदपीदमुक्तम्—प्रमाणान्तरसिद्धस्यैव लोके लक्ष्यत्वात् , ब्रह्मणि च प्रमाणा-  
न्तरासंभवात् , लक्षणानुपपत्तिः—इति, तदपि न साधु भाषितम् ; ब्रह्मणः स्वयंप्रका-

१. E omits the part within bra-  
ckets

२. B has a different reading :—  
न च स्वयंप्रकाशत्वेऽपि स्वतःसिद्ध-  
त्वात् अविज्ञेयत्वं समानमिति शङ्क-  
नीयम् ।

३. A: अङ्गसापेक्ष ; E: मात्रस्यापेक्षत्वात्

४. B: संयोग

५. B omits च

६. B: व्यवहाराभ्युपगमात् , E: आल-  
म्बनाद्यभ्युपगमात्

७. A E omit लक्ष्य

८. A: विसङ्गत्वे

९. A omits आदि

१०. B: ब्रह्मणि

शमानत्वेन प्रमाणान्तरानपेक्षणात् । स्वतः परतो वा लक्षणशब्दव्यतिरेकेण लक्ष्यस्य वस्तुनः प्रतिभासमानत्वमेव लक्षणायां प्रयोजकम् ; न प्रमाणगम्यत्वम्, केवलव्यतिरेकाभावात् ; न हि प्रतिभासमानस्य प्रमाणगम्यत्वाभावेन कश्चित् लक्षणाभावो दृष्टः ।

यच्चेदमवादि—वाक्यस्थपदानां अन्विताभिधानानुपपत्तिः [एव कतिपयपदानां वाच्यार्थान्वयविरोधे सति लक्षणामाक्षिपति, सकलपदलक्षणोपादाने तु किं कस्य लक्षणामाक्षिपेत्?—इति, अत्र वदामः । न अन्विताभिधानानुपपत्तिः] मुख्यार्थानुपपत्तौ शब्दस्य लक्षणामाक्षिपति, अपि तु वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिः । ततश्च वाक्यं विधिमुखेन यत्र कञ्चिदर्थमवबोधयेत्, तत्र अन्विताभिधानमुखेन अवबोधकत्वात् पदानां [अन्विताभिधानानुपपत्तिरेव लक्षणामाक्षिपेत् ; यत्र तदारोपनिवृत्तिमात्रमुखेन कञ्चिदर्थमवबोधयेत्, तत्र] निवृत्तिमुखेनैव प्रामाण्यात्, तस्याश्च सकलपदलक्षणामन्तरेण अनुपपत्तेः, वाक्यप्रामाण्यमेव [अनुपपद्यमानं सकलपदलक्षणां] आक्षिपति इति न विशेषं पश्यामः । तत्र सत्यज्ञानार्थानन्दपदानि सत्यादिसामान्याभिधानमुखेन अनृतजाड्यदुःखविरोधिरूपं व्यक्तिविशेषं लक्षयन्ति, अनन्तमपूर्वमनपरम् इत्यादि-शब्दास्तु निश्शेषविशेषप्रतिषेधमुखेन तदेवैकरसं ब्रह्म लक्षयन्ति, इति न किञ्चित् दौस्थ्यमस्ति । तथा तत्त्वमसिवाक्येऽपि तत्पदवाच्यगतपारोक्ष्यांशपरित्यागेन त्वंपदवाच्यगतसंसारित्वपरिच्छिन्नत्वांशपरित्यागेन अद्वितीयप्रत्यक्चैतन्यमात्रमेव लक्ष्यते इति न काचिदनुपपत्तिः । तदयं प्रयोगः—विमतिपदं सत्यादिवाक्यं अखण्डैकरसार्थपर्यवसायि भवितुमर्हति, बुभुत्सितार्थलक्षणवाक्यत्वात्, प्रकृष्टप्रकाशादिलौकिकवाक्यवत्—इति । तर्था—विवादगोचरापन्नं तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यं एकव-

१. E omits स्वतः

२. A E omit the portion within brackets

३. E omits the part within brackets

४. A: कञ्चित्, a mistake

५. E omits the part within brackets

६. B E: अनन्त

७. B omits तथा

८. B: तथापि

स्तुनिष्ठं भवितुमर्हति, अकार्यकारणं शांशिविशिष्टस्वरूपद्रव्यवाचिसामानाधिकरण्यात् , सोऽयमित्यादिसामानाधिकरण्यवत्—इति । उभयत्र अखण्डैकरसपर्यवसानमन्तरेण वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिः उक्ता । तस्मात् अर्थापत्त्यनुमानाभ्यां वस्तुप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानां अखण्डकरसवस्तुपर्यवसानसिद्धिः इति ।

इति तत्त्वशुद्धौ वैदिकाखण्डवाक्यार्थनिरूपणप्रकरणम् ॥

## ॥ शब्दवृत्तिनिरूपणं पञ्चदशम् ॥

योऽशेषवेदान्तवचोभिरञ्जसा

निरस्तनिशेषविशेषविग्रहः ।

उदीर्यते लक्षणयाखिलेऽवरो

नमामि तं यादवकुञ्जरं मुदा ॥

सम्प्रति विचार्यते 'किं सत्यज्ञानादिशब्दैः निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिर्पितुं शक्यते, न वा?' इति । नेति तावत् औपनिषदात्मतत्त्वविज्ञानानाम्नातचेतसो मसृणधीजन-मनोरञ्जनाय केचिदाचक्षते । तथा हि—शब्दः खलु कश्चिदर्थं प्रतिपादयन् मुख्य-वृत्त्या लक्षणया गौण्या वा प्रतिपादयेत् । मुख्या च द्विविधा, रूढिर्योगश्चेति<sup>१०</sup> । तत्र रूढिर्नाम निखिलजनपदेषु अविप्रतिपन्नप्रयोगेण वा गवाद्याकृतिवाचकत्वेन वा वृत्तिः, यथा वृक्षादिशब्दानाम्, यथा वा गवाश्वादिशब्दानाम् । योगो नाम शब्दस्य अन्यत्र कृतावयवशक्तिद्वारेण कस्मिंश्चिदर्थान्तरे वृत्तिः, यथा पङ्कजादिशब्दस्य सरसिरुहादौ वृत्तिः । तदुभयमिह शब्दस्य ब्रह्मणि न संभविष्यति, तस्य समुत्खात-संकलविशेषसामान्यादिभावाभ्युपगमात्, तत्र शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तानुपपत्तेः । लक्षणा नाम शब्दस्य मुख्यार्थानुपपत्तौ वाच्यार्थसम्बन्धेन अर्थान्तरे वृत्तिः । सा च त्रिविधा, जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति । तत्र जहल्लक्षणा नाम

१. E: उदारये

२. B: ईश्वरम्

३. D: सदा

४. D omits कि

५. D: ज्ञानानन्दादि

६. D: संप्रतिपत्तुं

७. D: मन्दधी

८. A omits खलु

९. B omits गौण्या

१०. D omits इति

११. D: आकाशादिशब्दानां

१२. B D: गवादि

१३. D: समस्त

१४. D: तत्र च शब्दप्रवृत्ति etc

वाच्यपरित्यागेन अर्थान्तरे वृत्तिः, यथा 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसति' इत्यादौ गङ्गा-  
शब्दस्य तीरे वृत्तिः । न तावदेनया लक्षणया सत्यज्ञानानन्दादिशब्दाः ब्रह्म वेदयेयुः;  
लक्ष्यस्य वस्तुनोऽनृतजडदुःखानात्मत्वादिदोषप्रसङ्गात्, तीरस्येव गङ्गाशब्दलक्ष्यस्य  
अगङ्गात्वम् इति । अजहल्लक्षणा नाम स्वार्थोपादानेन अर्थान्तरे वृत्तिः, यथा  
'शोणंस्तिष्ठति' इत्यादौ शोणशब्दस्य शोणिमगुणविशिष्टे एवाश्वदिद्रव्ये वृत्तिः । न  
खलु सापि सत्यादिपदानां ब्रह्मणि भवितुमर्हति; अश्वस्येव शोणशब्दलक्ष्यस्य  
ब्रह्मणोऽपि सत्यादिगुणगणविशिष्टतया निर्विशेषप्रतिज्ञाभङ्गसन्त्रासप्रसङ्गात् । जहद-  
जहल्लक्षणा नाम वाच्यैकदेशं परित्यज्य शब्दस्य तदेकदेशोपादानेन अर्थान्तरे वृत्तिः,  
यथा सोऽयमिति पदयोः परोक्षापरोक्षकालविशिष्टवाचिनोः सामानाधिकरण्ये सति  
विशिष्टद्वयैक्यप्रतिपादानुपपत्तौ विरोधिकांलद्वयांशपरित्यागेन उभयत्र देवदत्त-  
स्वरूपोपादानेन उभयकालोपलक्षितस्वरूपमात्रे वृत्तिः<sup>११</sup> । सापीह न वेदान्तानां  
ब्रह्मणि भवितुमर्हति; देवदत्ते इव वस्त्वन्तरविशिष्टे<sup>१२</sup> ब्रह्मणि शब्दशक्तिग्रहाभ्युपगमे  
तद्वदेव तस्य स्वरूपेणापि प्रमाणान्तरगोचरत्वप्रसङ्गात् । न हि प्रमाणेन विशेषण-  
विशेष्यग्रहणमन्तरेण विशिष्टं<sup>१३</sup> वस्तु प्रमाणगोचरतामाचरेत् । न हि सम्बन्धिवस्तुनः  
प्रमाणदृष्टत्वमन्तरेण तत्र शब्दशक्तिग्रहणमवकल्पते । गौणी नाम शब्दस्य मुख्यार्थ-  
गुणयोगात् अन्यत्र हि वृत्तिः [यर्था 'सिंहो देवदत्तः' इति सिंहशब्दस्य क्रौर्यादिगुण-

१. D: वाच्यार्थपरित्यागेन

२. A E: आख्या

३. D: लक्षणस्यापि

४. A E omit शोणंस्तिष्ठतीत्यादौ

५. D: तिष्ठतीति

६. D: शोणित

७. D omits गण

८. D: संशय; E: भङ्गासङ्गात्

९. B omits यथा

१०. D: विरोध

११. D: प्रवृत्तिः

१२. A: विशिष्टब्रह्मणि

१३. E: देवदत्तस्य for तद्वदेव तस्य

१४. B D: विशिष्टवस्तु

१५. B: प्रमाणान्तर

१६. D: दृष्टमन्तरेण

१७. D: अर्थान्तरे

१८. A B E omit the portion with -  
in brackets

योगात् देवदत्ते वृत्तिः ।] [सा चे ह न संभवति, ब्रह्मणो निर्गुणत्वाभ्युपगमात् ।] तस्मात् न निर्विशेषं ब्रह्म वेदान्तवाक्यपदैदसम्बन्धैः प्रतिपादयितुं शक्नोति भवति—इति ।

अत्राभिधीयते । यद्यपि ब्रह्मणो निरस्तसमस्तसामान्यविशेषादिभावेन शब्द-प्रवृत्तिनिमित्ताभावौ, “यतो वाचो निवर्तन्ते” (Taitt. II. 4. 1) “न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा” (Mund. III. 1. 8) इत्यादिशास्त्राच्च न शब्दवाच्यं ब्रह्म साक्षादभ्युपगम्यते, तथापि “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः” (Mund. III. 2. 6) “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” (Brh. III. 9. 26) इत्यादिशास्त्रात् वेदान्तप्रमाणकं ब्रह्म इत्यध्यवस्यामः । तत्र अज्ञाननिवृत्तिरेव ब्रह्मणि प्रमाणकृत्यम्, न अनधिगतार्थाधिगमः, स्वयं चैतन्यब्रकाशतया सर्वार्थसिद्धिहेतुत्वात् । तस्मात् उभयविधशास्त्र-पर्यालोचनया ब्रह्मणि लक्षणैः शब्दः प्रवर्तते इति गम्यते । तत्र ये शब्दोः प्रपञ्चात्मनैव ब्रह्म समर्पयन्ति, यथा सर्वे जगत्कारणवाचिशब्दाः वैश्वानरादिशब्दाः, ते<sup>१६</sup> स्ववाच्यभूतं प्रपञ्चं परित्यज्य तत्साक्षिमात्रभूतं विशुद्धं ब्रह्म लक्षयन्ति । ये पुनः सत्यज्ञानानन्दादिशब्दाः ते<sup>१७</sup> स्वार्थप्रक्षेपेणैव ब्रह्मणि लक्षणया वर्तन्ते । तथापि न ब्रह्मणः सत्यज्ञानाद्यनेकस्वभावप्रसङ्गः, तेषां अन्योन्यनियमनियामकभावेन एक-व्यक्तिपर्यवसानात्, यथा ‘सन् घटो द्रव्यम्’ इति ।

- |  |  |
|--|--|
| १. B omits the portion within brackets                       | ११. A: सिद्ध                           |
| २. B omits न   | १२. B: विधि                            |
| ३. D omits पद  | १३. D: लक्षणा                          |
| ४. B D: समन्वयः  | १४. A: शब्दतः ; B D omit it            |
| ५. D: शक्नोति इति  | १५. A B E: वादि                        |
| ६. D: सामान्यादिभावेन  | १६. A omits ते and reads केवल वाच्यभूत |
| ७. D: भावो   | १७. A B E: भूत                         |
| ८. D: गम्येत   | १८. D omits आस्मा                      |
| ९. D: तस्मात्  | १९. B omits ते                         |
| १०. A E: न त्वनधिगतार्थाधिगम्यत्वं ;<br>D: नानधिगतार्थावगतिः | २०. D: घटः सन् पृथुद्रव्यमिति          |

ननु यदि परापरसामान्यभावेन सत्यादीनां एकव्यक्तिपर्यवसानम्, तर्हि मुख्यैवास्तु शब्दवृत्तिः ; कुतस्तत्र लक्षणावाच्ययुक्तिः ? उच्यते । सर्वे च सत्यादि-शब्दाः स्वं स्वं प्रवृत्तिनिमित्तं सामान्यमनाकृष्य व्यक्तमात्रे वर्तन्ते इति लक्षणा-परिभाषा । ‘ सन् घटो द्रव्यम् ’ इत्यादिशब्दास्तु सामान्यापरित्यागेन एकव्यक्तौ वर्तन्ते इति पर्यवसानवृत्तयः । [न च सत्यादिशब्दानां सामान्यपरित्यागेऽपि गङ्गादिशब्दवत् स्वार्थपरित्यागेन वृत्तिः, व्यक्तेरपरित्यागात् । नापीयं जहदज-हलक्षणा, व्यक्तेरेव अंशपरित्यागेन अंशो]पादानात्मकत्वात् तस्याः । तस्मात् सत्यादिशब्दानां अजहलक्षणयैव प्रवृत्तिरिति ईह न ब्रह्मणः सत्यानन्दादिस्वभाव-विरोधः । नार्खण्डैकरसत्त्वहानिः ।

ये पुनः सर्वज्ञसर्वेश्वरादिशब्दाः ब्रह्मणि प्रपञ्चोपाधिके वर्तन्ते, ये च “ तत्त्व-मसि ” (Ch. V. 8. 4) “ अहं ब्रह्मास्मि ” (Brh. I. 4. 10) इत्यादयो ब्रह्मात्मै-कत्वविषयाः, ते तु जहदजहलक्षणया वर्तन्ते । तथा हि—सर्वज्ञादिशब्दास्तावत् “ एकधैवानुदष्टव्यम् ” (Brh. IV. 4. 20) “ प्रज्ञानघन एव ” (Brh. IV. 5. 13) इत्यादिशब्दसन्निधानात् स्वर्वाच्ये प्रपञ्चांशमुत्सृज्य अनवच्छिन्नैकैवेत्यन्यप्रकाशमात्रे वर्तन्ते । तथा तत्त्वमस्यैवादिवाक्येऽपि तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यात् तत्पदं अशेषविकारानुगतमायोपाधिके<sup>१८</sup> ब्रह्मणि मायावच्छेदकृतपारोक्ष्यांशपरित्यागेन परमात्म-

१. B: परावर ; D: परापरभावेन सामा-  
न्यादिभावेन
२. B: प्रवृत्तिः ; D: शक्तिः
३. A: स्वयं for स्वं स्वं ; D: स्वप्रवृत्ति
४. A: लक्षणया
५. D: परित्यागेन
६. B D E: अपर्यवसान
७. E omits the portion bracketed
८. D omits अपि
९. D: स्वपरि
१०. A: त्यागे

११. A: अंशांश
१२. B D omit इह
१३. D: सत्यादिपदानां स्वभावविरोध.
१४. D: नापीयंशान्तरसत्त्वहानिः
१५. D: स्ववाच्यं
१६. D omits एक
१७. A: मसीत्यादि
१८. B: पाधिकब्रह्मणि
१९. A D: तस्कृत
२०. A E: परार्थ ; D: स्वपरमार्थ

स्वरूपमात्रमुपादाय अद्वितीयप्रत्यक्चैतन्ये वर्तते । त्वंपदमपि तत्पदसन्निधानात्  
अन्तःकरणावच्छेदकृतैसंसारित्वसैद्वितीयत्वांशपरित्यागेन अपरोक्षचैतन्यस्वरूपमुपादाय  
प्रत्यगद्वितीये ब्रह्मणि पर्यवस्यति । [नै च देवदत्तस्यै लक्ष्यत्वात् प्रमाणान्तरगम्यत्वम् ,  
अपि तु जडत्वात् । ब्रह्मणस्तु स्वयंप्रकाशत्वात् न तदपेक्षा इति वैषम्यम् ।] ये  
पुनः “ अनन्तमपारम् ” (Brh. II. 4. 12) इत्यादिशब्दाः ब्रह्मणि अशेषविशेषप्रति-  
षेधेन वर्तन्ते ते च प्रपञ्चाभावाभिधानमुखेन जहल्लक्षणया अद्वितीयनिरतिशयानन्द-  
सत्यचैतन्यप्रकाशप्रत्यगेकरसे ब्रह्मणि पर्यवस्यन्ति । तस्मात् वेदान्तानां निरस्तसम-  
स्तविशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वे न किञ्चिदनुपपन्नमुत्पश्याम इति ।

इति तत्त्वशुद्धौ शब्दप्रवृत्तिनिरूपणप्रकरणम् ॥

१. D omits मात्र and reads आदाय

२. A E: तत्कृतसंसारद्वितीयत्वांश

३. D: सद्वितीयतापरि

४. B: अद्वितीयब्रह्मणि

५. B omits the portion bracke-

ted

६. A C insert a च

७. D: येन

८. D omits च

९. B: निर्विशेषब्रह्मनिरूपणप्रकरणम्



## ॥ मन्त्रार्थवादप्रामाण्यनिरूपणं षोडशम् ॥

इन्द्राग्निचन्द्रमरुदश्वि<sup>१</sup>दिवाकरादि-

रूपेण यागशतकोटिभिरिज्यमानः ।

मन्त्रार्थवादपदजातसमर्पितश्च

यस्तं नमामि नवनीतमुषं मुरारिम् ॥

सम्प्रति विचार्यते ‘ किं मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानि विधिप्रतिपत्तिमात्रोप-  
योगीनि, किं वा देवतादिस्वरूपेऽपि प्रमाणम् ? ’ इति । [ <sup>३</sup>विधिप्रतिपत्तिमात्रोप-  
योग एव तेषाम्, न कश्चित् देवतास्वरूपे प्रामाण्यमवकल्पते । तथा हि—मन्त्राणां  
तावत् “ ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते ” (Sat. Br. 7. 1. 2. 12) इत्यादि<sup>२</sup>श्रुत्यादिप्रमाणैः  
ब्रीह्यादिवत् कर्माङ्गत्वेन विनियुक्तत्वात्, स्वार्थस्य च ब्राह्मणवाक्यसिद्धत्वेन तत्प्रमा-  
पक्तवानुपपत्तेः ] अनुष्ठानकाले अनुष्ठेयार्थस्मारकतया विधिं प्रत्युपयोग एव । अर्थ-  
वादानां तु स्वार्थमात्रप्रतिपादने प्रयोजनानुपलम्भात्, विधिसम्बन्धवस्तुस्तावकत्वेन  
विधिना एकवाक्यत्वसम्भवे सति पृथक्प्रयोजनकैल्पनया तत्र प्रामाण्यनिश्चयानुपपत्तेः  
विधिपरत्वमेव । नाप्यन्यपरस्य ‘ विषं भुङ्क्ष्व ’ इत्यादेः वाक्यस्य निन्दितभोजन-  
प्रतिषेधार्थस्य विषभक्षणेऽपि प्रामाण्यमस्ति । यदि च मन्त्रादीनां देवताविग्रहवत्त्वा-  
दावपि प्रामाण्यमाश्रियेत, तदा देवता यागादिकर्मसु लुक्लुवादिब्रह्मदेव सन्निधानेन  
यागाङ्गभावं भजेरन् । तदा योग्यानुपलब्धिविरोधः, एकस्य विग्रहवतो युगपदनेकत्र  
सन्निधानानुपपत्तिश्च इति कर्मणि विरोधप्रसङ्गः । अपि च विग्रहवत्त्वे सति अनि-

१. A: अश्व

२. B: मृषं

३. E omits the portion within  
brackets

४. A omits देवतास्वरूपे

५. A: इत्यादिप्रमाणेन

६. B: परिकल्पनया

७. B: न ह्यन्य

८. A: विग्रहेऽपि

त्यत्वात्, इन्द्रादीनां शब्दार्थसम्बन्धोऽप्यनित्यः प्रसज्येत । न हि सम्बन्धनित्यत्वे सम्बन्धस्य नित्यत्वप्रसिद्धिः । ततश्च अनपेक्षत्वहानेः वेदस्य अप्रामाण्यप्रसक्तिः । इतिहासपुराणप्रणेतृणां च व्यासपराशरप्रभृतीनां तदर्थे न तावत् प्रत्यक्षं प्रमाणम् ; तदिन्द्रियाणामपि अस्मदादीन्द्रियवत् अयोग्यार्थाविषयत्वानुमानात् । व्याप्त्याद्यभावाच्च नितरामनुमानादि । नै च मन्त्रार्थवादाः, तेषां विधिं प्रत्युपयोगितया अन्यत्र प्रामाण्यानुपपत्तेः दर्शितत्वात् । तस्मात् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानां न स्वार्थे प्रामाण्यम्, किं तु विधिं प्रत्युपयोगितयैव तेषां अध्ययनम्—इति केचिदाचक्षते ।

अत्रेदमाचक्ष्महे । मन्त्रार्थवादानां तावत् विधिं प्रत्युपयोगिनामपि देवता-दिस्वरूपे च प्रतीतिजनकत्वात्, प्रतीतेश्च स्वतः प्रामाण्यात्, कारणदोषबाधकप्रत्ययानुपलम्भाच्च प्रामाण्यं अनैपवादम् । तत्रायं प्रयोगः—विवादाध्यासिता मन्त्रादिजनितदेवताविग्रहवत्त्वादिप्रतीतिः प्रमाणं भवितुमर्हति, कारणदोषबाधकप्रत्ययरहितत्वे सति प्रतीतित्वात्, विधिवाक्यजनितविधिप्रतीतिवत् । ननु सत्प्रतिसाधनो हेतुः—देवतादिविग्रहवत्त्वादिः अप्रमाणम्, आर्थवादिकप्रतीतित्वात्, अर्थापश्लोकश्रवणप्रतीतिवत्—इति । तदेतदसाम्प्रतम् । सा हि प्रत्यक्षादिविरोधात् अप्रमाणम्, नार्थवादिकत्वात् । अतः अप्रयोजकमार्थवादिकत्वम् । “ जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् ” (Sat. Br. 9. 1. 1. 3.) इत्यादेरपि पक्षे शेषविधिर्बाधप्रसङ्गात् शेषिविरोधादेव अप्रामाण्यम् । प्रमाणान्तरसिद्धानुवादकत्वात् तु “ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ” (TS. 5. 4. 3. 2.) इत्यादेरप्रामाण्यम् । यत्र पुनः “ वज्रहस्तः पुरन्दरः ” (VS. 28. 3) इत्यादौ तदुभयमपि नास्ति, तत्र न अप्रामाण्यकारणमुत्पश्यामः ।

१. A: सम्बन्धनित्यत्वं

२. B: न मन्त्रार्थपदाः

३. B: दुःस्थितत्वात्

४. B: अध्ययनम्

५. A B: अनुपपादम्

६. आवाप. The reference is to

Taitt. Samhitā, III, V, 7, 2 :

यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापं

श्लोकं श्रुणोति ।

७. B omits वा

८. E: वाद्

९. E: यत्तु

यदपि 'विषं भुङ्क्ष्व' इत्यादिलौकिकवाक्यम्, तत् अन्यपरत्वात् न विषभक्षणादौ अप्रमाणम्, अपि तु तस्य प्रमाणान्तरेण अकर्तव्यत्वनिश्चयात् ।

यत्पुनरुक्तम्—देवतादेरपि विग्रहवत्त्वे यागादौ सन्निधानेन उपकारकत्वं समाश्रयणीयम्, एकस्य विग्रहवतो युगपदनेकत्र सन्निधानमेव अनुपपन्नम्—इति, तदपि नातिचतुरश्रम्; एकस्यापि देवस्य युगपदनेकविग्रहपरिग्रहेण अनेकत्र सन्निधानोपपत्तेः । तथा च श्रुतिः एकस्यापि युगेपत् अनेकविग्रहवत्त्वं दर्शयति “ त्रयश्च त्रि च शता त्रयश्च त्रि च सहस्रा ” (Kāth. Sam. 35. 6) “ महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः ” (Brh. III. 9. 2) इत्यादिना । अथ वा एकस्य युगपदनेकनमस्कारप्रतिपत्तिर्विद्वत् अनेकयागप्रतिपत्तिः संभवात्, उद्देशत्यागात्मकत्वाच्च यागस्य, न किञ्चिदनुपपन्नम् । ऐश्वर्ययोगाच्च तेषां अन्तर्धानादिसामर्थ्यात् न योग्यानुपलब्धिविरोधप्रसङ्गः ।

यदपीदमुक्तम्—मन्त्रादिभिः देवादेः विग्रहवत्त्वाभ्युपगमे सति विग्रहवतोऽनित्यत्वात् शब्दार्थसम्बन्धस्य अनित्यत्वप्रसङ्गः—इति, तदप्यविचारितरमणीयम्; गवादिशब्दानामिव इन्द्रादिशब्दानामपि आकृतिवाचकत्वोपपत्तेः, आकृतीनां च नित्यत्वात्, सम्बन्धनित्यत्वसिद्धेः । ननु युगपदनेकत्र कात्स्न्येन वर्तमाना जातिः; सा कथं एकस्मिन्नेव इन्द्रे भवितुमर्हति? नैष दोषः; अनेकत्र कात्स्न्येन वर्तमाना जातिः इत्येतावदेव लक्षणम्, व्यभिचाराभावात् । अतो यौगपद्य-विशेषणमनर्थकं [मन्यमहे ।

स्यादेतत्—पूर्वकल्पेन्द्रस्य अधिकारनिवृत्तौ यावत् कल्पान्तरीयेन्द्रः अधि-

१. A: विषमक्षणाभावप्रमाणं

२. B omits युगपत्

३. B E omit अथवा

४. E omits the portion bracketed

५. A E: विग्रहवत्त्वेऽनित्यत्वात् thus omitting a few words

६. A: यौगपद्ये

७. E omits the portion within brackets

कारमधिरोहति तावत् इन्द्रव्यक्त्यभावे सति कथं आकृतिः निराश्रया सती तदा आत्मानं प्रतिलभेत ?—इति । उच्यते । अभिव्यक्तावेव आकृतेः व्यक्तिपारतन्त्र्यम्, न सत्तायाम् ; तस्याः तदधीनत्वे प्रमाणाभावात् । सामानाधिकरण्यं तु व्यक्तेः आकृतिपारतन्त्र्यनिमित्तम् । सामान्यं पुनः एकव्यक्त्यभावेऽपि अन्यत्र दृश्यते इति नियमेन न तां] व्यक्तिमपेक्षते । व्यक्तयः पुनः कचिदप्याकृतिमन्तरेण न दृष्टाः इति युक्तमाकृतिसापेक्षत्वम् । यद्यपि जातिरपि यां काञ्चित् व्यक्तिमालम्बते, तथापि प्रत्येकं व्यभिचारात्, सर्वव्यक्तीनां आकृत्यव्यभिचाराच्च, व्यक्तेरेव जातिपारतन्त्र्यम् । अतः सामान्यवाचकत्वात् इन्द्रादिशब्दानाम्, तस्य नित्यत्वात्, न शब्दार्थसम्बन्धस्य अनित्यत्वदोषप्रसङ्गः । महाप्रलये तु यद्यपि शब्दार्थयोः तत्सम्बन्धस्य तद्व्यवहर्तृणां च परमकारणे ब्रह्मणि एकीभावः, तथापि पूर्वकल्पसमाननामरूपतया कल्पान्तर-प्रादुर्भावात्, कल्पादौ च हिरण्यगर्भादीनां जगत्कर्तृणां समस्तलोकवेदविज्ञानसंपन्नानामेव उद्भवश्रवणात्, न व्यवहरोच्छेदः । तथा च श्रुतिः पूर्वकल्पसमानमेव उत्तर-कल्पं दर्शयति “ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीम् च ” (Mahānār. V. 7) इति । तथा हिरण्यगर्भादीनामपि कल्पादौ वेदार्थविज्ञानाविर्भावं दर्शयति “ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ” (Śvet. VI, 18) इति । स्मृतिश्च

“ ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ।

शर्वर्थन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ” ॥

इति । तस्मात् मन्त्रार्थवादानां विधिं प्रत्युपयोगित्वेऽपि देवताविग्रहवत्त्वादौ जगत्स-र्गप्रलयादौ च प्रत्ययोत्पादकत्वात्, तस्य च बाधानुपलब्धेः, कर्मणि शब्दे वा विरो-

१. All manuscripts omit न ; but it is essential in the context

२. A omits पुनः

३. B: सम्बन्धतया

४. E: व्यव...च्छेदः

५. A omits तथा च श्रुतिः

६. B: च

धाभावात् , सर्गादिप्रतिपादनद्वारेण शेष्युपकारसंभवाच्च, उपपद्यतेतरामेव प्रामाण्यम् ।

यत्पुनरितिहासपुराणादीनां पौरुषेयत्वात् मूलप्रमाणं वक्तव्यम् , तच्च न संभवति इति वर्णितम् , तदप्येवं सति मन्त्रार्थवादवेदान्तमूलत्वोपपत्तेः न दोषमावहति, इति सर्वं सुव्यवदातम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ मन्त्रार्थवादप्रामाण्यनिरूपणप्रकरणम् ॥

१. A E: स्वर्गादि

२. E: सूपपादितम्

## ॥ स्फोटनिराकरणं सप्तदशम् ॥

स्फोटादिभावं विनिवर्त्य शब्दे

वर्णात्मकत्वं प्रतिपाद्य तेन ।

जानन्ति यत्तत्त्वमुदारसत्त्वा

नतोऽस्मि तं यादवराजसिंहम् ॥

सम्प्रति विचार्यते 'किं स्फोटात्मकः शब्दः, किं वा वर्णात्मकः ?' इति । शब्दार्थप्रतिपत्तेः संप्रतिपन्नत्वात्, तस्याश्च वर्णवादिपक्षेऽनुपपत्तेः, वर्णातिरिक्तस्फोटापरनामशब्दः अर्थप्रत्यायक इति पातञ्जलः । तथा हि—न तावत् एकैको वर्णः अर्थप्रत्यायकः, अनुपलम्भात् । अथ संभूय अर्थं प्रत्यायायेयुः; तदापि न सत्तयैव, उपलब्धशब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् अर्थप्रत्ययस्य । नै च अनेकवर्णोपलब्धिरपर्यायेण संभवति, संयोगविभागानुविधायित्वात् वर्णाभिव्यक्तेः, संयोगविभागानां च क्रमभावित्वात् । न च पूर्ववर्णोपलब्धिसंस्कारसहितः अन्त्यो वर्णः अर्थप्रत्यायकः, संस्काराणां अनवगम्यमानत्वात्, तद्विशिष्टवर्णस्याप्यवगमानुपपत्तेः, अनवगतशब्दाच्च अर्थप्रतिपत्त्यैसंभवात् । अथ वर्णस्मृतिलिङ्गेन संस्काराणां अनुमीयमानत्वात्, तद्विशिष्टो वर्णः अर्थं प्रत्यायायेत् इति । तदपि न समञ्जसम्, क्रमभावित्वात् वर्णस्मृतीनाम् तदनुमितसंस्काराणामपि क्रमवदुपलब्धित्वात् । अतः अपर्यायेण अनेकवर्णोपलब्ध्यसंभवात्, एकैकस्य अर्थप्रत्यायकत्वानुपलम्भात्, वर्णातिरिक्तस्फोटापरनामशब्दः अर्थप्रत्यायकः; अन्यथा शब्दादर्थप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः । न केवलमर्थोपपत्तिरेव प्रमाणम्, अपि त्वनुमानमपि । विमतिपदं शाब्दज्ञानं वर्णातिरिक्तशब्दजनितं

१. B: तथापि

२. B places न before संभवति

३. B omits उपलब्धि

४. B: विशिष्टान्त्यवर्ण

५. B: प्रतीत्य

६. B omits अपर

७. A: शब्दार्थ

८. A: वर्णादिशब्द

[भित्तुमर्हति ; तेभ्योऽसंभाव्यमानत्वे सति शब्दजन्यत्वात् ; यत् यतोऽसंभाव्यमानत्वे सति शब्दजन्यं तत् ततो व्यतिरिक्तशब्दजन्यं दृष्टम्, यथा चक्षुषोऽसंभाव्यमानं धर्मादिज्ञानं तद्व्यतिरिक्तशब्दजन्यम् ;] तथा चेदं प्रकृतम्, तस्मात् तथा, इति । तैथा प्रत्यक्षेणापि स्फोटं प्रतिपद्यामहे, 'एकोऽयं गोशब्दः' इति प्रतीतेः प्रत्यक्षत्वात् । न खलु वर्णविषयोऽयं एकत्वप्रत्ययः, वर्णानामनेकत्वात् अनेकेषु च एकत्वप्रतीतेः विभ्रममात्रत्वात् । न चैषा वर्णसमुदायविषया स्मृतिः, अपरोक्षानुभवविरोधात् । अपि च वर्णवादिपक्षे 'जारा, राजा,' 'कपिः, पिकः,' इत्यादौ पदभेदप्रतीतिर्न भवेत्, तेषामेव वर्णानां इतरेतरं चोपलम्भात् । ननु तेषामेवोपलम्भेऽपि क्रमभेदात् पदभेदप्रतीतिः, अन्यथा वर्णेभ्योऽप्यर्थभिव्यक्तेरिव स्फोटाभिव्यक्तेरपि असंभवप्रसङ्गात् । नैतत्सारम्, वैषम्योपपत्तेः । वर्णानां अर्थं प्रत्याययतां अर्थेन सम्बन्धग्रहो वक्तव्यः ; स च न एकैकस्य नाप्यनेकेषां उपलब्धानामनुपलब्धानां च संभवति इत्युक्तम् । स्फोटाभिव्यक्तौ पुनः इन्द्रियवदप्रतीयमाना एव पूर्ववर्णोर्पिलब्धिजनितसंस्काराः क्रमेणैव उत्पन्नाः अन्त्यवर्णसहिताः स्फोटमभिव्यज्जयन्ति । स तु स्फोटः अर्थेन गृहीतसम्बन्धः अर्थं प्रत्याययिष्यति इति न काचिदनुपपत्तिः । तस्मात् स्फोटः शब्दः—इति ।

अत्र प्रतीतिविधीयते । वर्णात्मक एव शब्दः अर्थप्रत्यायकः, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् अर्थाधिगमस्य । न च वाच्यम्—अर्थप्रतीतिहेतुस्फोटाभिव्यज्जकत्वात् वर्णानां अर्थप्रत्ययान्वयव्यतिरेकौ कारणविषयत्वेन अन्यथासिद्धौ—इति; स्फोटसद्भावे प्रमाणानुपपत्तेः । न च अर्थप्रत्ययकानुपपत्तिरेव प्रमाणम्, तस्य

१. E omits the bracketed portion

७. A omits अपि

२. B: तद्यथा

८. E omits वर्ण

३. B: अनेकेऽपि चैकत्वं

९. E: अभिधीयते

४. B: विभुमात्र

१०. B: हेतुः स्फोटोऽभि etc.

५. B omits समुदाय

११. B omits विषय

६. A: इत्यादावभेदप्रतिपत्तिर्न भवेत्

१२. B E: प्रत्ययानुप

वर्णेभ्य एव उपपत्तेः । तथा हि — एकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्काराः संभूय अन्त्यवर्ण-  
श्रवणसमनन्तरं समस्तवर्ण[विषेयां एकां स्मृतिं जनयति । ते च वर्णाः सम्बन्ध-  
ग्रहणसमयसमधिगतक्रमोपरक्ता एव युगपत् एकस्मृतिमुपारोहन्तः अर्थ] प्रत्याययन्ति  
इति न स्फोटकल्पनावकाशः । अपि च यद्रूपापेक्षा वर्णाः स्फोटमावेदयेयुः तद्रूपा-  
पन्नाः सन्तः अर्थमवगमयेयुः ।

स्यादेतत्—स्फोटाभिव्यक्तौ न सम्बन्धग्रहणापेक्षा वर्णानाम्, अर्थाभिव्यक्तौ  
तु सम्बन्धग्रहणमपेक्षते—इति ; तन्न ; स्फोटौभिव्यक्तेरपि इन्द्रियोपादानातिरिक्तत्वे  
सति सदुपलम्भकप्रमाणकारणत्वात् लिङ्गादिवदेव सम्बन्धग्रहणापेक्षा दुर्वारा भवेत् ।  
स्यान्मतम्—इन्द्रियसंस्काराभ्यां प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययवत् वर्णप्रत्ययाहितसंस्कारसचिवं  
[श्रोत्रेन्द्रियं वेदयिष्यति—इति ; तदसत् । देवदत्तस्वरूपे तावत् इन्द्रियसमधिगते  
तस्य कालान्तरसम्बन्धावमर्शनविज्ञानाय तत्संस्कारापेक्षा । नैवमिह कालान्तर-  
सम्बन्धः स्वसंस्कारात् शब्दे अवगम्यते, येन<sup>१</sup>] संस्कारसचिवं इन्द्रियं स्फोटात्मक-  
शब्दे प्रमाणकारणतां प्रतिपद्येत । वर्णात्मकशब्दे तु क्रमेणैवोपलब्धानां पश्चात्  
एकस्मृत्युपाख्यानमेव अर्थप्रत्यायकत्वं इति न शब्दस्य श्रोत्रग्राहकत्वविरोधः,  
नाप्यर्थप्रत्यायकत्वविरोधः, इति अन्यथैवोपपन्ना अर्थप्रतिपत्तिः ।

एतेन प्रत्यक्षमपि निरस्तम्, 'गौः इत्येकोऽयं शब्दः' इति प्रत्ययस्य  
वर्णविषयत्वात् । कथमवगम्यते 'वर्णविषयोऽयं प्रत्ययः' इति ? उच्यते ; गकारादि-

१. E: समस्तवर्णान्

८. B: प्रमाणत्वात्

२. E omits the portion bracketed

९. B: अपेक्षाया दुर्वारत्वात्

३. A omits वर्णाः

१०. B: प्रत्यक्षवत्

४. B omits आपन्ना

११. E omits the portion within brackets

५. E omits न

६. B omits स्फोटाभिव्यक्तेरपि

१२. A omits येन

७. E: इन्द्रियातिरिक्तत्वे

१३. B omits एव



वर्णानामेव अस्मिन् प्रत्यये अनुवृत्तिदर्शनात् । अन्यथा दंकारादय इव तेऽपि व्यावर्त्येरन् ।

यत्पुनरुक्तम्—अनेकेषु एकत्वप्रत्ययो न युक्तः—इति, तदपि न सुन्दरम् ; सेना, वनम् , पङ्क्तिः, इत्यादौ अनेकेष्वपि एकत्वप्रत्ययदर्शनात् । इहापि एकार्थ-प्रत्यायकत्वोपाधावेव एकशब्दप्रत्ययभौजो वर्णा भविष्यन्ति ।

यदपीदमुक्तम्—वर्णवादिपक्षे ‘ राजा, जारा ’ इत्यादौ पदभेदप्रतीतिर्न स्यात्—इति, तदपि दूरनिरस्तमेव ; तत्तत्क्रमविशिष्टानामेव वर्णानां पदविशेषण-त्वोपपत्तेः ।

यदप्यनुमानमुत्प्रेक्षितम्—वर्णातिरिक्तशब्दजन्यं शाब्दज्ञानम्, तेभ्योऽसंभाव्य-मानत्वात्—इति, तदप्युक्तेन न्यायेन वर्णेभ्य एव अर्थप्रतीतेः संभवात् असिद्धमेव विरचितम् । तस्मात् उपलब्धवर्णान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्, अर्थप्रत्ययस्य तेभ्य एव संभवात्, वर्णात्मक एव शब्दो न स्फोट इति साम्प्रतम् ॥

इति तत्त्वशुद्धौ स्फोटनिराकरणप्रकरणम् ॥

## ॥ वेदस्यापौरुषेयत्वप्रतिपादनं अष्टादशम् ॥

यौ लोकं सकलं विभज्य कृपया निशेषदुःखावहं  
 केषाञ्चित् हितसाधनं बहुविधं कर्मापरेषां श्रुतिः ।  
 ज्ञानं निष्कलवस्तुतत्त्वविषयं नित्याब्रवीत्यादरात्  
 तं वेदात्मकमच्युतं परतरं वन्दे समस्तास्पदम् ॥

इदमिदानीं चिन्तयते ‘ किं वेदः पौरुषेयः किं वा अनादिः ? ’ इति । तत्र हि तार्किका मन्यन्ते—वेदो धर्मविशिष्टबहुज्ञपुरुषप्रणीतो भवितुमर्हति, बहुवचनविषयवाक्यप्रमाणत्वात्, यदेवं तत्तथा यथा व्याकरणादि पाणिन्यादिविरचितम्, तथा चायमुक्तसाधनो वेदः, तस्मादुक्तसाध्यः—इति । ननु विरुद्धाव्यभिचारी हेतुः—वेदोऽपौरुषेयः, अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्, आत्मवत्—इति । तदपि न विपश्चितां चेतसि चारुतां विभर्ति, जीर्णकूपारामादिषु मुक्तकेश्लोकेषु च हेतोः अनैकान्तिकत्वात् । अथ तत्रानुमानेन कर्तृनिश्चयः, तर्हि इहाप्यसौ न दण्डवारितः । अथ मतम्—पौरुषेयत्वे वेदस्य मूलप्रमाणमन्वेषणीयम्, तच्च नेन्द्रियादिर्जनितमुपपत्नीपद्यते, अतीन्द्रियत्वात् धमदिः ; अतोऽप्रमाणं वेदः प्रसज्येत—इति । तदपि महाश्रोत्रियत्वव्यक्तीकरणं मीमांसकानाम्, यावता परमेश्वरोऽखिलमिदं अष्टादशमदाद्यतीन्द्रियमपि नित्यनिरतिशयाप्रतिहतज्ञानेन करतलन्यस्तामलकवत् अप-

१. A E: यो

२. D E: दुःखापहं

३. D: साधने

४. D: नेत्यब्रवीत्या

५. A E omit इदं

६. D: यदित्थं

७. A B E omit इति .

८. E: मुक्तकेशेषु; D: मूक

९. D: सति omitting वेदस्य

१०. D: जन्यमुपपद्यते

११. B omits महा ; D: महाश्रोत्रिया-  
 भिव्यक्ती

१२. D: निखिलमिदमस्मदाद्यतीन्द्रियमा-  
 नन्त्यनिरतिशयाप्रतिहत etc.

रोक्ष्मीक्षमाणो वेदराशिं विरचयितुमीष्टे । ननु तथाविधविशिष्टपुरुषसिद्धौ वेदस्य च तत्प्रणीतत्वसिद्धिः, वेदप्रणयनादिलिङ्गेन तथाविधपुरुषसिद्धिः, इत्यन्योन्याश्रयः स्यात् । नैतत्सारम्, वेदादेव तस्य समधिगतत्वात् “ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै (Svet. 6. 18.) ” इति, “ इदं सर्वमसृजत ऋचो यजुषि सामानि च (Brh. I. ii. 5.) ” इति ।

अपि चापौरुषेयत्वे सति वेदस्य अप्रामाण्यमपरिहार्यं प्रसज्येत । तथा हि—लौकिकशब्दानां आसप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमुपलभामहे, तदभावे सति अङ्गुल्य-  
भ्रादिवाक्यानां अप्रामाण्यदर्शनात् । न च वाच्यम् ‘ अङ्गुल्यभ्रादिशब्दानां अना-  
सप्रणीतत्वात् अप्रामाण्यम्, नासप्रणीतत्वात् ’ इति ; यतो वक्तृज्ञानमेव लोके  
शब्दादवगम्यते, अर्थज्ञानं तु वक्तृज्ञानव्यवहितमेव शब्दादुपजायते । अन्यथा  
साक्षादेव शब्दार्थनिश्चये सति आप्तानासविभागाभावात् अविशेषेण सर्वशब्दानां  
प्रामाण्यं प्रसज्येत । न चैतत् दृष्टमिष्टं वा । तस्मात् आसप्रणीतत्वमेव प्रामाण्ये  
प्रयोजकम् । तदयं प्रयोगः—विवादास्पदीभूतो वेदः आसप्रणीतो भवितुमर्हति ;  
प्रमाणभूतवाक्यत्वात् ; यद्यत् प्रमाणभूतं वाक्यं तत्तत् आसप्रणीतं दृष्टम्, यथा  
लौकिकार्थवाक्यम् ; तथा चायमुक्तसाधनः ; तस्मात् उक्तसाध्यः ; तस्मात् वेदः  
पौरुषेयः—इति ।

१. D: वेदशब्दराशिं

२. D: आश्रयता

३. A B E omit च

४. A wrongly corrects अपौरुषेयत्वे  
into पौरुषेयत्वे

४a. B: प्रामाण्यं

५. D: परीहार्य, a manifest error

६. D: वाक्यानां

७. E omits अग्र

८. D: लौकिकशब्दा

९. B omits अर्थज्ञानं तु and reads  
अज्ञानव्यवहित etc.

१०. A D E: शब्दार्थ

११. B: न चैतदिष्टम्

१२. D omits दृष्टं

१३. A D E: नासप्रणीतवाक्यम्

१४. E has a corrupt text: पौरुषेया-  
भ्युच्चायमानत्वम् । तत्र प्रति etc.

तत्र प्रतिविधीयते । न तावदनुमानेन अस्य वेदस्य पौरुषेयत्वं साधयितुं पार्यते, तदसंभवात् । अथ यदुक्तम्—विशिष्टबहुज्ञपुरुषप्रणीतो वेदः, बह्वर्थविषयवाक्यप्रमाणत्वात्—इति, तत्र किमिदं पुरुषप्रणीतत्वमभिप्रेतम् ? किं अस्मदादिभिरिव पूर्वसिद्धस्य वेदस्य विशिष्टपुरुषेणाप्युच्चार्यमाणत्वम्, आहोस्वित् प्रमाणा-न्तरेण अर्थमुपलभ्य तत्र वाक्यविरचनमिति ? यदि तावत् प्रथमः कल्पः, अङ्गीकृतमेव तथाविधपौरुषेयत्वम्, इति सिद्धसाधनता । अथोत्तरः कल्पः, केन तर्हि प्रमाणेन असौ वेदार्थमुपलभेत ? न तावत् बाह्येन्द्रियजनितप्रत्यक्षेण धर्माधर्मब्रह्मोपलम्भसंभवः, तदगोचरत्वात् तेषाम् । नापि मनोमात्रजनितेन, आत्मनोऽन्यत्र मनसो बाह्येन्द्रियव्यपेक्षत्वात् । अनुमानादिना चेत्, अस्मदादीनामपि तत्संभवः, ईश्वरस्य धर्मादिसाक्षात्कर्णभावश्च प्रसज्येत । अथायमभिप्रायः ‘अस्मदाद्यगोचरभूता अपि धर्मादयो धर्मज्ञानैवैराग्यातिशयवत् इन्द्रियगोचरतां आचरन्ति’ इति, तर्हि प्राप्तमेव अनादित्वेन अपौरुषेयत्वं वेदस्य । न हि पूर्वसिद्धवेदाध्ययनेन तदर्थज्ञानधर्मानुष्ठानमन्तरेण योगिनामपि धर्माद्यतिशयसंभवः । अतोऽनादित्वात् अपौरुषेयो वेदः प्राप्तः । स्यादेतत्—यद्यपि योगिनां धर्माद्यतिशयः पूर्वसिद्धवेदाध्ययनार्थपेक्षः, तथापि परमेश्वरस्य असौ स्वाभाविक एव । तथा च श्रुतिः—

“ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥” (Svet. 6. 8.)

१. B D omit अस्य

८. A: कारकारणभावश्च

२. D omits पुरुष

९. A B: तथा

३. B omits अन्तरेण

१०. A B E omit धर्मादयो

४. D: रचनम्

११. A B E: अज्ञान

५. A B: न for यदि

१२. B: अध्ययने तदर्थानुष्ठानमन्तरेण

६. E: साध्यसाधनता

D: वेदाध्ययनेन तदर्थज्ञानानुष्ठान-

७. D omits a few words here, i.e.

मन्तरेण

up to ईश्वरस्य in the next sen-

१३. A B E omit आदि

tence but one.

इति । भवतु नाम स्वाभाविकमेव ज्ञानमीश्वरस्य । तथापि त तस्य वेदप्रण-  
यनसंभवः, विधूतनिखिलकार्यकरणपरिकरत्वात् । न ह्यकार्यकरणस्य वाक्य-  
विरचनं संभवति । न च वाच्यम् 'अकार्यकरणत्वे स्वाभाविकेऽपि परमेश्वरस्य  
इच्छादिवशात् कार्यकारणवत्वोपपत्तेः उपर्पन्नमेव वेदप्रणयनम्' इति ; इच्छा-  
दिसम्बन्धे सति देहपरिग्रहः, देहपरिग्रहे सति इच्छादिसम्बन्धः, इति परस्प-  
राश्रयत्वप्रसङ्गात् । अथ ईश्वरस्यापि इच्छादिसम्बन्धो देहपरिग्रहश्च प्रवाहरूपेण  
अनादिरिति कल्प्येत, तदा अस्मदादिवत् स्वाभाविक एव देहादिसम्बन्ध इति  
अनीश्वरत्वप्रसङ्गात् अस्मदादेरिव वेदप्रणयनासामर्थ्यमपि तस्य प्रसज्येत । अथ  
नित्यसिद्धैव ईश्वरस्येच्छा न देहपरिग्रहस्यैवैषा <sup>१३</sup> सेति मनीषा समुन्मिषेत्, तदपि  
निष्प्रमाणकमेव । न तावत् स्वार्थविषयेच्छा<sup>१४</sup> परमेश्वरस्य संबोर्भे<sup>१५</sup> विष्यति, आसका-  
मत्वात् । अथ तस्य इच्छा परानुग्रहार्था परिकल्प्येत, सापि निष्प्रयोजना कल्पना,  
पुण्यापुण्यनिमित्तत्वात् प्राणिनामुपभोगस्य । ईश्वरस्य तु सन्निधिर्मात्रेण अनुग्राह-  
कत्वमेव, नेच्छादिद्वारेण । इच्छादिमत्वे च संसारित्वं अस्मदादिवत् प्रसज्येत  
इत्यभ्यधायि । तस्मात् ईश्वरस्य नित्यज्ञानवत्त्वेऽपि <sup>१६</sup> कार्यकारणवैधुर्येण वेदप्रणय-

- |                               |   |
|-------------------------------|---|
| १. B: स्वाभाविकज्ञानं         | १३. A D E: ग्राहापेक्षा                           |
| २. D: ईश्वरस्यापि             | १४. D omits सा                                    |
| ३. B D E: कारण; D: करणत्वात्  | १५. D: इच्छासम्बन्धः, E: स्वार्थपरेच्छा           |
| ४. D: कारण                    | १६. B E: सम्बन्धो भविष्यति                        |
| ५. D: रचनं                    | १७. A: हार्थः                                     |
| ६. A E: करत्वे; B D: कारणत्वे | १८. D: सन्निधान                                   |
| ७. A: कारणत्वोपपत्तेः         | १९. B: ग्राहकत्वात्                               |
| ८. D: अनुपपन्न, a clear error | २०. D: संसारादित्वं                               |
| ९. B omits आदि                | २१. A E: हि for अपि                               |
| १०. D omits त्व               | २२. E: कारणवेदप्रमाणसंभवात्, a cor-<br>rupt text. |
| ११. A B E: दादिवदेव           |   |
| १२. D: तस्य for ईश्वरस्य      |   |

नासंभवात्, अनीश्वराणां तु कार्यकरणवत्वेऽपि धर्माधर्मविज्ञानस्य वेदपूर्वकत्वात् सुतरामेव वेदप्रणयनासंभवात्, न पुरुषाधीनविरचनो वेदः । तत्रायं प्रयोगः— विवादगोचरापन्नो वेदः सकर्तृको न भवितुमर्हति ; असंभाव्यमानकर्तृकत्वात् ; यथा आत्माकाशादि । तथा वेदः सकर्तृको न भवितुमर्हति ; अविच्छिन्नव्यवहारत्वे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् ; आत्माकाशादिवत् । न खलु जीर्णरूपायामादिषु मुक्तकश्लोकेषु च अनैकान्तिकता, तेषां गच्छता कालेन व्यवहारविच्छेदात् । न च 'वेदस्य अविच्छिन्नव्यवहारत्वं असिद्धम्' इति शक्यं वदितुम्, प्राणिनां पुण्यापुण्यतत्फलसम्बन्धप्रकाशनेन संसारचक्रप्रवर्तकत्वात् । ननु वेदस्यापि महाप्रलये अस्त्येव व्यवहारविच्छेदः ; अतः असिद्धम् 'अविच्छिन्नव्यवहारत्वात्' इति । तत्रेदं वक्तव्यम् 'किं प्रलयकाले वेदस्याध्ययनाभावो व्यवहारविच्छेदोऽभिप्रेतः, किं वा स्वरूपनाशः?' इति । यदि तावत् अध्ययनार्थभावमात्रम्, तथाविधव्यवहारविच्छेदस्य आत्मादावपि संभवात् नासावनित्यत्वमावहति । अर्थः स्वरूपनाशो वेदस्य प्रलयकाले [व्यवहारविच्छेदः, नैतत्सारम्, अनादित्वानुमानात् । तथा हि—विवादास्पदीभूतं सृष्टिकालीनं वेदाध्ययनं पूर्वपूर्ववेदाध्ययनस्मृतिनिबन्धनं भवितुमर्हति ; वेदाध्ययनत्वात् ; इदानींतनवेदाध्ययनवत्—'इति ।

स्यादेतत्—वेदस्य अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं असिद्धम्, ] वेदेनैव तस्य कर्तृ<sup>१६</sup>-सम्बन्धावगमात्—इति । तदपि नातिचतुरश्रम् । "इदं सर्वमसृजत ऋचो यजूं-

१. B: कारण

२. B: वेदत्वात्

३. B: न भवति

४. D: अविच्छिन्न

५. A E omit खलु

६. B: जीर्णरूपादिषु

७. D: सूक्त

८. D: विच्छेदप्रसङ्गात्

९. B: बन्ध

१०. B omits प्र

११. E: अलेदं

१२. D omits आदि

१३. D: अतः

१४. E omits the portion within brackets

१५. A B E omit इति

१६. D: कर्तृत्व

षि सामानि (Brh. I. ii. 5.) " इत्यदिवाक्यं तावत् हिरण्यगर्भविषयत्वात् सिद्धस्य वेदस्य अभिव्यक्तिमात्रमाचष्टे । यत्तु " यो ब्रह्माणं विदधाति (Svet. 6. 18.) " इत्यादि, तत् परमेश्वरविषयमपि न वेदस्य सृष्टिमाचष्टे, किं तु सृष्टस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहात् हिरण्यगर्भाविर्भावमात्रं आवेदयति । तस्मात् सिद्धमेव ' अविच्छिन्नव्यवहारत्वे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् ' इति । अतो विशिष्टबहुज्ञपुरुषप्रणीतो वेदः बह्वर्थविषयैवाक्यप्रमाणत्वात् इत्येष धर्मिग्राहकप्रमाणविरुद्धः । " अथ वंशः " इत्युपक्रम्य विद्यासम्प्रदायपरम्परां अभिधाय अन्ते " परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः (Brh. II, vi, 1-3) " इति वेदस्य नित्यत्वश्रुतिविरोधाच्च । कालात्ययापदिष्टः, ईश्वरानीश्वरपुरुषप्रणयनासंभवेस्य वेदे दर्शितत्वात् । अन्यथासिद्धश्चायं हेतुः; प्रमाणान्तरयोग्यविषयत्वात् व्याकरणादेः पुरुषप्रणीतत्वम्, न वाक्यप्रमाणत्वात्, अयोग्यविषये पुरुषस्य वाक्यप्रणयनासंभवात् ।

यत्पुनरुक्तम् ' आप्तप्रणीतो वेदः प्रमाणभूतवाक्यत्वात्, लौकिकवाक्यवत् ' इति, तदप्येतेनैव निरस्तम् । यदपीदमुक्तम् ' आप्ताप्रणयने वेदस्य अप्रामाण्यप्रसङ्गः ' इति, तदप्यचारु विरचितम् । स्वयमेव हि शब्दः अर्थे प्रमाणम्, न आप्तपुरुषसम्बन्धात् । अङ्गुल्यग्रादिवाक्येषु अनाप्तपुरुषसम्बन्धादेव स्वसामर्थ्यप्राप्तं प्रामाण्यं प्रतिबध्यते, ततः प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थः प्रणेतुः आसत्त्वनिश्चयस्तत्र ।

१. A D E: सिद्धस्य

२. A D E: विषयवाक्यविषयप्रमात्वात् ;  
B: विषयमात्रप्रमाणत्वात् ; but the  
reading विषयवाक्यप्रमाणत्वात्  
seems to be correct. See ear-  
lier in the beginning of the  
chapter.

३. A B E: विरोधात्

४. B omits अन्ते

५. A: असंभवाच्च वेदविषयो दर्शितः ;  
D: असंभवश्च वेदे च दर्शितः

६. A D: योग्यार्थ

७. D: विषयेषु

८. D: प्रतीपद्यते

यदुक्तम् 'वक्तृज्ञानव्यवधानेनैव शब्दोऽर्थमवगमयति' इति, तदपि विवेक्तव्यम् 'किं<sup>१</sup> वर्त्तते ज्ञानमात्रमावेदयाति, किं वा अर्थविशेषितम् ?' इति । पूर्वस्मिन् वक्तृज्ञानव्यवधानेनापि शब्दादर्थवैगमो न स्यात् । उत्तरस्मिन् ज्ञानविशेषणभूतार्थप्रतीतिकारणं वक्तव्यम् । न तावत् प्रत्यक्षादिप्रमाणं कारणमस्ति, तत्र शब्दातिरिक्तप्रमाणासंभवात्, अनभ्युपगमाच्च । नापीयमर्थप्रतीतिः भ्रान्तिः संशयो वा, बाधाभावात् विकल्पानुदयाच्च । नापि स्मृतिरूपा, पूर्वप्रवृत्ततद्विषयप्रमाणाभावात् । अर्थपदेनैव अन्योन्यान्वययोग्यपदार्थस्मरणात् तदन्वयं उत्प्रेक्षया अवगम्य तद्विषयज्ञानं पुरुषः अनुमीयते इति कल्प्यते, तच्चापैस्तम् । उत्प्रेक्षाज्ञानस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणस्मृतिभ्रान्तिसंशयाद्यात्मत्वानुपपत्तेः, परिशेषात् शब्दजन्यमेव संसर्गविज्ञानमिति साक्षादेव शब्दार्थसिद्धेः<sup>१७</sup>, तत्तृज्ञानव्यवधानकल्पना न प्रमाणप्रयोजनवती । तस्मात् लोकेऽपि स्वसामर्थ्यादेव शब्दार्थप्रतिपत्तिः । अनाप्तपुरुषसम्बन्धस्तु शब्दस्य स्वतस्सिद्धसामर्थ्यप्रतिबन्धकतया अवतिष्ठते । तन्निवृत्तये मूलाज्ञानानुमानं अर्थवच्चेत्, भवतु ; तन्न<sup>२१</sup> निवारायामः । वेदे तु पुरुषसम्बन्धाभावे सति प्रतिबन्धाभावात्, न अप्रामाण्यशङ्का इति विशेषः । तस्मात् अपौरुषेयो वेदः इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ वेदस्य अपौरुषेयत्वनिरूपणप्रकरणम्

- |   |                           |
|---|---------------------------|
| १. D omits एव   | १२. D: विषयं विज्ञानं     |
| २. D: तदपि वक्तव्यम्                                      | १३. D: तच्चावार्थम्       |
| ३. A D E omit किं   | १४. B omits प्रमाण        |
| ४. B: वक्तृज्ञानमात्रमनुमापयति                            | १५. D omits भ्रान्ति      |
| ५. D: व्यवधानेन विशेषणभूतार्थ, thus omitting a few words. | १६. D omits वि            |
| ६. D: अधिगमो  | १७. D: सिद्धेन            |
| ७. B: विशेषेण प्रतीति                                     | १८. A B E: शब्दार्थ       |
| ८. E omits आदि  | १९. B: प्रतिपत्तिबन्धकतया |
| ९. D omits प्रमाणं  | २०. B omits अर्थवत्       |
| १०. B: यथान्योन्यान्वय etc.                               | २१. D omits नि            |
| ११. A B E: वेदैरेव  | २२. D omits सिद्धम्       |



॥ वेदस्य ब्रह्मपरतन्त्रत्वनिरूपणं एकोनविंशम् ॥

यस्यैष निःश्वसितमेव तु वेदराशि-

र्यत् प्राप्यते परमयोगिभिरात्मभूतम् ।

यच्चाखिलश्रुतिशिरःपरमद्वितीयं

तस्मै निरस्ततिमिराय नमोऽक्षराय ॥

सम्प्रति विचार्यते 'किं वेदः चेतनवत् स्वतन्त्रः किं वा ब्रह्मपरतन्त्रः ?' इति । तत्र मीमांसका मन्यन्ते । वेदः स्वतन्त्रो भवितुमर्हति, अपेक्षाकारणाभावात् । तथा हि 'किं वेदशब्दोपलक्षितवर्णानां उत्पत्तौ कारणापेक्षा, किं वा वर्णात्मनौ शब्दस्य नित्यत्वेऽपि पदपदार्थसम्बन्धसङ्केतापेक्षा, अथ वा वाच्यवाचकसम्बन्धनित्यत्वेऽपि विशिष्टार्थप्रतिपत्तिमुद्दिश्य वाक्यरचनायां अपेक्षा वेदस्योच्यते ?' इति । तत्र न तावत् उत्पत्तिकारणापेक्षा, शब्दस्य नित्यत्वात् । ननु अनित्यःशब्दः, प्रत्युच्चारणं अन्यर्थान्यथा प्रतीयमानत्वात् । तथा हि—अदृश्यमानः पुरुषविशेषोऽपि अध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते 'देवदत्तोऽयमधीयते, यज्ञदत्तोऽयमधीयते' इति । न हि शब्देन अन्यथात्वावगममन्तरेण उच्चारणभेदेन पुरुषविशेषानुमानमवकल्पते । तदयं प्रयोगः "शब्दो धर्मी; जन्मविनाशवान् इति साध्यो धर्मः; प्रत्युच्चारणमन्यथा प्रतीयमानत्वात्; यदेवं तत्तथा, यथोदात्तादिविज्ञानम्; तथा चायं शब्दः; तस्मात्

१. B: पद

२. B: कारणापेक्षाभावात्

३. B E: वर्णात्मनः

४. B omits सम्बन्ध

५. B: नित्यः, a mistake

६. B has only one अन्यथा

७. B omits अपि

८. B: ध्वनिवत्

९. B omits निर्धार्यते

१०. A omits यज्ञदत्तोऽयमधीयते

तथा” इति । तदयुक्तम्, हेतोः व्यधिकरणासिद्धत्वात् । ध्वनिरेव <sup>१</sup>हि अन्यथान्यथा प्रतीयते । न वर्णानां अन्यथाप्रतीतिरस्ति, सर्वप्रयोगेषु तेषामेव ‘त एवामी गकारादयः’ इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । न च वाच्यम् ‘ध्वनिव्यतिरिक्तो न वर्णो नामास्ति’ इति । ध्वनिव्यतिरिक्तवर्णस्य स्वांनुभवसिद्धत्वात् । तथा हि—दूरादाकर्णयतो वर्णविशेषमप्रतिपद्यमानस्य झटिति कर्णपथमवतरति ध्वनिः । प्रत्यासीदतश्च वर्णविशेषप्रतीतिरुदयमधिरोहति । तत्र अनुमानप्रयोगोऽपि भवति—विवादादास्पदीभूतो ध्वनिः वर्णव्यतिरिक्तो भवितुमर्हति ; तस्मिन्ननुपलभ्यामानेऽप्युपलभ्यमानत्वात् ; यो यस्मिन् अनुपलभ्यमानेऽपि उपलभ्यते, स तद्व्यतिरिक्तो दृष्टः, यथा रूपात् रसः ; तथा चायम् ; तस्मात् तथा—इति । अत एवायं अन्यथात्वप्रत्येयो ध्वनिविषयो न वर्णविषयः । ‘त एवामी गकारादयः’ इति प्रत्यभिज्ञाबाधितपक्षत्वात् कालात्ययापदिष्टश्च हेतुः । स्यादेतत्—केशादिष्विव सादृश्यनिबन्धना प्रत्यभिज्ञा, न वस्त्वेकत्वनिमित्ता—इति । तदसत्, प्रत्युच्चारणं भेदसिद्धौ सादृश्यकल्पना, सादृश्यकल्पनया भेदसिद्धिः, इति परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात् । इह च अबाधितप्रत्यभिज्ञा वस्त्वेकत्वमेव अवगमयति । अथ आकृतिनिबन्धना प्रत्यभिज्ञा प्रतिज्ञायेत, तदपि न मनोहरम् ; व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् ‘द्विर्गोशब्द उच्चारितः’ इति हि <sup>१</sup>प्रतीतिः, न <sup>२</sup>तु द्वौ गोशब्दौ इति । व्यक्तिभेदे तु द्वौ गोशब्दौ इत्येव स्यात् प्रतीतिः । तस्मात् अस्त्येव प्रत्यभिज्ञाविरोधः । अत एव एतदप्यपास्तम् ‘अनित्यः शब्दः, प्रयत्नान्त-

१. B omits हि and has only one

अन्यथा

२. B: नकारा

३. A omits ध्वनि

४. E: स्वभावसिद्धत्वात्

५. B- प्रयोगो

६. B. प्रत्यक्षबाधित

७. B E omit this word

12

८. E omits एव

९. E: विघ्नोशब्द, a mistake

१०. A E omit हि

११. A E omit तु

१२. E omits गो

१३. B: प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधः

१४. E: प्रयत्नान्तरी

रीयकत्वात्, सुखादिवत्' इति, तत्रापि हेतोः प्रत्यभिज्ञाबाधिततपक्षत्वात् । अपि च हेत्वर्थो विविच्यताम् 'किं प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् उत प्रयत्नानन्तरीयोपलब्धत्वात् ?' इति । पूर्वत अन्यतरासिद्धो हेतुः ; उत्तरत्र अनेकान्तिकः, प्रयत्नानन्तरोपलब्धरूपोदकादिषु ।

अथोच्येत 'अनित्यः शब्दः, विभुद्रव्यविशेषगुणत्वात्, सुखादिवत्' इति, तदपि परपरिकल्पितेश्वरबुद्धावनैकान्तिकः । अथ 'अनीश्वरधर्मत्वे सति' इति हेतुं विशिष्याः, तदापि प्रत्यभिज्ञाविरोधः तदवैस्थ एव । असिद्धश्च ; वार्तिककारीयाणां शब्दस्य द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । अनुमानान्तरं तर्हि भविष्यति—अनित्यः शब्दः ; सामान्यवत्वे सति अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात्, घटादिवत्—इति । तदपि प्रत्यभिज्ञोन्मूलितत्वात् न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते । विरुद्धाव्यभिचारी च हेतुः 'नित्यः शब्दः ; शब्दाकाशसम्बन्धसम्बन्धितत्वात्, आकाशवत्' इति । तस्मान्नित्यत्वात् न शब्दस्य उत्पत्तिकारणापेक्षा ।

स्यान्मतम्—वर्णात्मना वेदशब्दस्य नित्यत्वेऽपि वाच्यवाचकसम्बन्धस्य इदं प्रथमतया तत्सङ्केतापेक्षा भवति । तथा चायं प्रयोगः 'विमत्यापन्नः शब्दार्थसम्बन्धः साङ्केतिको भवितुमर्हति ; वाच्यवाचकसम्बन्धत्वात्, देवदत्तादिशब्दार्थसम्बन्धवत्—इति । तदपि नातिचतुरश्रम्, सङ्केतासंभवात् । तथा हि । इदमत्र विवेक्तव्यम् 'किं संसर्गकाले सकलमिदं शब्दार्थसम्बन्धं एक एव सङ्केतयेत्, आहो-

१. B: विरोधपक्षत्वात्

८. A B: ग्राहक

२. E: तानन्तरीयक

९. E: प्रत्यभिज्ञामूलकत्वात्

३. E: तानन्तरीयको

१०. B: असम्बन्धितत्वात् ; E: शब्दाकाश-

४. A E: मूलोदकादिषु

सम्बन्धादेव दत्तशब्दार्थसम्बन्धत्वात् न शब्दस्य etc.

५. B omits विभु

६. B: तदभ्युपरिकल्पित

११. E: संसर्गे

७. E: तदवस्थित

स्वित् अनेके संभूय सङ्केतयेयुः ? ' इति । पूर्वस्मिन् इतरेषां तदभिप्रायानवगमात् प्रकारान्तरेण शब्दार्थसम्बन्धापरिज्ञानाच्च न शब्दार्थव्यवहारसिद्धिः । उत्तरस्मिन् तेषां सर्वेषां सर्वज्ञत्वे सति अनेकेश्वरत्वप्रसङ्गः । असर्वज्ञत्वे सति अन्योन्याभिप्रायापरिज्ञानात् शब्दार्थव्यवहाराभावप्रसङ्गः । तस्मात् अर्थापत्तिविरोधात् हेत्वाभासोऽयम् । सत्प्रतिसाधनश्च । विवादाध्यासितः सर्गकालीनः [अभिधानाभिधेयव्यवहारः पूर्वपूर्वतथाविधव्यवहारानुस्मृतिनिबन्धनः ; अभिधानाभिधेयव्यवहारत्वात् , यथा इदानींतनाभिधानाभिधेयव्यवहारः । न च साङ्केतिकशब्देषु अनैकान्तिकत्वमाशङ्कनीयम् ,] अभिधानत्वाभावात्तेषाम् । आकृतिवाचकाः शब्दाः सर्वदेशेषु अविभागात् अभिधायिनो वा अभिधानानि । न हि साङ्केतिकशब्देषु एतत्समस्ति । तस्मात् न शब्दस्य वाच्यवाचकसम्बन्धे सापेक्षत्वम् ।

अथ मतम्—वाच्यवाचकसम्बन्धे अनादिसिद्धेऽपि<sup>१</sup> विशिष्टार्थप्रत्ययमुद्दिश्य वाक्यविरचनं शब्दस्य पुरुषापेक्षमेव, लौकिकासवाक्येषु तथा दर्शनात् । तर्दयं प्रयोगः ' विगीतो<sup>२</sup> वेदः [स्वार्थप्रमाणान्तरजन्यो न ; आसप्रणीतवाक्यत्वात् , लौकिकासवाक्यवत् , इति । तदपि न घटामुपैति, हेतोः सन्दिग्धप्रयोजकत्वात् , ' किंसंभवं ] प्रमाणान्तरार्थविषयत्वात् लौकिकवाक्यस्य स्वार्थप्रवृत्तप्रमाणान्तरजन्यत्वम् , अथ वा अनासप्रणीतत्वात् ? ' इति । विपरीतानुमानसंभवाच्च—विवादाध्यासितो वेदः स्वार्थप्रवृत्तप्रमाणान्तरजन्यो<sup>३</sup> न भवति ; असर्वज्ञाप्रणीतत्वे सति धर्माधर्मप्रमाण-

१. E: तदवगमात्

८. E omits तत्

२. B omits सर्वेषां

९. E: विगतो

३. E omits the part within brackets

१०. E omits the portion within brackets.

४. E omits न हि

११. E omits विषय

५. B omits समस्ति

१२. E: अथासप्रणीत

६. E: कस्मात् for तस्मात्

१३. E omits न

७. E omits अवि

त्वात्, परिकल्पितेश्वरबुद्धिवत्—इति । तस्मात् अपेक्षाकारणाभावात् “स्वयम्भु ब्रह्मणे (Brh. II. 6. 3)” इति श्रुतेश्च स्वतन्त्रो वेदः इति ।

अत्राभिधीयते । यद्यपि नित्यो वेदः, स्वयं नित्यार्थसम्बन्धश्च, तथापि ब्रह्मचैतन्यविवर्ततो ब्रह्मपरतन्त्रश्च वेदोऽभ्युपेयः । तथा च श्रुतिः “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदः” (Brh. II. 4. 10) इत्यादिना वेदस्य स्वार्थप्रवृत्तप्रमाणान्तरैर्जन्यत्वं ब्रह्मविवर्ततां च दर्शयति । अपि च “एकमेवाद्वितीयम् (Ch. VI. 2. 1)” इति ब्रह्मणः अद्वितीयत्वप्रतिपादनात् “आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम् (Brh. IV. 5. 6)” इति आत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च ब्रह्मचैतन्यविवर्तो वेदः । न हि वेदे वस्त्वन्तरे अवतिष्ठमाने सति ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं चोपपनीयते । ब्रह्मविवर्ते तु समस्तनामरूपप्रपञ्चे तद्व्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् सर्वमेतदुपपद्यते ।

ननु वेदस्य ब्रह्मविवर्तत्वे सति कथं अनादित्ववाचोयुक्तिः ? कथं वा रज्जु-सर्पवत् मिथ्याभूतस्य प्रामाण्यमवकल्पते? उच्यते । न तावत् वर्णमात्रं<sup>१०</sup> वेदः, अक्रमव्युत्क्रमोच्चरितेषु वर्णेषु अर्थप्रतिपत्त्यदर्शनात् । किं तु निर्यतक्रमविशिष्टो वर्णराशिर्वेदः । तत्र न तावत् देशनिमित्तः कालनिमित्तो वा क्रमः संभवति, वर्णानां सर्वगतत्वात्, <sup>१३</sup>नित्यत्वाच्च । नापि स्वाभाविकः कश्चित् क्रमोऽस्ति, ‘राजा, जारा’ इत्याद्यनियत-

१. A E: स्वयं ब्रह्मेति

२. E: विपत्तौ for विवर्तो

३. B: जन्यत्वं

४. E: विज्ञातम्

५. E omits सर्वविज्ञानम्

६. A E: विज्ञानं and omit प्रतिज्ञानं

७. E: उपपद्यते

८. E omits वा and reads रज्जुव-  
निमथ्या

९. A E: कल्प्यते

१०. B: मात्रा वेदाः

११. E omits नियत

१२. A E omit कालनिमित्त

१३. B: अनित्य

पूर्वापरभावत्वात् । अतः परिशेषात् उच्चारणोपलब्धयोः अन्यतरगेतक्रमोपरक्ता वर्णा वेदः इति वाच्यम् । न च अन्यधर्मस्य क्रमस्य अन्यत्र साक्षादुपरागः सम्भवति । अतो मिथ्याभूतक्रमविशिष्टवर्णानां तदुपरक्तमिथ्यारूपेणैव अर्थप्रतिपादकत्वं अनिच्छद्भिरप्यास्थेयम् । क्रमपरम्परा वर्णानां पूर्वपूर्वसमानैव उत्तरोत्तरा प्रवर्तते इति प्रवाहरूपेण अनादित्वं वेदस्योच्यते । महाप्रलये तु रूपप्रपञ्चवत् नामप्रपञ्चस्य शक्तिमात्रावशेषेऽपि पूर्वस्मिन् कल्पे यादृशक्रमविशिष्टानां वेदोर्पलक्षितवर्णानां यादृगर्थाभिधानसामर्थ्यं तादृशक्रमोपरक्तानां तादृगर्थभिधानसामर्थ्योपेतानामेव वर्णानां उत्तरकल्पेऽपि [क्रमः इति अनादित्वेऽपि] प्रथमं ब्रह्मचैतन्यविवर्तत्वात् न अनादित्वविरोधः, नाप्यर्थप्रतिपादकत्वहानिः । लौकिकवाक्ये तु प्रतिप्रयोगं वर्णानां व्यभिचरति क्रमः ; वेदवाक्ये तु सर्वदा एकरूप एव क्रम इति अनादित्वम् । अनादित्वेऽपि ब्रह्मचैतन्यविवर्ततया ब्रह्मपरतन्त्रो वेदः इति सर्वं सुव्यवदातम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ वेदस्य ब्रह्मपरतन्त्रत्वनिरूपणप्रकरणम्

१. B: अपरीभाव

२. A E omit गत

३. E: मितिरूपेण

४. E: साचेयं क्रम

५. E has only one पूर्व

६. A E: रूपप्रपञ्चस्य and omit नामप्रपञ्चस्य

७. E: विशिष्टभूतानां

८. B: शब्दोपलक्षित ; A E: वेदलक्षोपलक्षित ; D: वेदशब्दोप

९. B: यादृशत्वाभिधानः, E: यादृशाभिधानः

१०. B: तादृशत्वाभिधान

११. B alone contains the part in brackets

१२. A E: प्रथमः

## ॥ प्रपञ्चमिथ्यात्वनिरूपणं विंशम् ॥

यदीयमायापरिकल्पितं जगत्

विभाति विश्वव्यवहारगोचरम् ।

स्वभावतः स्वप्न इवाप्रबोधतो

नमामि तं द्वारवतीपतिं हरिम् ॥

अथेदानीं 'आकाशादिप्रपञ्चः परमार्थः किं वा मिथ्या ?' इति विचार्यते ।  
इह खलु केचित् अनाद्यविद्यापटलपिहितविवेकविज्ञाननयनाः तावत् आकाशादि-  
प्रपञ्चः परमार्थः इति मन्यन्ते । तथा हि—प्रपञ्चप्रतीतेः आगोपालविर्पालपण्डितं  
प्रसिद्धत्वात्, प्रतीतेश्च वेदवादिमते स्वतःप्रामाण्यात्, कारणदोषबाधकप्रत्ययानु-  
पलम्भाच्च न अप्रामाण्यकारणं [अस्ति । प्रमाण] गम्यत्वमेव हि पारमार्थिकत्वं नाम ;  
तद्गहितेषु शुक्तिकाकलधौतादिषु खरविषाणादिषु च मिथ्यात्वासत्त्वप्रतीतेः । तथा  
सति अबाधितप्रतीतिगोचरतां आचरन् अयं आकाशादिप्रपञ्चः पारमार्थिक एव  
इति युक्तमाश्रयितुम्, मिथ्यात्वे प्रमाणानुपलम्भात् । यदि च मिथ्यैवायं द्वैत-  
प्रपञ्चः, तथा हि<sup>१</sup> सति तद्विषयप्रत्यक्षादेः मृगतृष्णिकोदकविज्ञानवत् अप्रामाण्यात्,  
तद्वेतुकसमस्तलौकिकव्यवहारः अस्तं गच्छेत् । पदपदार्थतत्सम्बन्धानां च प्रत्यक्षा-  
दिसमधिगतानां अलीकत्वात् न शब्दात् काचित् पारमार्थिकार्थप्रतीतिः अवकल्पते ।

१. E: चारवती for द्वारवती

२. B omits इदानीं

३. E omits वा

४. A: आगोपालपण्डितं

५. E omits the portion within  
brackets

६. A E: तर्हि तेषु

७. B omits this ; E: खरमापाणा

८. B: मिथ्यात्व

९. A E: प्रसिद्धे:

१०. B: मिथ्यात्वप्रमाण

११. B omits हि

१२. B omits विज्ञान

१३. A B D: अष्टिक, a corrupt text

१४. B omits अर्थ

ततश्च कर्मज्ञानकाण्डयोः अप्रामाण्यात् स्वर्गागवर्गार्थप्रवृत्त्यनुपपत्तेः लोकायतवाद-  
प्रसङ्गश्च मायावादिनाम्—इति ।

तत्रोभिधीयते । इदं तावत् भवान् प्रष्टव्यः ‘किं प्रपञ्चस्य [मिथ्यात्वे प्रमा-  
णपर्यनुयोगः क्रियते ? किं वा तदभ्युपगमे सति अनिष्टापादनम् ?’ इति । यदि  
तावत् प्रमाणपर्यनुयोगः तर्हि तत्रोभिधीयते । “एकमेवाद्वितीयम्” (Ch. VI. 2. 1.)  
इत्यद्वितीयश्रुत्यन्यथानुपपत्तिः द्वैतप्रपञ्च-] मिथ्यात्वे प्रमाणम् । न हि [द्वैतप्रपञ्चे  
परमार्थभूते अवतिष्ठमाने° सति ‘एकमेवाद्वितीयम्’ इत्युपपद्यते । ननु “यजमानः  
प्रस्तरः” इत्यादिवत् गुणवादेनाप्युपपद्यमाना अद्वितीयश्रुतिः न] द्वैतप्रपञ्चं बाधितुमु-  
त्सहते । बाढम् ; अन्यपरा श्रुतिः प्रमाणान्तरविरोधे गुणवादेनापि उपपद्यतेतराम् ।  
अद्वितीयश्रुतिस्तु तत्परा लक्ष्यते, षड्विधलिङ्गोपेतत्वात् । तदुक्तम्—

“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिश्चये ॥”

इति । इह च “एकमेवाद्वितीयम्” (Ch. VI. 2. 1.) इत्युपक्रम्य “एतदा-  
त्म्यमिदं सर्वम्” (Ch. VI. 8. 7.) इत्युपसंहारात्, “एतदात्म्यमिदं सर्वम्, एतदा-  
त्म्यमिदं सर्वम्” इति च पुनः पुनरभ्यासात्, प्रमाणान्तरानधिगतस्य ऐकात्म्य-  
स्य प्रतिपादनात्, “आचार्यवान् पुरुषो वेद” (Ch. VI. 14. 2.) “तस्य तावदेव  
चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये” (Ch. VI. 14. 2.) इत्यैकात्म्यविज्ञाने मोक्षफल-

१. B omits अर्थ

२. A E: अत्र

३. E omits the portion within  
brackets

४. B: तदभि

५. E omits the part within bra-

ckets

६. A E: वादेनाभ्युपपद्यते न तत्परा  
etc.

७. A E: उपपद्यते न तत्परा, a mani-  
fest mistake

८. B: अद्वैतश्रुति

९. E: निर्णये



श्रवणात्, “ येनाश्रुतं श्रुतं भवति ” (Ch. VI. 1. 3.) इत्यादिना अर्थवादोपादानात्, मृदादिदृष्टान्तयुक्तिभिः ऐकान्त्यस्योपपादनात् षष्ठप्रपाठकस्य प्रत्यगद्वितीयब्रह्मपरता निश्चीयते । अतः अनन्यपरत्वात् न अद्वितीयश्रुतिः गुणवादः ।

ननु च द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे सति अबाधितद्वैतप्रतिभासोऽनुपपन्नः । नैतत्सारम् ; द्वैताद्वैतप्रतिभासयोः परस्परविरोधे सति अबाधितान्यतरस्यापि निरालम्बनत्वानुपपत्तेः, तत्परवाक्यस्य गुणवादेन प्रवृत्त्यसंभवाच्च परमार्थविषया अद्वितीयश्रुतिः, द्वैतप्रतिभासस्तु [कैल्पितद्वैतविषयः, इति चन्द्रैकत्वंद्वित्वविज्ञानयोरिव व्यवस्थोपपत्तेः] अद्वितीयप्रत्यगात्मज्ञानादेव द्वैतप्रपञ्चबाधात्, अबाधितप्रतीतिविषयत्वसिद्धेः, गमयत्येव अद्वितीयश्रुतिः द्वैतमिथ्यात्वं इति साम्प्रतम् । अनुमानमपि— विवादगोचरापन्नो गर्गनादिप्रपञ्चो मिथ्या भवितुमर्हति ; अचेतनत्वात् ; यदचेतनं तत् मिथ्या दृष्टम्, यथा स्फटिकलौहित्यम् ; तथा चायं प्रपञ्चः ; तस्मात् तथा— इति । न च वाच्यं द्वैतप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् कालात्ययापदिष्टो हेतुः इति, संप्रतिपन्नमिथ्याभूतगन्धर्वनगरादेरपि अपरोक्षप्रतिभासदर्शनात् । अथ ‘ तत्र प्रत्यक्षेण अपरोक्षप्रतिभासस्यापि बाधात् उपपद्यते मिथ्यात्वम् ; इह पुनः अनुमानेन अपरोक्षप्रतीतिबाधनमुच्यमानं अयुक्तं प्रतिभाति ’ इति । तदपि न युक्तम्, उष्णजलादेः देहात्मभावस्य च प्रत्यक्षबाधाभावे<sup>१०</sup> व्यवहाराविच्छेदेऽपि अनुमानादिर्बाधितस्य मिथ्यात्वनिश्चयात् । इदमत्र विनिगमनकारणम् ‘ यदनुमानमबाधितप्रत्यक्षमूलं तत्परवेदवाक्यमूलं वा तत् अपरोक्षमपि लौकिकप्रतीतिं शक्तोत्येव स्ववि-

१. E: ऐक्यस्य

६. E omits this word

२. E: अतो न च परत्वात्

७. B omits प्रतिभास

३. E omits च

८. E omits च

४. A E omit अबाधित

९. E: प्रपञ्च

५. E introduces the portion  
within brackets after अनुमा-  
नमपि

१०. E adds अपि

११. A E: बोधित

१२. A E: अपरोक्षरूपमपि

षयात् प्रच्यावयितुम् । यत्तु केवलसामान्यतो दृष्टम् — अग्निरनुष्णः—इत्यादि, तत् आभासत्वात् न अपरोक्षप्रतीतिविरोधे समुद्भवति' इति । अथोच्येत—बाध्यत्वात् स्फटिकलौहित्यादेः मिथ्यात्वम्, न अचेतनत्वात्, इत्यप्रयोजको हेतुः—इति । तत्र यदि बाधयोग्यत्वं बाध्यत्वं तर्हि तत् इहापि मिथ्यात्वैशब्देनैव पक्षीकृतम् । अथ <sup>३</sup>उच्छिन्नव्यवहारत्वमेव बाध्यत्वं अभिप्रेतं, तदसत्, स्वव्यवहारसमयेऽपि तस्य मिथ्यात्वस्य संप्रतिपन्नत्वात् । तस्मात् भवत्येव अचेतनत्वमेव मिथ्यात्वे प्रयोजकम् । बाध्यता तु मिथ्यात्वे [सति] स्वत एव सिद्धा ।

ननु—इदमनुमानं प्रपञ्चान्तर्भूतं अनन्तर्भूतं वा ? यद्यन्तर्भूतम्, तदा अस्य केन मिथ्यात्वसिद्धिः ? न तावत् स्वयमेव स्वस्य मिथ्यात्व-]साधनम्, प्रमेय-त्वेन साध्यत्वात् साधनत्वानुपपत्तेः । अन्येन चेत्, अनवस्थापातः । अथ अनन्त-र्भूतमिति प्रतिज्ञायेत, तदा अस्याचेतनस्याप्यमिथ्यात्वात् अनैकान्तिको हेतुः—इति । तदपि बालविभीषिकामात्रम्, अनुमानस्य प्रपञ्चान्तर्भावेऽपि स्वयमेव स्वस्य मिथ्यात्वसिद्धेः । न च प्रमाणप्रमेयभावविरोधः, प्रपञ्चात्मना प्रमेयत्वेऽपि अनुमा-नात्मना प्रमाणत्वोपपत्तेः । भवदीये [प्रपञ्चसत्यत्वसाधकं<sup>१</sup>प्रमाणेऽपि समानावेतो<sup>२</sup> चोद्यपरिहारौ । ननु—प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधको हेतुः मिथ्यात्वधर्मस्यापि मिथ्यात्वं साधयति न वा ? साधयति चेत्, प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रसङ्गः, तस्मिन् मिथ्यात्वस्य

१. E: बाधं

२. B omits स्व

३. E: अविच्छिन्न

४. B omits this word

५. E omits the portion within brackets

६. A: यदि तावदन्तर्भूतं

७. B: स्थातः

८. E: न्तर्भूतत्वे

९. A E: प्रमेयत्वविरोधः

१०. E: अनुमानप्रमाणत्वं

११. E omits the portion within brackets.

१२. B: साधकेऽपि

१३. A omits एतौ

१४. B: तन्मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गात्

मिथ्यात्वात् । ततश्च साध्यविपरीतसाधको हेतुः स्यात् । न] साधयति चेत्<sup>१</sup>, तदा तस्य सत्यत्वात् 'अचेतनत्वात्' इत्यनैकान्तिको हेतुः—इति । तदसत्, एकस्यापि दोषस्य अभावात् । न तावत् साध्यविपरीतसाधको हेतुः, स्वविषय-मौत्रस्य साधनोपक्षीणतया अन्यस्य सत्यत्वमिथ्यात्वादिसाधकत्वाभावात् । नाप्य-नैकान्तिकैः, मिथ्यात्वधर्मस्यापि अनुमानान्तरेण मिथ्यात्वोपपत्तेः । न च अनवस्था आशङ्कनीया, बुभुत्सापूर्वकत्वात् अनुमानप्रवृत्तेः । ननु तर्हि विरुद्धाव्यभिचारी हेतुः । तथा हि—विवादगोचरापन्नः प्रपञ्चः परमार्थो भवितुमर्हति, बाधितमिथ्यात्वधर्मत्वात्, आत्मवत्—इति । तर्दप्यपेशलम्, अस्य हेतोः अप्रयोजकत्वात्, चेतनत्वादेव हि सत्यत्वं आत्मनः, न बाधितमिथ्यात्वधर्मत्वात्, इति । एतेन अचेतनत्वधर्मस्यापि सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पदूषणानि निरस्तानि वेदितव्यानि ।

स्यादेतत्—स्फटिकात्मना लौहित्यस्य मिथ्यात्वेऽपि स्वरूपेण तस्य सत्यत्वं दृष्टम् । तथा प्रपञ्चस्य आत्मना मिथ्यात्वे<sup>१३</sup>ऽपि स्वरूपेण सत्यत्वं वक्तव्यम्—इति । नैतत्सारम् । स्फटिकलौहित्यादेः स्वरूपेण [१४ मिथ्यात्वं उत अन्यात्मना] मिथ्यात्वं इत्यादिमिथ्यात्वप्रकारविप्रतिपत्तावपि स्फटिकलौहित्ये तावत् मिथ्याशब्द-प्रत्ययो निखिलजनसिद्धौ । अतस्तस्य मिथ्यात्वं अचेतनत्वव्याप्तम् । तावता

१. A: अथ न मिथ्यात्वधर्मस्य मिथ्या-

त्वं साधयति

२. E drops चेत्

३. B: मात्रोपक्षीणतया

४. A E: न्तिकम्

५. A E: मिथ्यात्वसिद्धेः

६. B E: विशङ्क

७. A E omit तर्हि

८. B: बाधक

९. E: मिथ्यात्वात्

१०. B omits आत्मवत्

११. B omits this part up to

एतेन अचेतनत्वधर्मस्यापि

१२. E: चेतन

१३. A: सत्यपि

१४. E omits the part within brackets

१५. B omits मिथ्यात्वं

१६. B: मिथ्याशब्दप्रत्ययो निखिलजन-सिद्धः

१७. E: मिथ्यात्वचेतनत्वेन व्याप्तम्

दृष्टान्तसिद्धिः । स्वरूपेण सत्यत्वं उत अन्यात्मना इत्येतत्<sup>१</sup> प्रमेयान्तरम् । तस्मात् निरवद्यमिदमनुमानम् । श्रुतिश्च—“ मायां तु प्रकृतिं विद्यात् ” (Svet. 4. 10) “ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः ” (Brh. II. 5. 19) इत्याद्या जगत्प्रकृतेः मायात्वाभिधानेन जगतो मिथ्यात्वं आचष्टे । “ यत्र हि द्वैतमिव भवति ” (Brh. II. 4. 14) “ य इह नानेव पश्यति ” (Brh. IV. 4. 19) इत्यादि च वाक्यं उपमार्थासंभवात् इवशब्देनैव द्वैतप्रपञ्चस्य आभासतां आवेदयति । तथा “ वाचारम्भं विकारो नामधेयम् ” (Ch. VI. 1. 4) इति च विकारजातस्य असत्यतामाह । तस्मात् श्रुतेरपि द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धिः ।

अपि च प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम् । तदिह घटादेः अस्तीति प्रतिपन्नस्य तदुपाधावेव पुनः नास्तीति प्रतिषेधो दृश्यते, यैथा ‘ इदं रजतम् ’ इति प्रतिपन्नस्य तदुपाधावेव ‘ नेदं रजतम् ’ इति निषेधः । ननु—विषमो दृष्टान्तः ; यद्देशकालयोः इदं रजतं इति प्रतिपन्नं तद्देशकालयोरेव तस्य नेदं रजतमिति प्रतिषेधः ; घटादेः पुनः यद्देशकालयोः ‘ अस्ति ’ इति सत्त्वप्रतीतिः न तद्देशकालयोरेव ‘ नास्ति ’ इत्यसत्त्वप्रतीतिः, अपि तु देशकालान्तरयोः—इति । तदपि नातिचतुरश्रम् ; देशकालयोः देशकालान्तराभावात् ‘ अस्ति ’ इति प्रतिपन्नयोः तदुपाधावेव ‘ नास्ति ’ इति [निषेधसिद्धेः, मिथ्यात्वम् ; तन्मिथ्यात्वे च ताभ्यां पदार्थव्यवस्थानुपपत्तेः सर्वस्य निरुपाधिक-]निषेधसिद्धिः । न च वाच्यम्—सामान्यविशेषभावेन सर्वस्य ‘ अस्ति, नास्ति ’ इति प्रत्यया-

१. E: असिद्धिः

५. B: अथ

१a. E: वेति ; and omits एतत् and reads प्रमेया dropping अन्तरं

६. E omits the portion within brackets

२. B omits च

७. B omits तत्

३. E: इवशब्दे

४. E omits this word, the omission indicated by dots

लंबनत्वसंभवात् न निरुपाधिकनिषेधः—इति ; व्यक्त्युपाधावेव उभयप्रतीतिदर्शनात् । तस्मात् प्रपञ्चस्य [मिथ्यात्वसिद्धिः ।

यत्तूक्तम्—प्रपञ्चस्य] मिथ्यात्वे सति लौकिकवैदिकज्ञानानां अप्रामाण्य-प्रसङ्गः—इति, तदपि यथाजातजनोपच्छन्दनमात्रम्, प्रसङ्गाभावात् । तथा हि—तत्र ‘ किं तत्त्वावेदकप्रामाण्यहानिः, आहोस्वित् व्यवहाराङ्गतालक्षणप्रामाण्यहानिः ?’ इति वक्तव्यम् । पूर्वस्मिन् अस्मदिष्टमेव चेष्टितं भवतापि इति न अस्माकमनिष्ठा-पत्तिः । उत्तरस्मिन् उष्णजलौदिविज्ञानस्य देहात्मप्रतीतेश्च अर्थार्थत्वेऽपि व्यवहार-कारणत्वदर्शनात् स्वप्नविज्ञानस्येव आ प्रबोधात् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽपि तद्विषयज्ञानस्य आ परमार्थतत्त्वबोधात् व्यवहाराङ्गत्वोपपत्तेः सकललौकिकवैदिकव्यवहारोपपत्तिः । अतो न अनिष्ठापत्तिः इति सर्वमनवद्यम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ प्रपञ्चमिथ्यात्वनिरूपणप्रकरणम्

१. B: तस्मात् न प्रत्यक्षेणापि द्वैतप्रपञ्चस्य  
मिथ्यात्वसिद्धिः

२. E omits the part within  
brackets

३. B: द्वैतप्रपञ्चस्य

४. B omits आदि

५. E: यथार्थ

६. B: प्रपञ्चविषयविज्ञानस्य, thus  
dropping a few letters in the  
middle

७. B: अपरमार्थकत्व ; E: परमार्थत्व

## तत्त्वावेदकप्रामाण्यनिरूपणं एकविंशम् ।

यत्तत्त्वप्रतिपादकश्रुतिवचो मानं विदुः पण्डिताः

तत्त्वावेदकमन्यदाहुरखिलं मिथ्यार्थनिष्ठं ततः ।

तत्साक्षादपरोक्षमव्ययमजं सर्वात्मकं सर्वगं

वन्दे विश्वविवर्तहेतुभमलं ज्योतिः पदं वैष्णवम् ॥

संप्रति विचार्यते—किं समस्तं प्रमाणं तत्त्वावेदकम्, आहोस्वित् द्वैताद्वै-  
तविज्ञानयोः तत्त्वातत्त्वावेदकभावेन व्यवस्था?—इति । तत्र केचित् आचक्षते—  
सर्वं प्रमाणं तत्त्वावेदकमेव युक्तम्, प्रमाणत्वाविशेषात्; प्रमाणं अतत्त्वावेदकमिति  
विप्रतिषेधाच्च । अथापि स्यात्—द्वैताद्वैतविज्ञानयोः परस्परविरोधात्, वस्तुनि च  
विकल्पासंभवात्, अन्यतरस्यापि निरालम्बनत्वानुपपत्तेः इत्थं व्यवस्था—इति, तदपि  
न प्रमितिर्पथमध्यास्ते, विरोधाभावात् । तथा हि—प्रत्यक्षादिविरोधात् आगमस्य  
मुख्यार्थासंभवे सति गुणवादेनैव प्रवृत्तिर्युक्ता, न प्रत्यक्षाद्युपमर्दकत्वम् । तदुक्तम्—  
'गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात् सम्बन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात्' (P. M, III, ii, 4) इति ।  
कस्तर्हि निगमनहेतुः? किं आगमविरोधात् प्रत्यक्षं अतत्त्वावेदकं कल्प्यताम्, किं  
वा प्रत्यक्षविरोधात् आगमस्य प्रवृत्त्यन्तरं वा? इति । सोऽभिधीयते । प्रत्यक्षविरोधे  
दुर्बलत्वात् आगमस्यैव प्रवृत्त्यन्तरकल्पनं युक्तम् । तथा हि—प्रथमप्रमाणत्वात्,  
प्रत्ययान्तरनिरपेक्षत्वात्, अखिलजनसंप्रतिपन्नत्वात्, अनन्यथासिद्धत्वात्,  
अव्याकुलत्वात्, व्यवहारविमर्शवादाच्च प्रत्यक्षं तावत् प्रमाणम् । तद्विरोधे सति  
आगमस्य चरमप्रमाणत्वात्, पदपदार्थतत्सम्बन्धज्ञानस्य प्रत्यक्षसव्यपेक्षत्वात्, कचित्

१. E: अत्र

२. E: प्रमाणत्वावेदक

३. B omits च

४. B: प्रतीतिपद्धतिं

५. B: स्वबल ; E: दुश्चल

६. B: हारासंवादाच्च

७. E omits चरम

८. B: सम्बन्धविषयप्रत्यक्षादिसम्यपेक्ष-  
त्वात्

E: सम्बन्धविषयप्रत्यक्षसम्यपेक्षत्वात्

कैश्चित् आगमप्रामाण्ये<sup>१</sup> विप्रैतिपन्नत्वात्, गुणवादेनापि सावकाशात्वात्, कर्मज्ञान-  
भागयोः आगमस्य द्वैताद्वैतविषययोः परस्परस्पर्धितया सव्याकुलत्वात्, अद्वैतविज्ञा-  
नस्य व्यवहारविसंवादाच्च दौर्बल्यम् । ततश्च विरोधे सति आगमस्यैव प्रवृत्त्यन्तरकल्प-  
ना युक्ता—इति । यदि च अद्वैतश्रुतेः मुख्यार्थमभ्युपगम्येत, तदा अद्वैतविज्ञानेन  
प्रत्यक्षादिप्रसिद्धद्वैतप्रपञ्चबोधः स्यात् । न च प्रमाणप्रतिपन्नस्य बाधो युक्तः,  
आगमप्रमाणसंसिद्धाद्वैतात्मतत्त्वे अनभ्युपगमात् । नापि बाध्यविषयज्ञानस्य प्रामाण्यं  
युक्तम्, शुक्तिकाकलधौतादिषु अदर्शनात् । तस्मात् प्रत्यक्षादि च<sup>२</sup> प्रमाणं चेत्  
अभ्युपगतम्, तर्हि सर्वं प्रमाणं तत्त्वावेदकमेवेति समाश्रयणीयम्—इति ।

तत्राभिधीयते । स्यादेतदेवं यद्यविशिष्टं असंभावितदोषकारणजन्यत्वं प्रत्यक्षा-  
गमयोः स्यात् । न त्वेतदस्ति । तथा हि—अर्थेन्द्रियसंप्रयोगजन्यविज्ञानं प्रत्यक्षमु-  
च्यते । तत्तु क्वचित् विषयदोषात् दुष्यति, यथोच्चतरगिरिशिखरवर्तिषु महातरुषु  
बहुषु भूमिष्ठस्य दवीये अवस्थानदोषात् एकत्वा<sup>३</sup>ल्पत्वप्रतीतिः ; क्वचिच्च अदृष्टादि-  
दोषरूषितान्तःकरणवैकल्यात्, यथा मार्ताण्डमण्डलसुषिरादिविज्ञानम्, यथा वा  
गन्धर्वनगरादिप्रतिभासः । अतः संभावितदोषकारणं तावत् प्रत्यक्षम् । शब्दस्य तु  
स्वतो दोषवत्त्वकल्पनायां तज्जनितविज्ञानस्य सर्वस्य अप्रामाण्यप्रसङ्गात्, वेदवाक्यस्य  
पुरुषसम्बन्धनिमित्तदोषाभावाच्च असंभावितदोषकारणजन्यमेव वैदिकविज्ञानम् ।  
अतः प्रत्यक्षात् आगमो बलवान् । इन्दुमण्डलभेदप्रतिभासादिवै<sup>४</sup>त् एकत्वानुमानम् ।

१. E: केचित्

२. B E add अपि

३. E omits वि

४. B drops वर्म

५. E: द्वैताद्वैतयोः

६. B omits प्र

७. B omits प्र

८. B: बाधा

९. B E omit प्रमाण and E reads

संप्रतिपन्नस्य

१०. E: संबन्ध

११. B omits च

१२. B omits बहुषु

१३. E: एकत्वाल्लक्ष्य

१४. B: पुनः

१५. B: भासादिवैकरवा ; E: भासादिव

तदेकरवा

यत्तूक्तम्—प्रथमप्रमाणत्वात् प्रत्यक्षं बलीयः— इति, तदसिद्धम् । न हि प्रथमचरमभावः प्रमाणानां स्वं स्वमर्थं साधयतां उपलभ्यते, संभवति वा । तत्संभवे सति आगमस्यैव प्राथम्यम्, अनादिसिद्धत्वात्, तत्पूर्वकत्वाच्च सर्वजगत्प्रभवस्य ।

यदप्युक्तम् ‘आगमविज्ञानं प्रत्यक्षसव्यपेक्षम्’ इति, तत्र वक्तव्यम् ‘किं उत्पत्तौ सापेक्षत्वम्, आहोस्वित् प्रमितौ?’ इति । यदि तावदुत्पत्तौ, न तत् दौर्बल्यकारणम्, शुक्तिकारजतप्रतिभासस्य इन्द्रियदोषानुमानहेतुत्वेऽपि तदपेक्षया अनुमानस्य दौर्बल्यादर्शनान् ।

अथ प्रमितौवपेक्षा इति, तदपि न पण्डितहृदयैपुण्डरीकमधिरोढुमर्हति, सर्वप्रमाणानामपि स्वतःप्रामाण्येन प्रमितौवनपेक्षत्वात् ।

यदपीदमवादि—सकलजनसंप्रतिपन्नत्वात् प्रत्यक्षस्य बलीयस्त्वम्—इति, तदपि न मनोहरम्, देहात्मभावप्रतिभासस्य सकलजनसंसिद्धस्यापि आगमादनुमानाद्वा बाधदर्शनात् । अथ तत् विवेकिनां अप्रसिद्धं इत्युच्येत, तर्हि इहापि ब्रह्मविदां अप्रसिद्धमेव द्वैतप्रतिभासस्य प्रामाण्यं इति समानश्चर्चः ।

यदपीदमुक्तम्—आगमस्य सावकाशत्वात् निरवकाशं प्रत्यक्षं बलीयः— इति, तदपि न साधु भाषितम्, अद्वितीयागमस्यैव [निरवकाशत्वात् । न ह्यद्वितीयागमस्य गुणवादेन अन्यशेषत्वसमंश्रयणं युक्तम्, अनन्यपरत्वावगमात् । अतः व्यवहारातीतवस्तुविषयाद्वैतश्रुतिः यदि तत्त्वावेदकप्रामाण्यमपि न लभेत, तदा]

१. A E: प्रसाधयतां

२. B: सापेक्षं

३. B: प्रमितौ, तदपि

४. B: हृत्पुण्ड

५. B: प्रतीता

६. A E: सकलसिद्धस्यापि

७. B: असिद्धं

८. A: असिद्ध

९. B omits भाषितम्

१०. E drops the portion within brackets

११. B omits समाश्रयणं

१२. A omits युक्तम्



भावे ज्ञानकारणादेव प्रमाण्यजन्म इति व्यवस्थानुपपत्तेः । ननु अर्थापत्त्या शक्तिं अवगच्छामः । तथा हि—अग्न्यङ्गुलिसंयोगसमनन्तरमेव स्फोटादिकार्यं उदयमासादयत् दृश्यते । क्वचिच्च मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धे सति अङ्गुलिसंयोगेऽपि नोत्पद्यते । अतोऽवैगम्यते स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्ता पावके कार्यजननशक्तिरस्तीति । तदेतदसांप्रतम्, अर्थापत्तेः अन्यथासिद्धत्वात् । यथा खलु अङ्गुलिसंयोगे सत्यपि कार्यानुत्पत्तिः सा प्रतिबन्धकाभावादपि उपपद्यमाना न स्वरूपातिरिक्तां शक्तिं कल्पयति । शक्तिवादिनोऽपि प्रतिबन्धकाभावे सत्येव कार्योदयः संप्रतिपन्नः । ततः] तद्भावे सति कारणपौष्कल्यात् कार्यमुत्पद्यते, तदभावे तु कारणवैकल्यादेव नोत्पद्यते इति न शक्तिकल्पनावकाशः ।

स्यादेतत्—उत्तमकमणिसमवधाने सति प्रतिबन्धकर्मणिसन्निधानेऽपि कार्यदर्शनात् न प्रतिबन्धकाभावः कारणम्—इति । तदध्यसत्, प्रतिबन्धकमणेरपि अप्रतिबन्धकस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । तथा तृतीयचतुर्थमणेरपि 'इति न कदाचित् प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यव्यभिचारः ।

अपि च शक्तिप्रतिबन्धो नाम किं शक्तेः स्वरूपनाशः, किं वा तद्वत्सामर्थ्यप्रतिबन्धः ? यदि स्वरूपनाशः तर्हि [प्रतिबन्धकाभावेऽपि न स्यात् कार्यम्, विनष्टशक्तित्वात् कारणस्य । अथ] प्रतिबन्धकाभावे सति शक्त्यन्तरमुत्पद्येत, तदापि वक्तव्यम् 'किं शक्त्यन्तरं प्रति कारणं शक्तं अशक्तं वा ?' । शक्तं चेत्,

१. A E omit अग्नि

९. E omits मणि

२. A omits समनन्तरं

१०. E omits तदप्यसत्

३. A omits च

११. B: प्रतिबद्धमणेरप्यप्रतिबद्धस्यैव

४. B: मन्त्रौषधादि

१२. E omits इति

५. A omits अतोऽवगम्यते

१३. E: तदापि

६. B: यथा खलु

१४. E omits the portion within brackets.

७. A: बन्धकभावा

८. B: उक्तं भवति for उत्तमक

सर्वदा तस्य भावात् कार्यमपि सर्वदैव संमुत्पद्येत । अथ अशक्तम्, तर्हि कस्मात् शक्त्यन्तरमुत्पद्येत ? अथ शक्तिप्रतिबन्धो नाम तच्छक्तिप्रतिबन्धः, तदा तस्या अप्येवम्, तस्या अप्येवम्, इत्यनवस्था दुरवस्था स्यात् । तस्मात् स्वरूपसहकारिव्यतिरेकेण शक्तिसङ्गावे प्रमाणाभावात्, तस्याः प्रतिबन्धासंभवाच्च ज्ञानकारणादेव प्रामाण्यजन्म, तस्य काचादिकारणान्तरसंपर्के सति अप्रामाण्यजन्म इति व्यवस्था निर्निमित्तैव । तस्मात् यथा कारणदोषात् अप्रामाण्यजन्म [एवं कारणगुणादेव प्रामाण्यजन्म] इति युक्तं परतः प्रामाण्यम् । अत्र अनुमानप्रयोगश्च भवति- विवादगोचरापन्नं प्रामाण्यं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यं भवितुमर्हति, ज्ञानस्वरूपव्यभिचारिधर्मत्वात्, यदित्यं तत्तथा यथेदमप्रामाण्यम्, तथा चेदम्, तस्मात्तथा—इति । तथा च प्रामाण्यं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यम्, ज्ञानकारणमात्रादसंभाव्यमानजन्मत्वात्, यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यम्, यथेदमप्रामाण्यम्, तथा चेदमुक्तसाधनम्, तस्मात्तथा—इति । तस्मात् ज्ञानानां अप्रामाण्यं प्रामाण्यं चोभयं परतः इति नैयायिकवैशेषिकौ मन्वाते ।

सौगतास्तु सङ्गिरन्ते—शुक्तिकारजतादिविज्ञानानां [अर्थक्रियाविसंवादे सति स्वत एव अप्रामाण्यदर्शनात् एतत्संवादे सति घटादिविज्ञानानां प्रामाण्यदर्शनात्] अन्वयव्यतिरेकावष्टंभेन परत एव अर्थक्रियासंवादात् प्रामाण्यम्—इति ।

अत्राभिधीयते । प्रामाण्यं धर्मिज्ञानसत्ताप्रतीतिकारणादेव सत्ताप्रतीतिकार-

१. E omits सं

२. B: तस्मात्

३. B has only one तस्या अप्येवं

४. A E omit तस्मात्

५. A E: कार

६. E: संभवे

७. E omits the part within brackets

८. E: ज्ञानातिरिक्तकारणजन्यं

९. B: चेदं प्रकृतं

१०. A E omit उक्तसाधनं तस्मात्तथेति

११. A E: ज्ञानं प्रामाण्यं चोभयं

१२. B omits वि

१३. A omits the portion within brackets.

१४. E: अविस्वाद्

णवत् भवितुमर्हति, अनुपलभ्यमानतदतिरिक्तकारणत्वे सति कार्यत्वात्, ज्ञानस्वरूपवत् । न चायं विशेषणासिद्धो हेतुः, ज्ञानकारणातिरेकेण प्रामाण्यं प्रति कारणानिरूपणात् । स्यादेतत्—आलोकादिसहकृतं चक्षुराद्येव ज्ञानस्वरूपकारणम् ; तद्वत्तुगुणः अञ्जनादिः प्रामाण्यकारणम्—इति । तदेतत् असांप्रतम्, अञ्जनादिगुणवतोऽपि पुंसो भ्रान्तिज्ञानस्य सुलभैत्वात् । न दृष्टोऽञ्जनादिः तावत् प्रामाण्यकारणम् । नाप्यदृश्यमानगुणविशेषकल्पनायां प्रामाण्यमस्ति, स्वत एव चक्षुरादेः अप्रतिबन्धात् प्रामाण्यजन्मोपपत्तेः । न च वाच्यम्—[चक्षुरादेः स्वभावतः प्रामाण्यहेतुत्वनिमित्ते सति ततोऽप्रामाण्यजन्म न भवेत् ; दृश्यते च तत एव अप्रामाण्यमपि क्वचित् जायमानम्—इति ; चक्षुरादेः सहकारिविशेषादेव कार्यविशेषहेतुत्वोपपत्तेः । तथा हि—दोषविशेषरूपितं चक्षुरादि तदनुसारेण अप्रामाण्यज्ञानकारणम् ; स्वतस्तु प्रमाणज्ञानकारणमेव इत्युक्तोत्तरमेतत् ।

यत्पुनरुक्तम्—ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यं प्रामाण्यम्, प्रामाण्याप्रामाण्ययोः अन्यतरत्वात्—इति, तदेतत् बालिशभाषितं प्रतिभाति, तादृशोदाहरणस्य सर्वत्र सौलभ्यात् । तथा हि—प्रामाण्यं धर्मिज्ञानकारणादेव सत्ताप्रतीतिकारणवत् भवितुमर्हति, ज्ञानतत्प्रामाण्ययोरन्यतरत्वात्, ज्ञानवत्—इति । अतो विरुद्धाव्यभिचारी भवति भवदुक्तो हेतुः ।

यत्पुनरुक्तम्—स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तिसद्भावे प्रमाणाभावात्, अर्थापत्तेश्च प्रतिबन्धकाभावविषयतया अन्यथासिद्धत्वात्, चक्षुरादेः स्वभावतः प्रामाण्यहेतुत्वम्, प्रतिबन्धकशक्तेस्तु तस्य] अप्रामाण्यहेतुत्वं इति व्यवस्था अनुपपन्ना—

१. E omits स्वात्

२. B: स्वरूपमात्र

३. B: सुलभमुपलभ्यमानत्वात्

४. E: प्रमाण

५. E omits the part within brackets.

६. A omits विशेष

७. B: तत्र यदुक्तं

८. B: प्रामाण्यं ज्ञानसत्ताप्रतीतिकारणादेव

९. A omits भवति

१०. A omits शक्तिसद्भावे

इति, अत्रोच्यते । स्फोटादिकार्यानुपपत्तिरेव बहिःस्वरूपातिरिक्तां शक्तिं कल्पयति । अन्यूनानतिरिक्तबहिःस्वरूपे सकलदृष्टेसहकारिसमवधाने सत्यपि कदाचित् कार्यानु-  
दयदर्शनात्, नूनं बहिःस्वरूपातिरेकेण तद्वता अतीन्द्रिया शक्तिरस्ति, सा च कदा-  
चित् प्रतिबद्धा, इति निश्चीयते । न हि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं अवकल्पते,  
असैतः अर्थक्रियानुपपत्तेः । अपि च न तावत् प्रतिबन्धकप्रागभावः स्फोटादिहेतुः,  
प्रतिबन्धकसद्भावोत्तरकालमपि कार्यदर्शनात् । नापि प्रतिबन्धकप्रध्वंसः, ततः  
प्रागपि कार्योपलम्भात् । नापि प्रतिबन्धकसंसर्गाभावः, अभूतप्रतिबन्धकस्यापि  
कार्यस्य दृश्यमानत्वात् । सतो हि संसर्गभावाभावौ ; न असतः, नापि सदसतोः ।  
अथ इतरेतराभावः, तर्हि तस्य सर्वदा सद्भावात् सदा कार्यजननप्रसङ्गः ।

अपि च अभावस्य कारणत्वेऽपि न अकिञ्चित्करस्य कारणत्वं उपपद्यते,  
सर्वदा सर्वान् प्रति कारणत्वप्रसङ्गात् । न च अभावस्य किञ्चित्करत्वमस्ति, विशेष-  
षासंभवात् । तथा हि—अभावेऽपि विशेषश्चेत् इष्येत ‘सोऽप्यभाव एव उत  
भावः ?’ इति विवेकीयम् । न तावदभावः, स्वरूपविशेषानिरूपणात्, अनवस्था-  
पाताच्च । अथ भाव एव अभावविशेषः, सोऽपि न जाघटीति, भावस्य अभावा-  
श्रयत्वानुपपत्तेः । तस्मात् कुण्ठ<sup>११</sup>कुठारादेः अकारकत्वदशातः कारकत्वदशायां अति-  
शयदर्शनात् बहोरपि कार्यदशायां अतिशयः अवगम्यते, सहकारिसालक्ष्यलक्षणः  
प्रतिबन्धशक्तित्वलक्षणो वा । तदयं प्रयोगः—विवादगोचरापन्नो बहिः अजन-  
कावस्थातो जनकावस्थायां अतिशयवान् इति साध्यो धर्मः, कारकत्वात्, कुठा-  
रादिवत्—इति<sup>१२</sup> । न च बहेः प्रतिबन्धकाभावसमवधानेन सिद्धसाधनता हेतोः

१. B: तत्र

२. A omits दृष्ट

३. B: समवसाने

४. A E: कार्यादर्शनात्

५. A E: अतो for असतो

६. B: दर्शनादप्रतिबन्धध्वंसः

७. E: प्रागभावि, perhaps for  
प्रागभावि

८. E: संसर्गाभावेन सतोरथ etc.

९. E omits तर्हि

१०. A: भावस्य

११. E: सर्वस्मात् प्रति कारणत्वम् ।

१२. B: वक्तव्यम्

१३. B omits कुण्ठ

१४. E omits अजनकावस्थातो

१५. A E omit इति

आशङ्कनीया, ध्वेः पूर्वापरकालयोः अप्रतिबन्धकतया एकरूपस्य दृश्यमानत्वात् ।  
अथ तस्य अतीन्द्रियरूपं प्रतिबन्धः परिकल्प्येत, शक्तिरेव शब्दान्तरेण तर्हि  
भवतैवाश्रिता स्यात् ।

यदपीदमुक्तम्—शक्तिप्रतिबन्धो नाम तस्याः स्वरूपनाशः, किं वा तच्छ-  
क्तिप्रतिबन्धः ?—इत्यादि, सोऽप्यनवसरदुष्टो विकल्पः । शक्तेः अतीन्द्रियत्वात् तद-  
भिभवस्यापि तादृशत्वात् न तदुपालंभावकाशः, केवलकार्यकल्प्यत्वात् । प्रत्युत  
भवन्त एव उपालंभार्हाः—वद्विस्वरूपस्य अन्यनानतिरिक्तस्य उपलंभात्, अतीन्द्रि-  
यस्य कस्यचित् प्रतिबन्धानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे च अपसिद्धान्तकान्तारपरि-  
श्रमणसंज्ञातसंत्रासप्रसङ्गात्, कैः प्रतिबन्धशब्दार्थः ?—इति ।

यदपीदमुक्तम्—ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यं प्रामाण्यम्, ज्ञानकारणात्  
असंभाव्यमानजन्मत्वात्—इति, तदपि चक्षुरादेः स्वभावत एव प्रमाणज्ञानकारण-  
त्वस्य उपपादितत्वात् असिद्धम् ।

यदपीदमवादि—ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यं प्रामाण्यम्, ज्ञानव्यभि-  
चारिधर्मत्वात्, अप्रामाण्यवत्—इति, तत्रेदमनुमानं किं स्वत एव प्रमाणम्, आहो-  
स्वित् म, इति वक्तव्यम् । यद्याद्यः कल्पः, तदा अनैकान्तिको हेतुः । अथ  
अस्यापि परतः प्रामाण्यम्, तर्हि अस्य केन प्रामाण्यमवगम्यते ? ज्ञानान्तरेण चेत्,  
तस्याप्यन्येन तस्याप्यन्येनेति अनवस्थानात् न कस्यचिदपि ज्ञानस्य प्रामाण्यावगमः ।  
अतोऽस्याप्यनुमानस्य प्रामाण्यासंभवात् न साध्यार्थसिद्धिः<sup>१०</sup> । तस्मात् न कारण-  
गुणज्ञानात् प्रामाण्यावगमः । अत एव न कारणगुणात् प्रामाण्यजन्म, नापि  
अर्थक्रियासंवादात् प्रामाण्यसंभवः, तत्राप्यनवस्थापातस्य तुल्यत्वात् । तस्मात्  
स्वत एव प्रामाण्यं, परतोऽप्रामाण्यं इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ स्वतःप्रामाण्यनिरूपणप्रकरणम् ।

१. B: बद्धतया, E: बन्धकरूपस्य

२. B: बद्धम्

३. A: बन्धक

४. A: केवलकार्यस्य कल्प्यत्वात्

५. B: संताप

६. E omits कः

७. B: धर्मिस्त्वा

८. E omits अव

९. B has only one तस्याप्यन्येन

१०. B: संभवः for सिद्धिः

११. A: प्रामाण्यासंभवः

॥ अनिर्वचनीयख्यातिनिरूपणं त्रयोविंशत् ॥

यन्मायामाहुरेके चिरतरसुदृढभ्रान्तितो ख्यातिमन्ये

आभ्यन्तोऽध्यासमेके न च किमपि बहिर्धीमयं किन्तु सर्वम् ।

इत्यात्मख्यातिमन्ये न खलु बहिरिदं नान्तरं चेति शून्यं

मन्यन्ते तं मुरारिं परममृतमजं शाश्वतं नौमि शश्वत् ॥

संप्रति विचार्यते ' किं भ्रान्तिः अख्यातिः आहोस्वित् अनिर्वचनीयख्यातिः? ' इति । इह खलु तावत् अख्यातिवादिनो मन्यन्ते । न तावत् अनिर्वचनीयस्य प्रतीति-  
रवकल्पते, तस्य सत्तानभ्युपगमात् । न ह्यसतो गगनकुसुमादेः हानादिव्यवहारविषयतया प्रतीतिगोचरता दृष्टा । ननु अनिर्वचनीयस्य सत्ताभावेऽपि तुच्छतानङ्गीकरणात् उपपन्ना प्रतीतिः । नैतत्सारम् । भवतामपि सद्विलक्षणत्वस्य गगनकुसुमादौ तुच्छत्वेन व्यास-  
त्वात्, तुच्छविलक्षणत्वस्य च आत्मादौ सत्त्वेन व्यासत्वात्, न उभयस्वभावविलक्ष-  
णत्वं एकस्य संभवेत् । अपि च अनिर्वचनीये रजतादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं वक्तव्यम् ।  
न तावत् सामान्यं, अनिर्वचनीयस्य रजतादिसामान्यं प्रति व्यक्तित्वानभ्युपगमात् ;  
अभ्युपगमे च सत्यत्वप्रसङ्गात् । नाप्यक्षादिशब्दवत् अनिर्वचनीयेऽपि रजतादिशब्दस्य  
रूढिः संभवति, तत्र सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । न च श्रोतुः व्यवहारमन्तरेण व्युत्पत्तुः  
सम्बन्धग्रहणमवकल्पते । न खलु स्वभ्रान्तिसिद्धेऽर्थे अन्यस्य श्रोतुः व्यवहार  
उपपद्यते । न च अन्येषामपि भ्रान्तिनिमित्तावेव तत्र प्रयोगप्रत्ययौ इति  
शङ्कनीयम्, तेषामपि अन्यत्रैव सम्बन्धग्रहणमन्तरेण अकस्मादेव तत्र प्रयोग

१. All mss. except B give ख्यान

२. E: धियः

३. A: सत्त्वामावेऽपि

४. B: विलक्षणस्य

५. B: नास्मादि \*

६. A E omit अपि

७. A E: श्रोतु

८. A E omit भ्रान्ति

९. B: शब्दप्रत्ययौ

१०. E: ग्रहणाकस्मा

प्रैत्ययानुपपत्तेः। न च पाचकादिशब्दवत् औपाधिकः अनिर्वचनीये रजतादिशब्दः, अखण्डशब्दत्वात्, उपाधेरनिरूपणाच्च। उपाध्यनवगमे च औपाधिकशब्दस्यै अप्रवृत्तेः। तस्मात् अनिर्वचनीये रजतादिशब्दानुरोधेन प्रवृत्तिरनुपपन्ना<sup>१</sup>। अपि च अनिर्वचनीयस्य प्रतीतिकारणमपि न संभवति। न च वाच्यम्—दोषसंस्कारसहितेन्द्रियसंप्रयोग एव तत्प्रतीतिकारणम्—इति; दोषस्य कार्यविशेषं प्रति कारणशक्तिप्रतिबन्धकतया स्वयमकारणत्वात्; संप्रयोगसंस्कारयोः संभूय प्रत्यभिज्ञादिप्रमाणकारणत्वात्; दोषप्रतिबन्धयोरपि तयोः विषये यावन्मात्रमवभासते तावतो यथार्थस्यैव अवभासकत्वात्। न च साक्षिचैतन्यमात्रं रजतादिप्रतीतिनिमित्तं इति युक्तम्<sup>२</sup>, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकविरोधात्। न च अधिष्ठानविषयतया इन्द्रियान्वयव्यतिरेको अन्यथासिद्धौ इति शङ्कनीयम्, अख्यातिवादप्रसङ्गात्; इन्द्रियजन्यं इदमंशज्ञानम्, रजतज्ञानं च साक्षिचैतन्यलक्षणं इति ज्ञानद्वयाभ्युपगमात्। स्यादेतत्—‘इदं रजतम्’ इति संसर्गोऽपि साक्षिचैतन्येन अनिर्वचनीयः अवभासते; तत्र कथं अख्यातिप्रसङ्गः?—इति। नैतत्सारम्, सत्यमिथ्यावस्तुविषयज्ञानद्वयाभ्युपगमे सति अख्यातिवादिप्रसङ्गस्य अशक्यपरिहारत्वात्। किं च यदनिर्वचनीयं रजतादिभ्रान्तौ शुक्तिकादिगतमवभासते, तत् किं तस्य सहजम्, आहोस्वित् आगन्तुकम्, इति वाच्यम्। आद्ये कल्पे तस्य शुक्तिकादिप्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वात्, जातस्य जन्तोः आद्येनैव शुक्त्यादिज्ञानेन तन्निवृत्तेः उत्तरकालं न अवभासेत्। आद्येनैव ज्ञानेन अनिवृत्तौ उत्तरज्ञानेनापि विशेषाभावात् न निवर्तेत्। अथागन्तुकम्, तर्हि तदुत्पत्तिकारणं वाच्यम्। न तावत् दोषादिसहकृत-शुक्तेरेवासौ परिणामः, सत्यत्वप्रसङ्गात्; शुक्तेः तत्सहकारिदोषादेरपि सत्यत्वात्।

१. B: प्रवृत्त्यनुपपत्तेः

७. A: संभवः

२. B: अपिण्डः; E: अखण्डरूपत्वात्

८. B: अयथार्थ

३. E: शब्दाप्रवृत्तेः

९. E omits इति युक्तम्

४. A corrects this wrongly into उपपन्ना

१०. A B: ज्ञानान्वयाभ्यु

११. B omits वाद

५. E: प्रतीतितया

१२. E omits आदि

६. A inserts न च

१३. E: अनिवृत्तिरज्ञानेन

नाप्यात्मपरिणामः, रजतादेः बहिष्टेनैव अवभासनात्, सत्यत्वप्रसङ्गाच्च । न च आत्म-  
गतस्यैव सैतः शुक्तिकादिसंसर्गविभासो भ्रान्तिनिमित्तः इति युक्तमाश्रयितुम्, आत्म-  
ख्यातिप्रसङ्गात् । न च<sup>१</sup> मायैव रूप्यार्थतज्ज्ञानाकारेण विवर्तते इति युक्तम्,  
मायाया अप्यात्मगतत्वे सति तत्कार्यस्यापि ‘अहं रजतम्’ इति आत्मधर्मत्वेनाव-  
भासप्रसङ्गात् ; विषयगतत्वे सति रूप्यदिज्ञानस्यापि तद्विवर्तत्वात् विषयाश्रयत्वप्रसङ्गः ।  
ततश्च सम्यक् ज्ञानमपि तदाश्रयमेवेति विषयस्यैव चेतनत्वप्रसङ्गः । अनिर्वचनीयत्वे  
च रजतादेः ‘सदिदं रूप्यम्’ इति सत्त्वप्रतीतिरपि विरुध्येत । अधिष्ठानसत्त्वसं-  
सर्गात् अनिर्वचनीयस्यापि सत्त्वप्रतीतिः, इति चेत्, न ; सत्यानिर्वचनीययोश्च  
संसर्गस्य सत्त्वे सति अबाध्यत्वप्रसङ्गात् ; असत्त्वे संसर्गज्ञानस्य निरालम्बनत्वप्रसङ्गात् ।  
अनिर्वचनीयत्वे च तत्संसर्गोऽप्यनिर्वचनीयः तत्संसर्गोऽप्यनिर्वचनीयः इत्यनवस्थानात् न  
किञ्चिदपि सिध्येत् । यदि च भ्रान्तौ अनिर्वचनीयमेव रूप्यं सदात्मना अवभासेत<sup>२</sup>,  
तथा सति अन्यत्रापि सैद्धावे किं सदेव अवभासेते किं वा अनिर्वचनीयं इति सन्देहा-  
निवृत्तेः अनाश्वासः स्यात् । तैश्च सकलव्यवहारलोपः प्रसज्येत । तस्मात् न अनि-  
र्वचनीयख्यातिः भ्रान्तिः इति युक्तम् । किं तु अख्यातिरेव सा युक्ता । तथा हि—  
‘इदम्’ इति संप्रयुक्तविषयत्वात् ग्रहणात्मकमेव ज्ञानम् । तत्र चक्षुरिन्द्रियं दोषाव-  
रुद्धशक्तित्वात् न पुरोवर्तिवस्तु शुक्त्याकृतिविशिष्टं गृह्णाति, किं तु<sup>३</sup> ‘इदम्’ इति  
व्यक्तिमात्रमेव । तथा रजतानुभवसंस्कारोऽपि विषयगतसादृश्यादिदोषात् मनोगतरागा-  
दिदोषाद्वा प्रतिबद्धः न रजतव्यक्तिविशेषस्मृतिं जनयति ; किं तु रजताकृतिमात्रस्मृति-

१. A: सकृत् for सतः

२. E omits च

३. B omits तत्

४. B: मायाविवर्तत्वात्

५. B: ज्ञानमेवेति

६. A E omit च

७. A E: प्रसङ्गः

८. A E have only one तत्संसर्गोऽपि

९. B: भ्रान्तं तावदनिर्वचनीयं

१०. E: भासते

११. A E: सदवभासे

१२. B: भासेत

१३. B: अनाश्वासप्रसङ्गात्

१४. B omits ततश्च

१५. E च for तु

१६. E: रजतं इति रजताकृति



मेव । ततश्च समान्यविशेषयोः अन्योन्यसंसर्गपेक्षयोरेव अवभासमानत्वात्, तयोश्च दोषादेव असंसर्गग्रहणात्, भास्वरत्वादिरूपेण अनुभूतरजतव्यक्तिसदृशत्वाच्च पुरोवर्ति-  
वस्तुनः तयोरनुत्पन्नेऽपि संसर्गविज्ञाने 'रजतम्' इति पुरोवर्तिवस्तुनि रजतार्थी  
प्रवर्तते । ततश्च दुष्टकारणजन्यत्वेन असंपूर्णविषयविज्ञानयोः स्वार्थाविवेकत्वात्  
अख्यातित्वैवाचोयुक्तिः, न पुनः अत्यन्तानवभासनात् । अत एव अयथार्थव्यवहार-  
प्रवर्तकत्वात् भ्रान्तित्वसिद्धिरपि तयोरेवोपपद्यते । एवं च सति यथार्थत्वात् ज्ञानयोः न  
निरालम्बनत्वप्रसङ्गः । नाप्यनाश्रयप्रसङ्गः । न च सत्संघित्तिविरोधो वा रूप्यसंवित्ति-  
विरोधो वा, सत एव रूप्यस्य स्वात्मनैवार्वाभासाभ्युपगमात् । न खलु 'इदं रजतम्'  
इति संसर्गप्रतीतिविरोधः; संसर्गज्ञानस्यासिद्धत्वात् रजतार्थप्रवृत्तेश्च प्रतीतिसामान्य-  
विशेषयोः असंसर्गग्रहणार्दप्युपपत्तेः । तस्मात् ग्रहणस्मरणयोः अविवेक एव इदं रज-  
तादिभ्रमः<sup>१</sup> । क्वचित् ग्रहणयोः अविवेकभ्रान्तित्वव्यवहारः यथा मधुरादौ तित्काद्यव-  
भासः । ततश्च ग्रहणस्मरणाविवेकात् ग्रहणाविवेकाद्वा सर्वत्र भ्रान्त्युपपत्तेः संसर्गज्ञाना-  
संभवाच्च ज्ञानस्य भ्रान्तित्वप्रसिद्ध्यनुपपत्तिः अख्यातिमेव गमयति । बाधप्रसिद्धि-  
रपि<sup>१०</sup> तयोरेव अविविक्तविज्ञानयोः विवेकेन उदयात् उपपन्नतरा—इति<sup>११</sup> ।

अन्ये मन्यन्ते—'इदं रजतम्' इति अन्यथाख्यातिरेव भ्रान्तियुक्ता । तथा  
हि । दोषापेतमिन्द्रियं पूर्वानुभवसंस्कारैरसग्रीचीनं च पुरोवर्तिशुक्तिशकलसंप्रयुक्तं  
काचादिदोषवशात् रजतसंस्काराच्च रजतात्मकमेव तत् अवभासयति । ततश्च भ्रान्तौ  
अन्यस्य अन्यात्मना अवभासनात् भ्रान्तिः अन्यथाख्यातिः इति गीयते । तदयं प्रयोगः

१. A E omit एव

२. B omits वि

३. B omits त्व

४. A B E: रिति; but A corrects  
it into रपि

५. B omits वा

६. B omits अवभास

७. E: रजतादि

८. B: अभ्युपपत्तेः; E: अग्रहणाद्यनुप-  
पत्तेः

९. B: अविविक्तयोरेवेदं रजतमिति विभ्रमः

१०. B: प्रवृत्ति

११. B: उपपन्ना इति

१२. E omits संस्कार

“ विवादगोचरापन्नं पुरोवर्ति वस्तु रजतज्ञानालम्बनं भवितुमर्हति, अतदुपायत्वे सति तदर्थिनः तद्व्यवहारविषयत्वात्, संप्रतिपन्नरजतवत् । अथ वा सामानाधिकरण्यव्यवहारो धर्मिसंसर्गज्ञानपूर्वको भवितुमर्हति<sup>१</sup>, अगृहीतासंसर्गसामानाधिकरण्यव्यवहारत्वात्, यथा ‘अयं घटः’ इति सामानाधिकरण्यव्यवहारः” इति<sup>२</sup> । अपि च यथार्थत्वे ज्ञानस्य अयथार्थव्यवहारहेतुत्वं भ्रान्तित्वं वा न संभवति, अतिप्रसङ्गात् । अथापि [स्यात् ‘शुक्तिरजतयोः विविक्तावभासे सति संसर्गज्ञानस्यापि असंभवात् तयोरविवेकः संसर्गज्ञानवादिनापि समाश्रयणीयः; ततश्च यादृशे तयोरविवेके सति संसर्गज्ञानमिष्यते तादृशे सति संसर्गप्रवृत्तिरेव अभ्युपगम्यताम्<sup>३</sup>, किं तत्र संसर्गज्ञानेर्न कल्पकशून्येन ?’ इति । नैतत्सारम् । न हि ज्ञानद्वयमभ्युपगम्य तयोरविवेकनिमित्तं संसर्गज्ञानमस्माभिरिष्यते । किं तु शुक्तिरजतयोः स्वरूपेणैव सुपुत्रयोः संस्कारसहितदुष्टकारणसामग्रीविशेषादेव [“संसर्गज्ञानमभ्युपगम्यते । ततो न संसर्गज्ञानकारणादेव] संसर्गव्यवहारसंभवे<sup>४</sup> । तत्र दोषसंप्रयोगे<sup>५</sup> संस्कारेभ्यो ज्ञानद्वयं परिकल्प्य तयोरेवाविविक्तयोः संसर्गव्यवहारकारणत्वकल्पनात् वरं तेभ्य एव [संसर्गज्ञानमभ्युपगम्य तत एव] संसर्गव्यवहारकल्पनम् ; कल्पनालाघवात्, अन्यत्र संसर्गव्यवहारस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वनियमाच्च । न च भ्रान्तिज्ञानस्य अयथार्थत्वाभ्युपगमेऽर्थानाश्वासप्रसङ्गः ; भ्रान्तावेव तन्नियमात् । अख्यातिपक्षेऽपि यथार्थज्ञानस्य अयथार्थव्यवहारहेतुत्वे सति सर्वत्र सन्देहात् अनाश्वासो

१. E omits वस्तु

२. E: वदिति

३. E: अर्हतीति

४. B E omit इति

५. A E insert हेतु before व्यवहार

६. E omits the part within brackets.

७. A E: गम्यतामिति

८. A: ज्ञानेन येन

९. B: ज्ञानान्वय \*

१०. E omits the portion within brackets.

११. A: संभवात्

१२. B: संप्रयोगः

१३. B: ज्ञानान्वयम् । The ms. C begins only from ज्ञानद्वयं

१४. A E omit the part within brackets.

१५. C: त एव

१६. C omits अपि

१७. B: अयथाव्यवहार

दुष्परिहरः स्यात् । बाधकज्ञानादेव अनाश्वाससंभव इति चेत्, <sup>१</sup>संसर्गज्ञानस्य अयथार्थ-  
त्वेऽपि समानैः । अत एव नै भ्रान्तिज्ञानस्य निरालम्बनत्वप्रसङ्गोऽपि दोषायै ; यथा-  
प्रतिभासं सर्वस्य सत्ताभ्युपगमे भ्रान्तित्वासंभवात्, बाधाभावप्रसङ्गाच्च । न च  
वाच्यम् ‘यस्मिन् ज्ञाने योऽर्थः अवभासते स एव तस्यालम्बनं’ इति घटादिज्ञाने  
व्याप्तत्वात् रजतावभासस्य शुक्तिशकलार्थालम्बनत्वकल्पना न युक्ता ; रजतप्रतीतिविरो-  
धात्’ इति । यावता ज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वेन ज्ञानालम्बनत्वं घटादौ दृष्टम्,  
तदिह रजतज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वात् शुक्तिशकलस्य\* रजतज्ञानालम्बनत्वोपपत्तिः ।  
दर्शितं चानुमानम् [<sup>२</sup> रजतज्ञानालम्बनं पुरोवर्ति वस्तु, रजतज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषय-  
त्वात्, संप्रतिपन्नरजतवत् इति ।] दर्शितश्च यथाप्रतिभासं सर्वस्य यथार्थत्वे भ्रान्ति-  
बाधाभावप्रसङ्गः । किं च संसर्गव्यवहारस्य अतैज्ज्ञानपूर्वकत्वं <sup>३</sup>संसर्गज्ञानस्य अयैथार्थत्वं  
वै भ्रान्तिबाधानुपपत्त्यैव आश्रयणीयम् । उभयथाप्यनाश्वासप्रसङ्गो बाधकज्ञानेनै निय-  
मोपपत्तिश्च तुल्यैव दर्शिता । तथा सति अनेकज्ञानकल्पनात् वरं एकस्य संसर्गज्ञानस्य  
कल्पनं इति भ्रान्तिबाधानुपपत्तिः अनैन्यथासिद्धा सती अन्यथाख्यातिमेव <sup>४</sup>कल्पयति ;  
अनिर्वचनीयस्य प्रतीतेरवासंभवात् दूरनिरस्तैव अनिर्वचनीयख्यातिः इति । अतः  
अन्यथाख्यातिरेव भ्रान्तिः—इति ।

१. B E: हारः

२. C: तर्हि ज्ञानस्य यथार्थत्वेऽपि तत्स-  
मानम्

३. E: समानम्

४. A E omit न

५. E: दोषः

६. B: विज्ञाने

७. E omits इति

८. B C: श्रुत्वालम्बनत्व

९. E omits आदि

१०. C omits the part within  
brackets

११. B C: तज्ज्ञान

१२. A inserts संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं

१३. C: यथार्थत्वं

१४. C omits वा

१५. C: भ्रान्तिज्ञाने बाधक

१६. E: ज्ञाननियमोप

१७. A: अन्यथा

१८. A: गमयति ‘

तेत्र प्रतिविधीयते । न तावत् भ्रान्तिः अख्यातिरिति<sup>२</sup> युक्ता<sup>३</sup>, संसर्गप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, ज्ञानद्वयकल्पनागौरवाच्च । तथा हि—न तावत् संसर्गज्ञानाभावे सति संसर्गव्यवहारः संभवति ; अप्रतीतेऽर्थे व्यवहारानुपपत्तेः, अतिप्रसङ्गाच्च । अथ सामान्यविशेषयोः प्रतीयमानत्वात् तयोश्च अन्योन्यसम्बन्धापेक्षयोः<sup>४</sup> असंसर्गग्रहेणात् संसर्गव्यवहारोपपत्तिः इति । तर्दप्यसत् ; सामान्यमात्रविषयस्य वा विशेषमात्रविषयस्य वा विज्ञानस्य संसर्गज्ञानत्वाभावात् ; अन्यविषयज्ञानस्य<sup>५</sup> च अन्यव्यवहारहेतुत्वे<sup>६</sup> सति अतिप्रसङ्गात् ; असंसर्गग्रहेणस्य<sup>७</sup> च ज्ञानानुत्पत्तिमात्रत्वात् तस्य<sup>८</sup> च व्यवहारहेतुत्वानुपपत्तेः । अथ सामान्यादिज्ञानमेव असंसर्गग्रहेसहितं व्यवहारहेतुः इति ब्रूयात्, तदपि न साम्प्रतम् ; अप्रतिपन्ने सम्बन्धे तद्व्यवहारासम्भवस्य तदवस्थत्वात्, अन्यत्र संसर्गव्यवहारस्य तज्ज्ञानपूर्वकत्वनियमाच्च । यदि च सर्वत्र अगृहीतासंसर्गस्वरूपज्ञानादेव व्यवहारः कल्प्येत, न तर्हि<sup>९</sup> प्रमाणभ्रान्तिविभागसिद्धिः । तस्मात् न संसर्गज्ञानानभ्युपगमे<sup>१०</sup> संसर्गव्यवहारसंभवः । अपि च संसर्गव्यवहारानुसारेण एकमेव संसर्गज्ञानं परिकल्प्य तेनैव भ्रान्तिबाधैसंभवे सति [अनेकज्ञानकल्पना न युक्ता । ननु

- |   |  |
|---|--|
| १. C: अत्रामिधीयते                        | १२. C: ग्रहण                             |
| २. B C omit इति                           | १३. E omits च                            |
| ३. B omits युक्ता                         | १४. A C: ज्ञानानुपपत्ति ;                |
| ४. B: ज्ञानान्वयकल्पनामावाच ;             | E: यज्ज्ञानानुपपत्ति                     |
| E: कारणद्वय for ज्ञानद्वय                 | १५. A omits च                            |
| ५. C: ज्ञानासंभवे                         | १६. B C: अग्रहण                          |
| ६. C: संसर्गापेक्षयोः                     | १७. E: तावत् for तर्हि                   |
| ७. B C: ग्रहेणात्                         | १८. E: अभ्युपगमे                         |
| ८. C omits अपि                            | १९. C: अतः ;                             |
| ९. C: मात्र ..... र्ज्ञानत्वाभावात्       | E: अथ                                    |
| १०. A: अन्यविज्ञानस्य अन्यव्यवहारानुप-    | २०. C: omits एकम्                        |
| पत्तेः, अहेतुत्वे                         | २१. All except C read बाधासंभवे          |
| ११. B: अन्यविज्ञानस्य अन्यव्यवहारहेतुत्वे | २२. E omits the portion within brackets. |

संसर्गाभावे सति] कथं तज्ज्ञानं परिकल्प्यते<sup>१</sup>, भवत्पक्षे वा कथं संसर्गज्ञानाभावे संसर्गव्यवहारः? भ्रान्तित्वात् अदोष इति चेत्, अन्यत्रै समानश्चर्चः । न च अनिर्वचनीयख्यातिपक्षे<sup>२</sup> संसर्गाभावोऽपि संप्रतिपन्नः । यथाप्रतिभासं इदंरजतयोरपि बाधयोग्यसंसर्गाभ्युपगमात् । अपि च अख्यातिपक्षे कोऽयं इदंरजतयोरसंसर्गो<sup>३</sup> नाम यदग्रहणात् संसर्गव्यवहारः<sup>४</sup> तयोः अभ्युपगम्येत? न तावदभावः, [अनभ्युपगमात् । अथ दृश्ये प्रतियोगिनि तत्स्वरूपमेव, तर्हि गृहीत एव तयोरसंसर्गः 'इदम्, रजतम्' इति तयोः स्वरूपग्रहणात्<sup>५</sup> । अथ शुक्तित्वादेः] कस्यचिदंशस्यै अग्रहणम्, [तर्हि<sup>६</sup> सर्वपदार्थज्ञानानां<sup>७</sup> भ्रान्तिवत्प्रसङ्गः । स्यादेतत्—रजतांशस्य इदमंशस्य वै<sup>८</sup> शुक्तित्वाद्यंशान्तरसंसर्गः तयोरसंसर्गः,<sup>९</sup> तदग्रहणाच्च संसर्गप्रवृत्तिः<sup>१०</sup>—इति ।] तर्हि इहापि द्रव्यत्वाद्यंशान्तरग्रहणात्<sup>११</sup> गृहीत एवासंसर्गः<sup>१२</sup> । न हि सर्वात्मना अर्थस्य केनचिदपि ज्ञानेनै<sup>१३</sup> ग्रहणं संभवति<sup>१४</sup> । यदंशैर्ग्रहणात् भ्रान्तिः निवर्तते तदंशसंसर्गयोः<sup>१५</sup> असंसर्गः इति

- |   |   |
|---|---|
| १. A B D: कल्प्येत  | १२. C: ग्रहणानां for ज्ञानानां; A inserts an अथ here.   |
| २. C E: अन्यत्रापि  |   |
| ३. E: बाधपक्षे  | १३. C: च for वा   |
| ४. A: इदंरजतांशयोः ;<br>C omits इदंरजतयोः ;<br>E: इदंरजताङ्गयोः | १४. A omits तयोरसंसर्गः and reads तदग्रहणाच्च ;<br>C: संसर्ग एव तयोरसंसर्गः ;<br>B: तदनुग्रहणाच्च |
| ५. A erroneously alters असंसर्गो into संसर्गो                   | १५. C: अप्रवृत्तिः  |
| ६. C: व्यवहारः, dropping तयोरभ्युपगम्येत                        | १६. E omits आदि   |
| ७. E omits the portion within brackets                          | १७. C: संसर्गग्रहणात्   |
| ८. A: अदृश्ये   | १८. E: संसर्गः  |
| ९. C: तयोरन्योन्यप्रतियोगिस्वरूपग्रहणात्                        | १९. C: विज्ञानेन  |
| १०. E: अङ्गस्य  | २०. C adds इति  |
| ११. E omits the part within brackets.                           | २१. C: यदग्रहणवशात्   |
|   | २२. A C: संसर्गस्तयोः   |

चेत्, नैतत्सारम् । न ह्यर्थान्तरसंसर्ग एव अर्थान्तरोसंसर्गो भवति । किं तु <sup>१</sup>विरोधिसंसर्गे सति विरोध्यन्तरसंसर्ग[स्य] अभावो भवति । स च अभावानभ्युपगमात् न युष्मत्पक्षे सिध्येत् । दृश्ये प्रतियोगिनि तयोः स्वरूपस्यैव संसर्गाभावव्यवहरास्पदत्वे सति असंसर्ग[ग्रहणस्यैव सिद्धत्वात् न संसर्गव्यवहारसिद्धिरित्युक्तम् ।

अपि च गृह्यमाणादिदमंशात् रजतस्मृतिः स्वार्थं किमिति न विवेचयेत् ? स्मृतित्वानवभासात् इति चेत्, किं तत्स्मृतेः स्वरूपमेव, किं वा अर्थान्तरम् ? आद्ये कल्पे स्मृतेरेव अनवभासात् न रजतमात्रमपि<sup>२</sup> सिध्येत् । उत्तरस्मिन् अर्थान्तरानैवभासेऽपि<sup>३</sup> स्मृतिः किमिति स्वार्थविवेक<sup>४</sup> न कुर्यात् ? एवं ग्रहणेऽपि विकल्प्य दूषयितव्यम् । तस्मात् अख्यातिपक्षे संसर्गज्ञानानभ्युपगमे सति संसर्गव्यवहाराभावात्, अनेकज्ञानकल्पनागौरवात्, इदंरजतयोः असंसर्गग्रहणानिरूपणात् अपरोक्षरजतानुभवविरोधात्, संसर्गज्ञानव्यतिरेकेण संसर्गव्यवहारे सति अन्यत्राप्यनाश्वासप्रसङ्गात्, अप्रतिपन्ने च संसर्गे 'नेदं रजतम्' इति संसर्गनिषेधेनैव बाधानुपपत्तेः, स्मृतिग्रहणयोः अन्योन्यविषयाविवेक<sup>५</sup> कत्वासंभवाच्च अनुपपन्नो<sup>६</sup> निष्प्रमाणकश्चायं अख्यातिपक्षः ।

अन्यथाख्यातिपक्षेऽपि<sup>७</sup> नै किञ्चित् प्रमाणमुत्पश्यामः । नैनु उक्तं पुरोवर्ति वस्तु रजतज्ञानालम्बनम्, तदर्थिनः तत्प्रवृत्तिविषयत्वात्, संप्रतिपन्नरजतवत्, इति ।

१. E: आत्मान्तर
२. A: नह्यर्थान्तरसंसर्गो भवति
३. A: अविरोधि
४. B: संसर्गाभावो ;  
E omits the portion within brackets.
५. C: ...संसर्गग्रहण
६. All except C: इति युक्तं
७. C adds इति
८. C omits कल्पे

९. C: रजमिति
१०. B C: अन्तरस्य अनव
११. C omits अपि
१२. E: वैकल्यं
१३. C: ग्रहण
१४. C: विवेचकत्व
१५. C: अप्रमाणक
१६. E omits न
१७. B: यदुक्तम्
१८. C: रजतज्ञानालम्बनः  
E: रजतालम्बनः

तदयुक्तम्, हेतोः अनैकान्तिकत्वात् । ईह खलु सर्पादिदर्शनात् दण्डादिसाधने प्रवृत्तिः दृश्यते । तथापि न दण्डादिरेव सर्पादिज्ञानालम्बनं भवति । अथ अतदुपायत्वे सति<sup>१</sup> तदर्थिनः तद्व्यवहारहेतुत्वात् इति हेतुविशेषः, तदापि<sup>२</sup> घटादिज्ञानप्रयुक्त-घटाद्यानयनादौ तद्गतगुणादेरप्यानयनादिरस्ति । न चैतावता द्रव्यज्ञानस्य गुणादिः आलम्बनं भवति । एतेन<sup>३</sup> अनैकान्तिको हेतुः । विरुद्धो व्यभिचारी<sup>४</sup> च—विगीर्त<sup>५</sup> रजतज्ञानं रजतालम्बनं भवितुमर्हति<sup>६</sup>; रजताकारज्ञानत्वात्; यत् यदाकारं विज्ञानं तत् तदालम्बनं दृष्टुं<sup>७</sup>, यथा परमार्थरजतज्ञानम्; तर्था<sup>८</sup> चेदं प्रकृतम्; तस्मात् तथा—इति ।

यैदप्युक्तम्—इदं रजतादिप्रवृत्तिः संसर्गविज्ञानपूर्विका, संसर्गप्रवृत्तित्वात्, 'संप्रतिपन्नसंसर्गप्रवृत्तिवत्—इति, तत्र सिद्धसाधनोऽयं<sup>९</sup> हेतुः; यथाप्रतिभासं इदं-रजतयोरपि<sup>१०</sup> अनिर्वचनीयसंसर्गतैर्ज्ञानाभ्युपगमात् । न च भ्रान्तिवाधानुपपत्तिः अन्यथाख्याति<sup>११</sup> कल्पयति, अन्यथाख्यातिपक्षे तयोरसंभवात् । तथा हि—न तावत् भ्रान्तिज्ञानं संभवति, विषयानिरूपणात् । न च निर्विषयं ज्ञानं<sup>१२</sup> निरूपयितुं शक्यम् । ज्ञायते अर्थः अनेन इति ज्ञानम्<sup>१३</sup> । तत्र असति संसर्गे भ्रान्तिज्ञानं किं अवभासयेत् ? अनैवभासकत्वे वा कथं तत् ज्ञानमुच्येत<sup>१४</sup>? तस्मात् इदं रजतयोः संसर्गस्य अत्यन्ता-

- |                                     |  |
|-------------------------------------|--|
| १. B: इहापि खलु                     | १२. C: यच्चोक्तमियं रजतार्थिप्रवृत्तिः |
| २. B C: सतीति हेतुं विशिष्याः       | संसर्गज्ञान                            |
| ३. A D: तथापि                       | १३. C omits सं                         |
| ४. E: प्रयुक्तानयनादौ त ... देरप्या | १४. E omits अयं                        |
| ५. C: गुणाद्यानयनादिरस्ति           | १५. E omits अपि                        |
| ६. B C: अतः                         | १६. C E omit तत्                       |
| ७. A B: विरुद्धाव्यभिचारी           | १७. B: अन्यथाज्ञानं                    |
| ८. C omits विगीतं                   | १८. A D E: निर्विषयज्ञानं              |
| ९. C omits भवितुमर्हति              | १९. C omits अर्थः                      |
| १०. C omits दृष्टं                  | २०. All but C read विज्ञानं            |
| ११. C: तस्मात् रजतालम्बनमिति        | २१. A E: अवभासकत्वे                    |
|                                     | २२. C E: उच्यते.                       |

सत्त्वे तस्य व्यवहारविषयतया प्रतिभासासंभवात्, संसर्गानवगमे<sup>२</sup> सति अख्यातिपक्षे इव संसर्गप्रैवृत्त्यनुपपत्तिः अन्यथाख्यातिपक्षेऽपि तुल्या । निरालम्बनज्ञानाभ्युपगमे च सर्वत्र अनाध्यासप्रसङ्गो दुष्परिहरः । संसर्गस्य च अत्यन्तासत्त्वंकल्पना संसर्गानुभव-  
विरुद्धा । अपि<sup>३</sup> च देशकालव्यवहितरजतादेः इन्द्रियजन्यगेचरत्वकल्पना प्रत्यक्षस्य वर्तमानसम्बन्धाग्रहणनियमविरुद्धा । न च भ्रान्तित्वात् अदोष इति युक्तम् ; भ्रान्तिरेवै<sup>४</sup> अस्मिन् पक्षे अनुपपत्तेः दर्शितत्वात् । न च बाधोऽपि संभवति । तथा हि—भ्रान्तिज्ञानेन समानविषयं भिन्नविषयं वा बाधकज्ञानमभ्युपगम्येत<sup>५</sup> । आद्ये कल्पे, धारावाहिकयोरिव तयोः<sup>६</sup> परस्परविरोधाभावात्, न बाध्यबाधकभावः । उत्तरस्मिन् उभयोरपि घटपटज्ञानयोरिव भिन्नविषयत्वात् नतरां बाध्यबाधकसंभवे<sup>७</sup> । स्यादेतत्—  
भ्रान्तिप्रतिपन्नार्थाभावविषयं उत्तरज्ञानमिति तद्बाधकत्वसिद्धिः<sup>८</sup>—इति । तदप्यपेश-  
लम्, उत्तरज्ञानस्यैव भ्रान्तित्वोपपत्तेः । [पूर्वज्ञानं असंजातविरोधित्वात् स्वार्थप्रतिष्ठम् ;  
उत्तरज्ञानं पुनः स्वोत्पत्त्यैव बाधितविषयं इति तस्यैव भ्रान्तित्वं युक्तम् । अथ उत्तर-  
ज्ञानस्य] व्यवहाराविसंवादात् प्रामाण्यमुच्येत, तथा सति अर्थक्रियाविसंवादात्<sup>९</sup> प्रामा-  
ण्यनिश्चयः इति परतः प्रामाण्यं मीमांसकानां अनिष्टमापद्येत । तार्किकाणामपि<sup>१०</sup> अर्थ-

१. A E: विषयप्रतिभास

२. E: संसर्गज्ञानावगमे

३. C: प्रतीत्यनुप

४. B: असत्यत्व ;

E: अनवभास

५. E omits a considerable portion here and instead introduces an argument from the bhedābhedavāda. This is probably due to scribal error.

६. C omits सम्बन्ध

७. C: भ्रान्तिरेव

८. C: बाधोऽपि

९. C: गम्यते

१०. C omits तयोः

११. C: नितरां बाधासंभवः

१२. A: बाधकतासिद्धिः ; C: बाधकसिद्धिः

१३. C: आद्य for पूर्व ; B omits the part within brackets.

१४. C: अर्थक्रियासंवादात्

१५. B: अदिष्ट ; C: अनिष्टमिद

१६. C omits अपि



क्रियाज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्यनिश्चये सति अनिष्टापत्तिः । अर्थक्रियान्तरसंवादाधीनत्वे<sup>१</sup> तस्याप्येवं तस्याप्येवं इत्यनवस्था । नै च पूर्वत्वं उत्तरत्वं वा ज्ञानस्य प्रामाण्यकारणम्, पूर्वप्रवृत्ते अपि शुक्त्यादिज्ञाने कदाचित् उत्तरभाविरजतादिभ्रमदर्शनात् । तस्याप्युत्तरभावि प्रमाणज्ञानं बाधकं भविष्यति इति चेत्, तर्हि प्रथमतरप्रवृत्तशुक्तिकौज्ञानस्य विभ्रमत्वप्रसङ्गः । उत्तरशुक्तिकाज्ञानाविसंवादात् प्रामाण्यमिति चेत्, तर्हि<sup>२</sup> भ्रान्त्यन्तराविसंवादात्<sup>३</sup> रजतज्ञानस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः । तस्मात् अन्यथाख्यातिपक्षे संसर्गस्य अत्यन्तासत्त्वे सति संसर्गज्ञानतत्प्रवृत्त्योरसंभवात्, निरालंबनज्ञानस्यापरिहार्यत्वात्, अनाश्वासप्रज्ञात्<sup>४</sup>, रजतादेश्च व्यवहितत्वकल्पनायां शुक्तिसंसर्गानुभवविरोधात्, ज्ञानप्राप्तस्य ज्ञानान्तरेण बाधानुपपत्तेः, अप्राप्तनिषेधानुपपत्तेश्च नै<sup>५</sup> भ्रान्तिबाधानुपपत्तिः कटाक्षेणापि अन्यथाख्यातिमीक्षते ; किं तु अनिर्वचनीयख्यातिमेव कल्पयति ।

तथा हि । शुक्तिसंसृष्टतयैव<sup>६</sup> रजतस्य प्रतिभासमानत्वात् न अत्यन्तमसत्त्वम्<sup>७</sup> । नापि तस्य परमार्थसत्यत्वं<sup>८</sup> संभवति, बाध्यमानत्वात् । ततश्च रजतादिप्रतीतिबाधान्यथानुपपत्तिः भ्रान्तेः अनिर्वचनीयख्यातित्वं कल्पयति । शुक्तिरजतसंसर्गस्य अत्यन्तासत्त्वे अप्रतिभासमानत्वे वा संसर्गप्रवृत्त्यभावो<sup>९</sup> दर्शितः । तथा ज्ञानप्राप्तस्य अत्यन्तसुषुप्तस्य वा बाधानुपपत्तिरप्युक्ता । तस्मात् मायैव सदसद्भ्यां अनिर्वचनीया सती रजतादिस्वरूपेण विवर्तमाना भ्रान्तिबाधव्यवहारमुद्ब्रह्मति इति युक्तम् ।

१. A: संवेदा

२. C: अधीनत्वं

३. A omits न

४. A: विभ्रम

५. C: कादिज्ञान

६. A D E: तदपि

७. C: विसंवादात्

८. B: नत्वस्यापरि

९. A D E: प्रसङ्गः

१०. C omits न

११. A: संसर्गतयैव

१२. B: अत्यन्तासत्त्वं

१३. B C: सत्त्वं

१४. C: यथा हि शुक्तिकायां रजत

१५. C: प्रत्ययामावो

यत्पुनरुक्तम्—सद्विलक्षणस्य तुच्छत्वात् तुच्छविलक्षणस्य च सत्त्वात् न उभयस्वभावविलक्षणं<sup>१</sup> किञ्चित् संभवति—इति, तदसत् । अबाध्यत्वात् सतः सत्त्वम्, तुच्छविलक्षणत्वात् वा ? तुच्छस्यापि निरुपायत्वात् असत्त्वम्, सद्विलक्षणत्वात् वा ? इति सन्देहानिवृत्तेः तुच्छविलक्षणं सदेव सद्विलक्षणं तुच्छमेव इत्यनुमातुमशक्यत्वात्, मिथ्यात्वस्य उभयविलक्षणत्वोपपत्तेः भ्रान्तिबाधानुपपत्तिसिद्धत्वाच्च [सदसद्विलक्षणस्य अनिर्वचनीयस्य न] सदसत्त्वप्राप्तिः ।

यदप्युक्तम्—अनिर्वचनीये रजतादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् शब्दानुवेधेन प्रवृत्तिः अनुपपन्ना—इति, तदपि<sup>१</sup> अपर्यालोचितमेव उद्भावितम्, यावता रजतसंस्कारनिमित्ता रजतभ्रान्तिः; स च संस्कारो<sup>११</sup> रजतशब्दोल्लिखितपूर्वानुभवजन्यत्वात् दोषसंप्रयोगाभ्यां सह भ्रान्तिज्ञानमुत्पादयन्<sup>१३</sup> रजतशब्दमनुस्मरयति; ततश्च युगपदेकसंस्कारसमुत्थापितत्वात् रजतशब्दप्रत्यययोः भ्रान्तस्य रजतशब्दानुवेधेन प्रवृत्तिः । अत एव अनिर्वचनीयस्य रजतादिशब्दानर्हस्यापि<sup>१४</sup> तद्वाच्यत्वभ्रमः<sup>१६</sup> इत्यनिर्वचनीये शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावेन<sup>१७</sup> न मनः खेदनीयम्<sup>१८</sup> ।

१. A inserts रजतादिवस्तुविषये

८. A omits न

२. C: सद्विलक्षणस्य तुच्छत्वात् तुच्छ....  
तदसत् ।

९. C: तदप्यचार

E: सविलक्षणत्वान्नोभयस्वभावविलक्षणं  
संभवतीति ;

१०. C: समुत्था

११. A adds अपि

१२. B: ललित

B: तुच्छात् तुच्छविलक्षणस्य च सत्त्वात्

१३. B: उत्पादय ; C: उत्पादयत्

३. All except D omit किञ्चित्

१४. C: मप्यतु

४. A: आत्मनोऽबाध्यत्वात्सतः

१५. E: रजतादिशब्दस्यापि

५. A corrects this into सन्देहा-  
दिति प्रवृत्तेः; C: निवृत्तेः

१६. B: वाच्यभ्रम

६. C adds वा

१७. E: निमित्तान्वेषणे

७. E omits the part within  
brackets

१८. C: नीयः

यदप्युक्तम्—प्रतीतिकारणमपि अनिर्वचनीये न संभवति—इति, तदपि<sup>१</sup> न चतुरश्रम्, तस्य साक्षिचैतन्यमात्रसिद्धत्वात् । न च रजतादेः साक्षिवैयर्थ्येऽपि तज्ज्ञानस्य इन्द्रियान्वयव्यतिरेकविरोधः<sup>२</sup> [अधिष्ठानविषयतया<sup>३</sup> तयोरन्यथासिद्धत्वात् । न चैतावता सत्यमिथ्यावस्तुविषयज्ञानद्वयाभ्युपगमप्रसङ्गः, इदमंशावच्छिन्नसाक्षि-चैतन्यस्यैव अधिष्ठानज्ञानफलभूतस्य स्वमायाविवर्तरजतादिसिद्धत्वात् । अयमत्र अधिष्ठानाध्यस्तांशयोः साक्षिचैतन्यसिद्धयोः विशेषः<sup>४</sup>—] अधिष्ठानस्य सत्यत्वेन व्यवहारा-वस्थायां मायाविवर्तत्वात् अन्तःकरणवृत्तिव्यवधानेन साक्षिसिद्धत्वम् ; अध्यस्तस्य व्यवहारावस्थायामपि मिथ्यात्वेन मायाविवर्तत्वात् अव्यवधानेन साक्षिसिद्धत्वम्—इति । अतः संस्कारदोषसधोचीनसंप्रयोगलक्षणा एका सामग्री संसृष्टार्थविषय एकमेव ज्ञानं<sup>५</sup> एकफलं जनयति इति न<sup>६</sup> अख्यातिप्रसङ्गः ।

यदपीदमवादि—रजतस्य मायाविवर्तत्वे मायायाश्च आत्माश्रयत्वे सति ‘अहं रजतम्’ इति आत्मसामानाधिकरण्येन अवभासो भवेत्, न बहिरर्थसामानाधिकरण्येन—इति, तदपि मन्दचोद्यम् ; आत्मनः सर्वगतत्वेन<sup>७</sup> सर्वार्थसंसर्गात् शुक्त्यवच्छिन्नात्म-चैतन्यस्थाविद्याविवर्तरजतस्य शुक्तिसंसर्गवदवभासोपपत्तेः । अन्तःकरणपरिणामलक्ष-णाधिष्ठानज्ञानफलान्तर्भावाच्च रजतादिसिद्धेः रजतादिज्ञानस्य अन्तःकरणोपाधिकात्मा-श्रयवैदवभासोऽपि न विरुध्यते । न च वाच्यम्—रूप्यादेरनिर्वचनीयत्वे सिद्धे [तद्वैष्टान्तावष्टम्भेन बाह्याध्यात्मिकप्रपञ्चस्य अनिर्वचनीयत्वादन्तःकरणेन<sup>८</sup> बाह्यार्थेन]

१. C omits अपि and reads

नातिचतुरश्रम्

२. E omits the portion within brackets

३. A: धानज्ञानविषयतया

४. B C: अपि विशेषः ; all others  
अविशेषः

५. E: विवर्ति

६. C: अध्यस्तव्यव

७. A: सधोचीने

८. C: ज्ञानफलं

९. C omits नाख्याति

१०. C: सर्वपदार्थ

११. C: चैतन्यस्याविद्या

१२. A C: श्रयत्ववत् ;

E: आश्रयो न विरुध्यते

१३. C omits the part within brackets.

१४. A: नीयत्वेन सिद्धान्तःकरणेन

च आत्मनोऽवच्छेदसिद्धिः, ततश्चात्मगतमायाविवर्तरूप्यतज्ज्ञानादेः<sup>१</sup> अवच्छेदकेनापि संसर्गवदवभासः, तदेतस्मिन्<sup>२</sup> सर्वस्मिन् सति रूप्यादेः अनिर्वचनीयत्वसिद्धिः—इति । सत्यस्यापि घटादेः<sup>३</sup> [आकाशाद्यवच्छेदकत्वदर्शनात्], अवच्छेदकत्वं प्रति अनिर्वचनीयत्वस्य<sup>४</sup> अनवश्यकत्वात् सर्वगतात्मैवादिना आत्मनः सर्वमूर्तद्रव्यसम्बन्धस्य संप्रतिपन्नत्वात् सर्वगं<sup>५</sup> तात्मवादिना आत्मनः सर्वमूर्तद्रव्यसम्बन्धस्य संप्रतिपन्नत्वात्, चिज्जडसम्बन्धस्य अवच्छेद्यावच्छेदकत्वव्यतिरेकानिरूपणात् । न च सैत्संवित्तिविरोधः, रूप्यादेः अनिर्वचनीयस्यापि सदधिष्ठानतादात्म्येन अध्यस्तत्वात् सत्त्वेन प्रतीयुपपत्तेः । नापि र्दसदनिर्वचनीयसंसर्गस्य अनिर्वचनीयत्वे [तत्संसर्गोऽप्यनिर्वचनीयः] तत्संसर्गोऽपि तथैव इति अनवस्था रूप्यादेः मायामयत्वं<sup>१०</sup> उपहन्ति<sup>९</sup>, मायायाः प्रतिभासमात्रशरीरत्वात्, अनवस्थादेरलङ्कारात् । न च अनाश्वासप्रसङ्गः, बाधाबाधाम्यमेव सत्यमिथ्याविभागव्यवहारोपपत्तेः । अन्यथा सर्ववादिनां अनाश्वासोऽपरिहार्यः<sup>१२</sup> प्रसज्येत । बाधकज्ञानमपि<sup>१३</sup> शुक्त्याद्यधिष्ठानतत्त्वं अवभासयत् तद्वृत्ताज्ञानं निवर्त्यदेव उदयमासादयति ; ज्ञानस्य अज्ञाननिवर्तकत्वप्रसिद्धेः । निवर्त्यमानं च अज्ञानं रूप्यतज्ज्ञानादि स्वकार्येण सहैव निवर्त्यते,<sup>१४</sup> कारणाभावे कार्यस्य अनवस्थानात् । एवं च सति कल्पनागौरवं च परिहृतं स्यात् ; अनिर्वचनीयमायामात्रकल्पनयैव भ्रान्तिबाधव्यवहारोपपत्तेः ;<sup>१५</sup> संप्रयोगादिज्ञानकारणस्य

१. B: तदज्ञानादेः ;

E: रूप्याज्ञानादे

२. C: तस्मिन् सति

B: तदेकस्मिन्

३. E omits the bracketed part

४. C: अनवकशात् ;

E: अनावश्यकत्वात्

५. C: गतत्वादिना

५a. C: गतत्वादिना

६. C: रेकेणानिरूप

७. E omits सत्

C. C E: सदनिर्वचनीय

९. E omits the part within brackets

१०. C: मायात्मकत्वं

११. E: आवहन्ति

१२. A: हारः

१३. C: बाधज्ञान

१४. B C: निवर्त्यते

१५. E: संयोग

१६. C: विज्ञान

अधिष्ठानतत्त्वस्य च सर्ववादिसंप्रतिपन्नत्वात् । तस्मात् भ्रान्तिबाधान्यथानुपपत्तिः<sup>२</sup>  
अनिर्वचनीयख्यातिमेव कल्पयति इति युक्तम् ।

सौगतास्तु सङ्गिरन्ते—विमत्यापन्नं रूप्यं विज्ञानात्मकं भवितुमर्हति,  
संप्रयोगव्यतिरेकेणापरोक्षत्वात्, संप्रतिपन्नज्ञानस्वरूपवत्<sup>३</sup> । ततश्च बुद्ध्यकारस्यैव  
रूप्यस्य दोषवशात्<sup>४</sup> बहिर्वदवभासमानस्य बाह्यत्वमेव बाधकज्ञानमपि 'नेदं रजतम्'  
इति बाधते । तस्मात् आत्मख्यातिः भ्रान्तिः—इति ।

तदपि निष्प्रमाणकम्, रूप्यादिगतबहिष्टे हेतोरनैकान्तिकत्वात् । न च  
रूप्यादेः बहिष्टमपि<sup>१०</sup> विज्ञानस्वरूपमेव,<sup>११</sup> अबाध्यत्वप्रसङ्गात् । अतश्च रूप्यादेः  
ज्ञानात्मकत्वे प्रमाणाभावात् बाधकज्ञानमपि न तस्य बाह्यत्वं बाधितुमर्हति ; किं तु  
पूर्वोक्तन्यायेन अनिर्वचनीयमायामेव उपमृद्वाति इति साम्प्रतम् । ननु विवादगोचरा-  
पन्नं रजतं<sup>१३</sup> तुच्छं भवितुमर्हति ; बाध्यमानत्वात् ; यत्तुच्छं न भवति न तत्  
बाध्यमानम्, यथा परपरिकल्पित आत्मा ; तथा रजतादिभ्रमो<sup>१४</sup> निरधिष्ठानो<sup>१५</sup> भवितु-  
मर्हति, विभ्रमत्वात्<sup>१६</sup> केशोण्डुकादिभ्रान्तिवत् इति । अधिष्ठानाध्यस्तयोः उभयोरपि<sup>१७</sup>  
शून्यत्वं माध्यमिका वर्णयन्ति । तदप्यसत्, तुच्छस्य निरुपाख्यत्वे सति रजताद्य-

१. A E omit च
२. B E: बाधानुपपत्तिः
३. B C: सिद्धम्
४. A C E: ज्ञान
५. C omits भवितुमर्हति
६. E: स्वरूपोपपत्तेः
७. C: तदबुद्ध्याकार
८. E: दोषावगमात्
९. E: omits च

१०. A E: ज्ञानस्वरूप  
C: ज्ञानरूप
११. All except C give बाध्यत्व
१२. C: ततश्च
१३. C omits रजतं and reads तुच्छं,  
बाध्यमानत्वात्, यथा परिकल्पित  
आत्मा
१४. A C E: विभ्रमो
१५. C: धानविभ्रमत्वात्
१६. C: केशोन्द्रकादिभ्रमवदिति
१७. B omits उभयोः

नुभवविरोधप्रसङ्गात्, 'बाध्यमात्रत्वे च हेतोः साध्यसमत्वात्' । सन्दिग्धं च प्रयोजकम्<sup>१</sup>, अबाध्यमानत्वात् आत्मनोऽतुच्छत्वं उत सत्त्वात् इति ।

यैत्पुनरुक्तम्—निरधिष्ठानो रजतादिविभ्रमः केशोण्डुकवत्—इति, तत्र केशोण्डुकादेरपि तेजोऽवयवाधिष्ठानत्वात् साध्यविकलो दृष्टान्तः । 'इदं रजतम्' इति अधिष्ठानानुभवविरोधश्च । तस्मात् न शून्यस्यातिरपि भ्रान्तिः । किं तु अनिर्वचनीयमायाविलासः इति सर्वैरेष्टव्यम्<sup>१०</sup> ।

इति तत्त्वशुद्धौ अनिर्वचनीयस्यातिसमर्थनप्रकरणम् ।

- 
- |   |                                   |
|---|-----------------------------------|
| १. B: बाध्यतामात्रत्वे                  | नत्वं अस्य तत्र, केशोन्द्रकादेरपि |
| C: बाध्यतामात्रे च                      | ६. E: अत्र                        |
| २. C: सिद्धसाधनत्वात्                   | ७. C: विरोधाच्च                   |
| ३. C: सन्दिग्धप्रयोजकश्च किमबाध्य       | ८. E: omits किन्तु                |
| ४. E: बाध्यमान                          | ९. E: विलक्षण                     |
| ५. C: यत्तु केशोन्द्रकादिबत् निरधिष्ठा- | १०. B: सर्वैरेव द्रष्टव्यम्       |



॥ अज्ञानस्य भाव रूपत्वप्रतिपादनं चतुर्विंशम् ॥

सत्त्वासत्त्वनिरूपणेन गदितुं शक्यौ न जातु स्वयं

यत्तत्त्वं प्रतिबोध्य संसृति<sup>१</sup>मिमां सत्यामिवोद्भासयेत् ।

यज्ज्ञानादखिला चिदेकै<sup>२</sup>निलया माया निर्वर्तेत तं

विश्वोत्पत्तिविर्प<sup>३</sup>त्तिगुप्तिविभवं वन्दे मुदा शार्ङ्गिणम् ॥

संप्रति विचार्यते ‘ किं ज्ञानाभावमात्रमेव अज्ञानं आहोस्वित् भावरूपम्?’ इति । ज्ञानप्रागभावप्रध्वंसयोः अज्ञानत्वप्रसिद्धेः, तयोरेव ज्ञानप्रतिषेधरूपतया अज्ञान-शब्दवाच्यत्वोपपत्तेः, अभावप्रमाणसिद्धत्वाच्च [तयोः<sup>१०</sup> न तद्व्यतिरिक्तभावरूपाज्ञाने प्रमाणमस्ति ; नापि तत्प्रसिद्धं लोके ।] अतो ज्ञानाभावमीत्रमेव अज्ञानं इति मीमांसकाः तार्किकैश्च मन्यन्ते ।

अत्रेदमाचक्ष्महे । सुप्तोत्थितस्य तावत् अज्ञानपरामर्शान्यथानुपपत्तिः भाव-रूपाज्ञाने प्रमाणम् । तथा हि—सुप्तः पुरुषः समुत्थाय ‘सुप्तमहं अस्वाप्समेतावन्तं

१. E: शक्यं

२. A E: प्रतिबोध्य

३. A E: संसृति

४. A: विज्ञानात् ; E: ज्ञानादखिला

५. C: विवेकजनिता for चिदेकनिलया

६. A: विवर्ति for विपत्ति

७. C omits संप्रति विचार्यते

८. C: मात्ररूपं and E: मेवा ....

मीमांसकाः thus omitting the whole portion

९. C: भावमात्रमिति

१०. A omits the part within brackets

११. C: मान for मात्र

१२. E: नास्तिका for तार्किका

१३. C: तत्र

१४. B E: सुषुप्तो

१५. B C: सुषुप्तः

१६. C: गाढमहं ; E: भा....महं स्वप्न-मेतावन्तं



कालं, न किञ्चिदवेदिषम्' इति सुषुप्तिकालीनमज्ञानं परामृशति । स चायं परामर्शः सुषुप्तिकाले<sup>१</sup> अज्ञानानुभवमन्तरेण अनुपपन्नः, विशिष्टानुभवपूर्वकत्वात् विशिष्टपरामर्शस्य । न च ज्ञानाभावस्य सुषुप्तिकाले<sup>२</sup> अनुभवः संभवति, तदा धर्मिग्रहणप्रतियोगिस्मरणौघसंभवात्, तदपेक्षत्वाच्च अभावानुभवस्य । न च सुषुप्तिकाले धर्मिग्रहणौघादि संभवति [°निःशेषकरणव्यापारोपरमात् ।] निःशेषकरणव्यापारोपरमो हि सुषुप्तिः प्रसिद्धा । तस्मात् अभावज्ञानसामग्र्यसंभवात् सुषुप्तौ न ज्ञानाभावानुभवः संभवति । अतो नित्यात्मचैतन्यप्रकाशेनैव मायादिशब्दवाच्यं ज्ञानविरोधात् ज्ञानपर्युदासेन अज्ञानमिति च उच्यमानं भावरूपमेव सुषुप्तौ<sup>३</sup> अनुभूतमज्ञानं उत्तरकालं परामृश्यैते इति युज्यते ।

स्यादेतत्—नित्यात्मचैतन्येनैव ज्ञानाभावानुभव एव सुषुप्तौ कल्प्यताम् ; किं भावरूपानुभवकल्पनया ?—इति । नैतत्सारम् ; अभावानुभवस्य धर्मिग्रहणप्रतियोगिस्मरणादिसविकल्पकज्ञानापेक्षत्वात्, तस्य च अन्तःकरणकार्यतया अन्तःकरणमन्तरेण

१. E: मर्शति

८. B C E: सकल

२. C: कालीनानुभव

९. C: अभावानुभवति

E: कालज्ञानानुभव

१०. E: विरोधाज्ञान

३. A E: पूर्विक

११. C: वा अज्ञानमिति

४. E: कालानुभवः

१२. C: सुषुप्तानुभूत

५. E has a very corrupt text here: स्मरणानुपपन्नः विशिष्टानुभवपूर्वकत्वात् विशिष्टपरामर्शस्य । न च ज्ञानाभावस्य करणव्यापारोपरमात् सकलकरणव्यापारोपरमो हि सुषुप्तिः प्रसिद्धा etc.,

E: सुषुप्तावनवभूताज्ञानानुभवानुभूत

१३. E: मर्श्यते

१४. C: शिष्यते

१५. E omits ज्ञान

१६. C omits एव

१७. E: सुषुप्ते

६. C: ग्रहणं

१८. E: अनुभवानुभवस्य

७. All ms. except B and C omit this, though it seems necessary in the context.

१९. E: अन्तःकरणमन्तःकरणासंभवात्

असंभवात्, केवलस्वरूपचैतन्यमात्रात् निर्विकल्पकात् असिद्धेः। अज्ञानं पुनः निर्विकल्पकसाक्षिचैतन्येन सुषुप्तिकाले अनुभूतं उत्तरकालं परामृश्यते इति वैषम्यम्। ननु स्वरूपचैतन्यस्य नित्यत्वात्, अज्ञानस्य च आ संसारविमोक्षात् अविनाशाभ्युपगमात्, अज्ञानानुभवजनितसंस्काराभावे कथं उत्थितस्य तद्विषयपरामर्शः स्यात्? उच्यते। अज्ञानस्य नित्यत्वेऽपि जाग्रदाद्यवस्थासु विपरिवर्तमानं तत्तदवस्थाविशेषसंसृष्टमेव अनुभूयते। तथैव हि—जागरितौ वस्थायां ‘अहमज्ञः’ इति स्फुटतरसर्विकल्पकानुभवेन सुखादिवदनुभूयते। स्वप्ने पुनः तद्गतहस्यादिवत् बाधयोग्यतया अनुभूयते। सुषुप्तौ तु सर्वस्यैव सविकल्पकज्ञानस्य उपरमात् केवलसंस्कारानुरञ्जितं अज्ञानं अनुभूयते। अतो जागरितावस्थायां तथाविधावस्थासंसर्गव्यभिचारात् भवत्येव अज्ञानानुभवजनितसंस्कारः। ततश्चोत्थितस्य तत्परामर्शो युज्यत एव।

ननु—उत्थितस्य ‘एतावन्तं कालं न किञ्चिदवेदिषम्’ इत्ययं परामर्शो न भवति; किं तु प्राचीनस्यैव ज्ञानाभावस्यैव अयं प्रबोधकालेऽनुभवः; यथा प्रातःकालीनस्यैव चत्वरदौ गजाभावस्य सायंकाले अनुभवः ‘प्रातः चत्वरदौ गजो नासीत्’ इति; एवं सुषुप्तिकालीनस्यैव ज्ञानाभावस्यैव प्रबोधसमये अनुभवः—इति। तदेतद-

- |                                  |  |
|----------------------------------|--|
| १. E: मात्रं                     | १२. All except C and E read विकल्पक    |
| २. C: दिसिद्धेः<br>E: कारसिद्धेः | १३. E: सुषुप्ते                        |
| ३. C: निर्विकेवल                 | १४. B: सर्वसविकल्पक                    |
| ४. E: मर्श्यते                   | १५. C omits अनु                        |
| ५. E: चैतन्यनित्यत्वात्          | १६. C omits अज्ञान                     |
| ६. E: अज्ञानाभाव                 | १७. E: जनितासंस्कारः                   |
| ७. B omits जनि                   | १८. C omits तत् and reads परो-मर्शोऽपि |
| ८. A E: वर्तमानं                 | १९. B inserts एव                       |
| ९. B omits वि                    | २०. All except C give कालानुभवः        |
| १०. C omits तथा हि               | २१. C: मआवस्यायं प्रबोधकाले            |
| ११. C: जाग्रदव<br>E: जाग्रदाद्यव |  |

युक्तम्, प्रातःकालीनस्य गजाभावस्य तदानीमेव धर्म्यनुभवात् तत्परामर्शेन सायंकाले प्रतियोगिस्मरणेन गजाभावानुभवो युक्तैः । इह पुनः सुषुप्तावस्थायां धर्म्यादिसमस्त-वस्तु[ग्रहणाभावे सति तत्र कुत्र अभावं प्रबोधकाले प्रतिपद्येते ? अतो नायमभावानुभवः । अस्तु तर्हि ज्ञानाभावानुमानम् । तथा हि—सुषुप्तिकाले न किञ्चिन्मया अनुभूतम्, अस्मर्यमाणत्वात्, यद्येन स्मर्यते तत्तन्वानुभूतम्, यथा सप्तमरसः, तथा च सुषुप्तिकालीनवस्तु] न किञ्चिदपि स्मर्यते, तस्मात् तदा न किञ्चिदनुभूतम्—इति । तदप्यपेशलम्, हेतोरनैकान्तिकत्वात् । न ह्यनुभूते वस्तुनि स्मृतिनियमोऽस्ति, वेगेन धावतो मार्गवर्तिपणतृणाद्यनुभवेऽपि पुनः तदनुस्मरणादर्शनात् । अर्थं 'नियमेन अस्मर्यमाणत्वात्' इति हेतुं विशिष्यैः, तदपि निर्विकल्पकविज्ञानानुभूतपदार्थं व्यभिचारः । तस्मात् अस्मरणलिङ्गेन ज्ञानाभावानुमानमयुक्तम् । न च <sup>११</sup>लिङ्गान्तरमुपलभामहे । न चायमुत्थितस्य अज्ञानपरामर्शो विभ्रमः, बाधानुपलम्भात् । तस्मात् उत्थितस्य अज्ञानपरामर्शान्यथानुपपत्त्या भावरूपमेवाज्ञानं [सुषुप्तौ अनुभूतमिति निश्चीयते । अनुमानं च भवति—विवादगोचरापन्नः सुषुप्तौत्थितस्य अज्ञानपरामर्शः भावरूपविषयो भवितुमर्हति, भावप्रमाणगोचरवस्तुविषयत्वात्, घटादिपरामर्शवत्—इति ।

- |  |   |
|--|---|
| १. E: धर्मानुभवं                                 | ११. A D E: विशिष्यात्                                 |
| २. C: युक्तम्                                    | १२. D: तथापि  |
| ३. E omits the part within brackets              | १३. C omits वि  |
| ४. B: तस्य ; C omits तत्र                        | १४. E omits पदार्थं                                   |
| ५. A: प्रतिपाद्यते                               | १५. C: ज्ञानाभावस्य लिङ्गा                            |
| ६. B: यत्र स्मर्यते तत्राह                       | १६. B: रूपमेवानुभूतमिति                               |
| ७. C: भूयते                                      | १७. E omits the portion within brackets.              |
| ८. E: अनुभूतवस्तुनि                              | १८. Some portions of this अनुमाना are missing from B. |
| ९. B C: तदस्मरणदर्शनात्<br>E: पुनः स्मरणदर्शनात् | १९. C omits भवितुमर्हति                               |
| १०. A: अन्यथा                                    |   |

अपि च जागरितावस्थायामपि अज्ञातार्थप्रश्नान्यथानुपपत्त्या भावरूपमज्ञानं गम्यते । तथा हि । कश्चित् स्वयमज्ञातमर्थं तदभिज्ञमन्यं पुरुषं पृच्छति—कीदृशोऽयमर्थः ? मया असौ न ज्ञायते—इति । तत्र यदि ज्ञानाभावमेव अज्ञानं तदा सुषुप्तत्वादर्थस्य तदनुवादेनै प्रश्नोऽनुपपन्नः । न ह्यप्रतिपक्षे अर्थे अनुवादो घटते । अथ सामान्यरूपेण अवगम्यं तमर्थमनूय तद्विशेषप्रश्नः इत्युच्येत, तदेतन्निरूपणीयम् ‘ किं सामान्यविशेषौ भिन्नौ, उत अभिन्नौ, आहोस्वित् भिन्नाभिन्नौ ? ’ इति । आद्ये कैलपे सामान्यस्य अवगतत्वात्, तत्रैव बुभुत्साभावात्, विशेषस्य च अर्थान्तरत्वात्, तस्य च सुषुप्तत्वात्, तदनुवादेनै प्रश्नासंभवात्, लोके प्रश्नप्रतिवचनादिव्यवहारः अस्तं इयात् । अथ विशेषोऽपि सामान्यकारणेन अवगतः इति मते, तदाप्यवगतेः<sup>१०</sup> बुभुत्साभावात्, अनवगतांशस्य सुषुप्तत्वात्, तदनुवादेन प्रश्नानुपपत्तेः, तदवस्थ एव दोषः । अथ सामान्यविशेषावभिन्नौ ; तदा सामान्यावगमेनैव विशेषस्यैवावगतत्वात् न विशेषांशे<sup>११</sup> बुभुत्सा, नापि प्रभावसरः । अथ—सामान्यविशेषयोः भिन्नाभिन्नत्वात् सामान्यावगमेनैव तदभेदात् विशेषोऽप्यवगतः ; तत्रैव विशेषानुवादेन प्रश्नोपपत्तिः ; भिन्नत्वाच्च विशेषस्य तद्विषयबुभुत्सापि संभवति ; अतो नै<sup>१२</sup> काचिदनुपपत्तिः—इति मन्येतै<sup>१३</sup>, तदापि वक्तव्यं

- |  |   |
|--|---|
| १. B omits अपि   | १३. B omits a few lines up to अवगतेः        |
| २. E: यमायासो न  | १४. C: प्रश्नव्यवहारो                       |
| ३. B: अनुवादोऽनुपपन्नः                                 | १५. E: सामान्यकारणावगत                      |
| ४. C: तदनुवादो   | १६. E omits मतम्                            |
| ५. C: मात्रेण for रूपेण                                | १७. C: अवगतैकदेशे                           |
| ६. C: अवगतमर्थमनूय<br>E: गम्यते, तदर्थमनूय             | १८. C adds च, E: गतान्तस्य                  |
| ७. C: विशेषविषयप्रश्नः                                 | १९. E: प्रश्नोपपत्तेः                       |
| ८. E: उच्यते   | २०. C: विशेषांशस्यापि                       |
| ९. A E drop this third vikalpa;<br>C: उत for आहोस्वित् | २१. C adds अपि<br>E: विशेषांशेऽपि प्रभावसरः |
| १०. C: पक्षे   | २२. E omits ततः                             |
| ११. C: तदबुभुत्साया अभावात्                            | २३. E omits न                               |
| १२. C: प्रसृत  | २४. E: मन्यते                               |

‘किं’ भिन्नरूपमेव अभिन्नरूपं आहोस्वित् ततो रूपान्तरम् ?’ इति । यद्यप्यपक्ष-  
कक्षीकारः तदा विशेषस्य अवगतिः अनवगतिर्वी स्यात्, नोभयसिद्धिः, रूपद्वया-  
भावात् । अथ अर्थान्तरम्, तदाप्यनवगतिरेव ; न तत्र बुभुत्सा, नापि प्रश्नावकाशः ।  
अनवगतरूपस्य अवगतरूपादन्यत्वात् तस्य च सुषुप्तत्वात् तदनुवादेन प्रश्नो नैतरां  
उपपद्यते । तस्मात् ज्ञानाभाव एव चेत् अज्ञानं प्रश्नप्रतिवचनादिलौकिकव्यवहारः  
प्रैल्यं गच्छेत् ।

ननु भावरूपमर्थज्ञानं विषयावभासविरोधित्वेनैव<sup>१२</sup> भवद्विः अभ्युपगम्यते ;  
तत्र कथं भवतामप्यज्ञातेऽर्थे<sup>१४</sup> प्रश्नादिव्यवहारः ? उच्यते । अस्मत्पक्षे पदार्थानां<sup>१५</sup>  
द्वैतीयं सिद्धिरस्ति—एका साक्षिसिद्धिः, अपरा प्रमाणसिद्धिः, ईति । तत्र भावरूप-  
मज्ञानं प्रमाणज्ञानविरोधित्वेनाभ्युपगम्यते, न साक्षिचैतन्यविरोधित्वेन । ततः प्रमाण-  
ज्ञानोदयात् प्राक् अज्ञानविशिष्टतया साक्षिसिद्धोऽर्थो ज्ञातः इति व्यवहियते । ततश्च  
अर्थस्य अत्यन्तसुषुप्त्यभावात् अज्ञातत्वाच्च तस्यां अवस्थायां प्रश्नादिव्यवहारोपपत्तिः ।  
स्वतः परतो वा प्रमाणज्ञाने सञ्जाते सति अज्ञाननिवृत्तेः अर्थस्यै ज्ञातत्वादिव्यवहारः  
बुभुत्सानिवृत्तिश्च इति सर्वं<sup>२२</sup> सुव्यवदातम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ अज्ञानस्य भावरूपत्वप्रतिपादनप्रकरणम् ।

- |                                 |                                   |
|---------------------------------|-----------------------------------|
| १. E omits किं                  | १२. C: धित्वे                     |
| २. C: यथायः पक्षः               | १३. A C: गतम् ; E: गतः            |
| ३. E omits अनवगतिः              | १४. All except B give अज्ञातार्थे |
| ४. All except A E read गतिरेव   | १५. B: पदार्थानन्वये              |
| ५. E omits अथ                   | १६. C: द्वयो गतिः                 |
| ६. B: तदाप्यवगतमेव तत् ; न तत्र | E: द्वयी सिद्धिरस्ति, अपरा        |
| C: तदाप्यवगतमवगतमेव ; न तु तत्र | A B D: द्वितीयसिद्धिः             |
| E: तदाप्यवगतमेव ; न बुभुत्सा    | १७. E omits इति                   |
| ७. E: न सुतरां                  | १८. C: साक्षिचैतन्य               |
| ८. B: लौकिको व्यवहारः           | १९. E: ज्ञानत्वाच्च               |
| ९. E: व्यापारः for व्यवहारः     | २०. C omits सति                   |
| १०. C: प्रलीयेत                 | २१. E: अन्धस्य ज्ञानत्वादि        |
| ११. C omits अपि                 | २२. B C: सर्वमवदातम्              |

## ॥ अभावसमर्थनं पञ्चविंशम् ॥

भावाभावौ यो विभागेन शब्दत् मायारूढो भासयन् लोकचक्रम् ।

अन्तर्यामी वर्तयत्यद्वयात्मा तं वन्देऽहं नन्दसूनुं सुरेशम् ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते 'किं भाव एव अभावशब्दव्यवहारभाक्, आहोस्वित् अभावाख्यं तत्त्वान्तरम्?' इति । तत्र सांख्यैः प्राभाकराश्च मन्यन्ते—न ह्यभावाख्यं तत्त्वान्तरमस्ति, प्रमाणाभावात् । “ननु ‘इह भूतले घटो नास्ति’ इत्यत्र आस्तीबालं प्रतीतिरुपजायते । सा तावत् न घटभावंविषयैव, तत्प्रतीतिविरोधात् घटभावावोपलभस्य । नापि भूतलविषया, सघटेऽपि प्रसज्जात् । अथ केवलभूतलविषया, तदापि वक्तव्यम् ‘किमिदं कैवल्यं नाम किं भूतलमेव, उत तत्त्वान्तरम्?’ इति । यदि भूतलमेव, तर्हि सघटेऽपि स्यात् इत्युक्तम् । अथ तत्त्वान्तरम्, अङ्गीकृतं तर्हि भवतैव नास्तीति<sup>१२</sup> प्रत्ययालम्बनं भूतलादिभावैर्वीतिरिक्तं तत्त्वान्तरम्” इति । उच्यते । द्वैथी हि<sup>१६</sup> भूतलावगतिः । घटैः संसृष्टविषया एका, अन्या केवलभूतलविषया । [सीपि

१. C omits इदमिदानीं चिन्त्यते

२. C: भागी

३. E: स्थाख्याः

४. C: नास्तीत्यादावन्तं

E: नास्तात्यास्तीबालं

५. A: घटभाव

६. B C: विरोधित्वात्

७. All except A C give घटभाव

८. E: भूतविषया

९. E: भूतले केवलविषयं

१०. A E: मेवेदं तत्त्वान्तरम्

११. C omits तदा

१२. C omits इति

१३. E: यावलम्बनं

१४. C: भावव्यतिरिक्तं

१५. E: अन्वयी

१६. A E omit हि

१७. B omits घट

१८. E omits the portion within brackets

द्विधा, दृश्ये प्रतियोगिनि केवलभूतलविषया एका, अपरा तु अदृश्ये प्रतियोगिनि इति । या तावत् तत्र दृश्ये प्रतियोगिनि केवलभूतलविषया] सैव अभावव्यवहारहेतुः, नान्या भूतलमात्रविषया । न च दृश्ये प्रतियोगिनि एकाकिभूतलविषयज्ञानव्यतिरेकेण अभावविषया काचित्प्रतीतिरस्ति येन अभावाख्यं प्रमेयान्तरं प्रतिपद्येमहि । अपि च ‘भूतलस्य किमिदं कैवल्यं नाम ?’ इति पर्यनुयोगः परस्यापि समानः । तथा हि । अभाववादिनोऽपि धर्मिज्ञानपूर्वकं अभावज्ञानं ईति सम्मतम् । तत्र न तावत् भूतल-मात्रविषयं<sup>१</sup> धर्मिज्ञानम्, तदापि तस्य घटसंसृष्टभूतलेऽपि प्रसङ्गात् । केवलभूतलविषयं चेत्, किं तत् कैवल्यं नाम ? भूतलमेव उत तत्त्वान्तरम् ? भूतलमेव चेत्, उक्तो दोषः । तत्त्वान्तरं चेत्<sup>२</sup>, तदपि भावरूपं अभावरूपं वा ? भावरूपं चेत्, अस्तु भावान्तरविशिष्टभूतलविषयं धर्मिज्ञानम् ; तदापि तस्य घटसंसृष्टभूतले प्रसङ्गो न परिहृतः । अथ अभीवरूपं, तदापि अभावसामग्रीसंपत्तेः प्रागेव अभावग्रहणं वक्तव्यम् । ततश्च आत्माश्रयत्वप्रसङ्गः अभावग्रहणे सत्येव अभावग्रहणम्, इति । अन्योन्याश्रयत्वं वा अभावग्रहणे सत्येव धर्मिज्ञानम्, धर्मिज्ञाने सत्येव अभावज्ञानम्, इति । स्या-न्मतम् ‘न घटीभावविशिष्टभूतलविषयं धर्मिज्ञानं, अपि तु भूतलस्य यदसाधारण-रूपं तद्विषयमेव’ इति, तर्हि दृश्ये प्रतियोगिनि तथाविधभूतलस्वरूपज्ञानमेव<sup>३</sup> अभाव-व्यवहारहेतुः इति न अस्मत्पक्षेऽपि कश्चित् विरोधः । नापि अभावप्रमाणप्रमेयकल्प-

१. C omits up to या तावत्

२. C: च for तावत्

३. C omits भूतल

४. E: न भूतलमात्रविषयापि

५. C: पद्येत

६. E: इह

७. C: विषयधर्मि

८. B C omit तदापि तस्य

९. E: केवलविषयैव कैवल्यं नाम भूतल  
etc.,

१०. C omits किं तत्

११. C: तथा तत्त्वान्तरं

१२. E: इति चेत्

१३. A D E: तथापि

१४. C: भाव

१५. A D E: तथापि

१६. B: घटभावभाव

१७. B C: स्वरूपं

१८. C omits एव

१९. E: न हि

नावकाशः । अनयैव दिशा कण्टकाद्यभावनिश्रयेनैव पदविन्यासादिव्यवहारोऽपि योज्यः । तस्मात् भाव एव अभावव्यवहारः, न अभावाख्यं तत्त्वान्तरम्—इति ।

अत्राभिधीयते । न खलु अभावाख्यं तत्त्वान्तरमपलपितुं शक्यम्, तच्छब्द-  
प्रत्यययोः निरालम्बनत्वप्रसङ्गात् । न च तच्छब्दप्रत्ययौ न स्तः, ‘इह भूतले घटो  
नास्ति’ इत्यादिशब्दप्रत्यययोः अखिलजनप्रसिद्धत्वात् । ननु तौ<sup>१</sup> दृश्ये प्रतियोगिनि  
भूतलमात्रविषयावेव इत्युक्तम् । तर्हि भावशब्दप्रत्ययावपि घटविषयौ तथैव स्याताम् ।  
अथायमभिप्रायः—घटसंवेदनेनैव घटसद्भावनिश्चयात् तदपलापे<sup>२</sup> तत्संवेदनविरोधो  
भवेत्—इति, तर्हि घटाभावसंवेदनेनापि अभावस्वरूपनिश्चयात् तदपलापे तत्संवि-  
विरोधः समान एव । किं बहुना ? भावसंविच्या चेत् पदार्थसत्तानिश्चयः, तथैव  
अभावसंविच्याैव अभावोऽपि प्रतीयमानो न अपलपितुं शक्यः । तथा चायं प्रयोगः—  
‘इह भूतले घटो नास्ति’ इति व्यवहारः धर्मिभूतलातिरिक्ततद्गतविशेषणज्ञान-  
निबन्धनो भवितुमर्हति, भूतले सविशेषव्यवहारत्वात्, यो<sup>३</sup> भूतले [संविशेषव्यवहारः  
स भूतला]तिरिक्ततद्गतविशेषणज्ञानपूर्वको दृष्टः, यथा ‘इह भूतले घटोऽस्ति’  
इत्यादिव्यवहारः, तथैव चायमुक्तसाधनो ‘घटो नास्ति’ इत्यादिव्यवहारः, तस्मादुक्त-  
साध्यः—इति । न च वाच्यम्—‘घटो नास्ति’ इत्यादिव्यवहारस्य भूतलमात्रविषयत्वै-  
भ्युपगमात् ‘सविशेषव्यवहारत्वात्’ इत्ययं हेतुः अन्यतरासिद्धः—इति । विमर्त्या-

१. B E drop आदि

२. B: प्रसिद्धत्वप्रसङ्गात्  
C: सिद्धत्वात्

३. A D omit तौ

४. E: लापः

५. E: भवति

६. A: किं च यथा भावसंविच्याैव पदार्थ-  
सत्ता

७. C omits धर्मि

८. B: निबन्धन इति साध्यो धर्मः

९. C omits भवितुमर्हति

१०. C omits up to यथेह भूतले

११. E leaves out the part within  
brackets

१२. E: विशेषकं न ज्ञानपूर्वको

१३. E omits इह

१४. A E wrongly read नास्ति

१५. C: तथा चायं तस्मात्तथेति

१६. E: विषयभ्युप

१७. B: सविशेषण

१८. E: विमत्यापञ्चघटाभावव्यवहारभूतल-  
मात्रालंबनो



पक्षो भूतले घटाद्यभावव्यवहारो भूतलमात्रालम्बनो न भवितुमर्हति, भूतले वस्त्वन्तर-प्रतियोगिकव्यवहारत्वात्, घटैभावव्यवहारवत्, इति सविशेषालम्बनत्वानुमानात् ।

यत्पुनरुक्तम्—अभावज्ञानात् प्रागभावधर्मित्वेन यादृशं भावाभावविनिर्मुक्तं भूतलं अभाववादिनोऽभिप्रेतं तादृशभूतले दृश्ये प्रतियोगिनि गृहीते सति अभाव-व्यवहारोऽस्तु—इति, तदेतदयुक्तम् । अस्मत्पक्षे भावाभावविनिर्मुक्तभूतलस्य धर्मित्वेन ग्रहणमुपैकल्पते, न भवतां तथाविधभूतलग्रहणं संभवति । तथा हि—घटस्य प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसादूर्ध्वं च घटाभावव्याप्तत्वात् भूतलस्य न तावत् घटसंसृष्टभूतल-ग्रहणम् ; नाप्यभावविशिष्टस्य भूतलस्य परिच्छेदः, अभीवस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वात् । तदेवं भूतलस्य घटाभावव्याप्ततया न घटसंसर्गः । अभावस्य भूतलगतस्याप्ययोग्य-त्वात्, न भूतलेन तुल्योपलम्बत्वम् । अतः शुद्धस्यैव<sup>१</sup> भूतलस्य ग्रहणमवकल्पते । भवतां पुनः<sup>२</sup> भूतलस्य स्वरूपेण घटसंसर्गविरोधः, सर्वदा भूतले घटाभावप्रसङ्गात् । नाप्यभाव इष्टः । अतः कदाचिदपि भूतलस्य घटसंसर्गविरोधाभावात् घटभूतलयोः तुल्योपलम्ब-योग्यत्वाच्च<sup>३</sup> न पैकाकिभूतलग्रहणमवकल्पते ।

स्यादेतत्—घटप्रध्वंसादूर्ध्वं भूतलस्य कपालमालाव्याप्तत्वात्, तस्याश्च घट-संसर्गविरोधात्, न घटसंसृष्टभूतलग्रहणप्रसङ्गः ; प्रागुत्पत्तेश्च पिण्डादिव्याप्तत्वात्,

- |                      |                           |
|----------------------|---------------------------|
| १. C: न भवति         | ११. B: भावस्य             |
| २. A: घटाभाव         | १२. C omits एव            |
| ३. E: भाव            | १३. C: पुनर्न             |
| ४. C: प्रागेव यादृशं | १४. B omits भूतले         |
| ५. C: तदयुक्तम्      | १५. C drops अतः           |
| ६. E: सम्मितत्वेन    | १६. C drops उपलम्ब        |
| ७. B: अवकल्पते       | १७. E omits च             |
| ८. C omits घटस्य     | १८. B: नैकान्तिक          |
| ९. B omits तावत्     | १९. C: प्रध्वंसानन्तरम् ; |
| १०. C omits भूतलस्य  | E: ध्वंसादूर्ध्वं         |

तस्य च घटसंसर्गविरोधात्, न तत्रापि प्रसङ्गः; यत्र चै सन्नपि घटो देशान्तरं नीयते, तत्रापि देशान्तरसंसर्ग एव अन्यदेशसंसर्गविरोधि इति न कापि घटसंसृष्ट-भूतलग्नग्रहणप्रसङ्गः—इति । तदैपि असमीक्षापूर्वकमेवोत्प्रेक्षितमुत्पश्यामः । यत्र कपालमालासंसर्गः तत्र घटसंसर्गो मा भूत्; अन्यत्र घटसंसर्गः किं न भवेत्? अभावानभ्युपगमे सति किमिति वा न गृह्येत? तथा प्रागुत्पत्तेरपि पिण्डादिव्याप्त-देशादन्यत्र घटसंसर्गसङ्गावः तद्ग्रहणं च दुर्निवारमेव प्रसज्यते । तदेवं एकाकिभूतल-ग्रहणस्य भवतां असंभवात् दृश्ये प्रतियोगिनि केवलभूतलग्नग्रहणे सति अभावव्यवहारः इत्युक्तमुक्तम् । तस्मात् अभावाख्यं तत्त्वान्तरमिति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ अभावसमर्थनप्रकरणम् ।

१. C omits च

२. E omits ग्रहण

३. B: तदप्यसत् ;

C: तदप्यसमीक्षितमेवोत्प्रेक्षितम्

४. A E: गृह्यते

५. C: मृत्पिण्डादि

६. E: घटसङ्गावग्रहणं

७. M: घटसंभवस्तद्ग्रहणं

८. C omits च

९. C omits 'प्रसज्यते

E: प्र....मेकाकि

१०. C: भवतोऽसंभवात्

११. E: दृश्यते

१२. E: इत्युक्तम्

१३. C: तत्त्वान्तरमस्त्येवेति ।



## ॥ भेदनिराकरणं षड्विंशम् ॥

नेहास्ति नानेति निवार्य भेदं सदेकमेवेति यमेकमाह ।

श्रुतिर्निरस्तातिशयावैबोधं नतोऽस्मि तं विष्णुमनन्यभावाः ॥

संप्रति विचार्यते 'किं भेदो नाम वस्तुस्वरूपमेव औहोस्विदर्थान्तरम्?' इति । तत्र सांख्यादयो मन्यन्ते—'द्विविधो भेदः । एकस्तावत् पदार्थानां अन्योन्यं सामानाधिकरण्यातायोग्यतालक्षणः, यथा रजतादेः शुक्तिर्कादिसंसर्गायोग्यतालक्षणः ; स च [पदार्थधर्म एव ;] पदार्थस्वरूपेऽवगतेऽपि तद्वतधर्मविशेषावगमेन विना च नावगम्यते । एकस्तु पदार्थानां असङ्करलक्षणः ; स तु [पदार्थस्वरूपैव ; तदवगतिश्च] पदार्थस्वरूपावगतिरेव । ननु " 'अयं अस्मात् भिन्नः ' 'इति धर्मप्रतियोग्यपेक्षो भेदः ; तदग्रहणं च धर्मिग्रहणाद्यपेक्षम् ; न तु घटादिस्वरूपं प्रतियोग्यार्थपेक्षम्, नापि तदग्रहणम् ; कुतस्तत्र पदार्थस्वरूपमेव भेदः ? कुतो वा अनयोः एकज्ञानवेद्यत्वम् ?'

१. E: श्रुति

२. C: शयात्मबोधं

३. B: नमामि

४. C: भावम्

५. C: उत तत्त्वान्तरं

६. C: सांख्या मन्यन्ते

७. E: विविधो

८. C drops this *dr̥ṣṭānta* and a part of the following up to अवगते तद्वतधर्म

९. A E omit आदि

१०. B omits च

११. E omits the words within brackets.

१२. C: रूपः for लक्षणः

१३. C omits the portion within brackets.

१४. C omits इति

१५. E: अपेक्षेण तु

१६. C omits आदि  
E: पेक्षेणापि

१७. C: तदग्रहणं धर्मिग्रहणाद्यपेक्षम्

१८. B: ततस्तत्र

१९. C: तयोः

इति । उच्यते । न तावत् भेदस्य धर्मप्रतियोग्यपेक्षा, रूपरसादिस्वरूपस्यैव भेदे-  
त्वात्, तस्य च प्रतियोग्याद्यनपेक्षणात् । असङ्करो हि भेदैः । स च रूपस्य रूपा-  
त्मनैव रसादेः सिद्धः । न हि रूपरसयोः स्वरूपव्यतिरेकेण धर्मान्तरापेक्षोऽसङ्करः  
प्रतिभाति ; तयोः स्वरूपस्यैव असङ्करात्मनैर्वै अवभासनात् । या तु तत्र धर्मिप्रति-  
योग्यपेक्षा सा तत्र भेदशब्दप्रयोगनिबन्धना । तथा हि । रूपरसादिशब्दास्तावत्  
रूपरसादौ तत्स्वरूपमात्रनिमित्ताः प्रयुज्यन्ते ; भेदादिशब्दास्तु तत्रैव बुद्धिसन्निधापित-  
पदार्थान्तरोपाधिमपेक्ष्य । यथा वृक्षादिषु वृक्षादिशब्दाः तैस्वरूपमात्रापेक्षया प्रयुज्यन्ते,  
वनादिशब्दास्तु तत्रैव चैकदेशावस्थानाद्युपाध्यपेक्षया । [तत्रैव धर्मिप्रतियोग्यपेक्षायाः]  
भेदशब्दप्रयोगनिबन्धनत्वात्, स्वरूपातिरिक्तभेदे<sup>१४</sup> प्रमाणाभावात्, निर्विकल्पैकविज्ञा-  
नेऽपि रूपरसादिस्वरूपस्यैव असङ्करात्मना अवभासनात्, वस्तुस्वरूपमेव भेदो न  
अर्थान्तरम्—इति ।

तत्रेदमाचक्ष्महे । यदि कश्चित् पदार्थानां धर्मभूतो भेदः प्रतिभासते, प्रति-  
भासताम् ; न तत्प्रतिभासो निराक्रियते, यावत्प्रपञ्चावभासं भेदस्यैवाभीष्टत्वात् । यत्तु

- |  |   |
|--|---|
| १. C: रूपमादि  | ११. C omits तत्   |
| २. E: भेदात्   | १२. B C: तत्रैवैकदेश                                      |
| ३. E: भेदस्वरूपस्य   | १३. E omits the words within brackets.                    |
| ४. C: रसात्सिद्धः  |   |
| ५. E: पेक्षा रूपस्यैव भेदे तत्र शब्दप्रति-<br>योगिनिबन्धना; thus a few<br>phrases are missing;<br>C: धर्मान्तरं पक्षोऽसङ्करः | १४. E: भेदप्रमाण<br>१५. A: निर्विकल्पज्ञाने<br>E: निकल्पक |
| ६. B C drop एव   | १६. C: सङ्करा   |
| ७. C: अवभासात्   | १७. C omits वस्तु   |
| ८. A omits तु  | १८. C: अत्र   |
| ९. C: रसादिस्वरूपनिमित्ताः   | १९. C: भासते  |
| १०. E: प्रतियुज्यते  | २०. C omits अव  |
|  | २१. A D: अपीष्टत्वात्                                     |

घटादिस्वरूपमेव भेदः इति परिकल्पनेम्, तत्र घटोमुपैति, 'प्रतीतिविरोधात्, व्यव-  
हाराभावप्रसङ्गात्, भेदाभावप्रसङ्गाच्च । तथा हि । 'शुक्लो घटः' इतिवत् 'भिन्नो  
घटः' इति घटधर्मत्वेनैव भेदः प्रतिभासते, न तु 'भेदो घटः' इति घटस्वरूपत्वेन ।  
अतो भेदघटयोः धर्मधर्मित्वेन प्रतीतेः आ बालपण्डितं प्रसिद्धत्वात्, प्रसिद्धेः बाधा-  
भावात्, तदपलापे सर्वप्रतीत्यपलापप्रसङ्गाच्च भेदस्य वस्तुस्वरूपकल्पना सकललौ-  
किकप्रतीतिविरुद्धी । किं च भेदो घटादिस्वरूपमेव चेत्, भेदघटादिशब्दानां  
पर्यायत्वप्रसङ्गः । तथा सति 'घटो भिन्नः, पटो भिन्नः' इति भेदशब्दस्य अनेकैः  
घटपटादिशब्दैः सह प्रयोगो न स्यात् । तर्तेश्च शब्दार्थव्यवहारः अस्तमियात् ।  
तत्र यदुक्तम् 'वृक्षवनादिशब्दैर् इव वृक्षेषु स्वरूपपररूपोपाधिनिमित्तौ घटभेदशब्दौ'  
वर्तते' इति, तदसत् । एकदेशार्थस्थानादिधर्मविशिष्टैः किल वृक्षवनादिशब्दाभि-  
धेयाः, स्वरूपेण वृक्षादिशब्दवाच्या इत्यस्त्येव कियानर्थभेदः । ह्रस्वदीर्घादिशब्दाः  
पुनः न्यूनाधिकदेशकालव्याप्तैर्धर्मनिबन्धनाः वृक्षादिषु प्रयुज्यन्ते ; न तत्स्वरूपमात्र-  
निबन्धना एव । तथा पित्रादिशब्दाश्च पुरुषादिषु जननादिसम्बन्धप्रयुक्ताः प्रवर्तन्ते ।  
सर्वथापि तु अपर्यायशब्दानां वाच्यार्थभेदः अपरिहार्य एव । ततश्च भेदघटादि-

- |  |  |
|--|--|
| १. C: कल्पितं                            | १३. C drops आदि  |
| २. C omits घटोमुपैति ;<br>E: घटादिमुपैति | १४. C omits पटो भिन्नः   |
| ३. E drops प्रतीति                       | १५. A: अनेकैकघट  |
| ४. A E omit भेदाभावप्रसङ्गात्            | १६. A omits च  |
| ५. B: इति वा                             | १७. C: शब्दाविव  |
| ६. C omits एव                            | १८. A E: शब्दौ घटस्वरूपे वर्तते  |
| ७. All except C give च for तु            | १९. A E: देशोऽवस्था<br>C: एकदानेकदेशावस्थान  |
| ८. A C E: धर्मधर्मित्वप्रतीतेः           | २०. Here E introduces a portion<br>from the 23rd Chapter:<br>धर्मिकालव्यवहितं up to नापि भेद-<br>स्यालन्तापहवः |
| ९. E adds सर्वत्र                        | २१. B C: व्यापित्व   |
| १०. C: स्वरूपत्व                         |  |
| ११. B C: लोक                             |  |
| १२. E omits प्रतीति°                     |  |

शब्दयोः वाच्यार्थभेदाभावे सति पर्यायत्वात् अनेकैः भिन्नार्थशब्दैः सहप्रयोगानुपपत्तेः शब्दार्थव्यवहारोऽनुपपन्नः स्यात् इति व्यवहारान्यथानुपपत्त्यै घटादिस्वरूपात् अर्थान्तरं भेदः इति निश्चीयते । तथैवाचानुमानम् ' विवादगोचरापन्नो भेदशब्दवाच्यो घटशब्दवाच्यात् अर्थान्तरं भवितुमर्हति, तदपर्यायशब्दवाच्यत्वात्, घटादिशब्दवाच्यवत् ' इति । भेदशब्दो धर्मिघटपर्यायो न भवितुमर्हति, घटादिशब्दसामानाधिकरण्येनापि प्रयुज्यमानत्वात्, शुक्लादिशब्दवत् ।

अपि च भेदस्य घटादिस्वरूपमात्रत्वे घटादेः अविदारणात्मकत्वात् लोके विदारणरूपो भेदो न सिध्येत् । ततश्च अन्योन्यानात्मतालक्षणवस्त्वसङ्करासिद्धेः अद्वैतवाद एव भवतीति सूक्ष्मेक्षिकां कुर्वता समर्थितः स्यात् । घटादेर्वा भेदमात्रत्वे भेदस्य विदारणात्मकत्वात् एको घटो न सिध्येत् । तथा तदंशो वैको घटो<sup>१२</sup> न सिध्यतीति शून्यं जगदभविष्यत् ।

अथ मतम् ' भेदात्मना एकबुद्धिबोध्यत्वात् भेदात्मकत्वेऽपि घटादेः एकत्वमविरुद्धम् ' इति, तर्हि इदं ब्रूहि ' किं समस्तजगदुदरवती एक एव भेदः, किं वा अनेकः ? ' इति । यथायः कल्पः तदा भेदस्य एकत्वात् तौवन्मात्रत्वाच्च सर्वस्य

१. C: शब्दव्यव

८. C: आत्मकत्वलक्षणः;

२. B adds अपि

B: आत्मतालक्षण

३. C: अनुमानं च भेदो घटशब्दवाच्यात् etc.

९. B: वस्त्वन्तरा-

१०. A C omit अपि

४. C omits भवितुमर्हति

११. C: तदंशस्तदंशोऽप्येका

५. C: भेदशब्दो न घटपर्यायः घटादिशब्दसामानाधिकरण्य etc.

१२. A omits घटो

१३. C: सिध्येदिति

६. A: न भवति

१४. A: असिद्ध

७. B: स्वरूपो

१५. C: तन्मात्र •

वस्तुजातस्य पुनरपि<sup>१</sup> अद्वैतवादसमाश्रयणमेव स्यात् । अथ अनेके भेदाः, तैदापि तेषामनेकत्वं एकं चेत्, तैन्मात्रत्वे सर्वभेदानां अद्वैतवादप्रसङ्गः ; अतौवन्मात्रत्वे च भेदभेदिनोर्भेदप्रसङ्गः । ततश्च घटादिभेदोऽपि<sup>२</sup> घटादिस्वरूपादर्थान्तरमेवेत्यापत्तिः । तस्मात् सर्वलोकानुभवविरोधाच्च<sup>३</sup> शब्दार्थव्यवहारानुपपत्तेः अद्वैतवादस्य शून्यवादस्य वा प्रसङ्गार्त्तं घटादिस्वरूपमेव भेदः इतीयं<sup>४</sup> कल्पना न विवेकिजनमनोऽनुकूला ; किं तु घटादिस्वरूपात् अर्थान्तरभूतो धर्मप्रतियोग्यपेक्षश्च भेदः प्रमाणानावसेयोऽपि यावदैकात्म्यबोधं साक्षिवेद्यतया अवभासते इति न स्वरूपभेदकैलपनावकाशः । नापि भेदस्य अर्थान्तापहवः ।

यत्पुनरुक्तम् ‘निर्विकल्पविज्ञानेऽपि भेदोऽवभासते’ इति तत्र वक्तव्यं ‘किमिदं निर्विकल्पकज्ञानं विवक्षितम्?’ इति । यदि तावत् विकल्पः शब्दः, तर्द्दहितं बालमृकादिविज्ञानं निर्विकल्पकमित्युच्येत<sup>५</sup>, तदा तेषां तर्द्दाचकशब्दापरिज्ञानेऽपि ‘अयमस्मात् भिन्नः’ इति धर्मप्रतियोगिविज्ञानसंभवात् तदपेक्षभेदप्रतिभासेऽपि न कश्चित् विरोधः । अथ विकल्पो भेदः, तद्रहितं प्रथमाक्षसन्निपातजं विज्ञानं निर्विकल्पकम्, इत्यभिप्रायः, तदा भेदस्त्फुरणरहिते विज्ञाने भेदोऽवभासते

१. B: पुनरद्वैतवादः समाश्रयणीय एव स्यात्  
२. C: तथापि  
३. C: तावन्मात्रत्वात्  
४. B: अथ तावन्मात्रत्वे  
५. C: अपि for च  
६. C omits अपि  
७. B C omit च  
८. B adds वा  
९. C adds च  
१०. C: इति न घटते ; किं तु

११. C: भेदावकाशः  
१२. C: अत्यन्तमप  
१३. C: ज्ञान for विज्ञान  
१४. C omits विवक्षितमिति  
१५. A E omit the visarga after विकल्प  
१६. E: तत्र हि बाल  
१७. C omits वि  
१८. C: उच्यते  
१९. C omits तत्  
२०. C: भेदरहितविज्ञाने



इति विरुद्धभाषित्वं<sup>१</sup> निर्व्यलीकानां आपद्यते । तस्मात् न वस्तुस्वरूपं भेदः इति<sup>२</sup>  
सूक्तम् । तस्मात् अनिर्वचनीयाविद्यात्मको भेदो यावदैकात्म्यबोधमवभासमानो न  
केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यते इति ।

इति तत्त्वशुद्धौ भेदनिराकरणप्रकरणम् ।



- 
१. A: भाषित्वात्  
E: भाषितत्वात्  
२. C: निर्व्यलीकमापद्यते

३. A: आपद्येत  
४. C E omit सूक्तम् ; C closes the  
chapter with इति

## ॥ असत्कार्यवादनिराकरणं सप्तविंशम् ॥

श्रुतिः सदेवौखिलमग्र आसीदिति स्वयं प्राह जनेश्चै सत्त्वम् ।

कार्यप्रपञ्चस्य यदैतन्मनैव नमोऽस्तु तस्मै हरये परस्मै ॥

संप्रति विचार्यते ' किं प्रागुत्पत्तेः असत् कार्यम्, आहोस्वित् असद्विलक्षणम् ?' इति । तत्र कार्यं प्रागुत्पत्तेः असत् भवितुमर्हति, योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वात्, [आकाशकुसुमवत् । न च कार्यं प्रागुत्पत्तेः अयोग्यमिति शक्यं वक्तुम्, तदापि तस्य सत्त्वात्, कारणाविनाभावाच्च । कारणस्य चोपलभ्यमानत्वात् ] सतः कार्यस्य कारणोपलंभे सति अनुपलंभासंभवात् । ततश्च घटादिकार्यस्य प्रीगुत्पत्तेः सत्त्वे सति स्वकारणेन मृदादिना उपलभ्यमानेन सैहै सदैवोपलब्धिः स्यात् । न चैवमुपलभामहे । तस्मात् असदेव कार्यं प्रागुत्पत्तेः इति निश्चीयते ।

अपि च जन्मनः प्रागपि घटादिकार्यस्य सत्त्वे कुलालादिकारकव्यापारवैयर्थ्यं स्यात् । कार्यस्य सत्त्वाय हि कारकव्यापारः ; तच्चेत् प्रागेव सत्, किंविषयः

- |  |   |
|--|---|
| १. E: सदेवौखिल                         | १०. A: णोपालंभे                         |
| २. B: जनैश्च ;                         | E: कारणोपलभ्यसंभवात् । ततश्च            |
| C: जनश्च                               | ११. B C omit प्रागुत्पत्तेः             |
| ३. E: तदात्मनैव                        | १२. A omits सह                          |
| ४. C: इदं इदानीमालोच्यते               | B: सहसर्वदेव                            |
| ५. A E: सदसद्विलक्षण ;                 | १३. C omits निश्चीयते                   |
| C: असिद्ध                              | १४. C: यदि जन्मनः प्रागपि घटादिकार्यस्य |
| ६. C omits भवितुमर्हति                 | सत्त्वं                                 |
| ७. E drops the portion within brackets | १५. E omits स्यात्                      |
| ८. C: गदितुम्                          | १६. E: सत्त्वाच्च                       |
| ९. C omits च                           | १७. B omits हि                          |

पुनः कारकव्यापारः स्यात् ? अथ सतोऽपि कार्यस्य अभिव्यक्तये कारकव्यापारः, नै सत्त्वाय इति शङ्केथाः, तदपि दुरूपपादम्, अभिव्यञ्जकवैषम्यात् । अभिव्यञ्जको ह्यादित्यादिः स्वविषयरूपादीन् स्वगोचरदेशस्थान् युगपत् अविशेषेण अभिव्यनक्ति । तथा कुलालादिव्यापारोऽपि यदि मृदादिविषयो घटाद्यभिव्यञ्जकः, तदा स्वगोचर-मृदादिगतं समस्तं घटशैरावादिकार्यजातं युगपदेव अभिव्यञ्जयेत् । न हि तथा दृश्यते ।

अपि च प्रागुत्पत्तेरपि कार्यस्यै सत्त्वे निश्चिते सति कारकव्यापारोऽभिव्यञ्जकः अभिगम्येतापि ; अनिश्चिते तु सत्त्वे, यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि कार्यस्य सत्त्वं दृश्यते, तस्य तदेव सत्त्वैर्निमित्तमिति राजमार्गः ।

अपि च प्रागुत्पत्तेः कार्याभिव्यक्तिरपि सती किं वा असतो इति विकल्पनी-यम् । 'यदि सती तदा कार्याभिव्यक्तये'<sup>१\*</sup> कारकव्यापारो न स्यात् । अर्थ असती, तर्हि यथै तस्याः प्रागुत्पत्तेः अविद्यमानाया एव जन्मना सत्त्वमिष्यते, तथा कार्य-स्यापि<sup>११</sup> भवितुमर्हति । तदैयं प्रयोगः 'विमतिपदं कार्यं प्रागुत्पत्तेः असत् भवितु-

- |   |   |
|---|---|
| १. A E omit न   | ११. E: कार्यत्व                             |
| २. C omits शङ्केथाः   | १२. B: सत्त्वराजमार्गः                      |
| ३. C: न for दुरूपपादम्  | १३. B: किं वा न सतीति ;<br>C: किं सती etc., |
| ४. E: स्वविषयान् रूपादीन्   | १४. C: प्रथमे for यदि सती                   |
| ५. C: व्यञ्जकः स्यात्तदा  | १५. All except C insert a च                 |
| ६. C omits समस्तं   | १६. C: द्वितीये तु यथा etc.                 |
| ७. E: घटघटिकादि   | १७. E: यथामतं स्याः                         |
| ८. A E: युगपदभिव्यञ्जकम्  | १८. C: सत्त्वमिति कल्प्यते                  |
| ९. C: न च तथा   | १९. C: कार्यस्यापीष्यताम्                   |
| १०. C: अपि च निश्चिते प्राक्सत्त्वे कारक-<br>व्यापारोऽभिव्यञ्जकः कल्प्येत, अनिश्चिते<br>त सत्त्वे | २०. C omits this anumāna.                   |

महति, कुलालादिकारकव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्, संप्रतिपन्नकार्याभिव्यक्तिवत्' इति । तस्मात् प्रागुत्पत्तेः असत् कार्यं इति तार्किका मीमांसकाश्च मन्यन्ते ।

तदेतत् प्रतिविधीयते । न तावत् प्रागुत्पत्तेः अत्यन्तमसत् कार्यम्, अनुत्पत्तिप्रसङ्गात्, आकाशकुसुमवदेव । ननु आकाशकुसुमस्य कारणाभावात् अनुत्पत्तिः, न पुनरसत्त्वादेव ; घटादेः पुनरसतोऽपि कारणभावात् उत्पत्तिः ; इति वैषम्यम् । तदेतदसांप्रतम्, असतो घटादेः कारणेन सम्बन्धानुपपत्तेः असम्बद्धस्य च कारणानुपयोगात् । अर्थं कारणव्यापारादेव तेन असम्बद्धमपि किञ्चिदसदुत्पद्यते, अविशेषात् तर्हि तत् एव सर्वमुत्पद्यताम् ।

स्यादेतत् 'असतोऽपि योग्यस्यैव कारणव्यापारात् उत्पत्तिः न सर्वस्य' इति । का तर्हि कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः योग्यता नास्ति ? किं निरुपाख्यतामात्रमेव, किं वा तद्विलक्षणत्वम्, अथ वा निरुपाख्यस्यैव कश्चन धर्मः ? यद्यौद्यः कल्पः, तर्हि सर्वमसत् योग्यमेव इति सर्वमुत्पद्येत । अथ योग्यत्वं अत्यन्तासतो वैलक्षण्यम्, तदैपि सत्त्वं अनिर्वचनीयत्वं वा ? उभयथापि असत्कार्यवादभङ्गप्रसङ्गः । अथ असत् एव कश्चित् धर्मो योग्यत्वमिष्येत\*, सोऽपि निरुपाख्यः तद्विलक्षणो वा ? निरुपाख्यत्वे सति असदन्तरादविशेषः<sup>१६</sup>; तद्विलक्षणश्चेत्, तस्यापि कार्यत्वे सति प्रागुत्पत्तेः सतः अनिर्वच-

१. C: तत्र ब्रूमः

२. E: त्वत्तेः सत् कार्यं, thus dropping a few letters.

३. C: न त्वसत्त्वात्

४. C: कारणसंभवात् उत्पत्तिरविरुद्धा, मैवं  
E: कारणाभावात्

५. B: तदेतदसत्

६. E: घटादकारणेन

७. All except C give बन्ध

८. E omits थ

९. A E omit नाम

१०. C: आद्ये

११. B: उत्पद्यते

१२. E: विवक्षणम्

१३. C omits अपि

१४. E omits भङ्ग

१५. E: इष्यते

१६. A: शेषात्

नीयस्य वा [कार्यस्वरूपस्य इष्टत्वात् असत्कार्यवादभङ्गः । तस्मात् अतिप्रसङ्गपरिहाराय कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरपि असद्विलक्षणत्वं आश्रयणीयम् ।

ननु] कार्यस्य असद्विलक्षणत्वेऽपि कुलालादिव्यापारेण सर्वं असद्विलक्षणं किमिति नोत्पद्येत ? तस्य कारणविशेषेण सम्बन्धोपपत्तेः योग्यतोपपत्तेश्च इति ब्रूमः । न च निरुपाख्यस्य इव असद्विलक्षणस्य कारणसम्बन्धानुपपत्तिः, स्वरूपसंज्ञावात् । ततश्च कारणविशेषसम्बद्धस्यैव असद्विलक्षणकार्यस्य देशकालादृष्टनिमित्तपरिपाकयोग्यस्य कारकव्यापारविशेषात् उत्पत्तिरुपपद्यते । अतिप्रसङ्गानुमानेन वा कार्यस्य असत्त्वे सति उत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या वा प्रागुत्पत्तेरपि असद्विलक्षणत्वं तावदार्थितम् ।

यत्पुनरुक्तम् ‘कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः योग्यत्वे सति अनुपलम्भात् असत्त्वम्’ इति, कैतैद्विधासम् ? योग्यस्य अनुपलम्भे सत्यसत्यत्वमिति व्याप्तं गगनकुसुमादौ, इति चेत्, न ; अनैकान्तिकत्वात् । तथा हि । बहुलान्वकार—<sup>१०</sup>देशोपविष्टघटादेः अनुपलभ्यमानस्यापि संप्रतिपन्नमेव सत्त्वम् । अथ तस्य आलोकानाकलितत्वात् अयोग्यत्वमुच्यते, तर्हि कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः कारकव्यापारानाकलितत्वात् अयोग्यत्वं समानम् ।

१. E omits the portion within  
brackets.

२. C omits स्वरूप

३. A omits अपि

४. B omits किं

५. C: कारणसम्बन्धोप

E omits कारण

६. A omits योग्यतोपपत्तेः

७. E: ननु for न च

८. C: संभवात्

९. A omits विशेष

१०. A B: सम्बन्ध

११. E: योग्यकारक

१२. C: कारण

१३. C E: अतः प्रसङ्गा

१४. B: अवगतं

C: ता ... सं योग्यस्यानुप

१५. E: द्वैतव्याप्तं

१६. C: अनुपलभ्ये सत्यसत्त्वं व्याप्तम् ;

A: अनुपलम्भसत्त्वसत्त्वमतिव्याप्तम्

१७. All except C omit देश

१८. C: उच्येत

१९. C: कार्यप्रागुत्पत्तेः

अथ मतम्—आलोकसहकृतमेव चक्षुः घटादिग्रहणकारणं प्रसिद्धम् ; अतस्तदभावे सति कारणवैकल्यादेव अन्धकारस्थघटादेः अग्रहणं युज्यते, न ब्राह्म्यासत्त्वनिमित्तम् ; न चैवं कुलालादिव्यापारस्य चक्षुरादिसहकारित्वमस्ति ; यदि स्यात्, उत्तरकालमपि तेन विना घटादेः उपलब्धिर्न स्यात् ; अतः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः, पुष्कलकारणे सति अग्रहणं ब्राह्म्याभावनिमित्तमेव—इति । नैतत्सारम् । यथा आलोकद्रव्यसंसृष्टस्यैव घटादेः चक्षुर्ग्राह्यत्वदर्शनात् आलोकसंसर्गासंसर्गौ घटस्यैव योग्यत्वायोग्यत्वे कल्प्येते, तथा विशिष्टावयवविन्यासोपेतकारणद्रव्यसंसृष्टस्यैव घटादिकार्यस्यैव प्रत्यक्षादिविषयत्वदर्शनात् तथाविधकारणद्रव्यसंसर्गासंसर्गौ कार्यस्य योग्यत्वायोग्यत्वे भवतः । ततश्च कार्यं प्रागुत्पत्तेः असद्विलक्षणमपि आलोकसंसृष्ट इव घटः तथाविधकारणद्रव्यासंसृष्टं सत् प्रत्यक्षादेः अयोग्यमिति तदग्रहणं न ब्राह्म्याभावनिमित्तं शक्यं वक्तुम् । घटादिकार्यस्यैव अकार्यत्वे विशिष्टावयवविन्यासोपेतस्वकारणसंसर्गादेव प्रत्यक्षादिविषयत्वं इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ; अत एव असद्विलक्षणस्यापि कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः अयोग्यत्वात्, ‘योग्यत्वे सति अनुपलम्भात्’ इत्यसिद्धो हेतुः ।

यत्तुक्तम् ‘कारकव्यापारस्य अभिव्यञ्जकवैषम्यात् कार्यस्यैव सत्त्वनिमित्तमेवासौ’ इति, तदेतच्चोद्यं मीमांसकानां न शोभा<sup>१०</sup> विभर्ति ; शब्दाभिव्यञ्जकप्रयत्नादेः प्रदीर्घादि-

१. E: अतदभावे

२. C: स्थघ ... रग्रहमुपपद्यते

३. C: ब्राह्म्यसत्त्व

४. C: अनुपलब्धिः स्यात्

५. C omits द्रव्य

६. C: कार्यस्य

७. C: कार्यद्रव्यस्य

८. C omits कारण

९. A E: योग्यायोग्यत्वे

१०. C: कारणस्यापि कार्यत्वे

११. C: योग्यत्वे सत्यनुपलम्बमानत्वात् इत्यसिद्धो हेतुः ;

A: उपलम्बयोग्यत्वायोग्यत्वे

१२. C: यदुक्तं

१३. B: कार्यस्यासत्त्वनिमित्त

१४. C: शोभते

१५. C: कस्य प्रयत्नादेः

१६. A E: प्रतिवादि

वैषम्ये<sup>१</sup> सति अभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् । नापि तार्किकसमैयावष्टंभेन चोद्यैमुपपद्यते, प्रतिकार्यं उत्पत्तिकारकादिभेदात् । अतः कारकस्य अभिव्यञ्जकत्वेऽपि नै युगपत् सकलकार्यव्यञ्जकत्वम् ।

यदपीदमुक्तम् ‘प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यै सत्त्वे निश्चिते कारकव्यापारस्य अभिव्यञ्जकत्वलाभः, कार्यस्यै प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमेव अनिश्चितम्’ इति, तदप्यचारुं विरचितम्, कार्यस्य अनुमानेन सत्त्वनिश्चयात् । तथा हि । विवादगोचरापन्ना जनिः सकर्तृका भवितुमर्हति, क्रियात्वात्, गमनादिक्रियैवत्, इति । तथा विवैदगोचरापन्नः कर्ता स्वकर्तृकक्रियायाः प्रागेव लब्धात्मकः, कर्तृत्वात्, गमनादिकर्तृवत् इति<sup>२</sup> । तदेवं उत्पद्यमानस्य प्रागुत्पत्तेः असद्विलक्षणत्वमवगतम् । तैर्तैश्च कारकव्यापारस्य अभिव्यञ्जकत्वमनुमिमीमहे । [तथै हि—विवादाध्यासितः] कुलालादिकारकव्यापारः स्वसिद्धेः प्रागेव विद्यमानस्य अभिव्यञ्जको भवितुमर्हति, कारकव्यापारत्वात्, कूपाकाशाद्यभिव्यक्तिकारकव्यापारवत्—इति ।

यच्चेदमुक्तम् ‘कार्यस्यै अभिव्यक्तिः प्रागुत्पत्तेः सतीति<sup>३</sup> चेत्, कारकव्यापारानर्थक्यप्रसङ्गः ; असतीति<sup>४</sup> चेत्, असत्कार्यवादप्रसङ्गः ; अभिव्यक्तेरपि अभि-

- |                                 |   |
|---------------------------------|---|
| १. C: विलक्षण्ये सत्यपि अभि     | १३. C omits विवादगोचरापन्नः             |
| २. C: मत for समय                | १४. C: कर्तृकत्वात्                     |
| ३. C omits चोषं                 | १५. C omits इति                         |
| ४. C: कारकव्यापारस्य            | १६. C omits च                           |
| ५. E: त्वेऽपि सकलकार्यव्यासङ्गः | १७. C omits the words bracketed.        |
| ६. C: कार्यप्रसङ्गः             | १८. C drops भवितुमर्हति                 |
| ७. E: कार्यत्व                  | १९. C: अनभिव्यक्तविषयत्वे सति कारक etc. |
| ८. C: कार्यस्य तु               | २०. C: कार्याभिव्यक्तिः                 |
| ९. C: तदप्यपेक्षलम्             | २१. C omits इति                         |
| १०. E: तत्त्व                   | २२. C E omit इति                        |
| ११. C omits भवितुमर्हति         |   |
| १२. C: गमनादिवत्                |   |

व्यक्त्यन्तराभ्युपगमे<sup>१</sup> अनवस्था<sup>२</sup> इति, नैष दोषः; कार्यस्य सत्त्वाभ्युपगमात्<sup>३</sup>, अभिव्यक्तेरेव असत्त्वात् । न च वाच्यम् 'अभिव्यक्तेरपि कार्यत्वात् असत्कार्यवाद-प्रसङ्गो दुर्वारः' इति; अभिव्यक्तेः अकार्यत्वात् । कार्याभिव्यक्तिर्हि सा । अपि च परेषामप्ययं पर्यनुयोगः समानः । तथा हि । जनेः कार्यत्वे जन्यन्तरापेक्षत्वात् अनवस्था; अकार्यत्वे सति कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गः, इति । अथ 'जनिः स्वयं कार्यं न भवति; किं तु कार्यजनिरेव<sup>४</sup>; सा चैव स्वर्परनिर्वाहिका; अतो नानवस्था, नापि नित्यत्वप्रसङ्गः' इति, तदेतत्सर्वमभिव्यक्तावपि समानम् । तैतः प्रागुत्पत्तेः सदेव<sup>५</sup> कार्यं इति सांख्याः स्वयूय्याश्च केचित् ।

तदपि दुर्निरूपम्, सत आत्मनो जन्मादर्शनात् । तथा हि । विर्मतिपदं कार्यं प्रागुत्पत्तेः परमार्थतः सत् न भवितुमर्हति, अनुत्पत्तिप्रसङ्गात्, आत्मवत्, इति ।

स्यादेतत् 'कार्यस्य अभिव्यक्तिरेव अस्माभिः<sup>६</sup> भिरिष्यते, न उत्पत्तिः' इति । तर्हि इदं वक्तव्यम् 'सा अभिव्यक्तिः कार्यमेव उत वस्त्वन्तरम्' इति । यदि कार्यमेव, तर्हि तस्याः प्रागुत्पत्तेः असत्त्वे सति असत्कार्यवादप्रसङ्गः; सत्त्वे तस्याप्यभिव्यक्तिः तस्याप्यन्या इत्यनवस्था कारकव्यापारानर्थक्यं<sup>७</sup> च प्रसज्येत । वस्त्वन्तरं तच्चेत्<sup>८</sup>, तयोः सम्बन्धः अस्ति वा न वा? नास्ति चेत्, न तस्य अभिव्यक्तिः ।

१. C adds तु

२. E: कार्यत्वासत्त्वावगमात् etc.

A: कार्यस्यैव अनभ्युपगमात्;

B: कार्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात्

३. C: अपेक्षया

४. E adds सा and reads सा च again.

५. C omits च

६. E omits the part within brackets.

७. C: अतः

८. C: विमतं

९. C: परमार्थसत्

१०. C omits अस्माभिः

११. C omits अपि

१२. All except C give वा

१३. C: आपद्येत

१४. C omits तत्



अस्ति चेत्, असौ प्रागुत्पत्तेरपि सन् न वा ? संश्वेत्, कारकव्यापारानर्थक्यादि-  
दोषप्रसङ्गः ; असंश्वेत्, असत्कार्यवाददोषप्रसङ्गः । तस्मात् कार्यं प्रागुत्पत्तेः न सत्,  
नाप्यसत् । अतोऽनिर्वचनीयमायामयं कार्यम् । न हि मायायामपि सदसतोरिव  
तर्कशलाकानिवेशः, असंभाव्यमानावभासरूपत्वात् तस्याः । श्रुतिश्च सदसद्विलक्षणमेव  
कार्यं दर्शयति “नासदासीत् नो सदासीत्” इति । स्मृतिरपि—

“आसीदिदं तमोभूतं अप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥” इति ।

कार्यस्यै प्रागुत्पत्तेः या गतिरुपन्यस्ता सैव तस्य प्रध्वंसादूर्ध्वमपि द्रष्टव्या ।

तस्मात् सकलमिदं घटशकटादिकं जगत् सदसद्विलक्षणानिर्वचनीयम्,  
कार्यत्वात्, इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ असत्कार्यवादनिराकरणप्रकरणम् ।



१. C omits दोष

२. RV: X—129.

३. C: कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः मायामयत्व-

मेवाह । सैव गतिः etc.

४. C: घटशकटादिकार्यं सदस etc.

५. C: सत्कार्यनिरूपणम्

## ॥ क्षणभङ्गवादनिराकरणं अष्टाविंशम् ॥

स्थिरपूर्णबोधवपुषा पुरुषैः स्थिरमेव दृश्यमपि पश्यति यः ।

सकलं सदैव भुवनं यमयन् तमहं नमामि शिरसा नृहरिम् ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते 'किं घटादिभावाः क्षणभङ्गिनः किं वा स्थायिनः ?' इति । तत्र हि<sup>१</sup> सौगता मन्यन्ते—घटादिभावानां प्रत्यक्षेणैव क्षणिकत्वमीक्षामहे । तथा हि । प्रत्यक्षं तावत् वर्तमानवस्तुग्राहि । तच्च घटादिवस्तु वर्तमानतया परिच्छिन्देत तस्य अवर्तमानकालसम्बन्धं व्यैवच्छिनत्ति । यथा नीलगुणविशिष्टवस्तु परिच्छिन्देत तदीं तस्यानीलसम्बन्धमपि सैव व्यैवच्छिनत्ति । अपि च अनुमानेनापि घटादिभावानां क्षणभङ्गुरत्वमध्यवस्यामः । तथा हि । विवादास्पदीभूताः भावाः क्षणभङ्गिनो भवितुमर्हन्ति ; सत्त्वात् ; यदक्षणिकं<sup>२</sup> तत्सत्, यथा गगनकुसुमादि ; सन्तश्चेमे भावाः ; तस्मात् क्षणिकाः इति । अपि च स्थायिवादिनोऽपि यो घटस्य विनाशक्षणः प्रसिद्धः तदनन्तरपूर्वघटसत्ताक्षणस्य स्वानन्तरोत्तरक्षणे घटविनाशेन व्याप्तिः संप्रतिपन्ना । तथा च सति सर्वस्य क्षणिकत्वं अनुमातुं शक्नुमः । तथा च<sup>३</sup> विवादगोचरापन्नैघट-

१. C: पुरुषं

२. B: विचार्यते ; C: संप्रति विचार्यते

३. C: क्षणिकाः

४. B C E omit हि

५. C: घटादीनां

६. C: प्रत्यक्षमेव

७. C omits ईक्षामहे and तथा हि;  
A gives an alternative reading : क्षणभङ्गुरत्वमध्यवस्यामः

८. B omits वस्तु

९. B omits तच्च

१०. C: घटादिकं

११. A corrects into परिच्छिन्नं

१२. B: परिच्छिनत्ति

१३. A: च्छिन्नस्तदा

१४. C omits तदा

१५. B omits स

१६. A C D: परिच्छिनत्ति

१७. All except E omit न

१८. B: तत्कुसुमादि

१९. B: विनाशक्षणः

२०. E omits च

२१. B: पन्नाः

सत्ताक्षैणाः स्वानन्तरोत्तरक्षणगतघटविनाशव्याप्ताः, घटसत्ताक्षैणत्वात्, अन्यक्षणवत् । तथा च घटादिभावाः क्षणिकाः, प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, ज्वालादिवत् ; स्थायिबुद्धि-वेद्यत्वाच्च क्षणिकाः, ज्वालादिवदेव । अपि<sup>१</sup> च विवादाध्यसिता घटादिभावाः क्षण-भङ्गिनो भवितुमर्हन्ति; अर्थक्रियाकारित्वात्; यदक्षणिकं न तदर्थक्रियाकारि यथा गगनकुँसुमादि; न तथेमे भावाः नार्थक्रियाकारिणः; तस्मात् क्षणिकाः—इति ।

तदेतत् निराकुर्महे । न तावत् क्षणिकत्वं प्रत्यक्षेणक्षितुं शक्यम्, प्रत्यक्षस्य वस्तुस्वरूपविधायित्वात् अतीतकालादिव्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । न हि प्रत्यक्षस्य एकेन व्यापारेण वस्तुस्वरूपविधायित्वं अन्य[व्यवच्छेदकत्वं च संभवति, विधि]व्यव-च्छेदयोः भिन्नव्यापारार्त्तकत्वात् । नाप्येकस्य प्रत्यक्षविज्ञानस्य युगपत् क्रमेण वा अनेकव्यापारसंभवः, जन्ममात्रव्यापारत्वात् अस्थिरत्वाच्च विज्ञानस्य । नापि वर्तमान-कालपरिच्छेदानन्तरीयकोऽतीतादिकालसम्बन्धव्यवच्छेदः इति युक्तम्, प्रत्यक्षविज्ञाने अतीतादिकालस्यै च अनवभानात् । न च अप्रतिभासमानस्य विधिः निषेधो वा संभवति । अथ स्मृतिविज्ञानेन बुद्धयारूढस्य अतीतादिकालस्य व्यवच्छेदः कल्प्येत, तर्हि तद्वदेव घटादेः अतीतादिकालसम्बन्धस्य अबाधितस्मृतिगोचरत्वात् नासौ व्यव-च्छेत्तुं शक्यः । अपि च प्रत्यक्षं वर्तमानकालसम्बन्धसमये कालान्तरसम्बन्धं व्यव-च्छिन्नन्ति उत सर्वदैव ? वर्तमानसम्बन्धसमये चेत्, अस्तु । नैतावता क्षणिकत्व-सिद्धिः; घटादेः कालान्तरसम्बन्धस्य स्वरूपेणानिराकरणात् । न च सर्वदैव, व्या-

१. B: लक्षणाः

२. B: लक्षणत्वात्

३. E: अविवादा

४. B: तत्कुसु

५. A: अनर्थ

६. B: कालत्वादि

७. E omits त्व

८. E omits the portion within brackets.

९. B: व्यापारकार्यत्वात्

१०. C: व्यापाराच्च विज्ञानस्य

११. B: कालसम्बन्धस्यानवभासनात्

१२. A: विज्ञानो

पत्यभावात् । न हि नीलादिवस्तुपरिच्छेदकं प्रत्यक्षं तस्य सर्वदैव अनीलादिसम्बन्धं व्यवच्छिनत्ति । तस्मात् असदेतत् 'प्रत्यक्षेण क्षणिकत्वमीक्षामहे' इति ।

यत्पुनरुक्तम् 'घटादिभावाः क्षणिकाः सत्त्वात्' इति, तदप्यसत् । सतोऽपि<sup>१</sup> हि चैत्रादेः स्थायित्वं प्रत्यभिज्ञायते । ननु न प्रत्यभिज्ञा प्रमाणम् ; प्रत्यक्षादावनन्तर्भावात् । तथा हि । न तावत् प्रत्यक्षे अन्तर्भावः, संस्कारजन्यत्वात्, परोक्षविषयत्वाच्च, स्मृत्यादिवत् । बाप्यनुमाने, व्याप्तिजन्यत्वाभावात् । अतो रजतादिज्ञानवत् अप्रमाणं प्रत्यभिज्ञा<sup>२</sup> । नेति ब्रूमः, प्रत्यक्षे अन्तर्भावसंभवात् । तथा हि । प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञानम्, संप्रयोगजन्यत्वात्, अपरोक्षविषयत्वाच्च । ननु संस्कारजन्यत्वात् परोक्षविषयत्वाच्च अप्रत्यक्षत्वमुक्तम् । बाढमुक्तम्<sup>३</sup>; तथापि प्रत्यक्षपक्षपात एव प्रत्यभिज्ञाया युक्तः, विशेषणविशेष्ययोः उभयोरपि प्रत्यक्षत्वात् ; परोक्षकालादि-विशेषणमात्रस्यैव अप्रत्यक्षत्वात् ब्राह्मणग्रामादिवत् । तदेवं प्रत्यक्षबाधितपक्षत्वाच्च कालात्ययापदिष्टो हेतुः ।

यत्तुक्तम् 'घटान्त्यैक्षणस्य विनाशव्याप्तत्वात् पूर्वघटसत्ताक्षैणा अपि तथैव, घटसत्ताक्षैणत्वात्' इति, तदपि प्रत्यभिज्ञाविरुद्धम् । ननु प्रत्यभिज्ञा सादृश्यनिबन्धना सती न अनुमानं बाधितुमुत्सहते । तर्हि, इतरेतराश्रयत्वात्, घटादेः प्रतिक्षैणविनाशे

१. E: च्छेदं
२. E omits असत्
३. B: यदुक्तं
४. B omits अपि
५. B: प्रमाण्यं
६. B: मानम्
७. A E: ज्ञानमिति ब्रूमः
८. A E: परोक्ष
९. E omits उक्तम्
१०. A E omit उभयोः

११. B: अप्रत्यक्ष
१२. E: अन्तर्क्षण
१३. B: लक्षणा
१४. B: क्षणिकत्वात्
१५. B: भिन्नान
१६. A omits तत्र
१७. A: प्रक्षणाविनाशे, which has subsequently been corrected wrongly into प्रत्यक्षविनाशे;
- E: प्रत्यक्षेण विनाशे

सिद्धे सादृश्यनिबन्धनौ प्रत्यभिज्ञा, सिद्धे<sup>१</sup> च प्रत्यभिज्ञायाः सादृश्यनिबन्धनत्वे सति प्रतिक्षणविनाशो घटादेः इति । न च अनुमानेन घटादेः प्रतिक्षणविनाशोऽध्यवसीयते इति युक्तम्, अनुपलब्धिबिरोधात् । अस्ति चेत् घटस्य प्रतिक्षणं भेदः, स भेदो योग्यत्वात् उपलभ्येत । ज्वालादाविव अतिसादृश्यात् [“भेदानुपलम्भः इति चेत्, नैतर्त ; अत्रापि सिद्धे भेदे सादृश्यसिद्धिः, सादृश्यसिद्धौ च तन्निबन्धनत्वात् अनुपलब्धेः अनुमानप्रामाण्यम्, अनुमानप्रामाण्ये च भेदसिद्धिः इति परस्पराश्रयत्वात् । कथं पुनः ज्वालादौ प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वनिश्चये क्षणिकत्वाध्यवसायः ? इति चेत्,] अनन्यथासिद्धे प्रकाशवैतत्यानुपपत्त्या इति वदामः । तथैव हि । प्रदीपस्तावत् अप-वरकैकदेशसमुत्पन्नः सहसैव सकलमपवरकैः व्याप्नुवत् दृश्यते । न च गमनमन्तरेण देशात् देशान्तरव्याप्तिः संभवति । तत्र यदि तत्क्षणमेव ज्वालान्तरं नोत्पद्येत, तदा तैलवर्त्यादिदेशे प्रकाशो न भवेत्, प्रथमज्वालायाः अपसृतत्वात् । न च स्थायिन एव प्रकाशस्य अपसर्पणं इति युक्तं कल्पयितुम्, तैलवर्त्याद्यभावेऽपि अवस्थानप्रसङ्गात् । न च मण्यौदिवत् स्थायिन एव प्रदीपस्य विरले निबिडावयवात्मकतयैः प्रकाशवैतत्वं कल्पयितुं शक्यम्, तैलवर्त्याद्युपचयापचयाभ्यां सह [प्रकाशस्य उपचयापचयदर्शनात् । तत्रैवं सति यथा प्रथमज्वालोपसर्पणे सति तत्क्षणमेव तैलवर्त्यादिदेशे ज्वालान्तरमुत्पद्यते, तथा तत्तदपसर्पणेऽपि अन्यदुत्पद्यते इति प्रकाशवैतत्यानुपपत्त्यैव ज्वा-

- |                                    |   |
|------------------------------------|---|
| १. E: सामान्य for सादृश्य          | ११. B: सिद्धानुपपत्त्या                                   |
| २. A: निबन्धनप्रत्यभिज्ञाने        | E: सिद्धकार्यानुपपत्त्या                                  |
| ३. B: सिद्धैव                      | १२. B: अपव ... कैकदेश ; but all except B omit एक in एकदेश |
| ४. A E omit प्रतिक्षण              | १३. B: मपप ... कं   |
| ५. B: प्र ... स्स भेदो             | १४. E: न गमन्तरेण   |
| ६. A E omit अति                    | १५. E: मन्यावत्   |
| ७. E omits the portion bracketed.  | १६. A: निबिडाकावयव etc.                                   |
| ८. A: नेतरासिद्धे                  | १७. A E: वात्मतया   |
| ९. B: सादृश्यनिबन्धनत्वादनुपलब्धेः | १८. B omits the portion within brackets.                  |
| १०. B: ज्वालादौ क्षणिकत्वाध्यवसायः |   |

लानां प्रतिक्षेपं उत्पत्तिविनाशसंभवः । न च वाच्यम् 'प्रतिक्षणं उत्पत्तिविनाशेऽपि स्थाय्येव अन्वयिकारणं वाच्यम् ; तथा सति स एव प्रदीपः' इति<sup>१</sup> । सत्यम्, अन्वयिकारणस्यैव अरणिर्गतस्येव अग्नेः अलक्ष्यमाणस्वरूपस्य स्थायित्वेऽपि कार्यबुद्धिगोचरस्य तैलवत्याद्युपचयापचयाभ्यां सह] उपचयापचयवतः प्रकाशवैतत्यकार्यानुपपत्त्या क्षणिकत्वमस्माभिः भण्यते इत्यदोषः । कथं पुनः स्थायिनो मण्यादेः प्रकाशवैतत्यम् ? इति । उच्यते । मण्यादेः स्वच्छपार्थिवद्रव्यारब्धत्वात् पार्थिवावयवानां च मण्यादौ निबिडविरलतात्मतया व्यवस्थितानां स्थायित्वात् तैदनुगततैजसावयवानां आगमापायित्वेऽपि<sup>२</sup> मण्यादेः स्थायित्वसिद्धिः । स्थायिषु पार्थिवावयवेषु स्वच्छेषु तैजसावयवानुगमात् सर्वदैव प्रकाशानुवृत्तिरुपपद्यते । तत्र यद्यपि मण्यादौ अनवरततैजोऽवयवानुगमेन तैलवत्यादिषु<sup>३</sup> दृष्टकारणं<sup>४</sup> न किञ्चिदुपलभ्यते, तथापि तैजसावयवानुगममात्रस्य अदृष्टादिकारणं कल्प्यते । अन्यथा प्रतिक्षणं उत्पत्तिप्रकाशो वा प्रसज्येत । न हि प्रतिक्षणमुत्पत्तिः अप्रैकाशो वा मण्यादौ कल्पयितुं शक्यते ; तैलवत्यादिदृष्टकारणानुपलम्भात्, प्रकाशोपलम्भाच्च । नापि तदुत्पत्तौ अदृष्टकारणकल्पना संभवति, तैजसावयवानुगममात्रहेत्वदृष्टादिकल्पनया प्रकाशवैतत्यकार्योपपत्तेः । तस्मात् अस्त्येव प्रदीपस्य मण्यादिवैषम्यम् ।

- |                                   |                                 |
|-----------------------------------|---------------------------------|
| १. E: प्रत्यक्ष                   | ११. B E omit न                  |
| २. C: प्रदीपस्य स्थायित्वलाभ इति  | १२. B: तन्मात्र                 |
| ३. A inserts प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं | १३. B: कल्प्येत                 |
| ४. E: शत for गत                   | १४. E: उत्पद्यते स्थिरप्रकाशो   |
| ५. E: घुपचयाभ्यां                 | १५. All except B read प्रसज्यते |
| ६. A: विरलावयवात्मतया             | १६. A: उत्पत्तिर्मण्यादौ        |
| ७. A omits तत्                    | E: उत्पत्ति मण्यादौ             |
| ८. B omits अपि                    | १७. E: दृष्टान्तकारणानुपलम्भात् |
| ९. E drops यद्यपि                 | १८. E: कार्यानुपपत्तेः          |
| १०. B: दिदृष्ट                    | १९. A: न मण्यादि                |

ननु यथा हिङ्गवादिद्रव्यस्य एकत्रैव स्थितस्य स्थायिन एव सूक्ष्मावयवविसर्पणेन आश्रयमन्तरेण वा गन्धगुणविसर्पणं एवं प्रदीपस्य स्थायिन एव प्रकाशगुणविसर्पणमस्तु ; किमिति प्रतिक्षणं उत्पत्त्यादि कल्प्यते ? इति । उच्यते । प्रकाशस्य प्रभात्वेन गुणत्वाङ्गीकरणे सति न रूपगुणादन्यत्वं शक्यं वक्तुम्, चक्षुरेकेन्द्रियग्राह्यत्वात् । तत्र च रूपगुणस्य स्वाश्रयद्रव्येण समानेन्द्रियग्राह्यत्वात्, स्वाश्रयग्रहणमन्तरेण ग्रहणानुपपत्तेः, निराश्रयस्य वा अनुमिताश्रयस्य वा प्रतीतिकल्पना नोपपद्यते । गन्धस्य द्रव्येण समानेन्द्रियग्राह्यत्वाभावात्, स्यादपि कदाचित् अनुमिताश्रयस्य प्रतीतिः 'इति, अस्त्येव हि' हिङ्गवादिद्रव्यवैलक्षण्यं च प्रदीपस्य । तस्मात् युक्तं ज्वालादेः क्षणिकत्वं इति, सादृश्यात् भेदानुपलम्भः, प्रत्यभिज्ञायाः तत्र भ्रान्तित्वं चेति । घटादिभावानां तु क्षणिकत्वमन्तरेण अनन्यथासिद्धकार्याभावात्, क्षणिकत्वानुमानं प्रत्यभिज्ञाविरुद्धं च इति भवत्येव कालात्ययापदिष्टता ।

अपि च सत्कार्यवादाश्रयणार्थं आविर्भावतिरोभावमात्रमेव कार्यस्य, न कदाचिदपि अत्यन्ताभावः । तत्र घटसत्ताक्षणस्य स्वानन्तरैर्भावव्याप्तिः अनुमीयते, किं

१. E: हिंसादि
२. B: अवस्थितस्य
३. A E: वाश्रयमन्तरेण
४. B E omit उच्यते
५. B omits प्रभात्वेन  
E: प्रभाक्त्वेन
६. E omits सति
७. E omits रूप
८. B: अनुपपत्तिः
९. E adds अपि
१०. A omits इति

११. B omits हि  
E: यदि हि
१२. A E omit प्रदीपस्य
१३. A reads यणाभाविर्भावतिरोभाव,  
but corrected into यणादना-  
भाविर्भावमात्रमेव ;  
E: यणाभावादाविर्भाव.
१४. E omits न
१५. B: लक्षणस्य
१६. A: न्तरमात्र ;  
E: सानन्तरभाव

वा नौशक्रियाव्याप्तिः ? [पूर्वस्मिन् साध्यविकलो दृष्टान्तः ; उत्तरस्मिन् उपलब्धि-विरोधः ।

यदप्येतदुक्तम् ‘घटादिभावाः क्षणिकाः] प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्’ इति, तदपि दुर्भाषितम्, विरुद्धत्वात् हेतोः ; प्रत्यभिज्ञा हि वस्तुनः पूर्वापरकालसम्बन्धाव-मर्शेन स्थायित्वमेव साधयति न क्षणिकत्वम्, इति । ननु ज्वालैदौ क्षणिकत्वेन व्याप्तं प्रत्यभिज्ञायमानत्वम् । न, ज्वालादेरपि निरन्वयविनाशासिद्धेः, तिरोभावमात्र-त्वात् विनाशस्य । अस्तु तर्हि घटादेरपि प्रतिक्षणं तथा विनाशः इति । नै ; अनु-भवविरोधात् प्रत्यभिज्ञाविरोधाच्च इत्युक्तम् । ‘स्थायिबुद्धिवेद्यत्वात् घटादिभावाः क्षणिकाः’ इत्येतदपि एतेनैव प्रत्यूढं द्रष्टव्यम् ।

यदपीदमुक्तम् ‘सर्वे भावाः क्षणिकाः, अर्थक्रियाकारित्वात्’ इति, तदपि विरुद्धम् ; स्थायिन एव अर्थक्रियाकारित्वदर्शनात् । स्यादेतत्—स्थायिनः अर्थक्रिया-कारित्वं यौगपद्येन वा स्यात्, क्रमेण वा । यौगपद्ये न ह्येकस्मिन्नेव क्षणे, समस्तार्थ-क्रियानिवृत्तेः उत्तरकालं अर्थक्रियाभावात् असत्त्वप्रसङ्गः, [अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वात् सत्त्वस्य । अथ क्रमेण, तदपि वक्तव्यं किमसौ शक्तस्वभावो वा स्यात् अशक्तस्वभावो वा इति । यदि शक्तस्वभावः, तर्हि एकदैव सकलकार्यशक्तेः तदैवै<sup>१</sup> अर्थक्रियाकारी इति उत्तरकालमसत्त्वप्रसङ्गः।] अथ अशक्तस्वभावः, तर्हि नै<sup>२</sup> कदाचिदपि अर्थक्रिया-

१. A has an alternative read-  
ing: किं वा अनभिप्रेत्यक्तिः

२. E omits the portion within  
brackets.

३. B: ज्वालायां

४. E: क्षणः

५. E: ननुभव

६. E: प्रतिव्यूढं द्रव्यम्

७. B: यदि तावद्यौगपद्ये तर्हि कस्मिन्नेव  
क्षणे

८. E: न तर्ह्येकस्मिन्

९. A: समर्थार्थ

१०. E omits the portion within  
brackets.

११. B: शक्तः

१२. All except B give तदेव

१३. E: अशक्ति

१४. E omits न



कारी इति सर्वदैव असत्त्वप्रसङ्गः । अतः स्थायिनोऽर्थक्रियाकारित्वानुपपत्तेः क्षणिक-  
स्यैव अर्थक्रियाकारित्वम् ; ततश्च घटादेः अर्थक्रियाकारित्वात् क्षणिकत्वमेव—  
इति । तदेतत् “प्रतीतिन्यार्यविरुद्धं उत्प्रेक्षितं इति चोत्पश्यामः” । तथा हि । शक्त-  
स्वभावस्यैव स्थायिनः सृदादिकारणस्य सहकारिमेदात् क्रमेण यौगपद्येन वा अनेक-  
कार्यकर्तृत्वं उपलभामहे । न च वाच्यम् ‘प्रधानसहकारिणोः उभयोरपि स्थायित्वे  
शक्तस्वभावत्वे च सति तयोः सम्बन्धस्य सर्वदैव संभवात् सर्वदा कार्यजननप्रसङ्गः’  
इति ; प्रधानसहकारिसमर्थायस्य अदृष्टादिकृतत्वात् , अदृष्टादेश्च शास्त्रैकसमधिगतत्वेन  
अतर्कणीयत्वात् । “अचिन्त्याः खलु ते भावाः न तांस्तर्केण योजयेत्” इति हि  
स्मरन्ति । अपि च अयं पर्यनुयोगः स्वरसम्भङ्गुरवादिर्पक्षेऽपि समुद्भावयितुं शक्यते ।  
तथा हि । क्षणिकत्वेऽपि अङ्गारावस्थायामपि अग्नेः किमिति धूमो नोत्पद्यते ? पुष्प-  
फलयोः वा अयं पूर्वापरीभावः किंनिबन्धनः ? विपरीतक्रमोऽनिर्यमो वा किं न  
स्यात् ? तथा ‘तिलानां सिकतानां च तैलसम्बन्धाभावाविशेषे सति किमिति  
तिलेभ्यः एव तैलमुत्पद्यते, न सिकताभ्यः ?’ इति पर्यनुयोगः तवापि समानः । अथ  
कचित् सहकारिविशेषसम्बन्धात् , कचिददृष्टसामर्थ्यात् , कचित् वस्तुस्वभावैर्वाच्यं  
इति सर्वत्र नियमः कल्प्येत , तर्हि स्थायिवादिनोऽपि सर्वमेतद्विशिष्टं द्रष्टव्यम् ।

- |   |   |
|---|---|
| १. E omits इति                                  | ११. E: प्रत्यक्षेऽपि  |
| २. A reads अतः, but corrected into अथ           | १२. B: अनियतो<br>E: अनियता च                                |
| ३. B: घटादेरपि                                  | १३. E: सितानां  |
| ४. E omits त्व                                  | १४. E: किमिति नोत्पद्यते, सिततिलपर्यनु-<br>योगः तवापि समानः |
| ५. E: प्रतीति                                   | १५. A E: सम्बन्धावगमात् ; A corrects<br>it into सम्बन्धात्  |
| ६. B: न्यास                                     | १६. A C D: सामान्याच्च                                      |
| ७. B omits इति चोत्पश्यामः<br>E: इत्युत्पश्यामः | १७. E: कल्प्यते   |
| ८. E omits कर                                   | १८. E: द्रव्यम्   |
| ९. A E: समवधानस्य                               |   |
| १०. B: अतर्क्यत्वात्                            |   |

यदप्येतदुक्तम् ‘अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वात् सत्त्वस्य, वस्तुनः तदभावे सति असत्त्वप्रसङ्गः’ इति, तदपि निरूपणीयम् ‘किं कारणस्य अर्थक्रिया<sup>१</sup> सत्त्वनिमित्तं आहोस्वित् प्रतीतिनिमित्तम्<sup>२</sup>?’ यदि तावत् सत्त्वनिमित्तं तदा कार्य-निमित्तं कारणस्यै सत्त्वमिति विरुद्धभाषितत्वात् उन्मत्तप्रलपितसर्ममेतदापद्येत। अथ प्रतीतिनिमित्तं कारणस्य अर्थक्रिया इति कल्प्येत, तर्हि तस्या अपि स्वार्थक्रिया-निमित्ता प्रतीतिः तस्या अप्येवमित्यनवस्थानात् कस्यचिदर्थप्रतिपत्तेः अन्धमूकमिदं<sup>३</sup> जगदापद्येत। स्यान्मतम् ‘घटादेस्तावत् स्वविषयज्ञानार्थक्रियातः सिद्धिः, ज्ञानस्य च स्वयंप्रकाशत्वात् स्वत एव सिद्धिः, अतो नानवस्था’ इति, तर्हि यथैव ज्ञानस्य अर्थक्रियामन्तरेण सत्त्वप्रतीतिः एवं घटादेरपि इति न अर्थक्रिया सत्त्व-प्रतीतिहेतुः। अथायमभिप्रायः ‘ज्ञानस्य स्वसंवेद्यरूपत्वात् स्वयमेव स्वस्य अर्थ-क्रिया इति अर्थक्रियात एव तस्यैपि सत्त्वप्रतीतिः’ इति, तत्र वक्तव्यम् ‘किं एकेन रूपेण ज्ञानस्य वेद्यवेदितृभावः किं वा द्वाभ्याम्?’ इति। यद्येकेन रूपेण, तदा कार्यकारणभावासिद्धेः स्वत एव सत्त्वप्रतीतिः प्राप्ता। अथ द्वाभ्यां<sup>४</sup> वेद्यवेदितृ-भावः, तदापि वेद्यरूपस्य अन्यनिमित्तैः सत्त्वावगमेऽपि वेदितृरूपस्य स्वयमेव सत्त्व-प्रतीतिः<sup>५</sup> इति तद्वदेव सर्वस्य वस्तुजातस्य स्वयमेव सत्त्वप्रतीतिः, न अर्थक्रिया<sup>६</sup> इति

- |                                  |                                       |
|----------------------------------|---------------------------------------|
| १. B: कारिलक्षण                  | १३. E: अर्थमन्तरेण घटादेरपि, thus     |
| २. E: सत्यस्य                    | omitting a few words.                 |
| ३. E: क्रियाकारित्वनिमित्तं      | १४. E: तत्रापि                        |
| ४. All except B give निमित्तकं   | १५. C: वेत्तृत्व-                     |
| ५. B: कारणं सत्त्वं              | १६. A C add रूपाभ्यां                 |
| ६. E: तत्त्व                     | १७. C: वेत्तृत्व-                     |
| ७. B: भाषितत्वात्                | १८. B: निमित्ते                       |
| ८. B: प्रलपितमिव सर्वमेतदापद्येत | १९. All except A give वेदन            |
| ९. E omits नात्                  | २०. A omits इति                       |
| १०. E omits अपि                  | २१. A: सदर्थत्वप्रतीतिः               |
| ११. E omits इदं                  | E: सत्त्वप्रतीतिः                     |
| १२. A E omit तर्हि               | २२. E: क्रियाकारिकसत्त्वमित्येतत् ७६७ |

‘अर्थक्रियाकारिलक्षणं सत्त्वम्’ इति एतत् दुर्विदग्धबुद्धिविरचितमुत्पश्यामः । तदेवं उक्तेन न्यायेन परमार्थतैः स्थायिनः क्षणिकस्य वा कारणत्वासंभवेऽपि मृदादिकारणस्य प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वप्रतीतेः, स्थायिन एव सहकारिविशेषसमवायात् क्रमेण युगपद्वा अनेककार्यकारित्वप्रतीतेः, स्थायिन एव मूलकारणस्य स्वाविद्यया तत्तदवस्थारूपेण अवैभासमानस्य समस्तविकारहेतुत्वं इति निश्चीयते । अतः कार्यकारणभावानुपपत्त्यापि द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमध्यवस्यामः इति

इति तत्त्वशुद्धौ क्षणभङ्गवादनिराकरणप्रकरणम् ।



१. A E: र्थत्वस्थायिनः

२. B: करण

३. A E omit this phrase.

४. B omits वा

५. E: अनेककारकत्व

६. A: कारणप्रतीतेः

७. A omits अब

## ॥ भेदाभेदनिरासः एकोनत्रिंशत् ॥

सदा यः सर्वज्ञः सकलसुरवर्याचितपदो

मृषैवाशेषस्य स्थितिजननभङ्गैकविभवः ।

न भिन्नो नाभिन्नः कथमपि कुतश्चित् परपुमान्

नमस्तस्मै शश्वत् विशदमुखबोधाय हरये ॥

इदमिदानीं विचार्यते ‘ किं कार्य कारणात् भिन्नं आहोस्वित् कारणे परिकल्पितम् ? ’ इति । इह खलु बहवो भेदाभेदादिनः संभवन्ति । क्षपणकास्तावदाचक्षते—सर्वमिदं जगत् भिन्नाभिन्नम्, द्वाैत्मकत्वेन अवभासमानत्वात् । तथा हि । सन् घटः, सन् पटः, इति सदात्मना सर्वमेकात्मिकं प्रतिभाति । घटशकटादिरूपेण अनेकात्मिकं चोपलभामहे । ततश्च उभयात्मकत्वानुभवात् [एकानेकात्मिकमेवेदं जगत्, न अनेकमेव, नाप्यद्वैतमेव ।] न चेदं एकानेकात्मिकत्वं वस्तुनो धर्मः, धर्मस्याप्येकानेकात्मिकत्वात्, एकानेकात्मिकरूपव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्य अनुपलंभाच्च । ततः प्रत्यक्षसिद्धं एकानेकात्मिकत्वं सर्वस्य । अनुमानमपि ‘ विवादगोचरापन्नं सर्वं अनेकान्तम्, सत्त्वात्, हेरम्बनरसिंहादिवत् ’ इति । ततश्च कार्यकारणयोरपि भिन्नाभिन्नतैर्वै—इति ।

भाट्टैस्तु मन्यन्ते—न सर्वमिदं वस्तुजातं अन्योन्यं भिन्नाभिन्नम्, अनुपलंभात्, व्यवहाराभाविप्रसङ्गाच्च । न हि घटशकटयोः स्वरूपेणैवैभेदमुत्पश्यामः, घटैः

१. All except B read परेण

२. B: अग्यात्मत्वेन

३. B: त्मकतावत्

४. B: अनेकात्मिकत्वाने ... कात्मिकं

५. B omits the portion within brackets.

६. B: एकानेकरूप ;

E: एकात्मिकव्यतिरेकेण

७. A E: सिद्धैकानेक

८. A: अनेकान्तं

९. A omits आदि ;

C omits नरसिंह

१०. A: करण

११. B: तैवेति for तैवेति

१२. E: दागास्तु

१३. B: अभावाच्च, प्रसङ्गाच्च ।

१४. B: स्वरूपेनाभेद

१५. B omits the visarga.

शकटम् इत्यादिसामानाधिकरण्याभावात् । यस्त्वयं सत्त्वादिरूपेणाभेदः स सामान्यनिबन्धनः। ततो न सर्वमनेकान्तम् । अपि च सर्वं सर्वात्मकं चेत्, सकलव्यवहारलोपप्रसङ्गः । तथा हि । जलाहरणार्थं कदाचित् घटमिव शकटमप्यौददीत, तस्य घटो-त्मकत्वात् । अघटात्मकमपि तत् इति नातिप्रसङ्गः इति चेत्, तर्हि इदमत्र विकल्पनीयम् ' किं अघटात्मकत्वं नाम घटात्मकत्वाभावः किं वा रूपान्तरम्?' इति । यदि घटात्मकत्वाभावः, तदापि विकल्पनीयम् ' किं भावाभावयोः अन्योन्यात्मकत्वमेव उत अन्यत्वमेव उत उभयात्मत्वम्?' इति । यद्यन्योन्यात्मत्वमेव, तदा शकटस्य घटात्मत्वाभावो नाम घटात्मत्वमेव इति जलाहरणार्थं शकटमप्यादद्यात्, उदैकं पिपासुश्च कदाचित् ज्वालामप्यौददीत । अथ एतदोषपरिजिहीर्षया अन्यत्वमेव भावाभावयोः इति मन्वीथाः, तर्हि शकटस्य घटाभावरूपत्वात् तयोश्च अन्यत्वमेवेति न सर्वस्य अनेकान्तत्वसिद्धिः । अथ भावाभावयोरप्यनेकान्तत्वमेव, तर्हि घटोभावोऽपि घटभावः, घटोऽपि तथैव इति भावाभावयोः अविशेषप्रसङ्गः । ततश्च नैव भावव्यवहारो नाप्यभावव्यवहारः इति अखिललोकयात्रा परिलुप्येत । अथ शकटस्य अघटात्मत्वं नाम रूपान्तरमिति मतम्, तर्हि एकस्य स्वरूपद्वयाभ्युपगमात् तयोश्च सामान्यविशेषादिव्यतिरेकेणानुपलम्भात् सामान्यविशेषादिभावेनैव भिन्नाभिन्नत्वं वस्तुनः, न स्वरूपेण, इत्यायातम् ।

- |  |   |
|--|---|
| १. B: सत्त्ववादि                                 | ११. B: उदकपिपासु                            |
| २. B: जलहरण                                      | १२. B omits अपि                             |
| ३. B omits अपि                                   | १३. B: अनैकान्तत्व                          |
| ४. A: घटात्मत्वात्                               | १४. E: अनेकात्मत्व                          |
| ५. A: घटात्मकत्व<br>E: किमघटात्मकत्वाभावं किं वा | १५. B: घटाभावोऽपि घटः, तदभावश्च घटोऽपि etc. |
| ६. B: घटात्मत्वाभावः                             | १६. B C: प्रसङ्गात्                         |
| ७. B omits from this up to तदापि                 | १७. B: तदभाव for न भाव                      |
| ८. B: नीयः                                       | १८. A: घटात्मत्व                            |
| ९. B: अधोभयात्मत्वमपीति                          | १९. B: तदेकरूपद्वय                          |
| १०. E: यद्यन्योन्यात्मत्वमेव                     | २०. B: व्यतिरेकानुपलम्भात्                  |

यत्तुक्तम् 'सर्वमनेकान्तम्, सत्त्वात्, हेरम्बनरसिंहवत्' इति, तत्र साध्यविकलो दृष्टान्तः । न खलु हेरम्बदेः स्वरूपेणैव अनेकात्मकत्वमस्ति, विशिष्टावयवविन्यासैकावयविद्रव्यत्वात् । ननु नरकरिरूपे<sup>१</sup> प्रत्यक्षोपलब्धे<sup>२</sup> । नैतत्सारम्, अवयवसाम्यमात्रोपलम्भात् । न खल्ववयवसाम्यमात्रेण मैत्रस्य चैत्रात्मकत्वप्रसिद्धिरस्ति । तस्मात् असदेतत् 'सर्वमनेकान्तं सत्त्वात्' इति । किं तु सामान्यविशेषादेरेव भिन्नाभिन्नत्वमुपलभ्यते ।

युक्तं चैतत् । तृथा हि—'खण्डो गौः' इत्यस्मिन् प्रत्यये सामान्यविशेषयोः सामानाधिकरण्यात् अभेदोऽवगम्यते । 'कालाक्षी गौः' इत्यस्मिन् प्रत्यये तु गोत्वस्य व्यक्त्यन्तरात्मत्वं प्रतीतेः खण्डव्यक्तेः भेदोऽवगम्यते । तदेवं प्रत्ययाभ्यां सामान्यस्य व्यक्तेश्च भेदाभेदौ अध्यवसीयेते, यथै<sup>३</sup> चक्षुःस्पर्शाभ्यां वह्नेः औष्ण्यप्रकाशवत्त्वे । स्यादेतत् 'तत्र एकैकविशेषेणैग्रहणानन्तरं उभयविशेषेणैविशिष्टवस्तुविषयप्रत्ययान्तरमस्ति' इति । भवतु नाम । तर्हि इहापि तथैव भविष्यति । ततश्च स्वरूपेण सामान्यं व्यक्तेरभिन्नम्, व्यक्त्यन्तरात्मना तु<sup>४</sup> भिन्नम्; व्यक्तिरपि सामान्यस्वरूपादभिन्ना व्यक्त्यन्तरात्मना तु<sup>५</sup> भिन्ना ; इति<sup>६</sup> सामान्यविशेषयोः भिन्नाभिन्नत्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । तैथा कार्यकारणयोरपि 'मृदयं घटः' इति सामानाधिकरण्यात् अभे-

- |  |  |
|--|--|
| १. B: अनैकान्तं सत्त्वान्तरं वा वादोति तत्र स्यविकलो | १०. All others except B give यथा च चक्षु etc.  |
| २. B: हेरम्बादीनामपि                                 | ११. B: विशेषाग्रहणादन्तर   |
| ३. E: णैवात्मकत्व                                    | १२. B omits विशेषण   |
| ४. All except B insert च here.                       | १३. B: मेवास्तीति  |
| ५. E: रूपप्रत्यक्षो ;<br>C: नरकरिरूपेण               | १४. All except B omit तु   |
| ६. A C: प्रत्यक्षोपलब्धेः                            | १५. A omits तु   |
| ७. B: तु....न्तरात्मत्वं                             | १६. E adds सामान्यविशेषयोः भिन्ने सति  |
| ८. E: त्वस्य प्रतीतेः                                | १७. Before this B inserts अयमेव न्यायो गुणगुणिनोरङ्गाङ्गिनोः । But the same sentence occurs below. |
| ९. B omits च   |  |

दोऽवगम्यते । मृदः<sup>१</sup> कलशाद्यात्मत्वावगमाच्च मृदघटयोः भेदोऽवगम्यते । ततश्च कार्यकारणयोरपि भिन्नाभिन्नत्वं प्रत्यक्षमेव । अर्थमेव न्यायो गुणगुणिनोः अङ्गाङ्गिनोः विशिष्टस्वरूपयोरपि—इति ।

इह खलु भार्दमतावलम्बनेनैव भेदाभेदस्वरूपं अनेकधा कल्पयन्ति । केचिदाचक्षते ‘योऽसौ कार्यकारणयोः भेदः, स तयोः स्वरूपमेव, अभेदस्तु तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धः’ इति । अपरे तु ‘भेदो नाम कार्यकारणयोः कश्चित् धर्मः, अभेदस्तु तदभावः’ इति । अन्ये पुनः ‘भेदाभेदावुभावो वस्तुनो धर्मो रूपरसाविव भावरूपौ च’ इति । सर्वे एते स्वपक्षसमर्थनाय सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यानुपपत्तिमेवाचक्षते । न चैतत् न्यायविदो मन्यन्ते, एकस्य भेदाभेदवत्त्वे प्रमाणाभावात् ।

यस्तावदयं प्रथमः पक्षः ‘कार्यकारणयोः भेदः<sup>१२</sup> स्वरूपमेव, अभेदस्तु धर्मान्तरम्’ इति, तत्र वक्तव्यम् ‘योऽसावनयोः अभेदधर्मः स किं ताभ्यामन्य एव, आहोस्वित् अनन्य एव, उत अन्यानन्यः?’ इति । अन्यश्चेत्, स्वाश्रयेण स्वव्यतिरिक्तः सम्बन्धो वक्तव्यः, सम्बन्धस्वरूपत्वात् । स्वयं न सम्बन्धान्तरमपेक्षते इति चेत्, न, संयोगे व्यभिचारात् । संयोगो हि स्वयं सम्बन्धोऽपि स्वाश्रयेण किल तादात्म्यसम्बन्धमपेक्षते । तादात्म्यसम्बन्धे एवायं नियमः इति चेत्, तदप्यसत्, न्यायविरोधात् एवं कल्पनायाः । तथा च विवादाध्यासितः सम्बन्धः [स्वाश्रयेण स्वव्यतिरिक्तं सम्बन्धमपेक्षते, गुणत्वात्, सम्बन्धत्वाच्च, संयोगवत् । तथा च तादात्म्यं

१. E: मृददपिण्डाद्यात्मत्वावगमाच्च

९. B: धर्मः

२. A: कलशात्मत्व

१०. B: एवैते

३. A E omit अयमेव

११. B: एतस्य

४. E: भार्गव

१२. A B E: भेदस्वरूप

५. B inserts इति

१३. B E: रूपत्वात्

६. B omits the visarga.

१४. E omits the portion within

७. E: परे तु

brackets.

८. B: अपरे

धर्मि-स्वव्यतिरिक्तसम्बन्धेन] स्वाश्रयतन्त्रं भवितुमर्हति, स्वाश्रयादत्यन्तभिन्नत्वात्, भूतलतन्त्रघटवत् इति । स्वाश्रयादत्यन्तभिन्नत्वे च सम्बन्धत्वानुपपत्तिः, संप्रतिपन्न-संयोगैः सम्बन्धस्य स्वाश्रयात् अत्यन्तभेदानभ्युपगमात् । तस्मात् तादात्म्यं न स्वाश्रयात् अत्यन्तभिन्नम् । अथ अभिन्नमिति कल्प्यते, तदपि निरूप्यताम् 'किमिहापि तादात्म्यलक्षणोऽभेदः किं वा एकत्वलक्षणः?' इति । यदि तादात्म्यलक्षणः, तदा तस्याप्यन्यः तस्याप्यन्यः इत्यनवस्थानात् न कचिदभेदः सिध्येत् । अथैकत्वलक्षणः, तदापि वस्तुमात्रत्वात् तादात्म्यं नाम धर्मः इति मृषा भाषितं स्यात् । अथ उभय-दोषपरिहाराय भिन्नाभिन्नमित्युच्येत, तत्रापि अभेदशब्दार्थः तादात्म्यं चेत्, तस्य च भिन्नाभिन्नत्वे सति तदभेदोऽप्येवं तदभेदोऽप्येवं [इत्यनवस्था तदवस्थैव स्यात् । तस्मात् न प्रथमपक्षो युक्तः ।

यदपि मतम् 'कार्यकारणयोः भेदो नाम कश्चित् धर्मः, अभेदस्तु तदभावः' इति, तदपि पर्यालोचनीयम्] 'किं भेदाभेदौ एकाश्रयौ उत भिन्नाश्रयौ?' इति । यद्येकाश्रयौ, तदा भेदाभेदौ न युगपदेकस्मिन् संभवतः, भावौ भावयोः युगपदेकत्र सम-वायानुपपत्तेः । अथ भिन्नाश्रयौ, न तर्हि कार्यं कारणात् भिन्नाभिन्नम्, एकस्य उभयाश्रयत्वानभ्युपगमात् । तस्मात् द्वितीयपक्षोऽपि न युक्तिमान् ।

यौ पुनरेषा कल्पना 'भेदाभेदौ कार्यकारणयोः धर्मौ रूपरसादिव भावरूपौ' इति, अत्रार्थैभिप्रायो वर्णनीयः 'किं<sup>१४</sup> भेदाभेदौ कार्यकारणभ्यां अत्यन्तभिन्नौ

१. A E omit च

२. B: सम्बन्धानुभव

३. E: संयोगस्य

४. E: अभिन्नं

५. B: कल्प्येत

६. E: उच्यते

७. A has only one तदभेदोऽप्येवं

८. E omits the part within brackets.

९. A E omit न

१०. B: सावतदभावयोः

११. B omits न

१२. E omits या

१३. A E drop अपि

१४. B omits किं



आहोस्वित् अभिन्नावेव, किं वा उभयरूपौ, अथ अनुभयरूपौ? इति । यदि तावै-  
दाद्यः कल्पः, तदा भेदाभेदयोः कार्यकारणाभ्यां यो भेदः सोऽपि ताभ्यां भिन्नश्चेत् ,  
तद्वेदोऽप्येवं इत्यनवस्थानात् न कश्चित् भेदसिद्धिः । [अभिन्नश्चेत् कार्यकारणाभ्याम् ,  
तद्वेदाभेदयोः अन्यत्वाभावात् कार्यकारणरूपातिरेकेण भेदाभेदयोः धर्मासिद्धिः ।]  
अर्थं भिन्नाभिन्नः कल्प्येत, तर्हि तयोरपि स्वधर्मिणोः भिन्नौभिन्नत्वे सति अनवस्था  
स्यात् । अतो न कार्यकारणाभ्यां तद्वत्तमेदाभेदौ अत्यन्तभिन्नौ नाप्यभिन्नौ ; अभेदस्य  
धर्मत्वे भेदाभेदादिर्भावे च अनवस्थादोषप्रसङ्गात् , स्वरूपमात्रत्वे भेदाभेदयोः<sup>११</sup> अभाव-  
प्रसङ्गात् । अथ कार्यकारणयोः भेदाभेदौ ताभ्यां भिन्नाभिन्नौ इति मतम् , तदा  
तद्वेदाभेदयोरपि भेदौभेदान्तरकल्पनायां अनवस्था दुरवस्था समापद्ये<sup>१३</sup> । अथ एत-  
द्दोषपरिजिहोषया भेदाभेदौ न भिन्नौ नाप्यभिन्नौ नापि भिन्नाभिन्नौ कुतश्चित् , किं  
तु भेदाभेदावेव समस्तव्यवहारनिमित्तभूतौ प्रत्यक्षेण च उपलभ्यमानौ इति कल्प्येत,  
तर्हि इदं ब्रूहि ‘भेदाभेदयोः धर्मिणौ सम्बन्धाभावे कथं तद्वर्तमानम्?’ इति । अस्ति  
चेत्सम्बन्धः, <sup>१६</sup>‘सोऽपि न तावत् संयोगलक्षणः; गुणकर्मादावपि<sup>१७</sup> भेदौभेददर्शनात् , स्वयं  
च अद्रव्यत्वाभ्युपगमात् , द्रव्यधर्मत्वाच्च संयोगस्य । नापि समवायः, अनभ्युपगमात् ।  
तादात्म्यं चेत् , भेदाभेदयोरप्यभेदाभ्युपगमात् स्वैपक्षहानिः । अथ ‘सम्बन्धाभावेऽपि

- |  |                       |
|--|-----------------------|
| १. A E: उभयरूपाविति, omitting<br>अथातुभयरूपौ | १०. E: भेदाभेदानवस्था |
| २. B omits तावत्                             | ११. A E: योरेवाभाव    |
| ३. E omits the portion bracket-<br>ed.       | १२. A E: भेदान्तर     |
| ४. A: अन्यत्वानभ्युपगमात्                    | १३. E: पद्यते         |
| ५. B: स्वरूप                                 | १४. E: धर्मिणोः       |
| ६. E adds सः                                 | १५. A E omit तत्      |
| ७. A E: भिन्नत्वे                            | १६. B omits सोऽपि     |
| ८. B: भेदौ                                   | १७. E: इव for अपि     |
| ९. B: तत्रापि धर्मत्वे                       | १८. E: भेददर्शनात्    |
|  | १९. A E: उपगमे        |
|  | २०. E omits स.        |

तत्र प्रतिभासमानत्वात् तद्धर्मत्वम्' इति, तर्हि भ्रान्तिपरिकल्पितौ स्याताम्, स्वयं तत्र अविद्यमानत्वे सति प्रतिभासमानत्वात्, शुक्तिकादाविव रजतादिसंसर्गः । अथ मा भूत् धर्मत्वम्, स्वतन्त्रावेव सर्वव्यवहारहेतुभूतौ, धर्मत्वं च औपचारिकम्; तर्हि घटादिवत् स्वतन्त्र एव उपलब्धिरपि स्यात् । न च आत्मवत् स्वतन्त्रयोरपि अन्योपाधिरेव उपलम्भः इति युक्तं वक्तुम्, बाह्येन्द्रियप्राप्तत्वात् गुणादिवत् । अन्यधर्मत्वनिमित्त एव अन्योपाधिकोपलम्भनिश्चयात् । तदेवं भेदाभेदयोः वस्तुधर्मत्वप्रेसिद्धेः, अस्वतन्त्रोपलब्धित्वाच्च [धर्मत्वमाश्रयणीयम् । तच्च] धर्मिणा सम्बन्धमपेक्षते; स च सम्बन्धो दुर्निरूपः इत्युक्तम् । तस्मात् यद्यप्यन्येऽपि भेदाभेदपक्षाः दुर्युक्तिका एव, तथापि कचिदंशे प्रतीयनुसारात् आशङ्क्यैरपि । अयं तु क्षणकपक्षादपि पापीयान् उम्बेकपक्षः इत्युपेक्ष्यते ।

स्योन्मतम् 'नह्येकस्मिन् वस्तुनि सामानाधिकरण्यं दृष्टम्, नाप्यत्यन्तभिन्नयोः अश्वमहिषयोरपि; ततश्च कार्यकारणयोः "मृदयं घटः" इत्यादि सामानाधिकरण्यं अनुपपद्यमानं तयोर्भेदाभेदौ कल्पयति' इति । अत्र नैयायिकादयः परिहारमाचक्षते—  
 १० द्विविधो लोके सम्बन्धः, संयोगः समवायश्चेति । संयोगो नाम युतिसिद्धः सम्बन्धः । स च प्रत्यक्षेणापि गम्यते यथा घटश्चरज्जुसम्बन्धः । समवायः पुनः अयुतसिद्धानामेव सम्बन्धः । स च कार्यकारणादाविहप्रत्ययलिङ्गगम्यः । तथा हि "इह तन्तुषु

१. B: निमित्तभूतौ

२. E: धर्मत्वौपचारिकं

३. E: प्राद्वत्वं

४. A E: धर्मेनिमित्त

५. B: सिद्धेः

६. B: तन्त्रोपलब्धि omitting अस्व

७. A omits the words bracketed.

८. E: इत्युक्तः

९. B: यद्यन्येऽपि

१०. A C: आशङ्क्यैरपि

११. B: पापीयो ... कपक्षः

१२. E: स्येदेतन्मतम्

१३. B: इति

१४. A E omit इति

१५. A E: विविधो

१६. B: अयुतसिद्धसम्बन्धः

१७. B omits स च

१८. A E omit लिङ्ग

पटः” इत्यादिप्रत्ययो धर्मिसम्बन्धपूर्वको भवितुमर्हति, अबाधितेहैप्रत्ययत्वात्, यदित्थं तत्तथा, यथा “इह कुण्डे दधि” इत्यादिप्रत्ययः, तथा चायम्, तस्मात्तथा’ इति । स एव कार्यकारणादौ [सामानाधिकरण्यनिमित्तम् । ततश्च न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः भेदाभेदौ कल्पयति—इति । सोऽपि न प्रतीतिन्यायानुसारी । तथा हि । न तावत् ‘इहै तन्तुषु पटः’ इति प्रतीतिः, अपि तु ‘इमे तन्तवः पटैः, मृदयं घटः’ इति भेद-विषया प्रतीतिः । अपि च भवन्नपि कथंचित् इहप्रत्ययो विपरीतो दृश्यते । न हि शाखासु वृक्षः इति प्रतीतिः, किं तु वृक्षे शाखाः इति । तथा चै पटे तन्तवः इति चानुभूयते, नै पुनस्तन्तुषु पटः इति । स च भवतीमनिष्टः । तस्मात् ‘अबाधिते-हैप्रत्ययत्वात्’ इत्यसिद्धो हेतुः । अपि च न्यायोऽपि न सङ्गच्छते । तथा हि । इदमत्र विवेक्तव्यम् ‘किमसौ सम्बन्धः समवायः सम्बन्धिभ्योऽन्यः अनन्यो वा?’ इति । यद्यौघः, तदापि विकल्पनीयम् ‘किमसौ स्ततन्त्रः परतन्त्रो वा?’ इति । स्वतन्त्रश्चेत्, तथैवोपलभ्येत, आकाशादिवत् सम्बन्धोऽपि<sup>११</sup> न भवेत् । परतन्त्रश्चेत्, यत्तन्त्रोऽसौ तेन सम्बन्धो वक्तव्यः, गुणादिषु तथा दर्शनात् । न चासौ सम्बन्ध-

- |  |   |
|--|---|
| १. E: धर्म                                       | ११. A omits न                                 |
| २. A: ताहंप्रत्यय                                | १२. A E: भवतोऽनिष्टः                          |
| ३. E omits the part within brackets.             | १३. E: अन्याधित                               |
| ४. B: सारि                                       | १४. A corrects this into ताहंप्रत्यय          |
| ५. B omits इह                                    | १५. B omits सम्बन्धः                          |
| ६. A E: पटाः                                     | १६. B: सम्बन्धोन्योऽनन्यो<br>E: सम्बन्धिभ्यां |
| ७. B: अमेद                                       | १७. B: यद्यन्यः                               |
| ८. B: वृक्षा                                     | १८. A: लभ्यते                                 |
| ९. E: इति वदेतन्न परत इति चानुभूय तन्तुषु पट इति | १९. B omits अपि                               |
| १०. B omits च                                    | २०. A E: सम्बन्धेन                            |
|  | २१. B: सम्बन्धि                               |

त्वात् सम्बन्धान्तरे नापेक्षते इति साम्प्रतम्, संयोगे व्यभिचारौत् । संयोगस्य सम्बन्धत्वेऽपि गुणत्वात् सम्बन्धान्तरापेक्षा, सामान्यादीनां तु परतन्त्राणामपि<sup>१</sup> असम्बन्धत्वादेव तदपेक्षा, समवायः पुनः स्वरूपसम्बन्धरूपो गुणश्च, इति वैषम्यम्; तर्हि सम्बन्धत्वादस्य संयोगवदेव गुणत्वमप्यनुमीयताम् । अथ द्रव्यवृत्तिर्गुणः, समवायस्तु गुणादिषु च वर्तते, ततश्च अगुणः इति मतम्; तदप्यचारु विरचितम् । आस्तां तावत् गुणादिषु<sup>२</sup> समवायः, कार्यकारणसमवायस्यै<sup>३</sup> तु गुणत्वमनुमातुं शक्यते, द्रव्ययोः सम्बन्धत्वात्, संयोगवत्, इति । ननु संयोगस्य युतिसिद्धसम्बन्धत्वात् केवलद्रव्यवृत्ति-त्वाच्च गुणत्वम्; समवायः पुनः अयुतसिद्धसम्बन्धोऽद्रव्यवृत्तिश्च इत्यगुणत्वम् । तर्हि इदं भवान् पृष्टो व्याचष्टाम् ‘किमिदमयुतसिद्धत्वं नाम?’ इति । सम्बन्धितयैव सिद्धिरिति चेत्, तदपि तर्हि निरूपणीयम् ‘किं<sup>४</sup> कार्यं सिद्धं सत् कारणे समवैति, समवेतं वा सिध्येत्, युगपदुभयं वा?’ इति । आद्ये कैल्लेपे, कार्यस्य पूर्वसिद्धत्वात् अयुतसिद्धत्वहानिः । द्वितीयेऽपि स्वैयमसतः कार्यस्य कथं समवायः? अथ असतो-ऽपि<sup>५</sup> समवायः कल्प्येत, तर्हि येन सदात्मना कार्यस्य समवायः तस्मिन् अनिवृत्ते एव किं तैत्संभवति, आहोस्वित् निवृत्ते, इति वक्तव्यम् । अनिवृत्ते चेत्, कार्यं सद-

- |                              |  |
|------------------------------|--|
| १. A: सम्बन्धान्तरानपेक्षः ; | ११. A: स्थानुगुणत्व ;                  |
| E: सम्बन्धान्तरेणापेक्षः     | E: स्यागुणत्व                          |
| २. A E: व्यभिचारः            | १२. B: अयुत                            |
| ३. B omits अपि               | १३. B E omit किं                       |
| ४. A: तदपेक्षायाः ;          | १४. E: करणे                            |
| E: तदपेक्षया                 | १५. A E omit कल्पे                     |
| ५. B: स्वयं सम्बन्ध          | १६. E: द्वयं सतः कार्यं सदकार्यस्य कथं |
| ६. E adds इति before तर्हि   | १७. B omits अपि ;                      |
| ७. B: सम्बन्धत्वात्संयोगवत्  | E: सतोऽपि                              |
| E: सम्बन्धादस्य              | १८. E: सदात्मना                        |
| ८. E: वृत्तिसमवायस्तु etc.   | १९. E: निवृत्ते                        |
| ९. E: तदप्यवरदविरचितम्       | २०. A E: सम्बन्धः संभवति               |
| १०. B: गुणादिसमवायः          | २१. B omits कार्यं                     |

सदात्मकं भवेत्, ततश्च स्याद्वादप्रसङ्गः । निवृत्ते चेत्, तर्हि समवायेन सह तद्रूपनिवृत्तेः सिद्धरूपस्य कार्यस्य न स्यात् कौरणेन समवायः । अथ सम्बन्धैः स्वरूपसिद्धिश्च कार्यस्य युगपत् इत्युच्येत, तर्हि तत्सिद्धयर्थेऽर्थं कार्यं सद्वा स्यात्, असद्वा स्यात्, उत उभयविलक्षणम् । सच्चेत्, सिद्धस्यैव सम्बन्धः इति अयुतसिद्धत्व-हानिः । असच्चेत्, तदा न कार्यस्य समवायः, तस्य अद्याप्यसिद्धत्वात् । सदसद्विलक्षणं चेत्, अनिर्वचनीयवादप्रसङ्गः । एतेर्न गुणादिष्वपि समवायो निराकर्तव्यः । तस्मात् समवायः सम्बन्धिभ्यां अन्यश्चेत्, तस्यापि सम्बन्धान्तरं वक्तव्यमेव । अस्त्येव तस्यापि अन्यसम्बन्धो विशेषणविशेष्यलक्षणः इति चेत्, तदपि दुर्भणम् ; दण्डदेव-दत्तयोः विशेषणविशेष्यभावस्य सम्बन्धान्तरप्रयुक्तत्वात् । न विशेषणविशेष्यभाव एव सम्बन्धः । सम्बन्धान्तराभ्युपगमे च अनवस्था । न च वाच्यम् 'प्रतीत्यनवस्थैव व्यवहारविरोधिनी न सत्तानवस्था' इति, प्रतीतेरप्यनवस्थानात् । तथा हि । समवायः स्वयं विशेषणत्वात् स्वैसिद्धौ सम्बन्धान्तरसिद्धिं अपेक्षते, तदपि स्वयं सम्बन्धान्तरसिद्धिं इति प्रतीतावप्यनवस्था समानैव । तस्मात् समवायो नाम न सम्बन्धिभ्यामन्यः संभवति । अथ ताभ्यामभिन्नः समवायः कल्प्येत, तदा कार्य-कारणमात्रमेवेति समवायस्वरूपापलापः स्यात् । तस्मात् समवायस्वरूपासंभवात् प्रमाणाभावाच्च 'तन्निमित्तं कार्यकारणादिसामानाधिकरण्यम्' इत्यर्थं च पक्षो न शोभां बिभर्ति ।

१. E: निवृत्तेर्हि, omitting चेत् त
२. E: कारणसमवायः
३. A B E drop the visarga.
४. B: वस्थः
५. E omits स्यात्
६. E omits स्यात्
७. B omits वि
८. E: एकेन
९. B: अन्यः सम्बन्धो
१०. E: दण्डदत्तयोः

११. A E omit विशेषण
१२. A omits एव and inserts a visarga after भाव ;  
E omits एव सम्बन्धः
१३. E omits चानवस्था
१४. B: सत्तानवस्था, इयं तु सत्तानवस्थेति
१५. E: सिद्धौ
१६. A E omit न
१७. B: समवायनिमित्तं
१८. E: इत्यर्थं च पक्षो न

कौ तर्हि गतिः सामानाधिकरण्यस्य ? इति चेत्, कारणे कार्यस्य अध्यासः इति ब्रूमः । ननु न बाधो दृश्यते ; कथमिदं अध्यासनिबन्धनं सामानाधिकरण्यम् ? इति चेत्, 'अहं मनुष्यः' इत्यादिवत् इति ब्रूमः । श्रौतश्च बाधः सुप्रसिद्धः "वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (Chānd., VI, i, 4:) इत्यादि ।

अपरे पुनः कल्पयन्ति—“ब्रह्मैवेदं सर्वम्” (Nrs. Ut. 7.) इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मणः सर्वात्मत्वौवगमात् ब्रह्मात्मना सर्वमभिन्नं, प्रैमातृप्रमेयादिरूपेण भिन्नम् । अन्यथा एकांताद्वैतपक्षे प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात् लौकिकव्यवहारलोपप्रसङ्गः ; कर्मकाण्डानारम्भश्च प्रसज्येत । एकान्तभेदाभ्युपगमे च ज्ञानकाण्डस्य निर्विषयत्वात् अनारम्भप्रसङ्गः । तच्चोभयमयुक्तम् । ततश्च प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यसिद्धये व्यवहारलोपपरिहारार्थं कर्मज्ञानकाण्डयोः आरम्भसिद्धये च ब्रह्मात्मना सर्वमभिन्नं प्रैमाणप्रमेयादिरूपेण भिन्नं, कार्यकारणादयश्च लोके भिन्नाभिन्ना एवेति युक्तमाश्रयितुम्—इति ।

तदपि मैन्दमतिसन्तोषमात्रप्रयोजनं आपातरमणीयं उत्पश्यामः, भेदाभेदस्वरूपानिरूपणात् । तथा हि । इदमत्र चिन्त्यताम् 'किं येन रूपेण सर्वस्य भेदः तेनैव अभेदोऽपि, उतै रूपान्तरेण?' इति । तेनैव चेत्, भेदाभेदरूपयोरेकत्वात्

- |                            |                                |
|----------------------------|--------------------------------|
| १. E omits का              | ११. B: प्रमाणभिन्नं            |
| २. E: न हि                 | १२. All except B omit इति      |
| ३. B: न बाधो               | १३. E: युक्तमात्रमाश्रयितुमिति |
| ४. A: निबन्धनसामाना        | १४. A E omit मन्दमति           |
| ५. E: सर्वात्मावगमात्      | १५. B omits आपात               |
| ६. A: अभिन्नप्रमातृ        | १६. E omits स्वरूप             |
| ७. B: प्रामातृप्रमाणप्रमेय | १७. B: निरूपणात्               |
| ८. E: एकात्माद्वैत         | १८. E omits उत                 |
| ९. B omits च               | १९. E: तेनैवेति चेत्           |
| १०. All except B add च     | २०. E adds च                   |

वस्तुनो भेदोऽभेद एव वा स्यात्, न उभयसिद्धिः । अथ रूपान्तरेण, तर्हि तयो रूपयो रूपिणः सकाशात् अत्यन्तभेद एव उत अभेद एव किं वा उभयमपि? इति । आद्ये पक्षे रूपरूपित्वानुपपत्तिः, यथै तयो रूपयोः अन्योन्यम् । द्वितीये तु [रूपि-मात्रं वा स्यात् रूपमात्रं] वा इति न रूपरूपित्वसिद्धिः । तृतीये तु रूपयो रूपिणः सकाशात् यौ भेदाभेदौ तौ 'किमेकेन रूपेण भवतः किं वा द्वाभ्याम्?' इति । एकेन चेत्, कार्यकारणभेदाभेदयोरपि तथा स्यात् । तत्र च भेदाभेदाभावो उक्तः । द्वाभ्यां चेत्, तयोरपि स्वकीयरूपिणो भिन्नौ भिन्नत्वे सति अनवस्था स्यात् । तस्मात् न<sup>१</sup> न्यायसिद्धं भिन्नाभिन्नत्वम् ।

अथ प्रतीतिसिद्धम्, तदापि न प्रमाणप्रतीतिसिद्धम् ; एकस्य प्रमाणस्य युगपत् विधिव्यवच्छेदव्यापारद्वयासंभवात्, प्रमाणानां संभूय प्रमापकत्वानुपपत्तेश्च । तस्मात् लोकेऽपि कार्यकारणयोः आध्यासिकमेव भिन्नाभिन्नत्वम् ।

यत्पुनरुक्तम् 'कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रत्यक्षादीनां च प्रामाण्यलाभाय लोकव्यवहारसिद्धये च भेदाभेदाश्रयणम्' इति, तदुक्तोत्तरमेव, 'अद्वितीयप्रमाणस्य तत्त्वावेदकत्वेन प्रमाण्यात् ; द्वैतप्रतिभासस्य पुनः आसंसारविमोक्षात् व्यवहारिकं अतत्त्वावेद-

१. B omits रूपयोः

२. All except A E omit इति

E: किं स्फुटोऽयमिति

३. E omits यथा

४. A: अन्योन्य

५. A omits the part bracketed.

६. B: वावेति

७. A: प्रसिद्धिः

८. A: तृतीयेति

९. E: भवता

१०. A: भेदाभाव

११. E: भेदाभेद उक्तः

१२. B: भिन्नाभावभिन्नत्वे ;

E: भिन्नत्वे

१३. B omits न

१४. A: कारणादेः

१५. E: आध्यासित

१६. B: यत्पुनरेव तदुक्तं

१७. B: भेदाभेदौ आश्रयणीयौ इति

१८. A E: द्वितीय

कत्वेन प्रामाण्यम् ; ततश्च समस्तलौकिकवैदिकव्यवहारः' इति । तस्मात् लोकेऽपि कार्यकारणयोः अभेद एव परमार्थः, भेदस्तु आध्यासिकः । तस्मात् अद्वितीयनिरति-  
शयानन्दप्रकाशलक्षणं ब्रह्मैव परमार्थवस्तु ; प्रमाणादिभेदभिन्नं बाह्याध्यात्मिकमखिल-  
मिदं जगत् तत्रैव अविद्यया अध्यस्तम् इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ भेदाभेदनिराकरणप्रकरणम् ।



१. E: वेदनलक्षणप्रामाण्यम्

२. A E omit वैदिक

३. B: परमार्थः

४. B: तथाद्वितीय

५. E: निरतिशयः प्रकाश etc.

६. B: प्रमातृप्रमाणादि

७. B: तिमिललक्षणमखिल

८. All except B give अत्रैव



## ॥ देहात्मवादनिराकरणं त्रिंशत् ॥

द्रष्टा दृश्यो न खलु भवति स्पष्टभेदस्य दृष्टेः

द्रष्टा देहो न भवति ततः कुम्भवद्दृश्यभावात् ।

इत्थं देवो मुनिभिरनघैः चिन्तितोऽनन्तमूर्तिः

यस्तं वन्दे सह सुरगुरुं पद्मया पद्मनाभम् ॥

अथेदानीं विचार्यते 'किं देह एव आत्मा उत देहव्यतिरिक्तः?' इति । इह खलु लोकायतिका मन्यन्ते—चेतनस्यात्मत्वात् अहंप्रत्ययालम्बनस्य चेतनत्वात् 'अहं मनुष्यः' इति 'देहस्य अहंप्रत्ययालम्बनत्वोपलंभात् प्रत्यक्षमेव देहस्य आत्मत्वम् । न च 'मम शरीरम्' इति भेदप्रतीतिः देहस्य शरीरासनादिवत् अनात्मत्वमाशङ्कनीयम्, 'ममात्मा' इत्यत्र ममप्रत्ययस्य भेदालम्बनत्वव्यभिचारात् । तस्मात् तत्र यथा औप-चारिको भेदप्रत्ययः, तथेहापि समाश्रयणीयम्, निरुपचरिताहंप्रत्ययालम्बनत्वात् । न च अहंप्रत्ययालम्बनत्वस्य पुत्रादिष्वैव आत्मत्वव्यभिचारः, तत्र अहंप्रत्ययस्य औप-चारिकत्वात् । ननु 'देहस्यापि देहोऽहमिति अहंप्रत्ययालम्बनत्वमस्ति ; किं तु मनुष्यत्वादिधर्मद्वारेण ; तदिह पुत्रादावपि पूजापरिभौदिधर्मद्वारेण अस्त्येव, पुत्रादौ

१. E: दृष्टे

२. A E: कृतः

३. E: त्वत्त्वमहंप्रत्ययालम्बनत्वात्

४. A: यावत्त्वम्

५. A E: इति च

६. E omits अहं, indicated by dots.

७. A E: स्वनतो

८. B: शयनवसनादि

९. E: देहालम्बन

१०. A E: यथोपचारिको

११. A: ततहापीति ;

E: तथानापीति

१२. A: चारित ;

E: चारिका

१३. A E: पुत्रादिष्वत्त्वम्

१४. E omits न

१५. E: परिभाविधर्म

पूजिते पूजितोऽहं, परिभूते परिभूतोऽहं इत्यभिमानदर्शनात् ; तत्र च अहंप्रत्ययो देहेऽपि औपचारिकः इति । तदसत्, मनुष्यशब्दस्य जातिवाचकत्वात्, जाति-शब्दानुविद्धप्रत्ययस्य तद्व्यक्तौ मुख्यत्वप्रसिद्धेः । यथैव 'अयं गौः' इति, न तथा पुत्रादिषु प्रयोगोऽस्ति । तस्मात् मुख्य एव देहे अहंप्रत्ययः । न च अनुमानात् आगमात् वा देहस्य अनात्मत्वप्रसिद्धिः, प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणाभावात् । न च अतीन्द्रियमदृष्टमप्यस्ति, येन तत्प्रकाशनाय प्रमाणान्तरं आश्रीयेत । अतीतादिपदार्थस्य स्मरणविपरिवर्तितयैव व्यवहारोपपत्तेः कृष्यादिप्रवृत्तेश्च संभावनयैपि 'संसिद्धेः प्रमाणा-नपेक्षणात् । तस्मात् 'अहं मनुष्यः' इति [प्रत्यक्षदृष्टो]<sup>१४</sup> देह एव आत्मा—इति ।

अत्रोच्यते । यद्यपि 'अहं मनुष्यः' इति] देहे मुख्य एव अहंप्रत्ययः, तथापि असौ<sup>१५</sup> आध्यासिकः, न वस्तुकृतः ; अहंप्रत्ययस्य चेतनावति वास्तवत्वप्रसिद्धेः, चेतनायाश्च देहधर्मत्वानुपपत्तेः । 'कथं पुनः चेतनाया देहधर्मत्वानुपपत्तिः?' इति । उच्यते । एषा किंलै युष्मदीया प्रक्रिया—पृथिव्यसेजोवायवः तत्त्वानि, न [पञ्चमं तत्त्व-मस्ति ; तानि] च भूतानि पृथिव्यादिबाह्यप्रपञ्चात्मना स्वभावादेव संहन्यन्ते, [न पुनः द्रव्यान्तरमारभन्ते ; तथा आध्यात्मिकमपि शरीरभावेन संहन्यते,] शरीरात्मना

- |  |  |
|--|--|
| १. A E omit परिभूते                                | ११. E omits अपि                        |
| २. B: ततश्च  | १२. E: सन्दिग्धे:                      |
| ३. E: मुख्यत्वप्रसिद्धे:                           | १३. B omits the part within brackets.  |
| ४. A E: तथा  | १४. E omits दृष्टो                     |
| ५. E omits त्व                                     | १५. B E omit असौ                       |
| ६. A E: वा for च                                   | १६. B: देहे                            |
| ७. A: अदृष्टमपवर्गोऽस्ति ;<br>E: अदृष्टमार्गोऽस्ति | १७. B: खलु                             |
| ८. E: यते  | १८. A omits the words bracketed.       |
| ९. E omits स्मरण                                   | १९. A E drop the part within brackets. |
| १०. E: कृत्वाप्रवृत्तेश्च                          |  |

च संहतेषु भूतेषु चैतन्यं उत्पद्यते; चैतन्यविशिष्टिकायः पुरुषः—इति । तत्र वक्तव्यम् ‘ किं स्वतोऽचेतनेषु भूतेषु संघाते सैति चैतन्यमुत्पद्यते, किं वा स्वतः चेतनेषु भूतेषु संघातः?’ इति । आद्ये कल्पे, संघातनिमित्तं वक्तव्यम् । न तावत् तान्येव भूतानि, तेषां कर्तृत्वेन तुल्यस्वभावत्वात् । न खलु गुणप्रधानभावमन्तरेण संघातः संभवति । चैतन्यमेव चेत् निमित्तम्, न ; तस्यापि फलत्वात्, फलिनी भावे सति आक्षेपकत्वानुपपत्तेः<sup>१</sup> ।

स्यादेतत् ‘ भूतान्येव फलभाजि ; ततः तदर्थत्वात् फलस्य आक्षेपकत्वोपपत्तिः ’ इति ; तदप्यसत्, तस्य चतुर्णां साधारणत्वात् पुनरपि तेषां गुणप्रधानभावानुपपत्तेः । न च ‘ गुणप्रधानभावमन्तरेणापि सभावत् समूहोपपत्तिः ’ इति वाच्यम् ; सभायां तु सर्वेषां चेतनत्वात् गुणप्रधानभावस्यापि संभवात् समूहाक्षेपकत्वोपपत्तेः । भूतानां पुनः अचेतनत्वात् कारणत्वेन गुणभावस्य सर्वेषां अविशिष्टत्वाच्च न सङ्घाताक्षेपकत्वसंभवः । ‘ अस्तु तर्हि चेतनानामेव सतां सङ्घातः ’ इति । तदप्यसत्, सङ्घातादन्यत्रापि चैतन्योपलब्धिप्रसङ्गात् । अथ विद्यमानस्यापि<sup>२</sup> चैतन्यस्य मदिरादौ इव मदशक्तेः सङ्घाते सति अभिव्यक्तिः इति मतम्, तत्रापि वक्तव्यम् ‘ किं युगपत् सर्वेषु भूतेषु<sup>३</sup> चैतन्यमभिव्यज्यते, किं वा क्रमेण?’ इति । युगपच्चेत्, सहैव सर्वविषयोर्पैलब्धिप्रसङ्गः । न च क्रमेण, क्रमकारणाभावात् । ‘ कार्यमेव अनुपपद्यमानं क्रममाक्षिपति ’ इति चेत्, तन्न ; प्रत्येकं भूतानां चैतन्यवत्त्वात्, असाधारणविषयलाभीच्च क्रमानुपयोगात् । अस्मिन् पक्षेऽपि चेतनानां गुणप्रधानभावा-

१. B: विशिष्टस्तु कायः

८. A: गुणाभावस्य

२. A E omit भूतेषु

९. A E omit अपि

३. A E drop सति

१०. A E omit भूतेषु

४. B omits वा

११. B: विषयानुभवप्रसङ्गः

५. B: पक्षे

१२. E: विषयाभावाच्च ;

६. A E: पपत्तिः

C: अलामात्

७. A C E: कारकत्वेन

१३. E omits अस्मिन्

भावात् समानैव सङ्घातानुपपत्तिः । स्त्रीपुंसयोः चेतनार्थत्वेन शरीरमेव संहन्यते न चेतनौ<sup>१</sup> इत्यनुदाहरणम् । तस्मात् व्यतिरिक्तात्मानभ्युपगमे सङ्घातानुपपत्तेः, 'भूत-सङ्घाते शरीरं चैतन्यमुत्पद्यते, चैतन्यविशिष्टस्तु कायः पुरुषः' इत्यादि सर्वं अनुपपन्नम् । ततश्च देहस्य चैतन्याभावात् अहंप्रत्ययो<sup>२</sup> देहे मिथ्याध्यासनिमित्तः इति निश्चोयते । न चात्र विवदितव्यम् 'देहे गौणोऽहंप्रत्ययो न मिथ्या' इति । गौणो नाम ज्ञातभेदयोः एकत्वावभासः, यथा 'सिंहो देवदत्तः' इति । अज्ञातभेदयोस्तु एकत्वावभासः अध्यास एव, यथा 'ह्रस्वोऽयमकारः' इति । न च अहमिति व्यतिरिक्तविषयः प्रत्ययः, विचारसाध्यत्वात् व्यतिरेकस्य । अन्यथा आ गोपीलाविपाल-पण्डितं व्यतिरिक्तात्मप्रसिद्धौ आत्मविचारानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात् 'अहं मनुष्यः' इति देहविषयोऽहंप्रत्ययो मिथ्याध्यास एव । न चैतत् अपरोक्षभावभासित्वेऽपि प्रमाणम् इति युक्तम्, अनिरूपितविषयत्वेन आभासत्वस्य दर्शितत्वात् । अपि च देहोऽयमनात्मा भवितुमर्हति, रूपादिमत्त्वात्, सावैयवत्वात्, बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात्, उत्पत्ति-विनाशवत्त्वात्<sup>३</sup>, घटादिवत् ।

यत्पुनरुक्तम् 'प्रत्यक्षमेवैकं'<sup>४</sup> प्रमाणम्, न अनुमानमागमो वै<sup>५</sup> अस्ति' इति, कुतः पुनः प्रमाणात् ईर्दमप्यज्ञायि भवता ? न तावत् प्रत्यक्षेण, अनुमानादिप्रमाण-तदभावयोः अप्रत्यक्षत्वात् । न च प्रत्यक्षाभाववादिनोऽपि प्रत्यक्षयोग्यस्य अभावः

१. A: चेतनापि

२. B: आत्मनानभ्युप

३. A omits तु

४. A: प्रत्ययदेह

५. E adds अपि

६. A: अयं for अहं

७. All mss. add एव after यथा, which seems unnecessary.

८. B: व्यक्तिविषयः

९. A E omit प्रत्ययः

१०. A E: गोपालाविपालपण्डितं

११. B: भासोऽपि

१२. A omits सावैयवत्वात्

१३. B omits च

१४. B: एव प्रमाणम्

१५. B: वेति

१६. B: इदं व्यज्ञायि

प्रत्यक्ष इष्टः । अथ अनुमानादवगच्छसि, तर्हि सिद्धमनुमानप्रामाण्यम् । न चाप्रमाण-  
विज्ञानेन कश्चिदर्थो निश्चेतुं शक्यः । तथा आगमप्रामाण्यमपि दुर्निवारम् । तथा  
हि । लौकिकैवाक्यं प्रमाणमप्रमाणं वा ? प्रमाणं चेत्, सिद्धमागमस्य प्रामाण्यम् ।  
किं तत्र अपौरुषेयेणागमेन अपराद्धम् ? अथ लौकिकवाक्यमप्यप्रमाणम्, तर्हि पर-  
वादिना वादस्ते न स्यात्, अन्योन्यप्रयुक्तवाक्ययोः परस्परमप्रामाण्यात् । अतश्च  
अपौरुषेयागमसिद्धं अदृष्टमपवर्गादि सर्वमेष्टव्यम् । तस्मात् आगमानुमानाभ्यां देह-  
व्यतिरिक्त आत्मा इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ देहात्मवादनिराकरणप्रकरणम् ।



१. B: अथ

२. B: दुर्निवारः

३. A: ते लौकिकवाक्यं

४. A: वेयागमेन

५. E: परिवादिना

६. A: परस्परप्रामाण्यानभ्युपगमात् ;

E: प्रामाण्याभ्युप

## ॥ विज्ञानवादनिराकरण एकत्रिंशः ॥

जडपरिमितमिथ्याकार्यतादिस्वभावैः

कथमपि च कदाचिन्नैव सङ्गोऽस्ति यस्य ।

क्षणिकमपि य[मौहुः केचिदीशं भ्रमन्तैः

तमहमजमजस्रं नौमि शौरिं मुरारिम् ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते ' किं क्षणिकविज्ञानमेव अहंप्रत्ययालम्बनं उत स्थिर-  
स्वभाव आत्मा?' इति । तत्र क्षणिकविज्ञानमेव अहंप्रत्ययालम्बनं भवितुमर्हति,  
स्थाय्यात्मनि प्रमाणाभावात् । ननु सोऽहं इति प्रत्यभिज्ञा प्रमाणम् । का तर्हि  
प्रत्यभिज्ञा नाम ? पूर्वानुभवसंस्कारसहितात् इदानींतनप्रमाणकारणात् उत्पद्यमानं एकस्य  
कालद्वैयसम्बन्धविषयं प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञा इति चेत्, न तावदियं प्रत्यभिज्ञा स्वयंप्रका-  
शात्मवादिपक्षे संभवति; स्थायिनः स्वयंप्रकाशस्य संस्काराभावात्, प्रमाणकारणाभावाच्च  
स्वयंप्रकाशस्य । अथ प्रमाणान्तरगम्य एवात्मा इति मन्येत, तदापि न संभवति  
प्रत्यभिज्ञा ; अतीतवर्तमानधर्मद्वयस्य युगपदेकस्मिन् संभवानुपपत्तेः ततः तद्विषय-  
प्रत्ययासंभवात्, पर्यायेण सम्बन्धस्य धर्मद्वयसम्बन्धावगमात् प्रागेव आत्मेति<sup>१</sup> प्रत्यभिज्ञा-  
मन्तरेण अवगन्तुं अशक्यत्वात् । तस्मात् नास्त्यात्मनि<sup>२</sup> प्रत्यभिज्ञा, नैपि घटादिषु  
इति न कचिदपि स्थिरवस्तुसिद्धिः । ततः क्षणिकविज्ञानमेव अहंप्रत्ययालम्बनं  
परिशिष्यते ।

१. E omits the part within brackets.

२. A: भ्रमन्तं

३. E: विषय for द्वय

४. B: सम्बन्धि .

५. A: स न

६. A: सम्बन्धा

७. B: सम्बन्धात्

८. B E: धर्मिणि

९. B: आत्मप्रत्यभिज्ञा

१०. A: ज्ञानादि for नापि

ननु विज्ञानमात्रमेव चेत् अहंप्रत्ययालम्बनम्, तदा कथं 'अहं जानामि' इति विज्ञानकर्तृत्वावभासः ? अनादिवासनापरिप्राप्तितात् विपर्यासदर्शनात् इति ब्रूमः । तदुक्तम्—

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।

[ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ इति ।

स्यादेतत् 'ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदे सत्यसति च, बाधे कथं भेदावभासो विपर्यासः] कल्प्यते?' इति । उच्यते । न तावत् संवित्संवेद्ययोः भेदावभासो वस्तुतः, तयोः एकाकारावभासनात् । स चायमाकारः किं संवेद्यस्यैव किं वा संविद एव इति विशये संवित्स्वरूपस्य उभयवादिसंप्रतिपन्नत्वात्, संवेद्यस्य च अनिश्चितसङ्ख्यात्, भेदावभासस्य च लोके भ्रान्त्यापि दृष्टत्वात्, नीलादिरूपे संवेदने सति तदतिरिक्तनीलाद्यर्थे प्रमाणाभावात्, नीलात्मिकी संवित् इति प्रत्यक्षम् । अनुमान-मैपि 'विवादगोचरापन्नौ संवित्संवेद्यौ अभिन्नौ भवितुमर्हतः, सहोपलम्बनियमात्, यौवभिन्नौ न भवतः न तौ सहोपलम्बनियमौ यथा नीलपीतज्ञाने, न तथा संवित्संवेद्यौ सहोपलम्बनिर्येतौ न भवतः, तस्मात् अभिन्नौ' इति । तस्मात् ज्ञानस्य क्रियात्मकत्वात् 'अहं जानामि' इति यस्तत्प्रतिकर्तृत्वावभासः, सोऽपि स्वप्नादौ इव पैलियनं भ्रान्तिमात्रमेव । तस्मात् विज्ञानमैत्रं क्षणिकमेवात्मा इति योगाचाराः प्रतिपेदिरे ।

१. B E omit मात्र

२. B omits चेत् ;

E: चाहंप्रत्यया

३. B: अहमिदं

४. E: त्वाभासः

५. A drops the portion within brackets.

६. E: वस्तुतः

७. A: किं वा

८. B: सदभावात्

९. B omits च

१०. E: प्रमाणामा ... नी

११. E: नीलार्थिका

१२. E omits अपि

१३. B: यौवभिन्नौ भवतः

१४. B: नियमौ

१५. A omits न, a subsequent correction.

१६. E: लखायनं

१७. E adds एव

तत्रेदमाचक्ष्महे । न तावत् विज्ञानानां क्षणिकत्वमस्ति, प्रमाणाभावात् । ननु नीलसंवित्काले पीतसंविदोऽभावात्, स्थिरस्य च अवधिहेत्वसंभवात्, स्वैरसमङ्गुरत्व-निबन्धन एव नीलसंवित्काले पीतसंविदोऽभावः इति स्वरसमङ्गुरत्वमनुमानेनाव-गच्छामः—विगीतं विज्ञानं क्षणिकं भवितुमर्हति, “निर्हेतुकविनाशित्वात्, यदेवं न भवति तत् तथा न भवति यथा गगनादि, तथैदं न भवति, तस्मात् क्षणिकम्— इति । तदेतदयुक्तम्, विज्ञानस्य विनाशित्वासिद्धेः ।

स्यादेतत् ‘उत्तरसंवित्काले पूर्वसंविदोऽनुपलंभात् विनाशोऽवसीयते’ इति । तदप्यसत्; जन्मविनाशसिद्धौ च संविदः पूर्वोत्तरभावसिद्धिः पूर्वोत्तरभावसिद्धौ च जन्मविनाशसिद्धिः इति परस्पराश्रयत्वात् । कथं तर्हि संवेदने भेदावभासः? त्वदी-यानाद्यविद्यया इति वदामः । तैतश्च विज्ञानस्वभावस्यैवात्मनः स्थायित्वात्, स्थिरस्य च अवधिहेत्वनुपलंभात् नित्य एवात्मा ।

यैतुपनुरुक्तम् ‘स्थायिनः स्वयंप्रकाशस्यात्मनः संस्काराभौवात् प्रमाणकारणा-भावाच्च न प्रत्यभिज्ञा’ इति, तत्प्रत्युच्यते । स्वैयंप्रकाशस्यात्मनो दर्पणादौविव सवितृ-किरणस्य अन्तःकरणोपाधौ अभिव्यज्यमानत्वात्, स्वरूपतो नित्यत्वेऽपि सोपौधिकाव-भासस्य अस्थिरत्वात् तज्जनितसंस्कारोपपत्तेः, अन्तःकरणस्य च स्वयंप्रकाशाभिव्यक्ति-हेतुत्वेन तत्प्रमाणकारणत्वव्यपदेशात्, उपैषन्नमेव पूर्वानुभवसंस्कारसहितात् इदानींतन-प्रमाणकारणात् आत्मनि प्रत्यभिज्ञानम् ।

१. A: कालेऽपि तसंविदो

२. E: स्थिरमङ्गुरत्व

३. E: त्वानुमानेन

४. E: न क्षणिकं

५. E omits निर्हेतुक

६. E: यो भवन् न भवति यथा गगनादि  
न तथेदं न भवति

७. B: न तथेदं न भवति .

८. E omits इति

९. E: तच्च

१०. A E: यं पुनरुक्तः

११. E: संस्कारसंभवात्

१२. E omits स्वयं

१३. E: दावपि

१४. E: करण for किरण

१५. E: सोपाधिकाभासस्य

१६. B: कारणत्व

१७. A: देशाद्यपपन्न



यदप्युक्तम् 'अतीतवर्तमानस्य धर्मद्वयस्य युगपदेकस्मिन् अन्वयसंभवात् तदवगमानुपपत्तेः, पर्यायेण सम्बन्धावगमे च धर्मद्वयसम्बन्धावगमात् प्रागेव तस्मिन् वस्तुनि प्रत्यभिज्ञापेक्षत्वात् प्रत्यभिज्ञा अनुपपन्ना' इति, तदपि न दोषमावहति ; अतीतवर्तमानधर्मद्वयस्य अनैव्ययित्वेन वस्त्ववच्छेदकत्वात् । द्विविधं वस्तुनो विशेषणं कार्यान्वयि, प्रतीत्यन्वयि चेति । तद्यथा 'नीलमुत्पलम्' इत्यादि कार्यान्वयि विशेषणम्, 'राजपुरुषः' इत्यादि प्रतीत्यन्वयि विशेषणम् । तत्र कालद्वयस्यै प्रत्यभिज्ञासमये अनैव्ययितया विशेषणत्वात् उभयकालावच्छिन्नस्वरूपमात्रमेव प्रत्यभिज्ञाविषयः ; तत्फलं च उपाधिद्वयसम्बन्धनिमित्तभेदविभ्रमनिवृत्तिरेव । अतो न कौचित् अनुपपत्तिः ।

यदपीदमुक्तम् 'संवित्संवेद्ययोः एकाकारावभासनात् तस्य च संप्रतिपन्नसंविदाकारत्वात् न तद्व्यतिरिक्तं 'संवेद्यं अस्ति' इति, तदपि सूक्ष्मेक्षिकानिरीक्षणाक्षमैः उत्प्रेक्षितमीक्षामहे, अवभासावभासरूपेण संवित्संवेद्ययोः आकारभेदस्य सिद्धत्वात् । अवभासैकैकस्वभावं संवेदनम् ; संवेद्यं च अवभास्यैकस्वभावम्<sup>१८</sup>; कुतस्तयोः एकाकारावभासः? यः पुनः घटाद्याकारः स संवेद्यस्यैव न संवेदनस्य, तदेवभासरूपत्वात् ।

- |  |                                    |
|--|------------------------------------|
| १. B: मानधर्म                          | १२. B: कदाचित्                     |
| २. E: न न द्वयासंभवात्                 | १३. A: वेद्यं                      |
| ३. E omits च                           | १४. E omits इति                    |
| ४. A: तस्मिन्नवस्तुनि                  | १५. A E: मासस्यावभास               |
| ५. A E: अतः वर्तमान                    | १६. All except B give मासेनैक      |
| ६. A: धर्मि                            | १७. A E: संवेदनस्य                 |
| ७. E: अन्वयित्वेन                      | १८. B: स्वभावकृतः तयोरेकाकारावभासः |
| ८. E: प्रत्यन्वयि                      | १९. The insertion of स is called   |
| ९. B omits विशेषणम्                    | for though not found in            |
| १०. A E: द्वयप्रत्य                    | any ms.                            |
| ११. E: न अन्वयितया विशेषणत्वोपपत्तिः । | २०. E omits न                      |
| यदपीदमुक्तम्, thus omitting a          | २१. E: तदभास ;                     |
| few words.                             | A B: तदवभास                        |

यदपीदमवैदि 'सहोपलंभनियमात्' संवित्संवेद्ययोः अभेदः' इति, तदपि न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते, हेतोरसिद्धत्वात् । न हि संवेद्येन संवित् सहैवोपलभ्यते ; नित्यत्वात् स्वयंप्रकाशत्वाच्च अस्मन्मते संवेदनस्य सर्वदा सिद्धत्वात्, अतद्रूपत्वाच्च संवेद्यस्य । अतोऽन्यतरासिद्धो हेतुः । विरुद्धश्च, एकस्यां क्रियायां संवित्संवेद्ययोः सहभावस्य भेदसाधकत्वात् । न हि संविदैव सह भाति । ततश्च 'सहोपलंभनियमात्' इति भेदसाधकत्वात् विरुद्धो हेतुः । अपि च उपायोपेययोः आलोकतत्प्रकाश्ययोः सहोपलंभनिर्यमेऽपि न अभेदोऽस्ति । अतश्चानैकान्तिको हेतुः । अन्तर्बहिर्भावभेदप्रत्यक्षविरोधात् अभेदानुमानस्य कालात्ययापदिष्टता च । तस्मात् असदेतत् 'संवित्संवेद्ययोः अभेदः, संवेदेनं क्षणिकम्, क्षणिकविज्ञानमात्रे च ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदः कल्पितः, बाह्यार्थश्च नास्ति, विज्ञानमात्रं क्षणिकं अहंप्रत्ययालम्बनम्' इत्यादि । ततश्च स्थिरस्वभाव एवात्मा संसारकञ्चुकपरिवृतः अहंप्रत्ययालम्बनः इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ विज्ञानवादनिराकरणप्रकरणम् ।



१. E: यदपीदं वा
२. A: नियमत्वात्
३. E omits संवित्
४. B: सर्वथा
५. E omits भेद
६. B: लम्बनीयमपि

७. B: संवेद्यं
८. B omits च
९. E: तु for च
१०. E: संसारिकश्च
११. A E: यालम्ब इति
१२. A E: स्थितम्

## ॥ संसारमिथ्यात्वं द्वात्रिंशत् ॥

यस्मिन् असङ्गे सुखबोधविग्रहे कर्तृत्वमध्यैस्तमनाद्यविद्यया ।

तमिन्दिरायाः प्रियमन्दिरं हरिं नमामि लीलारैचिताखिलं मुदा ॥

इदमिदानीं जिज्ञास्यते ‘ किं आत्मनि संसारः पारमार्थिकः किं वा आध्या-  
सिकः?’ इति । आत्मनि संसारस्य प्रतीयमानत्वात् , प्रतीतेश्च स्वतःप्रामाण्यात् ,  
कारणदोषबाधकप्रत्ययानुपलंभात् , प्रमाणप्रतीतैवैतत्परमार्थत्वाभिधानात् आत्मनि  
संसारः परमार्थो युक्तः । अपि च यदि संसारः परमार्थो न भवेत् , तर्हि कथं  
इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराय साधनविधायि शास्त्रं प्रमाणं भवेत् ? न हि रज्जुसर्पनिवृत्तये  
मैत्रौषधादिसाधनमुपदिश्यते, किं तु रज्जुस्वरूपज्ञानमेव । [तैतश्च ज्ञानकाण्डमेव]  
आरब्धव्यं न कर्मकाण्डम् , अनुपयोगात् । अपि च आत्मस्वरूपसाक्षात्कारे सति  
संसारस्य मिथ्यात्वावगमः, किं<sup>११</sup> वा ततः प्रागेव ? न तावदाद्यैः ; आत्मस्वरूपसाक्षा-  
त्कारे सति तदुत्तरकालं प्रपञ्चस्थैवैभावात् सत्यमिथ्यादिव्यवहारानुपपत्तेः । अथ  
किञ्चित्कालं बाधितानुवृत्तिः अभ्युपगम्येत, तदापि स्वयं कृतार्थत्वात् स्वव्यतिरिक्ता-  
त्मान्तराभावनिश्चयात् स्वपक्षपरपक्षविभागाभावात् शास्त्रानारंभप्रसङ्गः । नैपि तत्त्वाव-

१. B: कर्तृत्व .... नाप्त

२. B: लीला ... खिलं

३. B: अध्यस्तः,

E: आध्यासित

४. B: प्रतीतित्व

५. A E omit एव

६. A E: तथा

७. E: तन्त्रौ

८. E omits the words bracketed.

९. B: आत्मनि ;

E: अपिचात्मस्वरूपं, तदापि साक्षात्कारे  
सति etc.

१०. A E: गतिः

११. E omits किं वा

१२. B E omit आद्यः

१३. B: एवात्यन्तमिथ्यादिव्यवहारानुपपत्तेः

१४. E omits अन्तर

१५. B: अभावाच्चानारंभप्रसङ्गः

१६. A E: तथापि

बोधात् प्रागेव मिथ्यात्वावगमः; प्रत्यक्षसिद्धस्य अनुमानादिना बाधानुपपत्तेः बाधमन्तरेणै  
मिथ्यात्वानवगमात् । न च आगम एव आत्मैविषयं परोक्षज्ञानमुत्पाद्य प्रपञ्चं बाधते  
इति युक्तम् , निरुपाधिकात्मस्वरूपस्य अपरोक्षैकस्वभावतया तत्र परोक्षज्ञानसंभवात् ,  
सोपाधिकज्ञानस्य विभ्रममात्रत्वात् , तेन अन्यस्य बाधानुपपत्तेः ।

अपि च इदं भवान् प्रष्टव्यः ‘ किं आत्मनि संसारसंबन्धात् कैऽपि विशेष-  
षोऽस्ति वा न वा ? ’ इति । ‘ अस्ति चेत् , स परमार्थः किं वा कार्त्तिकः ? ’ इति ।  
यदि परमार्थः , तर्हि एकं विशेषं आत्मनि परमार्थमभ्युपगच्छतः सुखदुःखादिसंसारे कः  
प्रद्वेषः ? अथ अविद्यात्मकोऽसौ विशेषः आत्मनि , तर्हि संसारभावाभावयोरपि विशेषा-  
भावात् तन्निवृत्तये शास्त्रारंभः अनर्थकः स्यात् । स्यादेतत् ‘ वास्तवविशेषाभावेऽपि  
प्रतिभासकृतविशेषात् अर्थवदेव तन्निवर्तनेन शास्त्रम् ’ इति । तदपि मनोरथमात्रम् ।  
लोके सर्पसम्बन्धैवभासयोः रज्जुगतविशेषाभावेऽपि तद्द्रष्टृगतविशेषादेव सर्पभ्रान्ति-  
संभवेभ्यः संबन्धात् तन्निवृत्तये रज्जुस्वरूपोपदेशः<sup>११</sup> अर्थवान् ; इह पुनः आत्मनि  
अनात्माध्यासे अधिष्ठानं द्रष्टा च इत्युभयं आत्मैव ; तत्र नै कदाचिदपि विशेषः ;  
ततश्चात्मनि संसारभ्रान्त्यसंभवे कथं तन्निवृत्तये शास्त्रमारभ्येत ? नास्ति चेत् आत्मनि  
संसारकृतो विशेषः , तर्हि नैतरेमेव मोक्षशास्त्रमारभ्येत् । तस्मात् संसारस्य बाधित-

- |                             |                                   |
|-----------------------------|-----------------------------------|
| १. A E: अनुमानबाधानुपपत्तेः | ११. B: सम्बन्धासम्बन्धावभासयोः    |
| २. B adds च                 | १२. A E: दृष्टगत                  |
| ३. B: मिथ्या ... न च        | १३. A: तान्ति                     |
| ४. B: आत्मनि .... परोक्ष    | १४. All except A E give भ्रान्ति- |
| ५. B: बाधक ... युक्तम्      | सम्बन्धात्                        |
| ६. B: अन्यस्यानुपपत्तेः     | १५. A: देशे                       |
| ७. E omits अपि              | १६. B omits न                     |
| ८. B: आध्यासिकः             | १७. E: सुतरां                     |
| ९. B: विशेष ... वेऽपि       | १८. A E: म्यते                    |
| १०. A: गत                   |                                   |

प्रतीतिसिद्धत्वात्, तन्मिथ्यात्वे च कर्मज्ञानकाण्डयोः अनारंभप्रसङ्गात् आत्मनि पारमार्थिकः संसारः इति तार्किकाः मीमांसकाश्च मन्यन्ते ।

अपरे पुनः ‘ आत्मनः असंसारस्वभावत्वेऽपि अन्तःकरणाद्युपाधिकृतसंसारः अस्त्येव, स्फटिकमैणेरिव उपाधिनिमित्तो लोहितमा ’ इति कल्पयन्ति ।

तान् प्रति ब्रूमः । तत्र ये सर्वगतात्मवादिनः तैः ‘ अध्यासमन्तरेण कथं आत्मनि सुखदुःखादिसंसारसंभवः? ’ इति वक्तव्यम् । तथा हि । आत्मनो ज्ञानादयो गुणाः इत्यभ्युपगमः । गुणैश्च निरवयवद्रव्येऽपि यावद्द्रव्यभावी दृष्टः, यथा परमाणु-गतरूपादिः, यथा वा आत्मगतसंख्यापरिमाणादिः । न च आत्मगतसंयोगविभागयोः व्यभिचारः इति वाच्यम् ; तयोरद्यापि सद्भावस्यैव अनिश्चितत्वात् । तथा च सति आत्मनि ज्ञानसुखादयो जायमानाः देहावच्छिन्नदेशात् अन्यत्रापि जायेरन् ।

स्यादेतत् ‘ सर्वं कार्यं कारणत्रयमपेक्ष्य उदयमासादयति ; तत्र ज्ञानादीनां आत्मौ समवायिकारणम्, अदृष्टादि च निमित्तकारणम्, आत्ममैनःसंयोगः असमवायिकारणम् ; ततश्च हृदयदेशावस्थानात् मनसो हृदयावच्छिन्नात्मदेशेनैव संयोगात् तत्रैव सुखदुःखादयो जायन्ते, न तथा संख्यापरिमाणादयः ’ इति । तदेतदविचारितरमणीयं दृश्यते । तथा हि<sup>१३</sup> । आत्मनो हृदयावच्छेदो नाम किं आत्मनैः

१. A: संसार

B: आत्मनो ... स्वभाव

E omits असंसार

२. B: उपाधितः

३. B: मणिरिव

४. All except B give इव

५. B: सुखदुःखासंभव

६. B: इत्य ... मः

७. E omits गुणश्च, omission indicated by dots.

८. E drops अपि

९. B omits इति वाच्यम्

१०. B: त्रयमप्यपेक्ष्य

११. A: आत्मनि

१२. E: आत्मजन्मनःसंयोगः

१३. B: अपि for हि

१४. B: आत्मस्वरूपं उत तत्त्वान्तरम्

स्वरूपमेव उत धर्मान्तरम् ? स्वरूपं चेत्, तस्य सर्वगतत्वात् सर्वत्रैव सुखदुःखादयो जायेरन् । अथ धर्मान्तरम्, तत्रापि वक्तव्यम् ‘स धर्मः किं’ आत्मस्वरूपमात्रे अवतिष्ठते, किं वा अवच्छिन्ने<sup>१</sup> देशे ?’ इति । आद्ये कल्पे<sup>२</sup>, तस्य सर्वात्मदेशव्यापित्वात् सुखदुःखादयोऽपि तथैव प्रसज्येरन् । द्वितीये तु तस्याप्यवच्छेदान्तरापेक्षया<sup>३</sup> अनवस्था । एवं च सति कथमध्यासमन्तरेण नियतैः प्रदेशे संसारोपलम्भः ? अदृष्टेन नियमोपपत्तिरिति चेत्, तदप्यसत् । न च अदृष्टेनापि निष्प्रदेशे<sup>४</sup> एवात्मनि परमार्थतः<sup>५</sup> प्रदेशविशेषजन्म संभवति, वस्तुस्वभावस्य अन्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । तदेवं आत्मनि प्रदेशविशेषप्रतिभासोऽपि विभ्रमः । ततश्च तदाश्रयैः संसारो मायाविजृम्भित एव, कल्पितोपाधावेव प्रतिभासमानत्वात् । तदयं प्रयोगः ‘विवादाध्यै<sup>६</sup>सितः संसारः काल्पनिको भवितुमर्हति, कल्पितोपाधावेव प्रतिभासमानत्वात्, मृगतृष्णिकाजलसमुद्गतवीचीतरङ्गमालैव<sup>७</sup>’ इति ।

यत्पुनरुक्तम् ‘अबाधितप्रतीतिगोचरत्वात् सत्य एव संसारः’ इति, तैत्तिरीयसंस्कृत-पक्षकक्षीकारापराधात् वेदार्थगन्धानाम्रातचेतस्तया समुद्भावितम्, यावता “तत्त्वमसि” (Chānd., VI, viii, 7) “अहं ब्रह्मास्मि” (Brh., I, iv, 10) इत्यादि-शास्त्रं तात्पर्येण अद्वितीयनिरतिशयानन्दाविक्रियब्रह्मभावं आत्मनः प्रतिपादयत् सकल-<sup>८</sup>“विक्रियासम्बन्धं” मनुष्याद्यभिमानं च बाधते । न खलु सैकल्यप्रमाणविरोधेन उदय-

१. A E add वा ;

B: किमात्मनि

२. B: च्छिन्नदेशे

३. B: पक्षे

४. E: अपेक्षामनवस्था

५. E: नियतः प्रदेशे

६. B O D prefix न

७. E: वा for च

८. A: प्रदेशमेवा

E: निष्प्रदेशभावात्मनि

९. E: परमार्थः

१०. E: तदाश्रित

११. B: विवादगोचरापन्नः

१२. E: मालादिवदिति

१३. B: तदन्तः तर्कः ;

E: तदपि दुस्तर्क

१४. E: क्रिया for विक्रिया

१५. B: सम्बन्धमनुष्या

१६. A: सकलमप्र

मासादयन् संसारप्रतिभासः तत्त्वावेदकप्रमाणतया निरतिशयपुरुषार्थपर्यवसायि च शास्त्रं बाधेत ।

यदप्युक्तम् ‘ अपरोक्षस्वभावे आत्मनि परोक्षज्ञानस्य भ्रान्तित्वात्, अपरोक्षज्ञानस्य प्रमाणत्वेऽपि तदुत्तरकालं प्रमातृप्रमाणव्यवहारानुदयात् संसारमिथ्यात्वे प्रमाणानुपपत्तिः ’ इति, तदपि न शोभां बिभर्ति । गृहीतपदपदार्थसम्बन्धस्य न्यायविदो वाक्यश्रवणसमनन्तरं अपरोक्षज्ञानमेवात्मनि समुत्पद्यते, न पुनः परोक्षज्ञानम् । किं च अपरोक्षज्ञानमेवात्मनि जायमानं अन्तःकरणशुद्धितारतम्यात् प्रतिबद्धफलं भवति । ततश्चात्मनि निर्विचिकित्सात्मानुभवफलस्य प्रतिबद्धत्वेऽपि तात्पर्यवद्वाक्यप्रामाण्यादेव पूर्वमपि संसारमिथ्यात्वनिश्चयः उपपद्यते । श्रवणमननादिसकलसाधनसम्पत्तौ पुनः अशेषप्रतिबन्धविगमोपपत्तेः निर्विचिकित्सात्मानुभवे सति तद्विपरीतसंसारप्रतिभासोऽपि निवर्तते इति विशेषः ।

यदप्युक्तम् ‘ इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोः मिथ्यात्वे सति तत्सौधनविधायि शास्त्रमनर्थकम् ’ इति, तदप्यचारु विरचितम्, श्येनादिविधानवत् उपपत्तेः । न हि श्येनादेः परमार्थतः पुरुषार्थसाधनत्वमस्ति, किं तु अनर्थसाधनत्वमेव ; हिंससाधनत्वात्, तस्याश्च प्रतिषेधशास्त्रादेव अनैर्न्यत्वनिश्चयात्, चादनासूत्रे च अर्थशब्देन श्येनादेः अनैर्न्यसाधनत्वसूचनात् । तदेवं यथा भ्रान्तिपरिकल्पितपुरुषार्थ प्रत्यैवाघात

१. E: संसारभ्रान्तिभासत्वादेव...दकप्रमाणतया

२. B: प्रतिबन्धापरोक्षज्ञानम् । किं तु अपरोक्ष etc.

३. E: बन्ध

४. B omits आत्मा

५. B: बन्धेऽपि ;  
E: बन्धत्वेऽपि

६. B: संसारस्य

७. B omits तत्

८. E drops अपि

९. E: हाराय

१०. A subsequently corrects  
this into कर्मसाधन

११. B omits हिंसा

१२. E omits त्व

१३. B: अनर्थसूचनात्

१४. B: प्रत्यावाधात्

भ्रान्तपुरुषाभिप्रायमेवानुसृत्य श्येनादिसाधनविधानं तदनुष्ठानं तत्फलावासिश्च दृश्यते, तथा ऐकार्थ्यविज्ञानात् प्राक् आत्मनि अविद्यया पुरुषार्थमध्यारोप्य तत्रैव अभिनि-  
विशमानस्य भ्रान्तस्यैवाभिप्रायमनुसृत्य साधनविधानादि सर्वमर्वाधात् उपपद्यते ।

ननु 'नै श्येनादौ भ्रान्तः अधिकारी, प्रषिषेधशास्त्रादेव श्येनादेः अनर्थत्व-  
मवगच्छतोऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् ; अतो नायं दृष्टान्तः' इति । नैष दोषः ; श्येनादि-  
फलाभिलाषकलुषीकृतचेतसैः पुरुषस्य पापादिप्रतिबन्धबाहुल्ये सति प्रतिषेधशास्त्रमपि  
न फलपर्यन्तविज्ञानं जनयितुमीष्टे । तथैव श्रुतवेदान्तस्यापि प्रतिबन्धबाहुल्ये सति  
ऐकार्थ्यशास्त्रमपि न फलपर्यन्तं विज्ञानं जनयति ; यज्ञादिक्षपिताखिलप्रतिबन्धस्य  
जनयति ; इति न किञ्चिद्वैषम्यम् ।

यदपीदमुद्भावितम् 'संसारसम्बन्धात् आत्मनि पारमार्थिकविशेषाभ्युपगमेऽपि'<sup>११</sup>  
संसारस्यापि तथार्थैप्रसङ्गात् , अनभ्युपगमे च संसारभावाभावयोः आत्मनः एकरूप-  
त्वात् , न संसारनिवृत्तये शास्त्रमारब्धव्यम्' इति, तदपि बालिशभाषितम् ; आत्मनि  
संसारसम्बन्धस्यैव विशेषत्वात्, तस्य च वस्तुतोऽभावेऽपि भ्रान्त्या प्रतिभासमान-  
त्वात्, सत्यत्वमिथ्यात्वयोरपि संसारस्यैवात्मनि प्रतिभासमानतयैवानर्थत्वात् तन्निवृत्तये  
शास्त्रारंभोपपत्तेः ।

यदपीदमवादि 'रज्ज्वादौ सर्पादौ ध्यासे विषकरणादिषु दोषसंभवात् उभयो-  
रपि विषयत्वाच्च भवेदपि'<sup>१२</sup> तत्र भ्रान्तिः ; आत्मन्यनात्माध्यासे पुनः द्रष्टुः अधिष्ठा-

१. A: ऐकात्म
२. E: प्रधानात्मनि
३. A E: तत्र च
४. A: सर्वमुपपद्यते
५. E omits न
६. B: श्येनादिष्वफला
७. E omits चेतसः
८. B: पुरु .... पापादि.
९. C omits सति

१०. B: पर्यन्तं विज्ञानं
११. B: च for अपि
१२. B omits त्व
१३. A omits सं
१४. E: संसार आत्मनि
१५. E omits मान
१६. E: सर्पाध्यासे
१७. B adds दृष्टत्वाच्च omitting तत्र



नस्य कारणस्य वा आत्मव्यतिरेकेणाभावात्, आत्मनश्च निर्विशेषत्वात् न तत्र भ्रान्ति-संभवः' इति, अत्रैव वदामः । द्रष्टरि दृश्यावभासस्य अध्यासत्मकत्वे सकलवेदान्त-प्रामाण्यादेव निश्चिते सति<sup>२</sup> आत्मनि बाह्याध्यासनिमित्तकारणभावेऽपि सर्वभ्रमानु-गतानिर्वर्चनीयाज्ञानमेव कार्यान्यथानुपपत्त्या कारणं परिकल्प्यते इति न कौचिदनुप-पत्तिः ।

या पुनरेषा कल्पना 'आत्मनि स्वैतः संसाराभावेऽपि उपाधिनिबन्धनः अस्त्येव' इति, सापि वृथैव कल्पना ; औपाधिकरूपस्य, अनिर्वचनीयाविद्याध्यास-व्यतिरेकेणानिरूपणात् । तस्मात् आध्यासिक एवात्मनि संसारः इति स्थितम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ संसारमिथ्यात्वप्रतिपादनप्रकरणम् ।



१. E: तत्र

२. E: तस्यातानि

३. A: कारणभाव

४. B: अनिर्वचनीयमेव

५. B: कदाचित्

६. B drops स्वतः

७. E omits तस्मात्

८. E drops आत्मनि

## ॥ स्वयंप्रकाशत्वप्रतिपादनं त्रयस्त्रिंशत् ॥

मायादिव्यसरःसमुत्थमखिलं<sup>१</sup> ब्रह्मादिपुं षट्पदं

पुण्यापुण्यसमैत्थगन्धनिलयं निस्सोममाशादलम् ।

सुव्यक्तं भुवनत्रयाब्जममलं ज्ञानांशुभिः भासयन्

भूयाद्वो हरिभास्करो निरवधिज्ञानाय सौख्याय च ॥

इदमिदानीं विचार्यते 'किमात्मा प्रमाणग्राह्यः किं वा स्वयंप्रकाशः?' इति ।  
इह खलु भाट्टमतानुसारिणो वर्णयन्ति — न स्वयंप्रकाश आत्मा, अहंप्रत्ययग्राह्यत्वात् ।  
ननु 'अहमिदं जानामि' इत्यात्मा ग्राहकोऽवभासते ; कुतस्तस्य ग्राह्यत्वम् ? इति । नैष  
दोषः ; ग्राहकस्यैव सतः 'घटं जानन्तं मां जानामि' इति ग्राह्यत्वस्याप्यवभासमानत्वात् ।  
न च वाच्यम् 'एकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधात् भ्रान्तिरेवेयं प्रतीतिः ; स्वमादिगतस्व-  
शिरश्छेदादिप्रतीतिवत्' इति ; तद्वदत्र बाधानुपलंभात् । ननु विद्यत एव अत्रापि  
यौक्तिकबोधः । तथा हि । कर्मत्वं नाम तावत् परसमवेतक्रियाफलभागित्वम् ;  
कर्तृत्वं पुनः क्रियाश्रयत्वम् । ततश्च आत्मनः अहंप्रत्ययकर्मत्वे सति तदनाश्रयत्वम<sup>२</sup>,  
तथैव तत्फलशालित्वम्, तदैव<sup>३</sup> तत्कर्तृत्वे सति तदाश्रयत्वं च इति युगपदात्मनि  
अहंप्रत्ययभावाभावोपनिपातप्रसङ्गः ; स च प्रमैणविरुद्धः इति । एतच्च वैतिम्,

१. B: अखिलब्रह्मा

२. E: पुंक्त्वपदं

३. A E: समृद्ध

४. E: ममलं

५. E: भार्गतातु

६. B: ग्राहकोऽवभासकोऽवभासते

७. B: घटं जानामीति ग्रा... प्यवभास-

मानत्वात्

८. A: एकत्वस्य

९. B: यौगिको बाधः

E: यौक्तिकबोधः

१०. B E: तदनाश्रयतयैव तत्फल

११. E: तच्चैवैतत् कर्तृत्वे सति

१२. B: प्रत्ययभावोपनिपात

१३. A: सर्वप्रमाण

१४. E: वा किं युक्ति

युक्तिमात्रस्य प्रत्यक्षावभासबाधकानुपपत्तेः । तथा हि । युक्तिर्नाम तर्कः । स च प्रमाणानुग्राहको न प्रमाणम् । अतः कर्मस्वभावत्वे आत्मनो यदि किञ्चित् प्रमाणं भवेत्, तदा तदनुग्राहकतया तर्कोऽपि तत्र निविशेत् । न च तदस्ति, प्रमाणत्वे कर्मत्वस्य दुर्वारत्वात् । न ह्यकर्मकमेव विज्ञानं आत्मनि प्रमाणमिति संभवति, जानतेः सकर्मकत्वात् । नाप्यन्यकर्मकम्, अतिप्रसङ्गात् । अत्र प्राभाकरा मन्यन्ते 'संवेदनं घटादिकर्मकं आत्माश्रयं आत्मनि घटादौ स्वरूपे च प्रमाणम् ; अतो नातिप्रसङ्गः' इति । नैतत्सारम्, आत्मनि ज्ञाननिमित्तातिशयाभ्युपगमे सति कर्मत्वप्रसङ्गात् ; अनभ्युपगमे च अकिञ्चित्कर्तव्यं ज्ञानस्य तत्र प्रामाण्यानुपपत्तेः अतिप्रसङ्गाच्च । स्यादेतत् 'गन्तुगन्तव्ययोः उभयोरपि प्राप्तिलक्षणातिशयत्वेऽपि गन्तव्यस्यैव' ग्रामादेः परसमवेतक्रियाफलशालिनो गमिक्रियाकर्मत्वं दृष्टम्, न तु गन्तुर्देवदत्तादेः ; एवमिहापि ज्ञातृज्ञेययोः ज्ञाननिमित्तौतिशयवत्त्वेऽपि ज्ञेयस्यैव कर्मत्वं युक्तम्, न ज्ञातुः, इति । तदिदं न पेशलम्, पदार्थानां स्वभाववैचित्र्योपपत्तेः । नै हि यथा गमिक्रिया सकर्मिका दृष्टा इति क्रियात्वसामान्यात् स्थितिक्रियापि सकर्मिकेति कैल्पयितुं शक्यते, तयोः स्वभावभेदस्यानुभूयमानत्वात्, तथा गमनपचनादिबाह्यक्रिया स्वाश्रयव्यतिरिक्तकर्मिका इत्येतावता न विदिक्रियापि तादृशीति कल्पयितुं शक्यं ; तदा अस्याः स्वाश्रयकर्मिकाया अपि 'घटं जानन्तं मां जानामि' इति

१. A: बाधकत्वानुपपत्तेः
२. A: तथा
३. E: निविशते
४. E omits च
५. B: कर्मत्वम्
६. A: कर्मकात्माश्रयं  
E: कर्मात्माश्रयम्
७. B: तन्निमित्त
८. E: कारणस्याज्ञानस्य
९. B omits उभयोः
१०. B omits एव

११. A: निमित्तानिमित्तानवधिकातिशय
१२. B: ननु
१३. A E: क्रियार्थ
१४. B E omit अपि
१५. E adds यापि तादृशी before कल्पयितुं
१६. B: शक्यम्
१७. A omits इति
१८. E: शक्यते
१९. B: तस्याः,  
E: सता स्वाश्रय



स्फटिकादिगतलौहित्यादिवत् । स बिम्बमूर्तः आत्मा ' इति । तदप्यसत्, 'इदमहं जानामि' इत्यात्मनः प्रत्यक्षावभासनात् अनुमानौपेक्षाभावात् । न खलु हस्तिनि दृष्टे हस्तिपदानुमानमर्थवत् । अपि च आत्मा यदि विषयानुभवसमये नावभासेत्, स्वपर-संवेद्ययोः अनतिशयप्रसङ्गः, ततश्च सर्वव्यवहारलोपः । ननु 'यदि घटादिज्ञानसमये चात्मविषयमपरं ज्ञानं कल्प्येत, तदात्मनि युगपत् ज्ञानद्वयसमवायः स्यात् । स चायुक्तः, अवान्तरजातीयस्य सजातीयगुणद्रव्यस्य युगपदेकस्मिन् द्रव्ये समवायाभावात् । न हि पटे शैब्यद्वयं युगपत्समवैति । अपि च ज्ञानमात्ममनसोः<sup>१</sup> संयोगजन्यम् ; आत्ममनसोश्च निरवयवत्वात् एकद्वौ एक एव संयोगः ; अतश्च ज्ञानायौगपद्यम् । अपि च ज्ञानयौगपद्ये मनःकल्पनापि व्यर्था स्यात् । ज्ञानायौगपद्यं हि मनसः कल्पकम् । तदुक्तम् "युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिः मनसो लिङ्गम्" (Cf. Nyāyasūtra, III, ii, 56)' इति । नैष दोषः ; युगपत् एकस्मिंश्चित्रावयविनि नीलपीताद्यनेकरूपगुणसमवायदर्शनात् । अथ तत्र नीलपीताद्यवान्तरजातीयभेदो विद्यते इति चेत्, इहापि तर्हि घटात्मविषयज्ञानयोश्च अवान्तरजातीयभेदो विद्यत एव । स्यादेतत् 'चित्रस्य सावयवत्वात् स्वीवयवद्वारेण अवान्तरजातीयानेकगुणास्पदत्वमुपपद्यते, न त्वात्मनः, निरवयवत्वात्' इति । तदप्यसत् ; प्रतिज्ञानं अदृष्टादिभेदात् भिन्नादृष्टादिविशिष्टानेकरूपैः आत्मनोऽप्येकज्ञानाश्रयत्वोपपत्तेः । निरवयवसर्वगतयोरप्यात्ममनसोः औपाधिकदेशभेदात् क्रमेण युगपत् वा आकाशस्येव अनेकसंयोगोपपत्तेः अनेकज्ञानवत्त्वोपपत्तिः ।

१. E omits भूत

२. E: अनवभास

३. E: अनुमानाभावात्

४. B omits च and reads विषयपरं

५. B omits सजातीय

६. B: मनस्संयोग ;

E: आत्मनः omitting मनसू

७. A E: एकदेव संयोगः

८. A E drop च

९. B: ज्ञानयौगपद्यम् ;

E: ज्ञानं यौगपद्यम्

१०. B: मनःकल्पनम्

११. A E: जातिभेदो

१२. B: जातिभेदो

१३. B: सावयव

१४. B: एकजातीय

१५. A: आत्मनो ज्ञानाश्रय

१६. B: ज्ञानोपपत्तिः

न च विषयात्मज्ञानद्वययोगपद्येऽपि मनसो वैयर्थ्यप्रसङ्गः, विषयज्ञानयोगपद्यार्थत्वात् मनःकल्पनायाः । तस्मात् आत्मा विषयानुभवसमये ज्ञानान्तरेवेद्यत्वेनैव प्रत्यक्षः, न नित्यानुमेयः, नापि संविदाश्रयतयैव सिद्धः ; सर्वथापि तावत् न स्वयंप्रकाशः, प्रमाणाभावात्—इति ।

अत्राभिधीयते । नै संविदधीनप्रकाश आत्मा, प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्तिभिः स्वयंप्रकाशत्वावगमात् । प्रत्यक्षं तावदुपपद्यते । सुतोत्थितस्य 'एतावन्तं कालं न किञ्चिदवेदिषम्' इति स्वीपकालीनाज्ञानपरामर्शो दृश्यते । स च परामर्शः अनुभवमन्तरेण अनुपपद्यमानः सुषुप्तिकालीनमज्ञानानुभवं गमयति । न खलु सुषुप्तिकाले प्रत्यक्षार्थानुभवः संभवति, इन्द्रियव्यापारोपरमात् । उपरतेषु किलेन्द्रियव्यापारेषु लोके सुषुप्तिः प्रसिद्धा । श्रुतिश्च भवति "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन् शेते" (Brh., II, i, 17) इति । नाप्यभावानुभवः तदा संभवति, सकलकरणोपरमे सति धर्म्यादिज्ञानासंभवात्, तेन विना अभावानुभवानुपपत्तेः । ननु यथा चत्वरादौ गजाद्यभावः प्रातःकालीन एव मध्याह्नेऽनुभूयते 'प्रातश्चत्वरे गजो नासीत्' इति, एवमिहापि सुषुप्तिकालीन एव ज्ञानाभावः प्रतियोगिस्मरणौदिपूर्वकं उत्थितेनानुभूयते 'न किञ्चिदवेदिषम्' इति । नैतत्सारम् । प्रातःकाले चत्वरादि-धर्मिविशेषानुभवात् प्रतियोगिस्मरणमात्रैवैकल्यात् उत्तरकालं प्रतियोगिस्मरणे सति अनुभूतधर्मिपरामर्शेन तत्र गजाद्यभावज्ञानं संभवति ; इह तु सुषुप्तिकाले धर्मिज्ञाना-

१. B: ज्ञानान्तर ... कत्वेनैव

२. E omits न

३. A: किञ्चिदहमवेदिषम्, अहं being a subsequent addition.

४. B omits आदि ;  
E: प्रत्यक्षाद्यनुभवति

५. B: इन्द्रियादि

६. B: इन्द्रियादि

७. B: कारण

८. B: सति .... ज्ञाना

९. E: धर्मादि

१०. E omits आदि

११. A E: धर्म

१२. E: स्मरणवैकल्यं, उत्तर

१३. E: गजाद्यभावः संभवति

संभवात् नोत्तरकालमपि सौषुप्तिकाभावज्ञानसिद्धिः । सुषुप्तेऽप्यात्मज्ञानमात्रमस्ति ; अतोऽत्रापि धर्मिज्ञानसिद्धिः ; इति चेत्, तर्हि भवतैव आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वमिष्टं स्यात्, प्रकाशव्यभिचारितयैव आत्मस्वरूपाङ्गीकरणात् । न ह्यात्मनि प्रकाशव्यभिचारमन्तरेण अन्यनिमित्तप्रकाशत्वं आत्मनोऽवगन्तुं शक्नुमः । येषां पुनः विषयसंविदाश्रयत्वेनैव आत्मनः सिद्धिः, तेषां सुषुप्ते विषयानुभवाभावात् दूरनिरस्त एवात्मप्रतिभासः । अतो धर्मिज्ञानाभावात् न प्रातर्गजाभाववत् उत्तरकालमभावानुभवसिद्धिः । स्यात् तर्हि अनुमानादभावानुभवः ; तथा हि ‘सुषुप्तिकाले न किञ्चित् मया अनुभूतम्, अस्मर्यमाणत्वात्, सतमरसवत्’ इति । तदसत् ; अनुभूते वस्तुनि स्मरणनियमाभावात् । अथ ‘नियमेनास्मर्यमाणत्वात्’ इति हेतुं विशिष्याः, तदापि निर्विकल्पकज्ञानानुभूते वस्तुनि व्यभिचारः । अपि च सुषुप्तिकाले कौदाचित्कविज्ञानोपरमे सति यदि स्वरूपानुभवोऽपि नाभ्युपगम्येत, सुषुप्तिरेव न सिध्येत् । ततश्च सुषुप्तिकाले ‘न किञ्चिदवेदिषम्’ इति पक्षोऽपि न सिध्येत् । अतः न अनुमानादपि अयमुत्थितस्याभावावगमः । नार्थापत्त्यापि, सुषुप्तिकाले सकलज्ञानाभौवेन विनानुपपद्यमानकार्याभावात् । सुषुप्तिरेव अनुपपन्ना इति चेत्, सा किं अवगता कल्पयति, आहोस्वित् अनवगतैव ? न तावदनवगता, अतिप्रसङ्गात् । नाध्यवर्गता, स्वरूपानुभवव्यतिरेकेण तदवगमोपायाभावात् । नाध्युपमानेन उत्थितस्य स्वापसिद्धिः, अस्य सादृश्यविषयत्वात् । परिशेषात् सुप्तोत्थितस्य ‘न किञ्चिदवेदिषम्’ इत्ययं परामर्शः स्वरूपानु-

१. ....

२. A E: कालेऽपि

३. A E: आत्ममात्रविज्ञानमस्ति

४. A E omit अतः

५. A E: व्यभिचारि

६. B: आश्रयतयैव

७. E: आत्मसिद्धिः

८. A: विशिष्यात्

९. E: तदपि

१०. B: विज्ञान

११. E: कदाचिद्विज्ञानोपरमे

१२. One n is wanting after अतः  
in all mss.

१३. A E: ज्ञानभावेन

१४. B: अनवगता

१५. B: असादृश्यविषयत्वात्

१६. E: सुषुप्ते

भवमेव कल्पयति । स च स्वरूपानुभवः अपरोक्षत्वात् प्रत्यक्षमित्युच्यते । अपरोक्षं प्रत्यक्षमिति हि प्रत्यक्षलक्षणम् । ‘अर्थेन्द्रियसंप्रयोगात् संप्रयुक्तेऽर्थे विज्ञानम्’ इति तु बाह्यविषयप्रत्यक्षविशेषलक्षणम् । [‘द्विविधं हि प्रत्यक्षम्’], बाह्यमाभ्यन्तरं च । बाह्यं इन्द्रियजन्यम्, रूपादिविषयम् । आभ्यन्तरं च ज्ञानाज्ञानादिसाधकम्, अज्ञानोपाधिकम्, आत्मस्वरूपमेव । एवं[<sup>१</sup>विधात्मस्वरूपानभ्युपगमे सुषुप्त्यादिः न सिध्यति इत्युक्तम् । तस्मात् स्वरूपानुभवप्रत्यक्षेण आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वं अध्यवसातव्यम् ।

अनुमानमपि ‘विवादगोचरापन्न आत्मा स्वयंप्रकाशो भवितुमर्हति ; प्रकाशाव्यभिचारित्वात् ; यद्यत् ] प्रकाशाव्यभिचारि तत्तत् स्वयंप्रकाशं दृष्टम्, यथा प्रदीपादि ; तथा चायमात्मा ; तस्मात् तथा ’ इति । न चायमसिद्धो हेतुः, आत्मनः सुषुप्तेऽपि प्रकाशाव्यभिचारित्वस्यै साधितत्वात् । ननु ‘प्रदीपादेः संवेद्यत्वेन अस्वयंप्रकाशत्वात् साध्यविकलो दृष्टान्तः ; तथैव विद्यमानस्यापि कदाचिदनुपलंभात् साधनविकलश्च’ इति । अत्रोच्यते । प्रकाशो नाम तमोविरोधी<sup>२</sup> भावः । तैमश्च द्विविधम्, बाह्यमाभ्यन्तरं च । बाह्यं शार्वरादिकम् । आन्तरं पुनरज्ञानलक्षणम् । प्रकाशश्च द्विविधः । एको बाह्यः तमोविरोधी प्रदीपाद्यालोकलक्षणः । अज्ञानविरोधी चैतन्यलक्षणोऽन्यः । तत्र संवेद्यत्वे प्रदीपादेः आलोकप्रकाशस्य अन्यनिमित्तत्वात् अस्त्येव स्वयंप्रकाशत्वम् । अत एव प्रकाशाव्यभिचारित्वं च इति<sup>३</sup> न साध्यविकलः । नापि साधनविकलो दृष्टान्तः ।

ननु ‘प्रकरणसमो हेतुः । आत्मा धर्मी<sup>४</sup> संवेद्यो भवितुमर्हति, प्रकाशाव्यभिचारित्वात् [प्रदीपवत्’ इति । न, अप्रयोजकत्वात् । न खलु प्रकाशाव्यभि-

१. B: प्रत्यक्षम् ... च्यते

२. E omits the part within brackets.

३. E omits the part bracketed.

४... A E add अनन्तरमेव after त्वस्य

५. B: तथापि

६. B: विरोधि

७. B: तच्च for तमश्च

८. E omits इति

९. B omits अपि

१०. E: न प्रकरण

११. B omits this word.

१२. B omits the part bracketed.



चारित्वात्] प्रदीपादेः संवेद्यत्वम्, किं तु अनैत्मत्वात्, इति । नैनु इतरत्रापि तुल्यं अप्रयोजकत्वम् 'प्रदीपादेः न प्रकाशाव्यभिचारित्वात् स्वयंप्रकाशत्वम् ; किं तर्हि ? तेजोद्रव्यत्वात्' इति । तदसत्, पार्थिवस्यापि पद्मरागादिमणेः स्वत एव तमोविरोधित्वदर्शनात् इति । ननु संप्रतिसाधनोऽयम् 'विवादास्पदीभूत आत्मा धी-कर्मतयैव सेद्धुमर्हति, वस्तुत्वात्, घटादिवत्' इति । तदपि न घटामश्नति; 'वस्तु-त्वात्' इति सामान्यव्याप्तेः सावकाशत्वात्, 'प्रकाशाव्यभिचारित्वात्' इत्यस्य विशेष-विषयत्वेन निरवकाशत्वात्, सावकाशनिरवकाशयोश्च निरवकाशस्यैव बलीयस्त्वात् । अपि च घटादेः धीकर्मत्वं न वस्तुत्वं प्रयुक्तम्, किं तु अचिद्रूपत्वादेव । अचिद्रूपत्वं च [अनैत्मकृतम् । अतश्च अप्रयोजको हेतुः । न च वाच्यम् 'प्रकाशाव्यभिचारित्वमेव स्वयंप्रकाशत्वम् ; अतः साध्यसमो हेतुः' इति ; तयोः वैलक्षण्यस्य सिद्ध-त्वात् । तथा हि । स्वयंप्रकाशत्वं नाम] प्रकाशस्वरूपमेव । प्रकाशाव्यभिचारित्वं तु प्रकाशस्वरूपत्वेन प्रकाशान्तराविनाभावेन वा भवति इति स्वरूपबाह्यम् । ननु 'प्रदीपादेः प्रकाशगुणाश्रयत्वेन प्रकाशाव्यभिचारित्वम् ; आत्मनोऽपि प्रकाशाव्यभिचारित्वे सति तत्वात्प्रसङ्गः ; स च भवतामनिष्टः' इति । एतच्च वार्तम्, प्रदीपादिप्रकाशस्यापि गुणत्वसिद्धेः । न तावत् प्रकाशो नाम रूपविशेषः, वज्रमरतक-वैडूर्यादिषु शुक्लनीलादिरूपभेदेऽपि [प्रकाशानुवृत्तिदर्शनात् । नापि] रूपत्वसामान्यम्, घटादिगतरूपेषु अदर्शनात् । नापि संयोगविभागादिवत् साधारणो गुणः, चक्षुर्व्यतिरिक्तसाधनान्तरेण अनुपलंभात् । तस्मात् प्रदीपादिद्रव्यमेव प्रकाशः ।

१. B: नात्मत्वात्

२. A: न हि

३. A: सत्प्रति ;

E: संप्रतिपक्षसाधनोऽयं

४. A E omit एवं

५. E omits धी

६. E: वस्तुतः प्रयुक्तं

७. A E drop the portion within brackets.

८. A: एतच्चापार्थम्

९. B omits the bracketed part.

१०. A E: सामान्यात्

ननु “प्रकाशव्यभिचारित्वात्” इत्ययं हेतुः अज्ञाने अनैकान्तिकः। अवस्था-  
त्रयेऽपि अज्ञानं आत्ममात्रचैतन्यसाक्षिकं इति हि<sup>१</sup> भवतां राद्धान्तः। न च स्वयं-  
प्रकाशत्वेन इष्टमज्ञानम्’ इति। तदपि नै मनोहरम्, प्रमाणज्ञानेनै अज्ञाननिवृत्तेः  
इष्टत्वात्। अज्ञानस्य प्रकाशव्यभिचाराभावेऽपि प्रकाशस्य अज्ञानव्यभिचारः अस्त्येव।  
न तथा आत्मानं प्रकाशो व्यभिचरति, आत्मा वा प्रकाशम्। तस्मात् निरवद्य एवायं  
हेतुः।

अपि च येषां असंवेद्य एवायमात्मा, तान् प्रति ईदं प्रयुञ्ज्महे ‘आत्मा  
धर्मी स्वयंप्रकाशो भवितुमर्हति, असंवेद्यत्वात्, संवेदनवत्’ इति। येषां पुनः ज्ञानं  
क्रिया, तान् प्रति इदम् ‘विवादगोचारापन्नं ज्ञानं आत्मानं न धर्मीकरोति इति  
साध्यो धर्मः, क्रियात्वात्, गमनादिवत्’ इति। किं च अयं सर्वसाधारणो हेतुः  
अभिधीयते ‘आत्मा स्वयंप्रकाशः, स्वयमपरोक्षतयैव अर्थान्तरे प्रत्यक्षव्यवहारहेतु-  
त्वात्, प्रदीपादिवत्’ इति। न च वाच्यम् ‘अप्रत्यक्ष एवायमात्मा घटादिव्यवहार-  
हेतुः’ इति। स्वपरसंवेद्ययोः अनतिशयप्रसङ्गात्। अतः अनुमानेनापि स्वयंप्रका-  
शत्वमात्मनः।

श्रुतिश्च इममर्थं दर्शयति—“आपोऽस्य ज्योतिः आत्मनो वायं  
ज्यातिरास्ते”, “अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति” (Brh., IV, iii, 9)  
“अयमात्मा अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधन एव” (Brh., IV, v, 13)  
इत्याद्या। ननु ‘न सिद्धे वस्तुनि शब्दः प्रमाणम्, कार्यसंसृष्टार्थे’<sup>१०</sup> सम्बन्धग्रहणात्

१. B omits हि

२. E: मसोरथकलं

३. A E: ज्ञानेनानिवृत्तेः

४. B omits वा and reads प्रकाशः

५. A: एषां

६. E omits इदं

७. E: कर्म करोति

८. B: प्रत्यक्ष

९. E: स्वयं संवेद्ययोः

१०. A E: र्थसम्बन्ध

इति । एतच्च अभिनिवेशमात्रम् । यद्यपि कार्यसंसृष्ट एव शब्दस्य सङ्गतिग्रहः, तथापि न कार्यत्वं शब्दार्थत्वोपयोगि, सम्बन्धग्रहणोपायत्वेनैव तदन्वयव्यतिरेकयोः अन्यथासिद्धत्वात् । यथा प्रमाणान्तरगृहीतैवस्तुसम्बन्धग्रहणनियमेऽपि तस्य उपाय-त्वेनै अन्यथासिद्धत्वात् अशब्दार्थत्वं तथा कार्यान्वयस्यापि ।

स्यादेतत् ‘ न प्रमाणान्तरस्य व्युत्पत्तिकालेऽपि शब्दार्थत्वप्रतीतिरस्ति । कार्यस्य पुनः प्रथमत एव शब्दार्थत्वावगमात् तस्यै व्यभिचाराभावात् शब्दार्थत्वैव ’ इति । तदपि न शोभां बिभर्ति, लोके लिङ्गादिशब्दानां क्रियाकार्यविषयत्वनिश्चयेऽपि वेदे तदुत्सृज्य भवता कार्यमात्रपरत्वाभ्युपगमात् । अथ तत्र देहान्तरोपभोग्यस्वर्गादिपर्दस-मभिव्याहारात् क्षणप्रध्वंसि, क्रियामात्रपरत्वे लिङादिपदानां तदसंभवात् कार्यमात्रस्य शब्दार्थता इत्यभिप्रायः; तर्हि इहापि “ तत्त्वमसि ” (Chānd., VI, viii, 7) “ अहं ब्रह्मास्मि ” (Brh., I, iv, 10) “ अयमात्मा ब्रह्म ” (Brh., II, v, 19) “ विज्ञानघन एव ” (Brh., II, iv, 12) इत्यादिशब्दानां क्रियाशून्यसंसर्गपर-तयैव अवसानात् अकार्यरूपस्यैव आत्मनः शब्दार्थता इति समानश्चर्चः ।

तथा अर्थापत्तिरपि स्वयंप्रकाशत्वं आत्मनोऽवगमयति । किमत्र अनुपपन्नम् ? आत्मप्रतिभास एवेति वदामः । ननु विषयसंविदाश्रयत्वेनैव<sup>१</sup> संविदन्तरकर्मत्वेन वा आत्मप्रतिभासोपपत्तेः अन्यथा उपक्षीणा अर्थापत्तिः । तदपि न घट्टामुपैति । न तावद-नित्या स्वयंप्रकाशा संवित्, तदाश्रयतया आत्मप्रतिभासः, इति घटते ; स्वयंप्रकाशस्य

१. A E: ग्रहणं

२. B: गृहीत एव सम्बन्ध ;  
E: गृहीतसम्बन्धग्रहण

३. B: त्वेनैवान्यथा

४. B: तस्य च

५. B omits इति

६. E: विज्ञादि for लिङादि

७. E omits विषय

८. B: पदसंव्यवहाराचक्षणप्रध्वंसि

९. A: पर्यवसानात्

१०. A: आत्मशब्दार्थता

११. E omits ननु

१२. B omits एव (probably the  
reading is त्वेन वा)

१३. A: घटामटति ;

E: घटामावेति

जन्मविनाशानुपपत्तेः। तज्जन्मविनाशानुपपत्तिश्च तत्प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रमाणाभावात्। न हि स्वयमेव प्रागभावादौ प्रमाणम्; स्वयं<sup>१</sup> विद्यमानस्य तदा प्रागभावाद्यसंभवात्, अविद्यमानस्य च असाधकत्वात्। अथ स्वैक्षणे वर्तमानमेव अतीतादिकालैर्व्यापि स्वप्रागभावादि साधयति इति चेत्, न, स्वविषयसाधकत्वेन उपक्षीणत्वात्। न हि संवित् स्वाश्रयस्वविषयातिरिक्तं अवभासयति इति भवता अभ्युपगम्यते। अथापि स्यात् ‘संविदाश्रयै एव तत्प्रागभावादिः, अभावान्तरानभ्युपगमात्’ इति। तदसत्; दृश्ये प्रतियोगिनि केवलधर्मिस्वरूपस्य त्वया<sup>२</sup> अभावाभ्युपगमात्, संविदाश्रयरूपस्य केवलत्वाभावात्। [स्वैप्रागभावादिः<sup>३</sup> स्वविषय एव इति चेत्, तर्हि सर्वसंविदां] स्वप्रागभावादिसाधकत्वेन उपक्षयात् घटादिविषयानवभासप्रसङ्गः। अथ संवित्प्रागभावादि संविदन्तरेण सिध्यति इति चेत्, मैवं मंस्थाः, प्रागभावाद्यसिद्धौ संविद्वेदासिद्धेः युगपत् संविदद्वयासंभवात्, संविद्वेदसिद्धौ तत्प्रागभावादिसिद्धिः तत्प्रागभावादिसिद्धौ च संविद्वेदसिद्धिः इति इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्। अथापि स्यात् ‘घटसंवित्, पटसंवित्, इति संविदाकारभेदप्रतीतेः संविद्वेदः सिद्धः’ इति। तदपि नातिचतुरश्रम्, विषयगतत्वात् आकारभेदस्य, संविदश्च अनाकारत्वात्। तदुक्तमाचार्येण शबरस्वामिना “अनाकारामेव बुद्धिं अनुमिमीमहे” (PMB., I, i, 5) इति। न हि अवभास्याकारभेदात् अवभासकचक्षुरादिभेदं उपलभामहे। किं च आत्मनः संविदधीनप्रकाशत्वे घटादिवत् कर्मत्वं दुर्वामेव। तस्मात् नित्यसर्वगतस्वयंप्रकाशस्यैव

१. E omits स्वयं ;

A: अविद्यमान

२. E: स्वरूपक्षणे

३. A: कालादि

४. B: साधनत्वेन

५. B: श्रयस्तत्प्रागभावादिः

६. A E: त्वया अभ्युपगमात्

७. E drops the portion bracketed.

८. A B omit the visarga.

९. A E: त्वात्

१०. E: नातीव चतुरश्रम्

११. A: घटादिगतम् ;

E: घटादिकं

आत्मनः अन्तःकरणवृत्तिसंपर्कात् अनेकत्वविषयसंवेदनत्वादिविभ्रमः न आत्मविदाम् ।  
अतो न विषयसंविदाश्रयत्वेन आत्मप्रतिभासोपपत्तिः ।

अथ 'संवित्कर्मत्वेन तत्सिद्धिः' इति प्रतिज्ञायेत, तदापि वक्तव्यम् 'किं विषयप्रकौशिकाले एव आत्मसिद्धिः अन्यदा वा ?' इति । यदि विषयानुभवकाले एव, तदा ज्ञानद्वययौगपद्यं अन्याय्यमापद्येत ; अवान्तरजातीयस्य गुणद्वयस्य युगपत् एकदेशसमवायासंभवात् । न च वाच्यम् 'अदृष्टेनैव आत्मनि देशभेदकल्पनात् युगपत् अवान्तरजातीयानेकगुणसमवायित्वम्' इति ; अदृष्टस्य अद्रव्यत्वात्, द्रव्यस्यैव द्रव्यान्तरे देशभेदपरिच्छेदकत्वदर्शनात् । अथ 'आत्मनोऽपि न विषयप्रतिभासकाले एव सिद्धिः, किं तु क्षणान्तरे' इति मतम् । तदसत्, आत्मनो विषयानुभवसमये अत्यन्ताप्रतीतौ 'मयेदं विदितम्' इति कर्तृत्वानवभासप्रसङ्गात् । उत्तरकालं अनुमानेन अवगम्यते इति चेत्, नैतत्सारम् ; विषयप्रतीतिसमये स्वात्मनः अत्यन्तमप्रतीतौ प्राकट्यादिलिङ्गं प्रत्यपि स्वपरात्मनोः अतिशयानवगमात् स्वात्मन एव ज्ञानकर्तृत्वानुमानानुपपत्तेः सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गात् । आत्मनः कर्तृत्वाभ्युपगमे च सति एकत्रैव युगपत् ज्ञानस्य भावाभावोपनिपातप्रसङ्गो दुर्निवार एव । न च 'घटं जानन्तं मां जानामि' इति उभयरूपं प्रत्यक्षम् 'ह्रीति शङ्कनीयम् ; भवन्मते ज्ञानस्य अप्रत्यक्षत्वात् 'जानन्तं माम्' इति ज्ञानविशेषितस्य आत्मनोऽपि प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । न

१. B omits वृत्ति

६. B: अथ नात्मनो

२. A: प्रतिभास, a subsequent correction.

७. E: अवगमात्

८. B: कर्मकर्तृत्वा

३. A: अथावान्तर

९. E: भावाभावो ... वादप्रसङ्गो

४. B E add चित्रावयविन इव साक्ष्यव-  
भेदेन नीलाद्यनेकगुणसमवायित्वम्

१०. B E: रूपत्वं

११. E omits इति

५. A: न्तरदेश

च सामान्यविशेषरूपाभ्यां आत्मनः कर्मकर्तृत्वव्यवस्था संभवति ; एकस्य द्वैरूप्यानुप-  
पत्तेः, एकस्यैव रूपस्य द्वैरूप्यानभ्युपगमात् । एतेनै नित्यानुमेयात्मपक्षोऽपि निरस्तो  
वेदितव्यः । तस्मात् आत्मा स्वयंप्रकाश एव इति स्थितम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ स्वयंप्रकाशत्वप्रतिपादनप्रकरणम् ।



## ॥ आत्मनः सर्वगतत्वनिरूपणं चतुर्लिङ्गम् ॥

यथेदं जगद्योगपद्येन विश्वं वियद्याप्य तिष्ठत्यखण्डात्मनैव ।  
तथापूर्व्यं तिष्ठत्यशेषं य आत्मा नमो विष्णवे वासुदेवाय तस्मै ॥

इदमिदानीं जिज्ञासामहे ‘ किं सर्वगतोऽयमात्मा किं वा असर्वगतः ? ’ इति ।  
इह खलु वेदान्तैकदेशीयैः सङ्गिरन्ते—न तावदात्मनः सर्वगतत्वमस्ति, प्रमाण-  
मावात् । स्यादेतत् ‘ आत्मा सर्वगतः, अर्गत्वा सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात्, आकाशादिवत् ’  
इति । तदसत् ; हेतोः असिद्धत्वात् ‘ देहदेशे एवात्मा दृष्टकार्यो नान्यत्र ’ इति ।  
अथ ‘ परोपाधिगमनत्वात् सर्वगतः, व्योमवत् ’ इत्युच्येत, तदर्प्यसत् ; देहावयवादिषु  
अनैकान्तिकत्वात् । अतो न आत्मा सर्वगतः । ततश्च परिच्छिन्नत्वे सति मध्यम-  
परिमाणस्य सावयवत्वानित्यैवादिदोषप्रसङ्गात्, आत्मनश्च नित्यत्वात्, परिशेषीत्  
अणुपरिमाण एव । श्रुतिश्च भवति—

“ वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥”

(Śvet., V, 9)

इति, “ आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ” (Śvet., V, 8) इति च । अपि च

१. D: व्याप्य

२. C: किं सर्वगत आत्मा उत असर्वगत  
इति

३. D: देशिनः

४. D omits अगत्वा

५. C omits आदि

६. A E: देहदेशे

७. D: अन्यथा परोपाधित्वात्

८. D: उच्यते

९. C omits अपि

१०. C omits अनित्यत्व ;

D: सावयवत्वादिति चेत्, देहदेशे  
एवात्मा दृष्टकार्यो नान्यत्रेति अनित्य-  
त्वादित्यदोषप्रसङ्गात्

११. C drops परिशेषात्

कचित् अणुशब्देनैव आत्मानमाचष्टे “एष आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्” (Maitri., VII, 7) इति । न च वाच्यम् “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः” “ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात्” (Chānd., III, xiv, 3) इत्यादि-शास्त्रात् सर्वगतोऽयमात्मा अवैसीयते’ इति ; तस्य परमात्मविषयत्वात् । न च वाच्यम् ‘अणुपरिमाणत्वे सति आत्मनो निखिलशरीरव्यापिसुखदुःखानुसन्धानानुपपत्तिः’ इति, चन्द्रेण बिन्दुवदुपपत्तेः<sup>१</sup>; यथा खलु लोके हरिचन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशैर्निक्षिप्तैः सन्तप्यमानं सकलं शरीरं शीतलयति, तथा एकदेश-स्थोऽपि सकलशरीरव्यापिसुखादीन् अनुसन्दधाति इत्यविरोधः । अथ वा आत्मनः अन्तर्गमनागमनेन ‘पादे मे सुखम्’ ‘शिरसि मे वेदना’ इत्यनुसन्धानसिद्धिः । तस्मात् अणुपरिमाण आत्मा—इति ।

आर्हताः पुनराचक्षते—असर्वगतोऽप्यात्मा न अणुपरिमाणः, सकलशरीर-व्यापिसुखदुःखाद्यननुसन्धानप्रसङ्गात् ; किं तु शरीरपरिमाणः । ‘ननु कथं शरीर-परिमाणत्वे सति आत्मा हस्तिशरीरं [<sup>२</sup>उत्सृज्य मशकशरीरं प्रविशेत्<sup>३</sup>? प्रविशन् वै<sup>४</sup> हस्तिशरीरपरिमाणः कथं मशकशरीरं समीयेत्<sup>५</sup>? मशकशरीरपरिमाणो वा हस्ति-शरीरं] प्रविष्टः कथं सकलशरीरव्यापिसुखादिकार्यं अनुसन्दधीते<sup>६</sup>?’ नैष दोषः, सङ्कोचविकासोपपत्तेः—इति ।

१. A: वर्ण्यते

२. C: अखिल

३. C omits अनुसन्धान

४. D: हरिचन्दनवदुपपत्तेः

५. C: उपपत्तिः

६. A B: देशे

७. D: संक्षिप्तः

८. C: सकलशरीरं

९. D: आत्मनो गमनागमने

१०. A D: वेदना for सुखं

११. A C: सुखाद्यननु

१२. E omits the part bracketed.

१३. A D omit प्रविशेत्

१४. A D omit वा

१५. C D: समीयेत्

१६. D adds इति



तत्र प्रैतिविधीयते । सर्वगतोऽयमात्मा भवितुमर्हति<sup>१</sup>, निरवयवद्रव्यत्वात्, आकाशवत् । न च परमाण्वादिषु अनैकान्तिकता आशङ्कनीया, परिच्छिन्नद्रव्यस्य अस्मैर्दर्शने निरवयवत्वासिद्धेः । न च आत्मनित्यत्ववादिनं प्रति निरवयवत्वहेतुः असिद्धः, [संवयवत्वे अनित्यत्वप्रसक्तेः ।] न च “ अन्तर्हृदयेऽणीयान् ” इत्याद्यौगमविरोधः<sup>११</sup>; “ सरयं ब्रह्मेत्युपासीत ” “ सै<sup>२</sup> आत्मानमुपासीत ” (Cf. Brh., I, iv, 7, 8, 15) “ स ऋतुं कुर्वीत ” (Chānd., III, xiv, 1) इतिवत् तस्य उपासनाविधिपरत्वात् । अपि च “ मनोमयः प्राणशरीरः ” (Chānd., III, xiv, 27) इत्यन्तःकरणावच्छेदं अभिधाय “ तस्यान्तर्हृदयेऽणीयान् ” (Chānd., III, xiv, 3) इति परिच्छेदाभिधानं<sup>१३</sup> आत्मनः सोपाधिकस्यैव न स्वतः इति गम्यते । “ ज्यैर्यान् पृथिव्या ज्यायनन्तरिक्षात् ” (Chānd., III, xiv, 3) इत्यादिना च तस्यैव निरुपाधिकमहत्त्वाभिधीनात् मन्यामहे ‘ परिच्छेदाभिधानं उपाधिनिबन्धनम् ’ इति । <sup>११</sup> न च वाच्यम् ‘ ब्रह्मविषयत्वात् महत्त्वाभिधानस्य अणुत्ववचनं जीवस्य अविरुद्धम् ’ इति; एकस्यैव प्रत्यगात्मनः अन्तःकरणाद्युपाधिनिबन्धनत्वात् जीवब्रह्मविभागप्रैतिभासस्य । तैर्था उपाधिकृत एव श्रुतावपि तदनुवादः;

१. C: अत्र

२. A E: अभिधीयते ;

D: प्रविधीयते

३. C omits भवितुमर्हति

४. D adds इति

५. C omits आदि ;

E: परिमाणादिष्व

६. D: परिच्छिन्नस्य

७. A E: आत्मदर्शने ;

D: अस्मन्मते

८. A: सिद्धः

९. A E omit the bracketed part.

१०. D E omit आदि

११. C: विशेषः

१२. C omits this and in D the reading is corrupt.

१३. E: मानं for धानं

१४. E: धात्रापृथिव्या

१५. A E: मानात् ;

D: धानं

१६. E omits न

१७. C: विभागं प्रति ;

D omits विभाग

१८. D: ततोऽत्रोपाधि ;

E: तथा चाधिकृत

१९. D: श्रुतेरपि

“तत्त्वमसि” (Chānd., VI, viii, 7) इत्येकत्वश्रुतेः । अतश्च बालाग्रश्रुतिः आराग्रमात्रश्रुतिश्च उपाधिकृतमेव आत्मनः [परिच्छेदमनुवदति अपरिच्छिन्नस्वरूपप्रतिपादनाय । ततश्च अनुमानेन आत्मनः] सर्वगतत्वसिद्धिः<sup>१</sup>।

श्रुतिश्च “आत्मैवाधस्तात् आत्मोपरिष्ठात् आत्मा पुरस्तात्” (Chānd., VII, xxv, 2) इत्यादिना सादरं सर्वगतत्वमाह, “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः” इति च<sup>२</sup> । न च औपाधिकस्यापि अणुपरिमाणत्वमवकल्पते, सकलशरीरव्यापिकार्यानुसन्धानप्रसङ्गात् । न खलु चन्दनबिन्दुदृष्टान्तेन एतदुपपद्यते, वैलक्षण्यात् । तथा हि । चन्दनबिन्दोः सावयवत्वात् स्वावयवैरेव सकलशरीरव्यापिशैत्यहेतुत्वं अवकल्प्यते ; आत्मा तु निरवयवः कथं तत्सालक्षण्यं भजेत् ? न च अणुपरिमाणस्यापि त्वगिन्द्रियसम्बन्धात् सकलशरीरव्यापिकार्योपपत्तिः ; तथा सति चरणतैलगतकण्टकैवेदनाया अपि शिरसि प्रसङ्गात् । न च गन्धवत् एकदेशस्थैस्यापि संविद्रगुणस्य व्याप्तिः ; गन्धस्यापि सूक्ष्मद्रव्याश्रयानुमानात् आश्रयहीनस्य व्याप्त्यसिद्धेः । न च आत्मनः अन्तःशरीरे<sup>३</sup> गमनमवकल्प्यते, चेतनस्य गमनासंभवात् । अचेतनस्य किल<sup>४</sup> चेतनाधिष्ठितस्य देहादेः गमनमुपलभामहे । न च उपाधि-

- |   |  |
|---|--|
| १. C: श्रुतिः                           | १२. E: कन्दुक for कण्टक                              |
| २. C omits the portion within brackets. | १३. D omits अपि                                      |
| ३. E drops सिद्धिः                      | १४. A: देशस्यापि                                     |
| ४. D omits च                            | १५. D: गुणव्याप्तिः                                  |
| ५. C E: तदुप                            | १६. C: सूक्ष्मरूपाश्रया ;<br>D: सूक्ष्माश्रयानुगमात् |
| ६. A: व्याप्तिः शैत्य                   | १७. E: सिद्धिः                                       |
| ७. C: कल्प्यते                          | १८. D: शरीरगमन                                       |
| ८. C omits तु                           | १९. C: कल्प्यते                                      |
| ९. C: भजेत्                             | २०. A-E: चैतन्यगमना                                  |
| १०. D: व्याप्त्युपपत्तिः                | २१. D omits किल                                      |
| ११. D omits तल                          |  |

तोऽपि स्वैतो गमनादिरहितवस्तुनो वास्तैवगमनादि संभवति, विभ्रममात्रत्वात् तत्प्रति-  
भासस्य । ततैश्च आत्मनः अणुपरिमाणत्वे सति तस्य एकदेशवस्थानात् 'पादे मे  
वेदना', 'शिरसि मे वेदना' इति सर्वशरीरव्यापिसुखदुःखाद्यनुभवो न स्यात् ।  
अपि च परिच्छिन्नत्वे सति अनित्यत्वं आत्मनो घटादिवत् दुर्वारं प्रसज्येत । तस्मात्  
न अणुपरिमाणोऽयमात्मा । नापि देहपरिमाणः, मशकदेहपरिमाणस्य हस्तिशरीरमनु-  
प्रविष्टस्य सकलशरीरव्यापिसुखदुःखाद्यनुसन्धानानुपपत्तेः । न च सङ्कोचविकार-  
संभवः, निरवयवत्वात् आत्मनः । सावयवत्वे च शरीरान्तरे अवयवैर्नन्तरारंभात्  
अनित्यत्वप्रसङ्गः । नै च तद्युक्तम्, पुण्यापुण्ययोः अकृताभ्यागमकृतविप्रणाश-  
प्रसङ्गात् । तस्मात् सर्वगतस्यैव आत्मनः अन्तःकरणोपरागात् अवच्छेदप्रतिभासः ।  
तस्य च सावयवत्वात् परिणामित्वात् च अहमित्याद्यवर्मासाकारेण घटाद्यवभासाकारेण  
चै परिणामे उपपद्यते । तत्र च अहंप्रत्ययोपाधिक आत्मा तद्द्वारेण 'अहं मनुष्यः'  
इति सकलशरीरं आत्मत्वेनाभिमन्यमानो घटादिर्भूतिद्वारेण च विषयैः सह ज्ञातृज्ञेय-  
भावेन सम्बध्यते । तदेवं आत्मनो निखिलव्यवहारप्रतिभास उपपद्यते । तस्मात्  
अनुमानागमार्थापत्तिभिः आत्मा सर्वगतः इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ आत्मनः सर्वगतत्वनिरूपणप्रकरणम् ।



१. C: स्वभावतो
२. D: वास्तवं न
३. C: अतश्च
४. A E: देशेऽवस्थानात्
५. D: इत्यादि
६. C D: देहप्रविष्टस्य
७. A: धनुमवानुपपत्तेः ;  
D: दुःखानुपपत्तेः
८. E: विकासौ संभवतः
९. D omits सावयवत्वे च

१०. D: वान्तरारंभात्, भावे वा अनित्य-  
त्वप्रसङ्गः
११. A: प्रसक्तिः
१२. C: न चैष युक्तः
१३. D omits एव
१४. D: उपरमात्
१५. C: धामासाकारेण
१६. A C E omit घटाद्यवभासाकारेण
१७. A E omit च
१८. A: परिणाममुपपद्यते
१९. D: प्रतिपत्तिद्वारेण

## ॥ साक्षिस्वरूपानिरूपणं पञ्चत्रिंशत् ॥

१ निशेषतत्त्वमनवद्यचिदेकरूपो

निर्भासयन् निखिलसाक्षितया विभाति ।

आत्मा निरस्तनिखिलद्वितयो निरीहो

यस्तं नमामि शिरसा हरिमञ्जनाभम् ॥

इदमिदानीं विचार्यते ' किं प्रमात्रादिव्यतिरिक्तः साक्षी नाम कश्चिदस्ति न वा ?' इति । तत्र—न साक्षी नाम कश्चिदस्ति, प्रमात्रादिचतुर्घ्येनैव समस्तव्यवहार-संभवात्, साक्षिकल्पनया विना अनुपपत्त्यभावात्, साक्षिस्वरूपानिरूपणाच्च । तथा हि । किमसौ द्रष्टृस्वभावः दृश्यस्वभावो वा ? द्रष्टृस्वभावश्चेत्, तदापि द्वैती गतिः,

१. D prefixes some more verses, probably from the pen of the scribe:

वराङ्गे दधानं धुनयाः कुशस्य प्रपूरे स्फुरच्चन्द्रखण्डं ललाटे ।

वहन्तं शयाग्रेसिरं कस्य नित्यं भजेऽहं सदा दानशौण्डं तमीशम् ॥

अहो महादेवममुं विहाय महेन्द्रमुख्याश्च भजन्त्यसन्तः ।

तीरे धुनया अमृतं विहाय खनन्ति कूपं तृषिताः कुबुद्धयः ॥

वेदान्ततत्त्वशुद्धिषाख्ये प्रकरणानां त्रयं मुदा ।

लिखितं गुरवे दत्तं शिष्यप्रीतिकराय च ॥

- |  |                         |
|--|-------------------------|
| २. A: रूपम्  | ६. C: कल्पनां विना      |
| ३. C omits these words ;<br>D: चिन्त्यते                   | ७. D omits च            |
| ४. A E: वा न वेति ; D omits up<br>to कश्चिदस्ति following. | ८. D: वा स्यात्         |
| ५. D: त्रयेणैव   | ९. C: तत्र ;<br>D: तदपि |
|  | १०. A: द्वितीयगतिः      |

जीवो ब्रह्म वै । जीवान्तर्भावे सति प्रमातैवासौ भवेत् ; न साक्षित्वं नाम अपरमस्ति । ब्रह्मान्तर्भावे तु तस्य श्रुत्यैकसमधिगम्यत्वात् संसारसमये अनाविर्भावाच्च साक्षिप्रत्यक्षं नाम व्यवहाराङ्गत्वेन वेदान्तवादिपरिकल्पितं न सिध्येत् । दृश्यस्वभावश्चेत्, तस्य घटादिवदेव वेद्यत्वात् न अन्यैवमवभासयेत् । कुतस्तत्र साक्षित्वसिद्धिः ? सकलकरणा-  
गोचरत्वार्चं न प्रत्यक्षप्रमाणगम्यः । नाप्यागमो जीवब्रह्मणोः अन्यतरस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वा साक्षित्वं प्रतिपादयन् दृश्यते । तस्मात् प्रमाणाभावात् न साक्षी नाम कश्चिदस्ति—  
इति भेदपरिच्छेदविभ्रमाभिभूतचेतसो अनाद्यनिर्वचनीयाविद्यैमायया मोमुह्यमानाः  
संजिरन्ते ।

तदेतत् प्रत्याचक्ष्महे । सर्वैरपि साक्षिस्वरूपमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा व्यव-  
हारानुपपत्तेः । तथा हि । ज्ञानरागद्वेषप्रयत्नादयः तावत् सकलवादिसंप्रतिपन्ना  
दृश्यन्ते । न तेषां प्रमाणगम्यत्वं अस्ति । तथा हि । प्रत्यक्षं तावत् द्विविधमभ्युप-  
गम्यते, बाह्यमभ्यन्तरं च । न तावत् बाह्यं प्रत्यक्षं ज्ञानैर्दीनं कटाक्षेणापि वीक्षितुं  
क्षमते ; तस्य आत्मनि प्रवृत्त्यभावात्, आत्मधर्मत्वैवाभ्युपगमाच्च तेषाम् । न च मनो-  
जन्यप्रत्यक्षगम्यत्वमपि तेषां संभवति, अनिष्टैः सङ्गात् । तथा हि<sup>१</sup> । अस्वयंप्रकाश-

१. A omits वा
२. D: संसारमयेनाभासाच्च
३. D: राङ्गं
४. A: तत्र
५. D adds तर्हि
६. C: अर्थे for अन्य
७. D omits त्व
८. D omits च
९. E omits इति
१०. A E: विभ्रमादिद्वितचेतसो
११. A E omit अनादि

१२. D omits अविद्या and reads  
मायामोहेन मुह्यमानाः
१३. D: गन्तव्यम्
१४. D: आन्तरं for आभ्यन्तरं
१५. C E: बाह्यप्रत्यक्षं
१६. C: ज्ञानादिप्राहकं तस्यात्मनि
१७. D: धर्मत्वाच्च
१८. D: मनोगम्यत्वमपि तेषां न संभवति
१९. C: प्रत्यक्षत्वमपि
२०. D: अनिल for अनिष्ट
२१. A E: च for हि
२२. D: विज्ञानास्वयंप्रकाशत्ववादिपक्षे

ज्ञानवादिपक्षे ज्ञानमेव तावत् न सिध्यति । तस्यापि प्रत्यक्षान्तरगम्यत्वे, तस्यापि तथैव प्रत्यक्षान्तरगम्यत्वं तस्यापि तथैव इति युगपदेकस्मिन् अनैन्तानि ज्ञानानि प्रसज्येरन् । न चैतदिष्टम् । “ युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिः मनसो लिङ्गम् ” इति हि<sup>१</sup> भवतां अभ्युपगमः । नापि विनश्यदवस्थं पूर्वज्ञानं उत्तरज्ञानं साधयेत्, विनश्यद्वावा-  
वस्थानिरूपणात् । तथा हि । किं विनश्यदवस्थत्वं नाम ज्ञानस्य सत्त्वं असत्त्वं उभयविलक्षणत्वं वा ? सत्त्वं चेत्, ज्ञानद्वैतयोगपद्यप्रसङ्गः । असत्त्वं चेत्, स्वयम-  
विद्यमानं विज्ञानं कैथं प्रत्यक्षं भवेत् ? उभयविलक्षणं चेत्, अनिर्वचनीयत्वात् न वस्तुभूतज्ञानसिद्धिः । तस्मात् न ज्ञानं प्रत्यक्षगम्यम् । अत एव न अन्यमपि साध-  
येत् । अथ स्वयं अप्रत्यक्षमपि ज्ञानं चक्षुरादिवत् स्वविषयरागादीन् साधयति इत्यभिप्रायः, तर्हि चक्षुरादिवत् प्रकाशकत्वे सति कैरणत्वप्रसङ्गात् प्रकाशान्तरोत्पादनेन प्रकाशकत्वं स्यात् । तदपि प्रकाशान्तरं चक्षुरादितुल्यं चेत्, प्रकाशान्तरकैरणमेव, तदपि तथैवेति प्रकाशमालाप्रसङ्गात् न किञ्चिदपि सिध्येत्<sup>२३</sup> । ततः प्रतिभासमानस्यैव ज्ञानस्य तत्साधकत्वं वक्तव्यम् । ज्ञानप्रतिभासश्च उभयविधप्रत्यक्षेणापि न संभवति

- |   |                                |
|---|--------------------------------|
| १. A E तदेव   | १३. A E: कथमन्यस्य साधकं भवेत् |
| २. D: अनन्तानिलज्ञानानि ;<br>E omits अनन्तानि           | १४. A E: क्षणत्वं              |
| ३. D omits हि   | १५. D: विज्ञान                 |
| ४. A: नश्यदवस्था  | १६. C: अर्थमपि                 |
| ५. D: साधयति  | १७. D: प्रकाशत्वे              |
| ६. A: नश्यद्वावानिरूपणात् ;<br>D: विनश्यदवस्थानिरूपणात् | १८. D: कारकत्व                 |
| ७. D omits तथा हि                                       | १९. C: दकत्वेन                 |
| ८. D omits ज्ञानस्य                                     | २०. A E: प्रकाशत्वं            |
| ९. C adds उत after सत्त्वं                              | २१. C: तुल्ये                  |
| १०. D: सदसत्त्वं for उभयविलक्षणत्वं                     | २२. A: कारण ;<br>D: कारक       |
| ११. D: द्वयस्य  | २३. C: सिध्येत                 |
| १२. D E omit विज्ञानं                                   | २४. D: तत्प्रतिभास             |

इत्युक्तम् । नापि हानादिव्यवहारलिङ्गेन वा प्राकट्यलिङ्गेन वा स्वात्मनि ज्ञानानुमानं  
[संभवति, ज्ञानावगमात्] प्राक् व्यवहारासिद्धेः । तथा हि । ज्ञानस्य प्रदीपवत्  
तमोनिवर्तनेनैव विषयावभासकत्वे प्रदीपस्य अनवभासने विषयस्यापि अनवभासः  
स्यात् । ततश्च ज्ञानावगमात् प्राक् विषयप्राकट्यस्य व्यवहारस्य वै असंभवः । अथ  
चक्षुरादितुल्यत्वं ज्ञानस्य कल्प्येत, तदा प्रकाशान्तरजननेनैव प्रकाशकत्वं वाच्यम् ।  
तच्च प्रकाशीन्तरं जडत्वात् घटादिवत् संवेद्यं स्यात् । तथा सति तच्च घटादिज्ञान-  
संवेद्यं ज्ञानान्तरसंवेद्यं वा ? पूर्वस्मिन् पक्षे घटादिवत् प्राकट्यमैपि प्राकट्यान्तरेण  
साधयेत् । तथा तदपि प्राकट्यं तज्ज्ञानादेव चेत् सिध्येत्<sup>१</sup>, तर्था तदपि प्राकट्यान्तरेण  
इत्यनवस्थानात् न किञ्चिदपि प्राकट्यं सिध्येत् । तथा सति विषयासिद्धिः, प्राकट्या-  
नवभासे विषयावभासानुपपत्तेः । प्राकट्यमपि [ईन्द्रियवत् अनवभासमानमेव विषयाव-

१. A: नापि इहानादि

२. D omits व्यवहारलिङ्गेन वा

३. A omits वा

४. C: स्वात्मविज्ञाना

५. E omits the part bracketed.

६. A: सिद्धेः ;

D reads: प्राक् व्यवहारेण विषय-  
प्राकट्येन स्वपरसम्बन्धमावात् । अथ  
स्वात्मनैव ज्ञानस्य कर्तृकर्मावगतिः तथापि  
तथैव ज्ञानक्रिया समधिगतैव इति  
नानुमानेन कृत्यमस्ति । नार्थापत्तिगम्यं  
व्यवहारविषयप्राकट्यस्य वा स्वात्मसम्ब-  
न्धावगमे सति स्वात्मनि etc. From  
sati onwards the other mss.  
also have the text a few  
lines hence. The text quot-  
ed above is found in D  
alone.

७. A corrupts the text here.

In C the text runs: ज्ञानं  
तावत् प्रदीपवत् विषयावभासकं इन्द्रिय-  
वद्वा स्यात् । न तवत् प्रदीपवत् तमो  
निवर्तते ; न विषयावभासकत्वं दीप-  
स्येव । ज्ञानस्याप्यनवभासने विषयस्या-  
प्यनवभासः स्यात् । etc.

८. E: अनवभासात्

९. C: ज्ञानवभासात्

१०. A: च for वा

११. A E: प्रकाशान्तरजन्यत्वात्

१२. A omits प्राकट्यमपि

१३. A E: सिध्येत्

१४. A: तथापि for तथा तदपि

१५. C: अतश्चक्षुरादिवत् अनवभासमानमेव  
etc.

१६. E: इन्द्रियमपि विज्ञानादिसंवेद्यं प्राक-  
ट्यं वाच्यम्, thus omitting a  
few words bracketed.

भासकं चेत्, अनवस्था उक्ता । ज्ञानान्तरेण चेत्, प्राकट्यसिद्धिः । तदा तस्य संवेद्यत्वात् तद्विषयमपि ज्ञानान्तरसंवेद्यं प्राकट्यान्तरं वाच्यम् । तथा तद्विषयं तथा तद्विषयं इत्यनवस्थानात् न किञ्चिदपि सिध्येत्<sup>१</sup> । तस्मात् ज्ञानावगमात् प्राक् व्यवहारस्य प्राकट्यस्य वा सिध्यभावात् व्यवहारलिङ्गेन वा प्राकट्यलिङ्गेन वा स्वात्मनि ज्ञानानुमानम् इत्येतत् दुरुपपादम् । अत एव व्यवहारादिकार्यानुपपत्तिरपि न स्वात्मनि ज्ञानमवगमयितुं शक्नोति, कल्पकस्य व्यवहारादेः ज्ञानावगमात् प्रागसिद्धत्वात्, स्वात्मनैव सम्बन्धावगमे सति स्वात्मनि ज्ञानकल्पनाभावात् । 'तदेवं अख्यप्रकाश-ज्ञानवादिपक्षे ज्ञानसिद्धेः तत्प्रकाशयरागादिधर्मस्य तदश्रयात्मनश्च असिद्धिः'<sup>२</sup> । स्वयंप्रकाशज्ञानवादिपक्षेऽपि<sup>३</sup> ज्ञानस्वरूपं आलोचनीयम् 'किं<sup>४</sup> संवेदनं नाम गुणो द्रव्यं वा ?' इति । गुणश्चेत्, स्वाश्रयजन्मविनाशव्यतिरेकेण तस्य जन्मविनाशौ न स्याताम् । [तैर्था चायं प्रयोगः 'विवादाध्यासितं' संवेदनं स्वाश्रयजन्मविनाशव्यतिरेकेण जन्मविनाशवत् न भवति, प्रकाशगुणत्वात्, प्रदीपादिप्रकाशगुणवत्' इति । अथ वा 'संवेदनं यावत्स्वाश्रयभावि, प्रकाशगुणत्वात्, प्रदीपादिप्रकाशगुणवत्' इति । तथा

- |  |   |
|--|---|
| १. C: सिद्धिः                              | १४. D omits अपि and gives विज्ञान for ज्ञान |
| २. A E omit अन्तर                          |   |
| ३. A E: तत्राप्येवमित्यनवस्थानात्          | १५. D drops किं                             |
| ४. C: सिध्येत्                             | १६. C: चेति                                 |
| ५. C: च                                    | १७. D: तस्यां for न स्याताम्                |
| ६. A: पादकम्                               | १८. C drops the words bracketed.            |
| ७. C omits अत एव                           |   |
| ८. All except C give अनवगमे                | १९. D omits सं                              |
| ९. A: स्वात्मज्ञानकल्पकोभावात्             | २०. A: स्वाश्रयं                            |
| १०. A: तदेव स्वयंप्रकाश etc.               | २१. C omits भवति                            |
| ११. A: सिद्धेः                             | २२. D: प्रदीपप्रकाशादिगुणवत्                |
| १२. A: तदात्मनाश्रयात्मनश्चासिद्धिप्रसङ्गः | २३. C: तथा for अथवा                         |
| १३. D: असिद्धिप्रसङ्गः                     | २४. A omits गुण ;                           |
|  | D: प्रकाशादिगुण                             |



चै 'संवेदनं सर्वदा सत् भवितुमर्हति, सर्वगतद्रव्यविशेषैर्गुणत्वात्, शब्दवत् ; आत्मगुणत्वाच्चै तद्गतविभुत्वेवत्' इति । न च रागादी अनैकान्तिकत्वम् ; रागादेः आत्मगुणत्वस्य परोषां असंप्रतिपन्नत्वात् । न च ज्ञानस्य अनित्यत्वपरिच्छेदप्रतिभासै-  
विरोधः, तस्य [भ्रान्तित्वात् । दर्शितं च तस्य] भ्रान्तित्वं स्वयंप्रकाशत्वप्रकरणे । तदेवं नित्यसर्वगतप्रकाशवस्तुसिद्धेः<sup>१</sup> तेषां अनिच्छतामपि साक्षिसिद्धिः । न च द्रव्यत्वं संवेदनस्य संभवति ; तस्य निरर्थत्वे सति अन्यैश्रयत्वासंभवात् पुनरपि साक्षि-  
सद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात् तस्य तल्लक्षणत्वात् ; अनित्यत्वे सति स्वकारणावैयर्थ्याश्रयत्वात् संवेदनस्य आत्मसमवायप्रतीतेः भ्रान्तित्वप्रसङ्गात् । तस्मात् सर्ववादिनामपि नित्य-  
सर्वगतस्वयंप्रकाशतया युगपत् सकलवस्तुसाधनसमर्थं एकतत्त्वैर्मन्तरेण समस्तव्यवहारै-  
सिद्धिः । अतो व्यवहारान्यथानुपपत्त्या साक्षिसद्भावसिद्धिः । श्रुतिश्च भवति “ कर्मा-  
ध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ” (Śvet., VI, 11) इति ।

यत्पुनरुक्तम् 'साक्षिणो जीवब्रह्मणोः अन्यतरपक्षान्तैर्भावात् तद्व्यतिरिक्तै-  
चेतनासंभवात् अचेतनत्वे साक्षित्वानुपपत्तेः दुर्निरूपत्वम्' इति, तदप्यज्ञानतिमिरपि-

- |  |   |
|--|---|
| १. C D omit च                                | १३. C omits अपि                             |
| २. C omits भवितुमर्हति                       | १४. A D drop अवयव                           |
| ३. A omits विशेष                             | १५. E: प्रसङ्गः                             |
| ४. D drops च                                 | १६. D omits तस्मात्                         |
| ५. D: महत्त्ववत्                             | १७. A E: वादिना नित्य ;<br>D also omits अपि |
| ६. D: ननु for न च                            | १८. A E: एकत्वमन्तरेण                       |
| ७. D: प्रतिभासः । तस्य ;<br>E: विरोधात् तस्य | १९. A: सिद्धि                               |
| ८. E omits the words within<br>brackets.     | २०. D: सतो                                  |
| ९. D: सिद्धौ                                 | २१. A E: संभाव                              |
| १०. C: साक्षी सिद्धः                         | २२. D E: अनन्तर्भावात्                      |
| ११. D: निरवयवत्वे                            | २३. D: रिक्तत्वे                            |
| १२. D: अनाश्रयत्वाभावात्                     | २४. C: अनिरूप्यं                            |
|  | २५. D: तदप्यसारम्, अज्ञान etc.              |

‘हितविवेकज्ञानैर्नयनैः उद्भावितं [नै प्रमाणसंस्पर्शि इति न वयं बहुमन्यामहे । तथा हि] । इदमत्र भवन्तः प्रष्टव्याः “इदं रजतम्” इत्यत्र ईदमंशः किं रजतपक्षपाती किं वा शुक्तिशकलपक्षपाती ?’ इति । रजतपक्षपाती चेत्, बाध्यत्वात् ‘इयं शुक्तिः’ इति प्रतीतिः न स्यात् ; स च प्रतिभासविरुद्धः ईति । शुक्तिकाशकलपक्षपातित्वे<sup>१०</sup> अनवभासप्रसङ्गः<sup>११</sup> । तैर्दुभयं प्रमाणप्रतिभासविरुद्धम् । न च अध्यस्यमानाधिष्ठानविलक्षणस्य भ्रान्तौ प्रतीतिरस्ति । अथायमभिप्रायः ‘परमार्थतः शुक्तिपक्षित्वेऽपि ‘इदं रजतम्’ इति सामानाधिकरण्यात् इदमंशस्य प्रतिभासतो रजतपक्षत्वं, ततश्च न प्रमाणविरोधः, नापि प्रतिभासविरोधः’ इति, इहापि तर्हि परमार्थतो ब्रह्मत्वेऽपि प्रतिभासतः साक्षिणः संसार्यन्तर्भावे एव, ततश्च न प्रमाणविरोधः, नापि प्रतिभासविरोधः<sup>१२</sup>, इति सन्तोष्यम् । इयांस्तु विशेषः<sup>१३</sup> शुक्तित्वं ईदमंशात् अन्यदेव ईत् भ्रान्तिसमये अनवभासमानं प्रमाणेन इदमंशात्मना व्यज्यते ; तच्च तस्य रजतात्मत्वोपमर्देन अवभासते ; ब्रह्मभावः पुनः साक्षिमात्रभूत एव सन् अविद्यया संसारसमये अनभिर्व्यज्यमान इव भवति ; “तत्त्वमसि” (Chānd., VI, vii, 7) [ईति

- |   |                                       |
|---|---------------------------------------|
| १. C: पिहितदृग्भिः                                  | ११. D: प्रसङ्गात्                     |
| २. D: विज्ञान                                       | १२. D: उभयलक्षणत्वं प्रतिभासविरुद्धम् |
| ३. C omits the portion within brackets.             | १३. D: शकलपक्षपातित्वेऽपि             |
| ४. C: भवन्तं  | १४. E: सर्वान्तर्भाव                  |
| ५. D: इयमितीदमंशः                                   | १५. E omits विरोधः                    |
| ६. D omits शकल                                      | १६. C D: भेदः                         |
| ७. A E: पातित्वे ;<br>D: पाते                       | १७. A E omit इदं                      |
| ८. A D E: बाध्यत्वप्रसङ्गः । शुक्तिशकल-<br>पक्षपाते | १८. D: स भ्रान्ति ;<br>E: संभ्रान्ति  |
| ९. This इति seems unnecessary.                      | १९. D: तत्त्वस्य                      |
| १०. D: पाते   | २०. D: ततोपमर्देन                     |
|   | २१. D: समयेनव्यमान इव                 |
|   | २२. E drops the bracketed part        |

प्रमाणज्ञानात् अज्ञानाभिभवे सति स एव साक्षी संसारोपमर्देन अवभासमानो ब्रह्मभावः  
इत्युच्यते; साक्षिरूपस्य स्वयंप्रकाशत्वेन प्रत्यक्षत्वाच्च न प्रमाणवेद्यत्वप्रसङ्गः ।  
तस्मात् प्रमाणप्रमातृप्रमेय] प्रमितिभेदविभ्रमाधिष्ठानतया तत्साक्षिणः प्रतिभासर्तः  
तदन्तर्भावेऽपि वस्तुतो ब्रह्मत्वमेव इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । तत्र सर्वस्य साक्षि-  
वेद्यत्वेऽपि<sup>१०</sup> किञ्चित् अन्तःकरणवृत्त्युपाधिद्वारेण साक्षिवेद्यं<sup>११</sup> भवति, किञ्चित् तदन-  
पेक्षया । सर्वत्र घटादिवस्तु बुद्धिवृत्तिव्यवधानेन सिध्यति । तत् [प्रमाणवेद्यं इति  
स्थितिः । यत्तु ज्ञानाज्ञानसुखदुःखादि] तदनपेक्षमेव सिध्यति [तत् साक्षिवेद्यं  
इति] व्यवहारः । तस्मात् प्रत्यक्षागमार्थापत्तिभिः साक्षिस्वरूपसिद्धिः इति सर्वं सुव्य-  
वदातम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ साक्षिस्वरूपनिरूपणप्रकरणम् ।



- |                                    |                                       |
|------------------------------------|---------------------------------------|
| १. A: ज्ञानमज्ञाना                 | १२. E: यत्र                           |
| २. D: ब्रह्मैव भवत्यन्त इति साक्षि | C: यत्तद्धटादि                        |
| ३. A: स्वरूप                       | D: यत्तत्र घटादि तदनपेक्षमेवेति       |
| ४. D: कत्वेन                       | सिध्यति, तत्साक्षिवेद्यमिति व्यवहारः, |
| ५. D omits च                       | thus omitting the part                |
| ६. D omits प्रमिति                 | bracketed.                            |
| ७. A: विभ्रमस्याधिष्ठानतया         | १३. D omits the portion within        |
| ८. D: प्रतिभासः                    | brackets.                             |
| ९. A: वस्तुना                      | १४. C omits अज्ञान                    |
| १०. D omits अपि                    | १५. A omits the words within          |
| ११. A corrects this into वेद्यत्वं | brackets.                             |
|                                    | १६. D: साक्षी सिध्यतीति               |

## ॥ ऐकात्म्यनिरूपणं षट्त्रिंशम् ॥

शुद्धानन्दोऽनन्तसंवित्स्वरूपो निर्भेदो यैः क्षेत्रजातं समस्तम्<sup>१</sup> ।

व्याप्यानेको भाति देहादिभेदैः<sup>२</sup> विश्वात्मानं नौमि तं वासुदेवम् ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते 'किमात्मा प्रतिशरीरं भिन्नः किं वा सर्वशरीरेषु एक एव?' इति । इह खलु भेदैर्विभ्रमाभिनिवेशकर्कशाशयतया वस्तुतत्त्वमजानन्तो जात्यन्धगजदृष्टिवत् अनेकधा आत्मानं परिकल्पयन्तो द्वैतवादिनः सञ्जिरन्ते 'प्रतिशरीरं आत्मानो भिन्नाः' इति । तथा हि—प्रत्यक्षेण तावत् 'त्वम्, अहम्<sup>११</sup>, असौ' इति शरीरान्तरगतात्मनोऽन्यमेव स्वात्मानं उपलभामहे । न चायं भेदप्रतिभासो विभ्रमः, कारणदोषबाधैकप्रत्ययानुपलंभात् । अपि च अनुमानेनापि आत्मभेदमवगच्छामः । तथा हि<sup>१४</sup> । 'विवादाध्यासितं प्रतिवादिशरीरं वादिशरीरगतैर्वात्मनो भोगायतनं न भवति, वादिशरीरात् अन्यशरीरत्वात्, गतप्राणशरीरवत्' इति । तैर्वा 'विवादास्पदीभूतानि स्वसंख्यासंख्येयात्मभिः आत्मवन्ति, शरीरत्वात्, प्रतिवादिशरीरवत्' इति । तैर्वा 'देवतिर्यङ्मनुष्यगतानि सुखदुःखादीनि<sup>२२</sup> भिन्नैश्चयाणि भवितुमर्हन्ति,

१. E: यत्र जातं
२. D: क्षेत्रजाते समस्ते
३. D: व्यस्तो नैको
४. A: भेदे
५. C omits इदमिदानीं चिन्त्यते
६. D: विचार्यते
७. A: भाविभ्रम
८. D: कर्कशतया
९. A wrongly corrects this into अद्वैत
१०. D: आत्मा भिन्नः
११. D: अयं अहं
१२. E omits बाधक

१३. D: अमेदं
१४. A omits हि
१५. C omits this word.
१६. D omits गत
१७. All except C omit इति
१८. C: तथा च
१९. A C E: शरीरव्यक्तित्वात्
२०. D E omit तथा
२१. C omits देव
२२. C omits आदि
२३. A E: धर्माणि विभिन्ना
२४. C omits भवितुमर्हन्ति

युगपत् वर्तमानविरुद्धानेकधर्मत्वात्, सन्तापशैत्यादिवत्' इति । अर्थापत्तिरपि आत्मभेदं कल्पयति । तथा हि । 'सर्वशरीराणां एकचेतनाधिष्ठेयत्वे सति अशेषशरीरगतसुखदुःखाद्यनुसन्धानप्रसङ्गः । न च तैथा दृश्यते । ततश्च अन्योन्यभोक्त्रनुसन्धानमन्तरेण प्रतिशरीरं व्यवस्थितसुखदुःखादिभोगैः अनुपपद्यमानो भोक्तृभेदं कल्पयति' इति । श्रुतिश्च आत्मभेदं दर्शयति "सर्व एते आत्मानो व्युच्चरन्ति" (Maitri, VI, 32) इति । न हि बहुवचनं एकस्मिन्नेवात्मनि संभवति । अपि च विरुद्धानेकफलोद्देशेनैककालानुष्ठेयानेकसाधनविधायि शास्त्रं नियोज्यभेदमन्तरेण नावकल्पते । न हि चेतनादन्यस्य नियोज्यत्वमस्ति । ततश्च श्रुतार्थापत्तिरपि चेतनभेदं गर्भयति । तदेवं प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्तिभिः प्रतिशरीरं आत्मभेदो निश्चितः । तस्मात् ऐकात्म्यप्रतिपादकशास्त्रं प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात् अपापश्लोकश्रवणवत्<sup>१४</sup> अर्थवादः—इति ।

तदेतन्निराकुर्महे । न खलु शुष्कतर्केण आत्मभेदसिद्धिः, "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" (Śvet., VI, 11) "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" (Brh., III, vii, 23) "स वा अयं पुरुषः सर्वसु पूर्षु पुरिशयः" इत्याद्यौगमप्रामाण्यादेर्वै ऐकात्म्यनिश्चयात्<sup>१५</sup> । न चायं अर्थवादः, विधिप्रकरणे श्रैवणाभावात् । नापि विधिः कल्पयितुं शक्यः, "तमेव

१. A C E: साधयति
२. D: सर्वचेतनशरीराणां
३. D: एकशरीरकृत ;  
A omits शरीरगत
४. C: प्रसङ्गे
५. C omits तथा
६. D: शरीरव्यव
७. D: भेद for भोग
८. C omits इति
९. C omits एव
१०. A E: फलोच्छेदेन

११. A E: व्यवस्थापयति
१२. C: पादकं शास्त्रं
१३. D E: अध्यक्ष
१४. A D E: अपापश्लोकवत् ; C: 'अपाम सोमं अमृता अभूम' श्लोकश्रवणात्
१५. All mss. except A omit आदि
१६. D omits एव
१७. E: निश्चयः
१८. D: सवर्णायावात्

विदित्वा अतिमृत्युमेति” (Svet., III, 8) इति ऐकात्म्यविज्ञानेन परम-  
पुरुषार्थश्रवणात्। न च प्रमाणान्तरविरोधात् एव अर्थवादत्वम्; किं तु  
अर्थवादस्य सैतः प्रमाणान्तरविरोधे सति अन्यपरत्वात् अप्रामाण्यम्। न हि  
तत्परवाक्यस्य प्रमाणान्तरविरोधनिमित्तं अप्रामाण्यं क्वचित् दृष्टम्। न च ऐकात्म्य-  
विज्ञानस्य भेदज्ञानेन विरोधोऽस्ति, विद्याविद्याविषयत्वेन प्रामाण्याप्रामाण्यस्य व्यवस्थि-  
तत्वात्। तथा च श्रुतिः “यत्र हि द्वैतमिव भवति” इति इव-शब्देन  
द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभिधाय “तदितर इतरं पश्यति” (Brh., IV, v, 15)  
इति तस्यामेव अवस्थायां भेदव्यवहारं दर्शयति। विद्याविषये<sup>११</sup> च “यत्र त्वस्य  
सर्वमात्मैवाभूत्” (Brh., IV, v, 15) इति सकलव्यवहाराभैवं शुद्धबोधरूपेण  
अवस्थानं च कथयति। अपि च ‘यिर्वैदगोचरापन्नानि शरीराणि प्रतिवाद्यात्मनैर्वै  
आत्मवन्ति भवितुमर्हन्ति, शरीरव्यक्तित्वात्, प्रतिवादिशरीरवत्’। तथा ‘प्रतिवादि-  
शरीरव्यतिरिक्तशरीरगतीत्मा धर्मा प्रतिवाद्यात्मनः अर्थान्तरं न भवितुमर्हति, चेतन-  
त्वात्, प्रतिवादिशरीरात्मैवत्’। न च वाच्यम् ‘आत्मनां सर्वगतत्वात् प्रतिवाद्या-

१. C omits वि
२. D: स्मरणात्
३. D omits एव
४. E omits किं तु
५. A D correct it into स्वतः
६. C: विज्ञानेन
७. A D: प्रामाण्यस्य
८. E: एवस्यावस्थितत्वात्
९. D: हि for च
१०. A D E omit एव
११. D: विषयत्वे
१२. A: रामावशुद्ध ;  
E: व्यवहारे भावशुद्धशुद्ध
१३. D: वाद for विवाद

१४. D drops एव
१५. C omits भवितुमर्हन्ति
१६. A E omit this phrase and  
तथा
१७. A: शरीरमप्यतिरिक्त
१८. A: गतात्मधर्मि ;  
C omits धर्मा
१९. C: भवति
२०. D E: गतात्मवत् तथैवावसासप्रसङ्गः ।  
गत in A was struck off sub-  
sequently.
२१. D: सर्वशरीरसंयोगाद् सर्वगतात्मवादि-  
नां प्रतिशरीरं प्रतिवाद्यात्मनात्मत्वं  
सिद्धमेव साध्य इति ।

त्मनः सर्वशरीरसंयोगात् सर्वगतात्मवादिनः सर्वशरीराणां प्रतिवाद्यात्मनात्मवत्त्वं सिद्धमेव साध्यते' इति ; सर्वशरीराणां एकचेतनं प्रति भोगायतनत्वस्यैव सिषाधैयिषितत्वात् , 'एकस्यैव' इति आत्मान्तराभावस्य परेषां अनिष्टस्य साध्यत्वाच्च ।

अपि<sup>१</sup> च व्यवहारोऽपि ऐकात्म्यमन्तरेण अनुपपन्नः । तर्था हि । प्राभाकराणां तावत् मनःसंयुक्तात्मप्रदेश एव संविदोऽभ्युपगतत्वात् न तर्था घटाद्यर्थसम्बन्धः । न हि संवेदनेन असम्बद्धस्य विषयस्य तत्त्वैकाग्र्यत्वमवकल्पते, एकैस्मिन्नेव संवेदने सर्वार्थाव<sup>३</sup>-भासप्रसङ्गात् । [सिद्धेदेत् ' अस्त्येव संवेदनेन तद्विषयस्य घटैर्देः जन्यजनकलक्षणः सम्बन्धः ' इति । तर्हि अदृष्टेन्द्रियमनसामपि घटैः संविज्जनकत्वात् तथैवावभास-प्रसङ्गः ।] अथ ' कर्मतया जनकत्वम् ' इति विशेषैः सम्बन्धात् घटादेरेवैवभासो न अन्यस्य इति मन्वीथाः, तर्हि<sup>२०</sup> आत्मनोऽकर्मत्वात् अनैवभासप्रसङ्गः । अथ ' आश्रयकर्मणोरेव अवभासकं संवेदनं न अन्यस्य ' इति शङ्केथाः, तर्हि किमिदं कर्मत्वं नाम ? परसमवेतक्रियाफलाश्रयत्वम्, इति चेत्, तर्हि परस्परश्रयत्वप्रसङ्गः, घटैर्दे-रेव आत्माश्रयसंवित्रकाग्र्यत्वे सिद्धे तस्यैव तन्निमित्तव्यवहाराश्रयत्वसिद्धिः, सिद्धे चै

१. E: साध्यं इति
२. D: भोगसाधनत्वस्यैव
३. C: यितत्वात्
४. D: प्रत्येकस्वैवात्मनः परेषां
५. D omits अपि च
६. A E drop तथा हि
७. D drops तावत्
८. D omits एव
९. A C D: तथा
१०. E: अन्यसम्बन्धस्य
११. E omits तत्
१२. E: अस्मिन्नेव
१३. D: र्थभासः ;  
E: सर्वभावभावप्रसङ्गः

१४. E omits the part bracketed.
१५. A omits this word.
१६. D: घटादेश्च
१७. A omits घट
१८. E: विशेषे सम्बन्धात्
१९. D omits एव
२०. A: तस्यात्म for तद्वात्म
२१. C D: अवभास्य
२२. C: अथादेः
२३. C omits त्व ;  
A: प्रसिद्धिः
२४. D: सति तन्निमित्त ;  
C: तत्सिद्धौ च संविज्जिमि

संविन्निमित्तव्यवहाराश्रयत्वे [तत्प्रकाश्यत्वसिद्धिः इति । अथ मनीषा समुन्मिषेत्  
‘संविन्निमित्तव्यवहाराश्रयत्वमेव] तत्प्रकाश्यत्वम्’ इति, तर्हि आत्मनोऽपि कर्मत्व-  
प्रसङ्गः । अथ ‘परसमवेतसंवित्प्रयुक्तव्यवहाराश्रयत्वमेव तैत्कर्मत्वम्’ इत्युच्येत,  
तर्दापि संवेदनस्य सर्वात्मनार्थसम्बन्धाभावाविशेषे सति एकस्यैव तत्कर्मत्वं किं-  
निमित्तमिति पर्यनुयोगे कर्मतया तस्य जैनकत्वात् तत्कर्मत्वमिति ब्रुवाणस्य आत्मा-  
श्रयत्वमपरिहार्यं स्यात् । किं च ‘संवित्प्रयुक्तव्यवहाराश्रयत्वमेव तद्वैद्यत्वम्’ इति  
वदतः शुक्तिशकलस्य रजतज्ञानवेद्यत्वं अन्यथाख्यातिश्च प्रसज्येत<sup>१</sup> । ततश्च एकं  
प्रत्यन्यचेतनैः सिद्धिः । तस्मात् अनुभवस्वभावस्य एकस्यैवात्मनो निखिलार्थसम्बन्धेनै<sup>२</sup>  
तदवभासकत्वानभ्युपगमे सति सकलव्यवहारलोपो दुर्वारः प्रसज्येत ।

अथैव न्यायो नैयायिकादीनामपि, तैरपि<sup>३</sup> मनस्संयुक्तात्मप्रदेशे एव संवि-  
ज्जन्माभ्युपगमात् । अयमत्र विशेषः ‘तेषां संवेदनस्य अस्वयंप्रकाशरूपत्वात् न  
संविदाश्रययोः अवभाससिद्धिः’ इति ।

- |  |   |
|--|---|
| १. E omits the part within brackets.   | ११. C adds इति here.                            |
| २. E omits तत्   | १२. D omits चेतन ;<br>O E add नापि षटादिसिद्धिः |
| ३. C: उच्यते   | १३. A C omit स्वभाव                             |
| ४. D omits अपि   | १४. E: सम्बन्धतदवभास                            |
| ५. A: सर्वात्मनः सम्बन्ध ;<br>D: सर्वात्मनात्मसम्बन्ध                                | १५. A: भासत्वा ;<br>C: अभ्युपगमे                |
| ६. A: त्वमिति पर्यनुयोगे   | १६. C D omit सति                                |
| ७. C: तस्य ... त्वमिति ;<br>D: कर्मतया तत्परिहारत आत्माश्रयत्वं<br>दुर्वारं स्यात् । | १७. A: दुर्निवारः ;<br>E: निवारः                |
| ८. A E omit तत्  | १८. A E: अत एव                                  |
| ९. D: त्वात्   | १९. E omits तैरपि                               |
| १०. D omits च  | २०. C omits रूप                                 |
|  | २१. E: संविच्छदाश्रययोरपि                       |



ये तु प्रमाणफलं प्राकट्याख्यं विषयगतमेव इच्छन्ति तेषां विषयगतत्वात् संवेदनस्य, तेन आत्मनः सम्बन्धाभावात्, आत्मानं प्रति विषयो न प्रकाशेत । ‘अस्त्येव विषयात्मनोः कर्मकर्तृसम्बन्धः’ इति चेत्, भवतु नामै विषयात्मनोः सम्बन्धः ; तथापि तस्मिन्नप्रतिभासमाने तं प्रति कथं विषयोऽवभासेत ? न च विषय-  
गतसंवेदनेन आत्मनो वेद्यत्वं संभवति वैपरीत्येन द्रष्टृदृश्यभावप्रसङ्गात् । नापि तदैव आत्मविषयं ज्ञानान्तरं भवति, निरवयवद्रव्यस्य युगपत् विरुद्धानेकपरिमाणानुपपत्तेः । कालान्तरे तु आत्मस्फुरणं व्यवहारानुपयोगि, तदा विषयस्फुर्णाभावात् ।

ये<sup>१०</sup> पुनः स्वयंप्रकाशमप्यात्मानं अणुपरिमाणं देहपरिमाणं वा कल्पयन्ति, तेषामप्यात्मनो बाह्यैर्थासम्बन्धाभावात् तुल्य एव व्यवहाराभावप्रसङ्गः । तस्मात् सर्वैरपि<sup>११</sup> वादिभिः चित्स्वरूप एवात्मा सर्वार्थसम्बन्धितया सर्वैर्भूमवभासयन् अशेष-  
व्यवहारहेतुः इत्यनिच्छद्भिरप्यैश्रयणीयम् ।

तत्र ये सांख्यादयः ‘चित्स्वर्भावा एवात्मानो बहवः’ इति मन्यन्ते, तेषामपि दुरुपपादं व्यवहारमुत्पश्यामः ; चित्स्वभावत्वे सति तुल्यस्वभावत्वात् प्रदी-

१. C: फले

२. A omits नाम

३. C: संभवः

४. C: विषय ... वेदनेन

५. E omits द्रष्टृ

६. C: विषय ... संभवति ;

D: विषयः प्रकाशः परिकल्प्येत, एत-

स्याः सामग्र्याः फलद्वयजनकत्वान्मु-

पगमात् । कालान्तरे etc.,

७. C: परिणामा

८. C: त्वात्मस्फु....व्यवहारानुपयोगि

९. D: स्मरण

१०. D: ये त्वात्मानं अणुपरिमाणं मध्यम-  
परिमाणं वा कल्पयन्ति

११. C: अणुप....देह etc.,

१२. C omits बाह्य

१३. A C E: एव for अपि

१४. C: चिद्रूप

१५. D: सम्बन्धी and C adds एव

१६. D: सर्वार्थ

१७. D omits अपि

१८. A E: स्वरूपा

पादीनामिव परस्परं आत्मनां अविषयत्वात् एकं प्रत्यन्यैवेतनाः गगनकुसुमकल्पैः एवेति । तस्मात् एकः स्वयंप्रकाशः सर्वशरीरानुगतः अविशर्पैरिकल्पितानेकैकार्यकरण-संघातभेदात् तदुपाध्यवच्छिन्नः अनेकतया अवभासते । अत एव तज्जननमरणादिभिः तद्वानिव तद्विक्रियादिभिश्च<sup>१</sup> विक्रियावानिव तत्परिच्छेदेनैव<sup>२</sup> परिच्छिन्न इव इति सर्वव्यवहारोपपत्तिः । तदेवं आगमानुमानार्थापत्तिभिः ऐकात्म्यैनिश्चयः ।

यत्पुनरुक्तम् ‘प्रत्यक्षेण आत्मभेदमीक्षीमहे’ इति, तत् नभोभक्षणतुल्यै-  
त्पश्यामः, आत्मैर्नतरस्य बाह्येन्द्रियागोचरत्वाभ्युपगमात् । मनसश्च स्वात्मनोऽन्यत्र प्रवृत्त्यनङ्गीकरणोत् तत्त्वदर्शनैर्द्वेषितया साक्षिप्रत्यक्षानाश्रयणात् । यः पुनैः ‘त्वम्, अहम्’ इति भेदप्रतिभासः स देहाद्युपाधिगत इति नात्मानं कटाक्षेणापि वीक्षितुं क्षमते ।

यच्चेदमुक्तम् ‘प्रतिवादिशरीरं वादिशरीरगतौत्मनो भोगायतनं न भवति, वादिशरीरात् अन्यशरीरत्वात्, गतप्राणशरीरवत्’ इति, तत्र हेतुः अंशप्रयोजकः, दृष्टान्तशरीरस्य प्राणादिसम्बन्धाभावात् अभोगायतनत्वम्, नै अन्यशरीरत्वात्, इति ।

- |                                   |                                 |
|-----------------------------------|---------------------------------|
| १. C omits आदि                    | १२. A D omit तुल्य              |
| २. C: अपर;                        | १३. C: आत्मा तस्य ;             |
| D: अन्ये                          | D: आत्मनो                       |
| ३. E: कल्पनैषेति                  | १४. E: पुनरङ्गी                 |
| ४. C omits परि                    | १५. B: कारात्                   |
| ५. D: अनेकार्थकरण                 | १६. A E: विद्वेषितया            |
| ६. D: तत्तदुपा                    | १७. D: पुनस्त्वयमहमसाविति       |
| ७. A D E: विभाव्यते               | १८. D: वादिशरीरं प्रतिवादिशरीरं |
| ८. A E omit दिमिश्च विक्रियावानिव | १९. C omits गत ;                |
| ९. D omits एव                     | E: शरीरादात्मनो                 |
| १०. C: कात्म्ये                   | २०. D: सन्दिग्धप्रयोजकः         |
| ११. E: ईक्षाम इति                 | २१. D: जन्यशरीरत्वात् वा इति    |

यदप्यनुमानान्तरमुद्भावितम् 'स्वसंख्यासंख्येयात्मभिः आत्मवन्ति शरीराणि, शरीरत्वात्, प्रतिवादिशरीरवत्' इति, तत्रापि 'शरीरत्वात्' इत्ययं हेतुः स्वसंख्यासंख्येयात्मभिः आत्मवत्त्वमिव शरीराणां प्रतिवाद्यात्मनैव आत्मवत्त्वमपि साधयति इति प्रकरणसमः ; ऐकात्म्यश्रुतिविरोधात् कालात्ययापदिष्टश्च । ननु—'शरीरत्वात्' इत्यस्य हेतोः ऐकात्म्यसाधनेऽपि समानं प्रकरणसमत्वम्—इति चेत्, न ; "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" (Svet., VI, 11) इत्यादिश्रुतिविरोधे सति अनुमानस्य ऐकात्म्य-प्रतिक्षेपप्रवृत्त्यसंभवात् ।

यदपीदमवादि 'देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीरगतसुखदुःखादीनि'<sup>१०</sup> भिन्नैश्रयाणि, विरुद्धानेकधर्मत्वात्' इति, तत्र किं अनेकाश्रयत्वमात्रं साध्यते ? किं वा अनेकात्म्यैश्रयत्वम् ? इति । आद्ये कैलपे<sup>१४</sup> सिद्धसाधनम्, अन्तःकरणानां अनेकत्वात्, तदाश्रयत्वाभ्युपगमाच्च सुखदुःखादीनाम् इति । उत्तरस्मिन् साध्यविकलो दृष्टान्तः, कचिदपि अनेकात्माश्रयधर्मासिद्धेः ।

यदप्येतदुत्प्रेक्षितम् 'ऐकात्म्ये सति सर्वत्रानुसन्धानप्रसङ्गात् तस्यै चाभावात् भोग्यवस्था अनुपपद्यमाना आत्मभेदं कलयति' इति, तत्रापि विकल्पनीयम् 'किं आत्मस्वरूपस्य सर्वत्र अनुसन्धानेन भवितव्यमित्युच्यते ? किं वा भोक्तृणाम् ?'

१. A E: अनुमानं
२. D omits इति
३. D: आत्मत्व
४. D: आत्मत्व
५. C omits अपि
६. D: विरोधे
७. D: दिष्टत्वाच्च
८. D: सत्यैकात्म्य
९. D E: प्रतिपक्षे
१०. D omits आदि

११. A E: विभिन्ना
१२. D: अनेकात्म्याश्रय
१३. A E: पक्षे
१४. D adds हि
१५. A E omit सति
१६. A E: सर्वानु
१७. D omits तस्य चाभावात्
१८. D: भोग्य
१९. A: सर्वाट
२०. D: उच्यमाने

इति । तत्राद्ये कल्पे भवत्येव सर्वत्र साक्षितया आत्मस्वरूपस्य अनुसन्धानम्, सर्वार्थानु-  
सन्धानं सर्वार्थं साक्षिणमन्तरेण व्यवहारानुपपत्तेः । अथोत्तरः कल्पः, तदा आत्मस्वरूप-  
स्यैकत्वेऽपि अन्तःकरणानां अनेकत्वेन तदवच्छिन्नरूपाणामपि अनेकत्वात् अननुसन्धा-  
नोपपत्तिः, यथैवं आकाशात्मना आकाशस्यैकत्वेऽपि<sup>१०</sup> घटशरावीदिरूपेण असङ्कर-  
भोग्यव्यवहारविषयत्वम्, इति । तस्मात् भोग्यभोगैव्यवस्था अन्तःकरणभेदेनैव उपपन्ना,  
<sup>११</sup> न आत्मभेदेन ।

या चैषा आत्मबहुत्वश्रुतिरूपन्यस्ता “ सर्व एते आत्मानो व्युच्चरन्ति ”  
(Maitri., VI, 32) इति, सापि भ्रान्तिसिद्धभेदोपमर्देन ऐकात्म्यप्रतिपादनायैव  
भेदमनुवदति इति न भेदं साधयति । अत एव औपौधिकरूपाणां अनेकत्वात् तेषु  
चैवं संसारप्रतिभासात् अनेकैकनियोज्यसिद्धेः<sup>१२</sup> अनेकफलोद्देशेन बहुसाधनविधानोपपत्तिः  
इति न श्रुतार्थापत्तिविरोधः । तस्मात् आत्मभेदे प्रमाणाभावात् अयुक्तत्वाच्चैः सर्वेषु  
शरीरेषु एक एवात्मा इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ ऐकात्म्यनिरूपणप्रकरणम् ।



- |                       |                                     |
|-----------------------|-------------------------------------|
| १. A E: पक्षे         | १२. A: विषयमिति                     |
| २. A E: सर्वसाक्षितया | १३. O D: भोग्यव्यवस्थानुपपत्तिः     |
| ३. D omits आत्म       | १४. D: नात्मभेदं कल्पयति            |
| ४. D: सर्वाद्या       | १५. A E: एव च औपाधिक                |
| ५. C: सन्धानेन        | १६. D omits च                       |
| ६. C D: समर्थसाक्षिणं | १७. A: संस्कार                      |
| ७. D: पत्तिः          | १८. A: सिद्धनियोज्य for अनेकनियोज्य |
| ८. D: नापत्तिः ;      | १९. C: प्रसिद्धेः                   |
| E: नातुपपत्तिः        | २०. E: साधनोपपत्तिरिति              |
| ९. C D E: यथा वा      | २१. C: पपत्तेः । न, omitting इति    |
| १०. C omits अपि       | २२. D omits च                       |
| ११. D: कलशादि         | २३. C: आत्मा सिद्धः                 |

## ॥ आत्मनः सुखस्वभावत्वनिरूपणं सप्तत्रिंशम् ॥

संसारकाननपरिभ्रमणश्रीमा यं विद्याध्वना सुखमहार्णवमात्मभूतम् ।

लब्ध्वा भवन्ति गतसंसृतिपाशबन्धैः तं देवकीतनयमेमि मुदा सदाहम् ॥

सम्प्रति विचार्यते 'किमात्मा सुखस्वभावः किं वा तद्गुणकैः?' इति ।  
इह खलु केचित् अनाद्यहङ्काराध्यासवासितान्तःकरणाः यथाप्रतिभासमेव सुखमात्मनो  
गुण इति कल्पयन्ति ; प्रमाणं च तत्र व्यवहृरमात्रानुसारेण प्रत्यक्षादि वर्णयन्ति ।  
तथा हि<sup>१</sup> । 'अहं सुखी' इति सम्बन्धावगमात् सुखात्मनोः भेदं प्रत्यक्षमुत्पश्यामः ।  
न ह्येकस्मिन्नेव सम्बन्धावभासः संभवति । न चैस्ति 'सुखमहं' इति कैदाचित्  
प्रतीतिः । नापि सुखात्मनोः अभेदे प्रमोणमस्ति, येन 'अहं सुखी' इति प्रतिभासस्य  
आन्तित्वमाशङ्क्येत । अपि च सुखं आत्मस्वरूपं चेत्<sup>२</sup> सर्वदैवानुभूयेत । न चोप-  
लभ्यते । ततश्च तस्यै तस्मादन्यत्वमवगच्छामः । तदयं प्रयोगः 'विवादाध्यासितं  
सुखं आत्मस्वरूपं न भवति, तस्मिन्नुपलभ्यमाने सत्यनुपलभ्यमानत्वात्, यो यस्मि-  
न्नुपलभ्यमाने सति नोपलभ्यते स तस्मादन्यो दृष्टः यथा उपलभ्यमानात् गन्धात्

१. A C: श्रमोऽयं ;

D: श्रमाय ;

E: श्रमायां

२. A E: बद्धा

३. D: बन्धात्

४. C omits सम्प्रति विचार्यते

५. C D: तद्गुणः

६. D: व्यवस्था

७. A: च for हि ;

E: तथा चाह and omits अहं

८. C omits प्रत्यक्षं

९. D: अवगमः

१०. D omits च

११. D: तदाचित्

१२. D: प्रमाणान्तर

१३. D: आशङ्केत

१४. D: च for चेत्

१५. A E: सदैव ;

D: तथैव

१६. D: न च प्रकाशयते

१७. A omits तस्य ;

E: ततश्च for तस्य

१८. D: तथा चायं

अनुपलभ्यमानो रसः, तथा चेदं प्रकृतम्, तस्मात् तथा ' इति । साध्यं च सुखं प्रतीयते ; आत्मा पुनः अनादिसिद्धः ; तत्र कथं तयोः एकत्वमवकल्पते ? अपि च सुखस्य आत्मस्वरूपत्वे तदर्थः पुरुषप्रयत्नोऽनर्थकः स्यात्, आत्मस्वरूपस्य सर्वदै सिद्धत्वात् । सुखार्थमेव च सर्वो जन्तुरनवरतं प्रेदीसशिरा इव ब्रह्मभ्रममाणो दृश्यते । अपि च सुखस्यार्थस्वरूपत्वे तत्साधनविधायि शास्त्रं अनर्थकं स्यात् ; ततश्च तस्य प्रामाण्यं बाध्यते । तस्मात् आत्मनोऽन्यदेव सुखं युक्तम् । तच्च गुणत्वे सति सामान्यवर्तैया एकेन्द्रियग्राह्यत्वात् आत्मन्येवोपलभ्यमानत्वौत् आत्मैवो विशेष-गुणः इति तार्किकाः मीमांसकाश्च मन्यन्ते ।

तान् प्रति ब्रूमः । “ आत्मैवानन्दः ”, “ आनन्द आत्मा ” (Taitt., II, v, 1) “ यो वै भूमा तत्सुखम् ” (Chānd., VII, xxiii, 1) इत्यादि-श्रुतिसमर्पितं आत्मनः सुखस्वभावत्वं न अविद्याध्यासपरिकल्पितभेदप्रतिभासमात्रेण अपनेतुं शक्यते । न च वाच्यम् “ आनन्द आत्मा ” ईति सामानाधिकरण्यं “ नीलोत्पलम् ” इत्यादिवत् गुणगुणित्वनिबन्धनम् ' इति ; सुखात्मनोः गुणगुणित्वे प्रमाणाभावात् । न च इदमेव वाक्यं प्रमाणम्, लोके अनेकेधा सामानाधिकरण्य-

- |                                      |  |
|--------------------------------------|--|
| १. D omits च                         | ११. D: वत् तथैकेन्द्रिय  |
| २. A D omit आत्म                     | १२. A E add च  |
| ३. A corrects this into नित्य        | १३. C: आत्मविशेष   |
| ४. A D E omit च                      | १४. E: प्रतिपन्नाः for मन्यन्ते                                  |
| ५. C: पर्यासिशिरा                    | १५. D: सुखस्वभावोऽपि लभ्यमानत्वात् त्वं नामाविद्यापरिनिष्पन्नमेव |
| ६. D: भ्रममाणो                       | १६. A E: इत्यादि   |
| ७. D omits अपि च                     | १७. A E: करणयात्   |
| ८. A C: आत्मत्वे                     | १८. A E: नीलोत्पलादिवत् ;<br>D: नीलघृतपलम्                       |
| ९. D: सुखमुक्तं ;<br>E omits युक्तम् | १९. A: अनेकसामानाधि  |
| १०. D: तस्य for तच्च                 |  |

दर्शनात् । स्वैतस्तु वस्त्वेकत्वनिबन्धनमेव युक्तं 'सामानाधिकरण्यम्, तत्रैव तस्य मुख्यत्वात् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तशब्दानां एकस्मिन् अर्थे वृत्तिर्हि' सामानाधिकरण्यम् । गुणगुण्यादिषु सम्बन्धविशेषानवगमपूर्वकत्वाच्च तद्विषयत्वनिश्चयस्य । तर्तश्च सुखात्मनोः सम्बन्धविशेषानवगमात् "आनन्द आत्मा" (Taitt., II, v, 1) इत्यादि-सामानाधिकरण्यं एकत्वनिबन्धनमेव इति निश्चिनुर्मः । 'अहं सुखी' इति<sup>११</sup> प्रतिभासस्य 'परिच्छेदावभासत्वात्' घटाकाशादिप्रतिभासवत् अध्यासरूपता सुप्रसिद्धा । ननु सुखात्मनोः भेदे प्रमाणमुक्तम् 'तस्मिन्नुपलभ्यमानेऽपि अनुपलभ्यमानत्वात्' इति । तदसत्, हेतोः अनैकान्तिकत्वात्, प्रतिबिम्बादिषु<sup>१२</sup> मुखादिगतरूपे अवभासमानेऽपि तदभिन्नस्यावैदातताधर्मस्य अनवभासमानत्वात् । न च तस्यै स्वरूपात् अन्यत्वं संभवति, रूपैहीनत्वे सति चाक्षुषद्रव्यत्वानुपपत्तेः । नापि गुणान्तरम्, चक्षुरेकेन्द्रियग्राह्यत्वात् । नापि रूपत्वसामान्यम्, मसृणरूपेऽनैव<sup>१३</sup> वृत्तेः । नापि रूपान्तरम्, अवान्तरजातीयस्य गुणद्वयस्य युगपदेकस्मिन् द्रव्ये समवायानुपपत्तेः । नापि रूपस्यैव धर्मविशेषः, तस्य द्रव्यादिषु अनैतन्मात्रे सति गगनकुसुमवत् प्रति-

- |   |                           |
|---|---------------------------|
| १. D: अत्र भुवस्त्वेकत्र                                | १३. A E: कत्वात्          |
| २. D omits this word.                                   | १४. C: अस्ति for उक्तम्   |
| ३. D: मुख्यत्वभिन्न                                     | १५. D omits तदसत्         |
| ४. D: निमित्तानेकस्मिन्                                 | १६. C E add मुखादिषु      |
| ५. A E drop हि  | १७. D: तद्विन्न           |
| ६. C D omit च   | १८. A C E add अपि         |
| ७. A E: तद्विषयस्य ;<br>D omits त्व                     | १९. A: ततः स्वरूपान्यत्वं |
| ८. D drops ततश्च  | २०. C: स्वरूपभिन्नत्वे    |
| ९. E: करणे तत्रैव तस्य मुख्यत्वमेकत्वनि ...<br>सनमेवेति | २१. D: चक्षुरिन्द्रिय     |
| १०. C: निश्चितम्  | २२. D omits त्व           |
| ११. A E: इत्यादि  | २३. C E: अनुपपत्तेः       |
| १२. C D add अपरिच्छिन्न                                 | २४. D: वायासंभवात्        |
|   | २५. D: न तदभासे           |

भासानुपपत्तेः, अन्तर्भावे च उक्तेन न्यायेन रूपोदन्यत्वासंभवात् । तस्मात् अवदात-  
ताधर्मस्य रूपात्<sup>१</sup> अभेदेऽपि उपाधिर्वैशादेव रूपोपलंभेऽपि अनुपलंभवैत् सुखस्य  
आत्मस्वरूपत्वेऽपि अन्तःकरणाद्युपाधिसामर्थ्यात् आत्मोपलंभो न विरुध्यते । अत  
एव आत्मनोऽनादिसिद्धत्वेऽपि [सुखरूपस्य अनवर्भासनात् साध्यतावभासोऽपि<sup>२</sup>  
जाघट्यते । ततश्च सुखार्थोऽपि पुरुषप्रयत्नः तदभिव्यञ्जकत्वेन अर्थवानेव, तस्य  
नित्यैसिद्धत्वेऽपि] उपाधिमलेन<sup>३</sup> अनभिव्यक्तत्वात् । पुरुषप्रयत्नेन उपाधिर्नैर्मल्यापादने  
सति तदभिव्यक्तौ तदुत्पत्तिविभ्रमो लोकस्य । ततश्च यदुक्तम् ‘सुखस्य नित्यत्वे  
तत्साधनविधायिशालस्य<sup>४</sup> आनर्थक्यात् अप्रामाण्यम्’ इति, तदपि सुखस्य आत्मस्व-  
भावतया नित्यत्वेऽपि तदभिव्यक्तिसाधनविधानेन शालस्य प्रामाण्योपपत्तेः न दोषमा-  
वहति ।

अपि च अनुमानेनापि सुखस्वभावत्वं आत्मनो जानीमः । तथा हि । ‘विवा-  
दास्पदीभूत आत्मा सुखस्वभावो भवितुर्महति, निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वात्, उभयवादि-  
संप्रतिपन्नसुखवैत्’ इति । न चात्मनः प्रेमास्पदत्वमसिद्धम्, [‘मै न भूवं भूयासम्’  
इति आत्मविषयाशिषो दृश्यमानत्वात् । न ह्यप्रियं उपेक्षणीयं वा आशास्यमानं

१. C omits च

२. D: रूपादन्य

३. A: रूपाधभेदे

४. A: उपाधिभेदवशादेव ;

D: उपाधिदवगाहदेव ;

E: उपाधिबलवशादेव

५. E: अनुपलंभात्

६. C: स्वभावत्वे

७. A drops the part bracketed.

८. D: भासमानत्वात्

९. D omits अपि

१०. E: अतश्च

११. E: तस्यानन्यत्वे सिद्धेऽपि

१२. A: मले ताभिरनभि ;

C: अभिव्यक्त

१३. A: प्रयत्नात्

१४. D drops वि

१५. A E: युक्तम् for यदुक्तम्

१६. C omits भवितुर्महति

१७. C: सुखस्वभावत्

१८. A E omit the portion within brackets.

१९. D: उपेक्ष्यं



दृश्यते । अपि च 'आत्मा प्रेमास्पदं भवितुमर्हति,' स्वार्थमुपादीयमानसाधनत्वात्, संप्रतिपन्नसुखवत्' इति । श्रुतिश्च आत्मनः प्रेमास्पदत्वमाह "तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वात् यदयमात्मा" (Brh., I, iv, 8) इति । ननु निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वमसिद्धम् ], आत्मनोऽपि सुखार्थत्वात् । नैतत्सारम्, सुखमेव हि पुरुषार्थः, नात्मा सुखार्थः । अन्यथा सुखस्य अपुरुषार्थत्वे तदर्थं पुरुषप्रयत्नो न भवेत् । तस्मात् सुखतत्साधनान्येव पुरुषार्थानि, नात्मा पुनरन्यार्थः । तदेवम् 'निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वात्' इति नायमसिद्धो हेतुः । दुःखनिवृत्तेरपि पुरुषार्थत्वात् न अनैकान्तिकता । 'भावत्वे सति' इति वा विशेष्यते । न च वाच्यम् 'सुखस्य अन्यार्थत्वे सति निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वाभावात् साधनविकलो दृष्टान्तः' इति; तस्यापि परमार्थतः अन्यार्थत्वाभावात्, अध्यासनिबन्धनत्वात् अन्यार्थत्वप्रतिभासस्य । तथा हि, स्वरूपभूतस्यैव सुखस्य यन्निमित्तः पृथक्तर्वावभासः तन्निमित्त एव तस्यैव अन्यार्थत्वावभासोऽपि इति । न चैतौवता दृष्टान्ताभावोऽपि शङ्कनीयः; उपाधिवशादेव सुखात्मनोः प्रातिभासिकभेदस्य विद्यमानत्वात्, प्रैतिवादिसंप्रतिपन्नत्वाच्च भेदस्य । तस्मात् अनैकान्तिकता अपि आत्मनः सुखस्वभावत्वसिद्धिः ।

- |   |  |
|---|--|
| १. C omits भवितुमर्हति  | ११. D: त्वमिति                         |
| २. D omits इति  | १२. D: सुखार्थत्वात्                   |
| ३. C: श्रुतिश्चोक्तम्   | १३. C: विशिष्यते                       |
| ४. D drops हि   | १४. C omits सति                        |
| ५. A E omit नात्मा सुखार्थः   | १५. D: धिके प्रेमाश्रयत्वा             |
| ६. C: सुखस्य तत्साधनस्य च अपुरुषार्थ-<br>त्वात्   | १६. D omits त्व                        |
| ७. A E both have a diff. text<br>here: र्थत्वे ततः विम्बप्रतिबिम्बयोः<br>etc. This portion belongs<br>to the following chapter. | १७. D omits त्व ;<br>A: पृथक्तर्वाभासः |
| ८. A omits तदर्थ ;<br>D: तदर्थः   | १८. D: तस्यां नार्थावभासो              |
| ९. A D: पुरुषार्थः  | १९. E omits इति                        |
| १०. C D E: नात्मा पुरुषार्थः  | २०. E: न च तावता                       |
|   | २१. A C: परवादि                        |
|   | २२. C omits च                          |
|   | २३. D: अबुध्यमानेनापि                  |
|   | २४. D drops त्व                        |

अपि च 'सुखमहमस्वाप्सम्' इति सुप्तोत्थितस्य स्वापसुखानुभवपरामर्श-  
दर्शनात् स्वापे स्वरूपभूतमेव सुखं अनुभूतमिति गम्यते । न चायं दुःखाभावविषयः  
सुखपरामर्शः, स्वापसमये धर्मग्रहणार्थभावे सति अभावानुभवांसंभवात् । परिशेषात्  
विषयसुखानुभवांसंभवे सति स्वापसमये स्वरूपभूतस्यैव स्वयंप्रकाशत्वेन अनुभवः  
समाश्रयणीयः । ततश्च स्वापे प्रत्यक्षमेवात्मनः सुखस्वरूपत्वम् । किं च "स एको  
मानुष आनन्दः" (Taitt., II, viii, 9) इत्युपक्रम्य "स एको ब्रह्मण  
आनन्दः, श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य" (Taitt., II, viii, 39, 40) इत्यन्तेन  
विदुषः सुखसाधनाभावेऽपि शुद्धितारतम्यनिमित्तसुखतारतम्यस्य प्रतिपादनात् स्वरूप-  
भूतस्यैव सुखस्य प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेव साधनैः क्रियते, न उत्पादनमित्यर्थव्यामः ।  
तस्मात् प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्तिभिः 'आत्मैः सुखस्वभावः' इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ आत्मनः सुखस्वभावत्वनिरूपणप्रकरणम् ।



१. E: सुप्तोत्थितस्य
२. O omits अनुभव
३. E: परामर्शनात्
४. A C: स्वापस्वरूपमेव ;  
E omits स्वापे
५. E: स्वरूपमेव
६. C: सुखावमर्शः
७. D: समयधर्मि
८. C: ग्रहणाप्रमवि सति
९. E: अनुभवात्

१०. A D: भवत्वासंभवे
११. A E: स्वरूपसुखस्यैव
१२. C E: स्वापप्रत्यक्ष
१३. C E: शुद्ध
१४. A: तम्यप्रतिपादनात्
१५. A C: बन्धतिरोधानमेव
१६. D: नोत्पाद्यत्वं
१७. A omits इति
१८. A E omit आत्मा
१९. D: सुखरूपः

## ॥ जीवब्रह्मैकत्वनिरूपणं अष्टात्रिंशः ॥

दृष्ट्वा लोकं परमकृपया दुःखितं सादरं यत्

प्रैत्यत्त्वेन श्रुतिविनतया दर्शितं ब्रह्म शुद्धम् ।

कण्ठे कार्तस्वरमिव परं भूषणं लौकिकैर्हतं

विष्णुं वन्दे परमपुरुषं हृत्सरोजे सदैव ॥

संप्रति विचार्यते 'किं ब्रह्मणोऽन्यो जीवः, किं वा ब्रह्मैव?' इति । इह खलु केचिदाचक्षते—विवादाध्यासितौ जीवपरमेश्वरौ परस्परं भिन्नौ भवितुमर्हतः, विरुद्धस्वभावत्वात्, तमःप्रकाशवत् । तथा हि । जीवो नाम कार्यकारणसंघाताभिमानो धर्माधर्मवान् परिच्छिन्नज्ञानशक्तिः अत्यन्तपराधीनः, ईश्वरः पुनः अकार्यकारणो धर्मादिरहितो निरतिशयज्ञानशक्तिसंपन्नः अपरैतन्त्रः । तैस्तैश्च विरुद्धस्वभावयोः कथमपि न अभेदो भवितुं युक्तः । न च बिम्बप्रतिबिम्बयोः घटाकाशमहाकाशयोरिव उपाधितो विरुद्धस्वभावतया भेदावभासेऽपि "तत्त्वमसि" (Chānd., VI, viii, 7)

- |   |   |
|---|---|
| १. E: दृष्टो  | १२. All except C give परस्परमिन्नौ  |
| २. D: दुःखितं यत्प्रयुक्ते किं जीवेन श्रुति<br>etc. | १३. C omits भवितुमर्हतः   |
| ३. C: प्रत्युत्तवेन                                 | १४. A E: प्रकाशप्रकाशवत्  |
| ४. C: शुद्धम् ;<br>D: ब्रह्मतन्त्रम्                | १५. C: कारण ;<br>D: कार्यकारणतामिमानी   |
| ५. D: गाढैकार्तस्वरमिव वरं                          | १६. D omits अत्यन्त   |
| ६. E: लौकिकं तं                                     | १७. C: कारणो ;<br>D: कारणधर्मादिरहितो   |
| ७. A E: सदैवम्                                      | १८. A E: अपराधीनः   |
| ८. C omits संप्रति विचार्यते                        | १९. D: ततस्त्वविरुद्ध   |
| ९. C: किल for खलु                                   | २०. A E omit the portion within<br>brackets here and insert<br>it in the earlier chapter. |
| १०. C: भेदविद आचक्षते                               |   |
| ११. C omits विवादाध्यासितौ                          |   |

इत्येकत्वशास्त्रात् जीवपरयोः परमार्थतः एकत्वमेव इति युक्तम्, ब्रह्मणि प्रैति-  
बिम्बावच्छेदयोः असंभवात् । तथा हि । मूर्तद्रव्यस्य मूर्तान्तरे स्वच्छद्रव्ये प्रतिबिम्ब-  
भावो दृष्टः । ब्रह्मणः पुनः अमूर्तत्वात् सर्वगतत्वात् अद्वितीयत्वाच्च न दर्पणादिस्था-  
नीयं किञ्चित् द्रव्यमस्ति । न च अविद्यायां अस्य प्रतिबिम्बमस्ति, अवस्तुत्वात् अवि-  
द्यायाः । ब्रह्मणश्च नैतरां प्रतिबिम्बसंभवः, सर्वगतत्वात् । न च ‘आकाशस्य इव  
जलादौ, ब्रह्मणः सर्वगतस्यापि प्रतिबिम्बं युज्यते’ इति वाच्यम्, तस्याप्यसिद्ध-  
त्वात् । साभ्रनक्षत्राकाशस्य जले प्रतिबिम्बं दृश्यते; इति चेत्, न, जलीदौ अन्तरा-  
काशेन सह अभ्रनक्षत्रादीनामेव प्रतिबिम्बावभासनात् । अथ कथञ्चित् जानुमात्रजले  
दूरविशालाकाशदर्शनात् आकाशस्य प्रतिबिम्बसंभवः, तथापि न तत् ब्रह्मणो युज्यते,  
जलादिवत् स्वच्छपरिच्छिन्नद्रव्यान्तराभावात् । न च केनचित् ब्रह्मणोऽवच्छेदः  
[संभवति, अद्वितीयत्वात् । नाप्यज्ञानेन अवच्छेदः] तस्य ज्ञानाभावमात्रत्वात् ।  
अन्तःकरणेन अवच्छेदो दुःसंपादः, आर्काशेनेव घटस्य ब्रह्मणो तस्य सम्बन्धाभावात्,  
ब्रह्मणोऽसङ्गत्वात्, संसरोपाधित्वाच्च अन्तःकरणस्य । ततश्च ब्रह्मणो द्रव्यान्तरमेव  
जीवः । एवं च “अयमात्मा ब्रह्म” (Brh., II, v, 19) “तत्त्वमसि”

१. D: जीवस्य परमेश्वरयोः

११. D: बिम्बता

२. A omits इति

१२. A: जलान्तराकाशेन ;

३. C E add बिम्ब ;

D: जलान्तराकाशेन

D: ब्रह्मणि चरति बिम्बावच्छेदयोः

१३. A: ज्ञानमात्र ;

४. A D: ब्रह्म पुनरमूर्त

D: जानुजले

५. D: बिम्बत्वमस्ति

१४. C: ब्रह्मणि

६. D: नितरां

१५. D: वस्तुन्तराभावात्

७. A: भावः ;

१६. D omits the part bracketed

D: असंभवः

१७. D: अज्ञानस्य

८. C: बिम्बनं ;

१८. D: आकाशस्येव पटेन

D: बिम्बता

१९. D: ब्रह्मणस्तेन

९. D adds च

२०. C: संसार्यु

१०. D: साभ्रनमोरूपस्याकाशस्य

२१. D omits च

(Chānd., VI, viii, 7) इत्यादिश्रुतयो जीवब्रह्मणोः<sup>१</sup> भिन्नयोरेवै एकत्वोपासनार्था भविष्यन्ति । तथा एकत्वप्रतिपादकाः श्रुतयो भेदापवादाश्च जीवब्रह्मणोः एकत्वोपासनविधिशेषभूतार्थवादत्वेन सम्बर्ध्यन्ते । विधीयमानादेव ब्रह्मोपासनात्<sup>२</sup> संसारोपरमलक्षणो मोक्षोऽपि सिध्यति इति सर्वमुपपन्नम् । ततश्च जीवब्रह्मणोः भेद एव युक्तः— इति ।

अन्ये<sup>३</sup> तु भेदप्रतीतिबलीत् भेदाभेदविषयश्रुतिबलाच्च जीवब्रह्मणोः कार्यकारणयोरिव भेदाभेदौ कल्पयन्ति । अपरे तु तत एव हेतोः स्वतो, जीवैर्ह्य ब्रह्मत्वेऽपि उपाधितो भावान्तरमस्ति, ततः संसारावस्थायां ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नो जीवः, मोक्षावस्थायां अद्वितीयं ब्रह्मैव, इति कल्पयन्ति ।

तत्रै प्रतिविधीयते । न तावत् ब्रह्मणोऽन्यत्वं जीवस्य प्रमाणेनावगन्तुं शक्यते, प्रमाणागोचरत्वात् तयोः । तथा हि । तयोः चिद्रूपत्वे स्वरूपभेदानवगमात् प्रमाणागोचरत्वाच्च न तद्वेदः प्रमाणगम्यः । द्वयोरप्यचिद्रूपत्वे सति आकाशादिवत् अनात्मत्वात् अनीश्वरत्वप्रसङ्गात्<sup>४</sup> अत्यन्तशुद्ध आत्मा निर्भेदोऽभ्युपेयः । एकस्यैव स्वयंप्रकाशत्वेऽपि इतरस्य तस्मात् भेदो ग्रहीतुमशक्यः । न ह्येकस्य गोचरस्यापि अगोच-

- |                          |  |
|--------------------------|--|
| १. C: इत्यादयो ;         | १२. D omits तु   |
| D omits आदि              | १३. D: बलादेवाभेदश्रुतिबलाभाच्च                                |
| २. A D omit जीवब्रह्मणोः | १४. A C E: परयोः   |
| ३. D omits एव            | १५. D: ततो जीवब्रह्मणोरैक्ये ब्रह्मण्युपाधितो                  |
| ४. A: विधानार्था         | १६. C: जीवत्वेऽपि उपाधितो                                      |
| ५. D: भवन्ति             | १७. A: अत्र  |
| ६. C: भेदोप              | १८. D: गम्यम्  |
| ७. D: शेषार्थतार्थवाद    | १९. D adds च and reads: ततश्च शुद्धज्ञानात्मनि भेदोऽभ्युपेयः । |
| ८. C D: सम्बर्ध्यते      | २०. A: शक्यः ;   |
| ९. C: मानब्रह्मोपासनात्  | D omits अशक्यः   |
| १०. C: संभवति            |  |
| ११. C: भिन्नः            |  |

रात् भेदग्रहणं संभवति, अक्षणा रूपस्य शब्दात्<sup>१</sup> भेदग्रहणादर्शनात् । तस्मात् न अनयोः भेदः प्रमाणग्राह्यः । न च पुरुषान्तरसंवेदनवत्<sup>२</sup> स्वयंप्रकाशयोरपि अनुमानादिवेद्यत्वं संभवति, सोपाधिकसंवेदनस्यैव तत्रानुमानादिगम्यत्वात् । निरुपाधिक-चैतन्ययोस्तु जीवपैरमात्मनोः न केनापि प्रमाणेन [ग्रहणं भवति । अथ जीवः सोपाधिकोऽभ्युपगम्येत, तर्हि तस्य जीवभावोऽपरमार्थः, परमार्थस्तु निरुपाधिकं ब्रह्मैव इत्यापद्येत । तस्मात् जीवब्रह्मणोः भेदावभासो बिम्ब]-प्रतिबिम्बयोरिव मायाविजृम्भितः।

तत्रैतदुक्तम्. ‘ब्रह्मणोऽमूर्तत्वात् वस्त्वन्तराभावश्च प्रतिबिम्बितं न संभवति । इति, तदेतदसांप्रतम्, अमूर्तस्याप्याकाशस्य जले प्रतिबिम्बितैवस्य दर्शितत्वात् । न च वस्त्वन्तराभावः ; परमार्थवस्त्वन्तराभावेऽपि अविद्यातत्कार्याणां अभावविलक्षणत्वेन अभ्युपगमात् । न च अस्वच्छत्वादविद्यायाः तत्र प्रतिबिम्बाभावः शङ्कीनीयः, अस्वच्छत्वेनैव असिद्धत्वात् । तथा हि । किं अचेतनत्वं अस्वच्छत्वम् ? किं वा चैतन्यावभासायोग्यैवम् ? [यैद्यैचेतनत्वम्, तर्हि दर्पणादावपि तत्प्रसङ्गः । चैतन्यावभासायोग्यत्वं] चेत्, तदैसिद्धम् । तस्मात् अविद्याप्रतिबिम्बितं ब्रह्म अनवच्छिन्नत्वात्<sup>३५</sup>

- |   |                                 |
|---|---------------------------------|
| १. D: शब्दादेः                              | १४. E: भावः for अभावः           |
| २. A omits च                                | १५. D: परमार्थतो                |
| ३. D omits वत्                              | १६. C: वस्तुत्वाभावेऽपि         |
| ४. D drops आदि                              | १७. E: अस्वच्छस्य सिद्धत्वात्   |
| ५. A: परात्मनोः                             | १८. E omits this word.          |
| ६. D omits the part bracketed.              | १९. D: आभास                     |
| ७. C omits सो                               | २०. A D E: योग्यत्वं            |
| ८. A D: परमार्थतस्तु                        | २१. D omits the part bracketed. |
| ९. A: धिको                                  | २२. A D E: योग्यत्वं            |
| १०. D: तम्                                  | २३. C: तदपि ;<br>D omits तत्    |
| ११. D omits तत्र                            | २४. A D: अनवि                   |
| १२. A: प्रतिबिम्बं न ;<br>D: प्रतिबिम्बभावो | २५. C: चिच्छिन्नसीश्वर          |
| १३. C: बिम्बस्य ;<br>D E: बिम्बत्वस्य       |                                 |

ईश्वर इति गम्यते । अन्तःकरणप्रतिबिम्बितं ब्रह्मचैतन्यं जीवशब्दवाच्यं भवति । तयोश्च जीवपरमेश्वरयोः तत्त्वंपदवाच्ययोः अवच्छिन्नानवच्छिन्नरूपेण विरुद्धस्वभावयोरपि एकत्वोपदेशेन तदुभयानुगतप्रत्यगद्वितीयचैतन्यमात्रं लक्ष्यते । ततश्च संसार-मूलाविद्यानिवृत्तिः इति सर्वमुपपद्यते । अथ वा घटाकाशमहाकाशयोरिव जीवब्रह्मणोः भेदाभेदप्रतीतिः अवकल्पते ।

यत्पुनरुक्तम् ‘ ब्रह्मणो वस्त्वन्तराभावात्, अज्ञानस्य च ज्ञानाभावमात्रत्वात्, अन्तःकरणस्य च संसारहेतुतया ब्रह्मसम्बन्धाभावात् अवच्छेदानुपपत्तिः ’ इति, तदसत् ; संसारकारणभूतस्य मायाशब्दवाच्यस्य अज्ञानस्य अभावविलक्षणत्वात् । न हि भावरूपस्य दृश्यप्रपञ्चस्य प्रकृतिः अभावमैत्रं भवितुमर्हति, मृदादिष्वदर्शनात् । “ मायां तु प्रकृतिं विद्यात् ” (Śvet., IV, 10) इति हि<sup>१४</sup> श्रुतिः । ततश्च मायायाः अभावविलक्षणत्वात् तदवच्छेद उपपद्यते ब्रह्मणः । अन्तःकरणानामपि मायाकार्यत्वात् तद्वद्वारेण ब्रह्मसम्बन्धात् ब्रह्मचैतन्यस्य अवच्छेदकत्वमवकल्पते । तैर्तश्च तैर्त्रं मायावच्छेदे परमेश्वरत्वव्यवहारः, अन्तःकरणावच्छेदे जीवत्वव्यवहारः इति । तयोश्चैवास्तवमेकत्वं शास्त्रप्रतिपाद्यमिति सर्वमविरुद्धम् । तदेवं तत्त्वमस्यादि-शास्त्रस्य ऐकात्म्यवस्तुमात्रपरत्वात् न विधिगन्धेनापि सम्बन्धः । ततश्च एकत्वप्रति-

- |                            |                         |
|----------------------------|-------------------------|
| १. A: गीयते                | ११. C: शब्दादि          |
| २. D: अविच्छिन्नावच्छिन्न  | १२. C omits this word.  |
| ३. A: स्वरूप for रूपेण     | १३. A D: अवमासमात्रं    |
| ४. D: लभ्यते               | १४. C D omit हि         |
| ५. D omits सर्वमुपपद्यते   | १५. A D: स्यैवाव ;      |
| ६. D: मठाकाश               | D: अवच्छेदो यावत्कल्पते |
| ७. D: भेदप्रतीतिः          | १६. E omits क           |
| ८. D omits च               | १७. A: उपपद्यते         |
| ९. A D omit च              | १८. A E omit this.      |
| १०. D: अवच्छेदोऽनुपपन्नः ; | १९. A D E: तत्रापि      |
| E omits अवच्छेद            | २०. A: ततश्च            |

पादकाः श्रुतयो भेदापवादकाश्च अद्वितीयवस्तुपर्यवसायिन्ये इति न तेषां विधिशेषार्थ-  
वादत्वैसंभवः ।

यत्पुनरुक्तम् ‘भेदप्रतीतिबलात् भेदाभेदश्रुतिबलाच्च जीवपरमेश्वरयोः भेदा-  
भेदौ अभ्युपेयौ’ इति, तदसत्; भेदप्रतीतेः भेदानुवादिश्रुतीनां च अविद्याविषय-  
त्वात्, “अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसौ अन्योऽहमस्मि इति न स वेद”  
(Brh., I, iv, 10) इति श्रुतेः [ऐर्कात्म्यस्यैव सत्यत्वात्, “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं  
तत्सत्यं स आत्मा” (Chānd., VI, viii, 7) इति श्रुतेश्च ।]

यच्चैतत् कैश्चिदुत्प्रेक्षितम् ‘औपाधिकं जीवत्वम्, तथापि तस्य परमार्थतो<sup>११</sup>  
भौवान्तरत्वम्’ इति, तदपि प्रमाणशून्यमेव संज्ञैल्पितम्; उपाधेः ब्रह्मणो भेदेन अभेदेनै<sup>१२</sup>  
वा अनिरूपणात्, उपाधिरूपनिरूपणेऽपि औपाधिकरूपस्य स्फटिकलौहित्यवत् मिथ्या-  
त्वात् । तस्मात् न पूर्वोक्तात् पक्षार्थं कश्चिद्विशेषः । तस्मात् जीवब्रह्मणोः ऐक्यमेव,  
न भेदगन्धोऽप्यस्ति इति निरवयवम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ जीवब्रह्मैकत्वनिरूपणप्रकरणम् ।



- |                                |                                      |
|--------------------------------|--------------------------------------|
| १. C: भेदापवादिकाश्च ;         | १०. E: तस्यापरमार्थतो भावाभावत्वमिति |
| D: भेदापवादाश्च ;              | ११. C adds न                         |
| E: भेदोपपादश्च                 | १२. A: भावाभावत्वमिति                |
| २. A: सायिनः ;                 | १३. A omits सं ;                     |
| D: सायिकाः ;                   | D: संकल्पितम्                        |
| E: सायार्थिनः                  | १४. A: भेदेन चाभेदेन चानिरूपणात् ;   |
| ३. D omits त्व                 | C: भेदाभेदेन ;                       |
| ४. A: भेदश्रुति                | D: भेदाभेदनिरूपणात् ;                |
| ५. A C: जीवपरयोः               | E: भेदेन वादनिरूपणात्                |
| ६. C: अभ्युपेयाता इति          | १५. D: स्वरूपेऽप्यौपाधिक             |
| ७. A D: इत्यादि                | १६. C omits पक्षात् ;                |
| ८. D omits the part bracketed. | D: पूर्वोक्तपक्षात्                  |
| ९. A drops च                   | १७. D: अभेद for एकत्व                |



## ॥ ब्रह्माज्ञाननिरूपणं एकोनचत्वारिंशम् ॥

यः सर्ववस्तुजनिपालनसंहृतीनामेकः क्रमेण गुणसङ्गितैव हेतुः ।

मायाविचित्रपटसर्वतबोधमूर्तिः तं प्रत्यगद्वयमहं प्रणमामि विष्णुम् ॥

ईदमिदानीं जिज्ञास्यते ‘किमज्ञानं जीवाश्रयं किं वा ब्रह्माश्रयम्?’ इति । ईह केचित् स्वयूय्याः प्रतिपादयन्ति—‘अहमज्ञः’ इति अज्ञानस्य जीवाश्रयत्वं प्रत्यक्षम् । न हि ‘ब्रह्म अज्ञम्’ इति प्रतीतिरस्ति । न चोपतीयमानं<sup>११</sup> तत्कल्पयितुं शक्यम् । अज्ञानस्यापि अज्ञानसद्भावोभ्युपगमे प्रमाणगम्यत्वं ब्रह्मवत् सैत्यत्वं च दुर्वारमापद्येत । अपि च ब्रह्माश्रयाज्ञानाभ्युपगमे प्रमाणान्तरविरोधो दुष्परिहर्तः । तथा हि । “यः सर्वज्ञः सर्ववित्<sup>१२</sup>” इत्यादिश्रुतेः ब्रह्म सर्वज्ञमिति विज्ञेयते । न चैकस्य युगपत् अज्ञत्वैः सर्वज्ञत्वे संभवतः । ततश्च ब्रह्माश्रयाज्ञानाभ्युपगमे सर्वज्ञत्वश्रुतिव्यैकोपः स्यात् । अतो जीवाश्रयं ब्रह्मविषयं अज्ञानम् । आश्रयविषय-भेदापेक्षं चाज्ञानम्, कस्य कस्मिन्नज्ञानमिति अपेक्षादर्शनात् । ततश्च जीवाश्रयस्य ब्रह्म-

१. A wrongly corrects this into  
क्षण
२. E: संसृत
३. A E: नित्यम् ;  
C: कृष्णम्
४. C omits ईदमिदानीं जिज्ञास्यते ;  
D: संप्रति विचार्यते
५. A O E: आहोस्वित्
६. D adds खलु
७. D: सयूय्याः
८. E omits अहं
९. D omits हि
१०. D drops च

११. A D add अपि
१२. A: संभवा
१३. D: सत्यत्वेन, omitting च
१४. A E: दुर्निवारमासज्येत
१५. D omits अपि च
१६. D E: हारः
१७. Mund., I, i, 9.
१८. D omits वि
१९. A: न चास्य
२०. D: सर्वज्ञत्वा(त्?)सर्वज्ञत्वे
२१. A O omit व्या
२२. C D: कस्मिन्निति

विषयस्याज्ञानस्य निवृत्तये जीवस्यै ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अन्यथा ब्रह्माश्रयाज्ञानस्य जीव-  
विषयैत्वे ब्रह्मणो जीवोपदेशविषयं शास्त्रमिति वैपरीत्यमापद्येत । न चैवं मन्तव्यम्  
'अज्ञानसम्बन्धे सति जीवत्वम्, जीवत्वे सति अज्ञानसम्बन्ध इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गः'  
इति ; अज्ञानस्य भ्रान्तित्वेन न्यायनिरूपणानपेक्षत्वात्, प्रतिभासमात्रशरीरत्वाच्च ।  
प्रतिभासश्च 'अहमज्ञः' इति सर्वलोकसाक्षिक इत्युक्तम् । अतो न ब्रह्माश्रयमज्ञानम्,  
किं तु जीवाश्रयमेव । बहवश्च जीवाः । तेषां प्रत्येकमज्ञानानि भिन्नानि । तानि  
च भ्रान्तितत्संस्कारप्रवार्हिरूपेण अनादीनि, न दण्डायमानरूपेण । तैरेव च  
साधारणलक्षणो बाह्याध्यात्मिकः प्रपञ्चः परिकल्पितः । अत एव चै स्वाज्ञान-  
परिकल्पितत्वात् सर्वेषां प्रपञ्चप्रतिभासो न विरुध्यते । "तत्त्वमसि"<sup>१२</sup> इति  
ब्रह्मात्मैकत्ववैवर्ग्ये सति स्वसाधारणसम्बन्धैर्प्रध्वंसेन तस्यैवापवर्गः ; इतरेषां च  
विवेकज्ञानरहितानां अनिवृत्ताज्ञानत्वात् बन्धः इति वैद्विमुक्तव्यवस्थापि घटते । एक-  
जीवपक्षे जीवान्तरस्य विदुषोऽर्नैर्युपगमात् आचार्याभावाप्रसङ्गः ; तैतश्चोपदेशाभावे

१. D: विषयाज्ञानस्य

१०. A E: बाह्याध्यात्म ;

२. E: जीवस्योपदेशो

D: बाह्याध्यास्य

३. E: जीवविषयन्तु जीवगतमेव । बहवश्च

११. C D omit च

जीवाः See lower down. Thus

१२. Chand., VI, viii, 7.

E evidently drops a few sentences.

१३. D: कत्वे साधारण

१४. A D: सम्बन्ध

४. D: वक्तव्यम्

१५. A: विज्ञान

५. D omits इति

१६. C omits बन्ध इति

६. D: पेक्षणात्

१७. All mss. read बन्ध, but बद्ध seems to be the correct text.

७. A C: जीवगतमेव

८. C omits प्रवाह ;

१८. C: अभावात्

E: प्रमाणरूपेणैव च साधारणलक्षणो

१९. C: अभावः ; ततश्च ;

९. C: तैरेव स्वसाधारणरूपो ;

E omits आचार्य

D: साधारणासाधारणलक्षणो

२०. E: ततश्चोपवादे न पुनस्तत्त्वविदोऽनुम-  
न्यन्ते

विद्यैभावः, विद्यैभावे च मोक्षाभावादनिर्मोक्षप्रसङ्गः । [कैथञ्चिदेकस्य विद्योदये चै  
तद्विद्यैव समस्तप्रपञ्चनिवृत्तेः नेदानीं प्रपञ्चोपलब्धिः स्यात् ।] तस्मात् अनन्ता  
जीवाः, तैदाश्रयं चाज्ञानम्—इति ।

तदेतत् भेदवासितान्तःकरणैः अपरिपक्वविद्यया समुत्प्रेक्षितं न पुनस्तत्त्व-  
विदोऽनुमन्यन्ते । 'ब्रह्मैव संसरति ब्रह्मैव मुच्यते' इति हि तैत्त्वविदां स्थितिः ।  
ब्रह्मण एव परमार्थवस्तुत्वात्, तस्य चाद्वितीयत्वात्, परैर्मार्थे च अपरमार्थाविद्यातत्कार्य-  
कल्पनोपपत्तेः । न हि शुक्तिरैरजतादावपरमार्थे किञ्चिदन्यत्कल्पितमुपलभामहे ।  
लोके च मुखाकाशादिस्वैरूपेणैव दर्पणैर्घटाद्युपाधिसम्बन्धो दृश्यते । एवमद्वितीय-  
चैतन्यमात्रेणैव अविद्यैसम्बन्धो युक्तः, नाविद्यावच्छिन्नेन घटाकाशादिस्थानीयेन  
जीवेनै\* ; आत्माश्रयप्रसङ्गात् । न च प्रतिभासस्य अन्यथापि संभवे सति न्याय-  
विरोधेनैव प्रतिभासस्य गतिकर्त्तृत्वं युक्तम् । तथा हि । अज्ञानाहङ्कारयोः एकचैतन्य-  
सम्बन्धात् परस्परसम्बन्धप्रतिभासो 'अहमज्ञैः' इति ; न पुनरहङ्कारस्य तदुपाधि-

१. All except C wrongly read  
अविद्याभावः

२. A E: अविद्या

३. A drops the portion within  
brackets.

४. D: अपि for च

५. D: जीवाश्रयं

६. D: विद्यतया

७. D omits अनु

८. A D omit हि

९. A corrects तत्त्वतास्थितिः into  
तद्विदां स्थितिः

१०. D omits तस्य चाद्वितीयत्वात्

११. A: परमार्थत्वे

१२. C: कल्पनम्

१३. D: शुक्तिरजता

१४. E omits the part within  
brackets.

१५. D: घर्षण

१६. C: अविद्यातत्कार्यसम्बन्धो

१७. D adds एव ;

A E: जीवेनैवावच्छिन्ने अवच्छेद इत्या-  
त्माश्रयत्वप्रसङ्गात्

१८. A E add वा ;

D adds न

१९. D: अहमरो इति

२०. E: नपुंस्काहंकारस्य

कस्य वा अज्ञानाश्रयत्वसंभवः, अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् 'चैतन्यस्य अज्ञानाश्रयत्वे सति अहङ्कारस्वरूपसिद्धौ तदुपाधिकजीवत्वलाभः, जीवत्वे च सिद्धे तस्याज्ञानाश्रयत्व-सिद्धिः' इति । न चानयोरनादित्वेन परिहारः, परस्परानपेक्षत्वे जीवभावस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्गात् । तदेवं एकामिसम्बन्धात् दाहकत्वार्थसोरिव एकचैतन्यसम्बन्धात् अहङ्काराज्ञानयोः परस्परसम्बन्धप्रतिभासः । अज्ञानं पुनः अकल्पितचैतन्यमात्राश्रयम् । तथा हि 'विगीतमज्ञानं अकल्पिताश्रयं भवितुमर्हति, मिथ्यात्वात्, रजतादिवत्' इति । तथा 'अज्ञानं धर्मि स्वानपेक्षसत्ताप्रतीतिर्वस्तुसम्बन्धि भवितुमर्हति, उपाधि-त्वात्, दर्पणघटादिवत्' । तथा 'जीवोऽविद्याश्रयो न भवति, अविद्यानिमित्तसत्ता-प्रतीतिकत्वात्, रज्जुसर्पवत्' । तथा 'जीवोऽज्ञानाश्रयो न भवति, परिच्छिन्नत्वात्, घटादिवत्' । न च वाच्यम् 'निरुपाधिकचैतन्यस्य जीवभाववत् ब्रह्मभाव-स्यापि अविद्याकृतत्वात् ब्रह्माश्रयत्वपक्षेऽपि तुल्य एव दोषः' इति ; निरुपाधिक-चैतन्यस्यैव ब्रह्मत्वाभ्युपगमात् । न पुनरविद्याप्रतिबिम्बितमेव सप्रतियोगिकं ब्रह्म अज्ञानाश्रयमिष्यते । तत्र यदुक्तम् "ब्रह्माज्ञम्" इति प्रतीत्यभावात् अज्ञानस्याप्ये-

- |                         |  |
|-------------------------|--|
| १. D: च                 | १३. C omits धर्मि                        |
| २. D omits त्व          | १४. D: प्रतीतिक                          |
| ३. D: चैतनस्य           | १५. C omits भवितुमर्हति                  |
| ४. A D E omit सिद्धौ    | १६. D omits the portion within brackets. |
| ५. D omits च सिद्धे     |  |
| ६. E omits ग्नि         | १७. A: तथापि जीवो धर्मी ;                |
| ७. D: कत्वायःपिण्डयोरिव | D: जीवो नाज्ञानाश्रयो भवितुमर्हति        |
| ८. A D E: पुनः कल्पित   | १८. E adds धर्मी after जीवो              |
| ९. D: चैतन्याश्रयम्     | १९. D: रज्जुसर्पवत्                      |
| १०. C omits विगीत ;     | २०. A E omit एव                          |
| D: विमतमज्ञानं ;        | २१. D: ब्रह्मभावाभ्युप                   |
| E: विगीतविज्ञानं        | २२. A D omit अपि ;                       |
| ११. A: परिकल्पिता       | D: ज्ञातत्वे च                           |
| १२. A D omit इति तथा    |  |

ज्ञानसत्त्वे च प्रमाणवेद्यत्वप्रसङ्गः । इति, तदप्येनालोचितवचनमिव दृश्यते ; अज्ञानस्य विशिष्टसम्बन्धप्रतिभासे तद्गतस्वरूपेणापि सम्बन्धप्रतिभासस्य दुर्वारत्वात् । अतो नौप्रतीताज्ञानकल्पनम् ; नापि तस्य प्रमाणवेद्यत्वप्रसङ्गः ।

यत्पुनरुक्तम् ‘ ब्रह्माज्ञानपक्षे सर्वज्ञत्वश्रुतिकोपः स्यात् ’ इति, तदपि विद्या-परिपाकाभावादेव समुद्भावितम् ; अज्ञानाश्रयत्वादेव सर्वज्ञत्वसिद्धेः । न ह्यविद्याश्रयत्वमन्तरेण तत्परिकल्पितप्रपञ्चविषयं सर्वज्ञत्वं<sup>१०</sup> किञ्चिज्ज्ञत्वं वा संभवति । अतोऽलङ्कार एव सर्वज्ञं प्रत्यविद्याश्रयत्वम् । न चाश्रयविषयभेदापेक्षमज्ञानम्, आवरणत्वात् । आवरणं चाज्ञानमवगम्यते ; “ अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्<sup>१३</sup> ” इति स्मृतेः । अतो ब्रह्मादिवत् आश्रयमेवावृणोत्यज्ञानम् । तमस्त्वाच्च ; यथा तमः प्रदेशविशेषमाश्रित्य तमेवावृणोति, एवमज्ञानमपि । अक्रियात्मत्वात्<sup>१४</sup> च न विषयात् पृथग्भूतं आश्रयमपेक्षते ।

यच्चोक्तम् “ कस्य कस्मिन् अज्ञानम् ? ” इति आश्रयविषयभेदापेक्षमज्ञानं प्रतीयते ’ इति, तदपि द्वयसापेक्षज्ञानपर्युदासेनोच्यमानत्वादेव, न स्वतः । यथा द्वयासापेक्षगमनपर्युदासेन अगमनशब्देनोच्यमाना स्थितिः द्वयानपेक्षापि द्वयसापेक्षे<sup>१५</sup> [प्रतिभाति कैस्य कैस्मिन्नगमनमिति, तथेहोपि द्रष्टव्यम् । तस्मात् अखण्डैकरसमेव

- |  |                                       |
|--|---------------------------------------|
| १. A D: प्रमाणवेद्यत्व                     | १३. Gītā, V, 15.                      |
| २. C: तदप्यच्चार                           | १४. D omits एव                        |
| ३. A E: लक्ष्यते                           | १५. D: अज्ञानतमत्वात्                 |
| ४. D: मासने                                | १६. A adds च                          |
| ५. C: न प्रतीत                             | १७. C: तमकत्वात्                      |
| ६. C: अवेद्यत्व                            | १८. D drops च                         |
| ७. A: सर्वश्रुति ;<br>D: सर्वज्ञस्य        | १९. D: विषयपृथग्भूतं                  |
| ८. C: विद्यायाकाभावादेव                    | २०. D omits न स्वतः                   |
| ९. D omits हि                              | २१. C: सापेक्षवत्                     |
| १०. C: सर्वज्ञत्वमसर्वज्ञत्वं वा           | २२. E omits the part within brackets. |
| ११. C: हि for च ;<br>D: आवरणत्वं चावगम्यते | २३. A: तस्य                           |
| १२. C: अभ्युपगम्यते                        | २४. A: कस्मान्ना                      |
|  | २५. D: तथैव*                          |

ब्रह्मचैतन्यं अज्ञानसम्बन्धादेवं दर्पणसम्बन्धादिव मुखं बिम्बप्रतिबिम्बरूपेण] विषयवदाश्रयवच्च प्रतिभाति । ततश्च एकोपाधिसम्बन्धात् एक एव जीवः । स खलु स्वाज्ञानपरिकल्पितानन्तजीवभासानुपश्यति । तदेवं जीवभेदावभासात् एव आ प्रबोधात् स्वप्नावस्थायामिव गुरुशिष्यबैद्धमुक्तजीवेश्वरादिसकलव्यवस्थाप्रतिभा-  
सोऽपि संपद्यते । न चानेकजीवपक्षे जीवानामन्योन्यं प्रतिभासो घटते । सर्वेषामेका-  
ज्ञानपरिकल्पितत्वेन एकं प्रत्यवभासमानत्वे सति तेषां तदज्ञानपरिकल्पितत्वात् न तेष्वज्ञानसंभवः । ततस्तान् प्रत्यसौ नावभासेत<sup>१</sup> । एवं प्रतिजीवं अन्योन्यप्रतिभासो न स्यात् । अत एव 'शुको मुक्तो वामदेवो मुक्तः' इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि एकजीवमुक्तेरर्थवादः । न चैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः, अनेकजीवानभ्युपगमात् । 'कोऽसावेको जीवः<sup>२</sup> ?' इत्यपि सन्देहो न भवति ; यस्येयं विचिकित्सा सोऽहमेको जीव इति तस्य निश्चयोपपत्तेः । न च 'सर्वेषामस्ति विचिकित्सा' इति शङ्कनीयम्, स्वप्नदृष्टजीवान्तरवदेवं<sup>३</sup> अन्येषामाभासत्वस्य दर्शितत्वात्<sup>४</sup> । तस्मात् एकाविद्यापरिक-  
ल्पितोऽयं जीवेश्वरत्वजगदाकारभेदावभासः ।

ननु ब्रह्मगताविद्यायां किं प्रमाणम् ? श्रुतिस्तदार्थापत्तिश्चेति ब्रूमः । श्रुति-

- |                                   |                      |
|-----------------------------------|----------------------|
| १. A: अज्ञानादेव                  | १०. D: तेषु ज्ञान ;  |
| २. A: आभाति ;                     | E: तेष्वज्ञाने संभवत |
| E: भवति भाति                      | ११. D: भासत एव       |
| ३. C: जीवनिभासान् ;               | १२. C: एकजीवमुक्तौ   |
| D: जीवाभासनात्                    | १३. C: जीवतीत्यपि ;  |
| ४. C omits एव                     | D omits जीव          |
| ५. A E: बन्धमुक्ति ; D: बन्धमुक्त | १४. A D: संभवति      |
| ६. D: सम्बध्यते                   | १५. C omits एव       |
| ७. A E add अपि                    | १६. A D: असत्त्वस्य  |
| ८. D: ज्ञान                       | १७. C adds एव        |
| ९. D: तदभास                       | १८. C: अविद्येत्यत्र |

स्तावत् “अनृतेन हि प्रत्यूढाः” (Chānd., VIII, iii, 2) “त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानाः” (Chānd., VIII, iii, 1) “अनीशया शोचति मुह्यमानाः” (Svet., IV, 7) इत्याद्या । “अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः” (Gītā, V, 15) इति च स्मृतिः । तथार्थापत्तिरपि—“तरति शोकमात्मवित्” “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” (Mund., III, ii, 9) इत्यादिषु ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनत्वेन [श्रूयते; सा चेयमनुपपन्ना स्वनिवर्त्यतद्गताविद्यामन्तरेण—इति । ननु स्वयंप्रकाशं ब्रह्म; तत्र कथमविद्या संभवेत्? किमिह स्वयंप्रकाशस्य अज्ञान]—विषयत्वं पर्यनु-युज्यते? किं वा तदाश्रयत्वम्? न तावत् स्वयंप्रकाशत्वं अज्ञानविषयत्वविरोधि, स्वयंप्रकाशेऽपि संवेदने अज्ञानविपर्यासदर्शनात् । अपि चाज्ञानस्वरूपं चेत् इष्टम्, तत् स्वयंप्रकाशविषयमेव; जडे अज्ञानकृत्याभावात् । जडस्य स्वयं अनवभासरूप-त्वादेव अप्राप्तावभासत्वात् न तत्राज्ञानस्य तदवभासविरोधित्वम् । न च जड-विषयप्रमाणावभासविरोधितया अज्ञानमुपतिष्ठते, स्वयं तन्निवर्त्यत्वात् । न च जडे ज्ञानाभावादेव प्रमाणप्रवृत्तिरपि संभवति । तस्मात् अज्ञानं चेदस्ति, तत् स्वतः-सिद्धावभासविरोधितया स्वयंप्रकाशविषयमेव । प्रमाणमपि तन्निवर्तनेन तत्रैवार्थवत् ।

१. E omits the portion bracketed.

२. C omits ननु

३. D: ज्ञानविषयत्वं

४. C omits विषयत्व

५. C: अज्ञान

६. D: दुज्ञानवृत्त्याभावात्

७. A: स्वरूपादेव;

D: भासमानरूपादेव

८. C: भासरूपत्वात्

९. C omits न

१०. C: भासाविरोधित्वात्

११. C drops च

१२. C D: भवतिष्ठते

१३. C: अज्ञान

१४. A: तत्रैवास्मवत्;

C omits एव

व्यवहारावस्थायां तु जडस्य स्वयंप्रकाशेऽध्यस्तत्वात् तद्विषयमेव प्रमाणम् । निर्वैत्यं चाज्ञानं तदभेदात् जडविषयमिवावभासते इति न व्यवहारविरोधः । तदेवमज्ञानस्य आश्रयविषयभेदाभावात् यद्विषयं तदाश्रयमेवेति स्वयंप्रकाशस्यैव युक्तमज्ञानाश्रयत्वम् । जडस्य तु न कदाचिदज्ञानाश्रयत्वं दृष्टमुपपन्नं वा इति वैषम्यम् । तस्मात् ब्रह्म-विषयं ब्रह्माश्रयमेवाज्ञानम् । तेन च ब्रह्मैव संसरति ब्रह्मैव मुच्यते इति सर्वं सुव्यवदातम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ ब्रह्माज्ञाननिरूपणप्रकरणम् ।

१. D: जडदृश्य

२. C: तद्विषयम् ;

E: निवृत्तम्

३. C: अज्ञाश्रयत्वं

४. D: दृष्टमिष्टं वेति

५. C omits च

६. D: सर्वमवदातम्



## ॥ समुच्चयवादनिराकरणं चत्वारिंशम् ॥

निःशेषपुण्यशिथिलीकृतपापबन्धै-

र्यत्राप्यते विविदिषा पुरुषैर्विशुद्धैः ।

ब्रह्मण्यखण्डसुखबोधतनौ परस्मिन्

वन्दामहे तमैजमच्युतमञ्जनाभम् ॥

अथेदानीम् ‘ किं कर्माणि साक्षान्मोक्षसाधनानि, किं वा पैरम्परया ? ’ इति विचार्यते । इह खलु केचिदाचक्षते—कार्म्यान् आरंभात् केवलपुण्यफलं देवादिजन्म न प्राप्यते । तथा निषिद्धपरिहारार्च्चं केवलदुरितफलं तिर्यगादिजन्म न प्रतिपद्यते । अत एव व्यामिश्रफलं मानुष्यं न भविष्यति । नित्यनैमित्तिकानुष्ठानाच्च तदकरणनिमित्तः प्रत्यवायः प्रहरिष्यते । उपचितकर्मणां च शुभाशुभलक्षणानां ऐक्यभक्त्यायेन एकस्मिन्नेव जन्मनि उपभोगेन क्षयः । अतश्च पुनः संसारहेत्वभावात् स्वात्मन्यवस्थानलक्षणो मोक्षः साक्षात्कर्मफलमेव—इति । अपरे तु ‘ पूर्वोक्तन्यायेन काम्यप्रतिषिद्धवर्जनात्, उपचितानां च उपभोगेनैव क्षयोपपत्तेः, नित्यानां

१. D: मखिलीकृत

८. C omits च

२. C: अनन्तसुखबोधघने

९. D: दुष्कृत

३. C: तमिमम् ;

१०. A: भवति ; D adds इति

E: तमहम्

११. D: कर्मानुमानाच्च

४. A D E omit किं

१२. C: तत्प्रत्यवायः and omits the visarga preceding.

५. D: पैरिष्यति नित्यनैमित्तिककर्मानुयन्त्रेभिर्विचार्यते ।

१३. A E: परिहीयते ; D: प्रतिक्रियते

६. A: कार्म्यान् आरंभात्, which was subsequently corrected into आरंभात् ;

१४. C omits च

D: पुण्यकर्मणां for कार्म्यानां

१५. A: ऐक्यभक्तिक ;

D: एव भविष्यन्त्यायेन

१६. C omits स्व

७. D: देवतादिजन्म प्राप्यते

तुं फलाभावात्, कर्मणैव कैवल्यम्' इति मन्यन्ते । 'केचित्तु सांसारिकफल-  
विलक्षणं मोक्षफलं शास्त्रप्रामाण्यादेव अभ्युपगम्य तत्साधनं नित्यनैमित्तिकलक्षणं  
कर्म इति कल्पयन्ति । तथा हि—निषिद्धानां दुरितफलत्वात्, अभ्युदयफल-  
त्वाच्च काम्यानां पारिशेष्यन्यायेन साधनसाकाङ्क्षमोक्षस्य अनुपलभ्यमानफलान्तरं  
नित्यादिकं कर्म साधनत्वेन सम्बध्यते—इति । यदि च अग्निहोत्रादिकर्मव्यति-  
रेकेण अपवर्गमुद्दिश्य साधनान्तरं विधीयेत्, तदा यावज्जीवश्रुतिरुपरुध्यते । “ कुर्वन्ने-  
वेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः ”, (Īśa, 2) “ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ”  
इति हि<sup>१०</sup> श्रुतिः । स्मृतिरपि कर्मणैव मोक्षं दर्शयति—

“ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । ” (Gitā, III, 20)

“ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः । ” (Gitā, XVIII, 46)

इत्याद्या<sup>११</sup> । एवं च सति ज्ञानादेव मोक्षमाचक्षाणा वेदान्ता मोक्षसाधनभूतकर्मानु-  
ष्ठानोपयोगिनियोज्यात्मज्ञानस्य अर्थवादा भविष्यन्ति । तस्मात् कर्माण्येव साक्षा-  
न्मोक्षसाधनानि—इति ।

अन्ये तु ज्ञानान्मोक्षमिच्छन्तोऽपि नित्यादिकर्मसमुच्चितादेव, 'न केवलात्  
इति प्रतिपेदिरे । तथा हि—ज्ञानकर्मणोरुभयोरपि मोक्षसाधनत्वमव-  
सीयते । कर्मणस्तावत् “ यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ”

१. A C E: च

२. A E: यत्तु ; D omits तु

३. C drops लक्षणं

४. D omits तथा हि

५. D: साकाङ्क्षस्य मोक्षस्य

६. C: नित्यनैमित्तिकं

७. C omits इति

८. C D E: विधीयते

९. D: उपरुध्यते

१०. A D omit हि

११. D E: विन्दन्ति मानवाः

१२. E: इत्याद्याः

१३. C omits नियोज्य

१४. D omits साक्षात्

१५. C: न तु

१६. A: यज्ञेनेत्यादिश्रुतौ तत्साधनत्व  
सिद्धिकथनं तावत्

(Cp. Brh., IV, iv, 22) इत्यादिश्रुतेः तत्साधनत्वसिद्धिः । कथम् ? तत्र न तावद्वि-  
विदिषा साध्या, अफलत्वादिच्छायाः, अशक्यत्वाच्च तत्साध्यत्वस्य । न हीच्छा  
पुरुषेण जनयितुं निवर्तयितुं वा शक्या । तथा हि । सा हीच्छाविषयेऽवगते<sup>१</sup>,  
तस्मिन् अनिष्टेऽनवगते वा ? अथ तावदवगते, न तत्रेच्छा साध्या ; प्रागेव  
सिद्धत्वात्तद्विषयेच्छायाः । नापीच्छाविषये अनवगते अनिष्टे च तत्रेच्छा साध्या  
भवति ; अनिष्टविषये सुषुप्ते वा दुःसाध्यत्वादिच्छायाः । तस्मात् नेच्छामार्त्रम्  
साध्यम् । ततश्च इष्यमाणप्रधानत्वादिच्छायाः इष्यमाणज्ञानमेव यज्ञादिसाध्यतया  
तत्र प्रतिपाद्यते इति गम्यते । तच्चाशक्यम् ; लोके ज्ञानस्य चक्षुरादिसामग्रीसाध्य-  
त्वदर्शनात् । अतो यज्ञादेः ज्ञानसम्बन्धाभिधानेन<sup>२</sup> तत्साध्यमोक्ष एव लक्ष्यते ।  
तस्मात् विविदिषावाक्यार्थदेव कर्मणां मोक्षसाधनत्वनिश्चयः । तथा ज्ञानस्यापि  
“ ब्रह्मविदामोति परम् ” (Taitt., II, i, 1) “ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” (Mund.,  
III, ii, 9) “तरति शोकमात्मवित्” (Chānd., VII, i, 3) इत्यादिषु मोक्षसाधनत्वं  
प्रसिद्धम् । क्वचिच्च समुचितयोरेव साधनत्वमुपलभ्यते “ विद्यां चाविद्यां च यस्त-  
द्वेदोभयं सह ” (Īśa, II) “ तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते ” (Brh., IV, iv, 2)  
“ यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति ” (Chānd., I, i, 10) इत्यादौ ।  
‘ न चैतदाशङ्कनीयम् “ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ”  
(Mahānārāyaṇa, X, 5) “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” (Śvet. VI, 15) “नान्यै-

१. A D E: तत्साधनस्य

७. A: माणमात्मज्ञानमेव

२. A: नन्विच्छाया पुरुषेच्छया निवर्त-  
यितुं शक्या

८. C: अत्र

३. D: पुरुषेच्छा निवर्तयितुं

९. D: पाद्य इति

४. A: अस्मिन्निविमपयिकृते च तावन्न तलेच्छा ; D: तस्मिन्नपि  
विन्वितीकृते तावन्न

१०. D: ततश्चा

११. E omits सामग्री

१२. D: साधने

१३. C: साध्यो ;

५. C D E omit तत्

D E: तत्साधनमोक्ष

६. D: मात्रमत्र । ततश्च

१४. D: वाक्यमेव

‘देवैः तपसा कर्मणा वा ’ इत्यादावाहत्य मोक्षसाधनत्वप्रतिषेधे सति कर्मणां कथं मोक्षसम्बन्धः कल्प्येत ? ’ इति ; केवलकर्मविषयत्वात्प्रतिषेधस्य । न च केवल-कर्मसाध्यस्य “ तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते ” (Chând., VIII, i, 6) इत्याद्यायाः श्रुतेः लौकिकन्यायाच्चावगतमनित्यत्वं ज्ञानैसमुच्चितस्य फले योजयितुं शक्यम् । तत्र “ श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते, ” “ सन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ”, (Mahānārāyaṇa, X, 5) “ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ” (Gītā, XVIII, 45) इत्यादिशास्त्रात् अविशेषेण आश्रमिणां मोक्षसम्बन्धावगमात् स्वाश्रमविहितकर्मसमुच्चितात्मज्ञानं मोक्षसाधनमिति गम्यते । तस्मात् ज्ञानसमुच्चितं कर्म साक्षादेव मोक्षसाधनम् — इति ।

तत्र प्रतिविधीयते । न खलु कर्मणां मोक्षसाधनत्वे प्रमाणमस्ति । न च यावज्जीवादिश्रुत्यनुपपत्तिरेव प्रमाणम्, यावज्जीवादिश्रुतेः अन्यार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नापि ‘ हेत्वभावे फलाभावः ’ इति न्यायेन कर्मणां मोक्षसाधनत्वलभः, हेत्वभावस्यैव सिद्धत्वात् । तथा हि । न तावत् सकलकाम्यनिषिद्धपरित्यागो जीवता पुरुषेण कर्तुं शक्यः, सुनिपुणानामपि सूक्ष्मापराधोपलब्धेः । “ त इह रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येरन् अथ य इह कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्येरन् ” (Chând., V, x, 7) इत्यादिश्रुतिभ्यः<sup>१२</sup> कर्मशेषसङ्गावावगमात् नोपचितकर्मणां प्रत्येकमेवानेकजन्मफलानां अश्रमेधब्रह्महत्यादीनां अनन्तानामेकस्मिन्नैव<sup>१३</sup> जन्मन्युपभोगेनैव

१. A C: कर्मणः

९. D: भावः

२. C: इत्यादिश्रुतेः

१०. D: सिद्धत्वात्

३. C: ज्ञानस्य कर्मसमुच्चितस्य

११. D: सर्वात्मना काम्य

४. D: प्रयोजकत्वं तु शक्यम्

१२. A E add च

५. C D: समुच्चितमात्मज्ञानं

१३. A E: संभव

६. E: अत्र

१४. C: संप्रत्येव

७. D omits आदि

१५. D omits एव

८. D: भावात्

क्षयोऽवकरूपते । नापि नित्यानुष्ठानं प्रत्यवायपरिहारिफलम्, अप्राप्तत्वात् प्रत्यवा-  
यस्य । न हि नित्याकरणात् अभावात् भावरूपः प्रत्यवायो भवति इति युक्तम् ।  
अपि च प्रत्यवायप्रसक्तौ तत्परिहाराय नित्यैविधिप्रवृत्तिः, तत्प्रवृत्तौ च प्रत्यवायप्र-  
सक्तिरिति प्राप्तमितरेतराश्रयत्वम् । नित्यैविधेः प्रत्यवायपरिहारफलत्वे वेदः पुरुष-  
स्यानर्थहेतुः स्यात्, स्वयमेव प्रत्यवायं प्रार्पय्य तन्निवृत्तये दुःखात्मकं कर्म विधत्ते  
इति । अतः काम्यनिषिद्धपरिहारादिनैव अयत्नतो मोक्षः इत्ययं पक्षस्तावदनुपपन्नः ।

यत्पूर्वैः कैश्चिदुच्यते 'नित्यानां फलमेव नास्ति' इति, तदसत्; "पुण्येन  
पापमपनुदति" (Cp. Mahānārāyaṇa, 22, 1) इति श्रुतेः उपात्तदुरितर्क्षयफलत्व-  
संभवात् । अन्यथा न प्रेक्षापूर्वकारी साक्षात् वा परंपरया वा सुखदुःखप्राप्तिपरिहार-  
प्रदर्शनव्यतिरेकेण दुःखात्मके कर्मणि प्रेरयितुं शक्यः । ततश्चानर्थकत्वात् शास्त्रम-  
प्रमाणं स्यात् । अथ वा श्रूयते नित्यानांमपि कर्मणां फलम् "कर्मणा पितृलोकः"  
(Brh., I, v, 16) इति । तत्र काम्यानां विध्युद्देशवाक्येन वा विश्वजिन्यायेन वा  
कर्मविशेषस्य फलविशेषसम्बन्धावगमात् "कर्मणा पितृलोकः", (Brh., I, v, 16)  
इति अविशेषवचनं<sup>२२</sup> नित्यस्यैव<sup>२३</sup>भिधानमिति गम्यते । न च फलसम्बन्धमात्रेण नित्य-

- |  |   |
|--|---|
| १. D: नित्यानुष्ठानानां प्रत्यवायपरिहारः<br>फलमिति | १२. C: नैवायातो   |
| २. E omits परिहार                                  | १३. D: यत्तु कैश्चित्   |
| ३. A corrects into करणात्; D:<br>अकरणत्वात्        | १४. D omits क्षय  |
| ४. C: उत्पद्यत इति                                 | १५. D adds अथ   |
| ५. C: नित्यकर्मविधि                                | १६. C: अनपेक्षापूर्वकारी  |
| ६. A: अनित्यविधेश्च                                | १७. D omits श्रूयते   |
| ७. A: हारार्थत्वे                                  | १८. C omits अपि   |
| ८. C: प्राप्य                                      | १९. A D: विश्वजिदादिन्यायेन   |
| ९. D: विदधाति                                      | २०. A adds 'प्रतिष्ठन्ति ह वा य<br>एता राखीरुपयन्ति' इति न्यायेन वा |
| १०. E: युक्तः                                      | २१. D omits सम्बन्ध   |
| ११. A D: प्रतिषिद्ध                                | २२. A E: वचनात्   |
|  | २३. D omits एव  |
|  | २४. D omits फल  |

काम्ययोरविशेषप्रसङ्गः, शुद्धिप्रधानत्वान्नित्यानां फलस्यानुषङ्गिकत्वात् । “ एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्यन्ते ” (Āp. Dh. Sū., I, xx, 3) इत्यादिस्मृतेः काम्ये पुनर्विपरीतम् । ननु

“ अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ” (Manu, XI, 44)

इति नित्याकरणात् प्रत्यवायः स्मर्यते ; ततश्च तदनुष्ठानात्तन्निवृत्तिरिति गम्यते । सत्यम्, प्रत्यवायो निवर्तते एव ; किं तु नित्याकरणेन लक्ष्यमाणः पूर्वोपचितपाप-निमित्तः ; न पुनरकरणनिमित्त एव, “ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ” \* इति श्रुतुरविशेषेण स्मरणात् । अतो नित्यानां फलाभाविर्पक्षो दुरुपपादः । नाप्यलौकिकमेव मोक्षसुखं कर्मसाध्यं इति युज्यते ; “ पुण्यं चितो लोकः क्षीयते ” (Chānd., VIII, i, 6) इत्यादिश्रुतेः लौकिकन्यायाच्च कर्मसाध्यस्य अनित्यत्वावगमात् । नित्यश्च मोक्षः सर्वमोक्षवादिभिरभ्युपगतः । “ न सं पुनरावर्तते ” (Chānd., VIII, xv, 1) इति श्रुतेः साध्यस्यापि नित्यत्वं गम्यत इति चेत्, न ; अप्राप्तप्रतिषेधात् यथा-

१. C: अनुस्पद्यन्ते ;

D E: अर्था नोत्पद्यन्ते

२. C D omit आदि

३. C: काम्यं पुनः

४. A: प्रसक्तश्च ;

D: प्रसज्यंश्च

५. D: प्रायश्चित्तो भवेन्नरः

६. D: न्यायकरणात्

७. A: करणप्रत्यवाय

८. A D omit च

९. D: अनुमाना

१०. E omits प्रत्यवायो

११. A corrects into करणे

\* Pāṇini, III, ii, 126.

१२. C E: कर्तुरविशेषणेन

१३. A D: हेतुलक्षणयोः स्मरणात्

१४. A adds अपि

१५. D: मोक्षः सुखकर्म

१६. C D: जितो

१७. C omits आदि

१८. C: जन्यस्य

१९. D: नित्यो मोक्षः सर्ववादिभिः

२०. A C: न च पुनरावर्तते इति

२१. A E: इति श्रुतिन्यायविरुद्धा, तस्मात् ब्रह्मलोकावाप्तिप्रतिषेधात् यथाश्रुत etc.

श्रुतार्थप्रतिपादनासंभवात् । न हि ब्रह्मलोकमभिसंपद्यमानः तदैव पुनरावर्तते, येन प्रतिषेधः स्यात् । 'नावर्तिष्यते' इति श्रुतिन्यायविरुद्धा । तस्मात् ब्रह्मलोकावाप्ति-फलप्रशंसामात्रमेतत् । " नै कर्मणा न प्रजया " (Mahānārāyaṇa, X, 5) इत्याद्याश्च श्रुतयः कर्मणां मोक्षसाधनत्वप्रतिषेधिन्यः सहस्रशो दृश्यन्ते । तस्मात् न केवलकर्मणां मोक्षसाधनत्वं संभवति ।

नापि ज्ञानसमुच्चितानाम्, तत्र प्रमाणाभावात् । न च विविदिषा-वाक्येन कर्मणां मोक्षसम्बन्धोऽवगम्यते, ज्ञानसाधनत्वाभिधानेन तत्साधनान्तःकरणशुद्धिफलेनैव सम्बन्धप्रतिपादनोपपत्तेः । न च ज्ञानसाधनसम्बन्धद्वारेण यज्ञादेः ज्ञानसम्बन्धे सत्यपि श्रूयमाणज्ञानसम्बन्धस्य अत्यन्तपरित्यागेन मोक्षसम्बन्धकल्पना युक्ता । अतोऽस्मिन् वाक्ये अन्तःकरणशुद्धिफलानि कर्मा-प्यधिगतानि । विविदिषासंयोगो वा अस्तु यज्ञादीनाम्, इच्छायाश्च लोके साध्य-त्वदर्शनात् । आतुरादेः अन्नपानादिविषयेच्छा महता प्रयासेन साध्यमाना दृश्यते । द्विविधा हीच्छा संभवति, और्मुल्यलक्षणा प्रवृत्तिपर्यन्ता चेति<sup>१०</sup> । सामान्येन सर्व-

१. D: लोकासि
२. C: मात्रमेव
३. D gives the text in full.
४. A: कर्मणा ;  
C: कर्मणि
५. A: साधनतत्प्रति
६. D omits केवल
७. D: साक्षान्मोक्षसाधनत्वमिति
८. E omits तत्र
९. A: कर्मणा
१०. A omits अव
११. C omits तत्

१२. A: पादकत्वोपपत्तेः ;  
D: पादकोपपत्तेः
१३. C adds न
१४. D: साधनत्व
१५. D: आदरादेः
१६. C E omit आदि
१७. D: साध्यं दृश्यते
१८. C: चेच्छा भवति
१९. D: उन्मुख ;  
E: मुख्यं क्षणप्रवृत्तिपर्यन्ता
२०. C: वेति

जन्तूनां सुखप्राप्तिदुःखपरिहारविषया स्वत एवौन्मुख्यलक्षणा इच्छा अस्ति । अन्यथा तद्विषयेच्छार्थमपि प्रवृत्तिः न स्यात् । तत्रैव ब्रह्मणः सुखस्वरूपत्वात् तद्विषयो-  
न्मुख्यलक्षणेच्छायाः स्वतःसिद्धत्वेऽप्यातुरस्येव अन्नपानादीच्छायाः ब्रह्मज्ञानेच्छायाः प्रवृत्तिपर्यन्तायाः साधनान्तरसम्बन्धपेक्षत्वमुपपद्यते । तस्मादस्मिन् वाक्ये यज्ञादेः विविदिषासम्बन्धश्रवणात् तत्परित्यागे च कारणाभावात् न यज्ञादेः मोक्षसम्बन्धाव-  
गमः । अपि च “ येन केनचन यजेतापि दर्वोहोमेन अनुपहतमना एव भवति ”, इत्यादिश्रुतेः,

“ कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।

कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ॥ ”

“ योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये । ” (Gītā, V, 11)

इति स्मृतेश्च यज्ञादेरन्तःकरणशुद्धिसाधनत्वमेव, न मोक्षसाधनत्वमिति निश्चीयते ।

यत्पुनरुक्तम् “ “ विद्यां चाविद्यां च ” (Īśa, 11) इति समुच्चयः श्रूयते ’ इति, तदसत् ; “ अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ” (Īśa, 11) इति क्रमावगमात् विद्याकर्मणोः फलभेदश्रवणात् । तथैव भगवान्मनुरपीमं मन्त्रं “ विद्या-  
कर्मणोः फलभेदेन व्याचष्टे

१. D: विषयाय संसृतये सर्वौन्मुख्य

९. E: साध्ये

२. C: औन्मुख्यत्वं ; E: मुख्यलक्षणा

१०. D: साधनसम्बन्धावगमः

३. A omits तत्र

११. C omits च

४. D: रूपत्वात्

१२. C D omit क्रमावगमात्

५. D: विषयोन्मुख

१३. D omits फलभेद

६. C: लक्षणायां स्वतःसिद्धायामपि

१४. D: तथा च

७. D: साधनात् सम्बन्ध

१५. D omits मन्त्रं

८. C: सापेक्षत्व

१६. All except C give अविद्या



“ तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकं द्वयम् ।

तपसा कल्मषं हन्ति विद्यया मृतमश्नुते ॥ ” (Manu, XII, 104) इति ।

यदप्युक्तम् “ विद्याकर्मणी समन्वारभते ” इति समुच्चयोऽवगम्यते ’ इति, तदप्युक्तम् ; तत्रापि विभागेन अन्वयसंभवात् । विद्यावन्तं विद्यान्वारभते, कर्मवन्तं कर्म इति ; “ कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः ” (Brh., I, v, 16) इति श्रवणात् । “ यदेव विद्यया करोति ” (Chând., I, i, 10) इत्यपि कर्माङ्गावबद्धोपासनौ विषयत्वान्न ब्रह्मविद्यायाः अन्यसमुच्चयं दर्शयति ।

यदपीदमुक्तम् “ न कर्मणा न प्रजया ” (Mahānārāyaṇa, X, 5) इत्यादिप्रतिषेधः केवलकर्मविषयो न समुचितकर्मविषयः ’ इति, तदपि न्यायहीनम् ; विशेषाभावात् । न हि केवलकर्मविषयोऽयं प्रतिषेधो न समुचितविषयः इति किञ्चिद्विशेषं पश्यामः । नापि समुच्चयविधिसामर्थ्यदेव विशेषलाभः, समुच्चये प्रमाणाभावस्य दर्शितत्वात् । अनित्यत्वं च कर्मसाध्यस्य श्रुतिन्यायप्रसिद्धं [न परिहर्तुं पश्यते ; तयोः सङ्कोचे कारणाभावात् । न च समुच्चयविधिरस्ति येन तद्वलात् सङ्कोचः परिकल्प्येत । तस्मात् कर्मसाध्यत्वे मोक्षस्य अनित्यत्वं अत्रापि दुर्वारमेव । ततश्च “ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः ” (Gitā, XVIII, 45) इत्याद्याश्रमकर्मणां

१. A: करौ यतः

D: इति विशेषं

२. D: परं

१०. C: सिद्धं ;

३. A: तीर्त्वा

D omits न्याय

४. D omits तत्रापि

११. D omits the part within brackets.

५. C: इत्याद्यापि

६. D: कर्माङ्गविधोपासनाविधिपरत्वात्

१२. C: शक्यते

न

१३. E: कल्प्यते

७. C: सनादि

१४. C omits अत्र

८. D omits कर्म

१५. E omits ततश्च

९. C: इत्यत्र ;

सिद्धिहेतुत्ववचनं अन्तःकरणशुद्धिमेव कर्मफलं दर्शयति । “ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ” (Gītā, XVIII, 46) ] इति कर्मफलभूतां सिद्धिमुक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य “ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तः ” (Gītā, XVIII, 51) इत्यादिना शम-दमोदीनि बहूनि साधनान्यभिधीय अन्ततो “ मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशेते तदनन्तरम् ” (Gītā, XVIII, 55) इति तस्य केवलादेव ज्ञानात् मोक्षस्य प्रदर्शितत्वात् । अत एव “ हि “ कर्मणैव हि संसिद्धिम् ” (Gītā, III, 20) इत्यादिवचनं कर्मणां परम्परया मोक्षसाधनत्वं एव दर्शयति । यदि जनकादयः तत्त्वदर्शिनः तदा कर्म अपरित्यज्यैव<sup>१</sup> सिद्धिमास्थिताः इति योजना । अतो यावज्जीवांदिश्रुतिः<sup>२</sup> अमुमुक्षूणां उपात्तदुरितक्षयद्वारेण<sup>३</sup> प्रत्यवायपरिहारफलस्यैव कर्मणः<sup>४</sup> संयोगपृथक्त्व-न्यायेन<sup>५</sup> विविदिषादिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिफला मुमुक्षूणाम् । तस्मात् कर्माणि विविदिषाहेतुत्वेन अन्तःकरणशुद्धिद्वारेण वा<sup>६</sup> ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् परंपरया मोक्षसाधनानि इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ समुच्चयवादनिराकरणप्रकरणम् ।

- |                         |                      |
|-------------------------|----------------------|
| १. C: हेतुवचनं          | ९. C E: कर्मपरम्परया |
| २. A D: दमादिबहुसाधनानि | १०. D omits आदि      |
| ३. D: अभिधीयन्ते ततो    | ११. C adds अपि       |
| ४. A: अन्ते ततो         | १२. D: द्वारा        |
| ५. D: व्यञ्जते          | १३. D omits परिहार   |
| ६. C omits प्र          | १४. A D: फलेनैव      |
| ७. A E: च for हि ;      | १५. A D: कर्मणां     |
| ८. D: तथैव च            | १६. A C: पृथक्त्वेन  |
| ९. D: इति तद्वचनं *     | १७. D omits वा       |

## ॥ आत्मज्ञानाधिकारिनिरूपणं एकचत्वारिंशम् ॥

त्यक्तेषणैः परमहंसवरैजसं

निर्धूतमोहमदमानमनःसरोजे ।

संदृश्यते सकलभूतहृदिस्थमेकं

यद्ब्रह्म नौमि तदखण्डचिदेकरूपम् ॥

संप्रति विचार्यते ' किं कर्मज्ञानकाण्डद्वयं एकाधिकारम् ? आहोस्वित् भिन्ना-  
धिकारम् ? ' इति । इह खलु केचित् वेदान्तवाक्यतात्पर्यापरिज्ञानात् एकाधि-  
कारमाहुः । तथा हि—एकाध्ययनविधिप्रयुक्तत्वात् सकलवेदाध्ययनस्य सकल-  
वेदार्थविचारोऽपि<sup>१</sup> एकाधिकारो युक्तः ; अध्ययनविधेश्च अर्थावबोधपर्यवसायित्वात्,  
अर्थावबोधस्य विचारमन्तरेणानुपपद्यमानत्वात् । न च अध्ययनविधेः अक्षरग्रहण-  
मात्रे पर्यवसानमवकल्पते, अपुरुषार्थत्वात्तस्य । न चापुरुषार्थे साध्यमात्रे [ विधेः<sup>२</sup>  
पर्यवसानं संभवति, अध्ययनमात्रादेव तत्सिद्धेः अक्षरग्रहणस्याप्यभावप्रसङ्गात् ।  
अतः अध्ययनभावार्थवत् अक्षरग्रहणस्याप्यपुरुषार्थत्वात् साध्यत्वेऽपि तस्य तदुज्झि-  
त्वा पुरुषार्थावबोधे एव ] अध्ययनविधिः पर्यवस्यति । यदि च अध्ययनविधिः  
अक्षरग्रहणमात्रे पर्यवस्येत्, तदर्थविचारस्य प्रयोजकाभावात् मीमांसाद्वयमनारभ्यं  
स्यात् । तस्मात् अर्थावबोधपर्यन्तोऽध्ययनविधिः विचारमन्तरेणानुपपद्यमानोऽध्यय-  
नाधिकारिणं प्रति सकलवेदार्थविचारं प्रयुङ्क्ते । अपि च “ वेदः कृत्स्नोऽधि-

१. E omits यत्

२. D omits संप्रति विचार्यते ;

C: इदमिदानीं विचार्यते

३. E adds एव

४. C: किल ;

D omits the word.

५. A E: हि for अपि

६. A E: पर्यन्तत्वात् ;

D omits this word.

७. E omits the portion within brackets.

८. A omits अध्ययनमात्रादेव

९. C: अध्ययनवत्

१०. C D: पुरुषार्थभूतार्थावबोधे

११. D: सकलमेव

गन्तव्यः सरहस्यो द्विर्जन्मना ” (Manu, II, 165) इति स्मृतौ अधिगमस्यार्थावबोधे-  
पर्यन्तत्वात् एकाधिकारो निखिलवेदार्थविचार इति प्रतीयते । अपि च नित्यनैमित्तिक-  
कर्मणां तत्साधनानां च परित्यागे प्रमाणाभावात् तदधिकारिण एव ज्ञानविचारेऽप्य-  
धिकारः । ऋणापाकरणस्यावश्यकत्वव्यत्वात् च न कर्मपरित्यागो युज्यते । न च  
“ ब्रह्मचर्यदेव प्रव्रजेत् ” (Jābāla, 4) इत्यादिशास्त्रात् अग्निहोत्रादिकर्मणामनारंभः  
प्रारब्धस्य वा परित्यागो विधीयते इति ; अन्धपङ्गवाद्यनधिकृतविषयत्वात्तस्य ।  
न च “ ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहात् ” इत्यादिशास्त्रात् आरब्धस्यैवाग्निहो-  
त्रादेः परित्यागः प्राप्नोति, तस्यापि यावज्जीवश्रुतिविरोधेन कर्मानुष्ठानाशक्तविषय-  
त्वात् । अथापि कथञ्चित् संन्यासशास्त्रादेव समर्थस्यापि चतुर्थाश्रमप्राप्तिः, तर्थापि  
स्वाश्रमैर्विहितकर्मात्यागात् कर्माधिकारिण एव ज्ञानाधिकार इति लभ्यते । तस्मात्  
कर्मज्ञानकाण्डद्वयमेकाधिकारम्—इति ।

अत्राभिधीयते । किं कर्मज्ञानकाण्डयोः परस्परसम्बन्धात् एकाधिकारस्व-  
मुच्यते, किं वा एकाध्ययनेविधिप्रयुक्तत्वात् सकलवेदार्थविचारस्य, आहोस्वित्क-

१. D: द्विजोत्तम
२. A C E बोधत्वात्
३. E: प्रतिविधीयते
४. D omits च
५. E: करेऽपि ऋणापाकरण
६. D: अवश्यकत्वात्
७. D omits च
८. D: त्रादिकर्मणामेवारंभः
९. A: अवसीयते
१०. A C E omit इति
११. C D E: नापि
१२. D adds च
१३. E: पाक्षविगीत for स्वाश्रमविहित
१४. D: परित्यागात् ; A: कर्मात्यागात्

१५. The text in D runs: एकाध्यय-  
न[त्वात् मोक्षस्य । तस्मात् कर्म-  
ज्ञानकाण्डयोः परस्परसम्बन्धः ।  
अथैकाध्ययनविधिप्रयुक्तत्वात् विचा-  
रद्वयस्य एकाधिकारत्वं इति मन्येत,  
तदपि नातिचतुरश्रम्, अध्ययन-  
विधेः अक्षरग्रहणमात्रफलत्वात् अर्थ-  
विचारस्य अध्ययनविधिप्रयोज्यत्वा-  
भावात् । कर्मविचारो हि अग्निहो-  
त्रादिविधि]-प्रयुक्तत्वात् सकलवेद-  
विचारस्य, आहोस्वित् कर्मणां परि-  
त्यागाभावात् ? इति । The  
portion within brackets is a  
wrong insertion of a part of  
the argument that follows  
later in the same chapter.
१६. D omits अर्थ

मैणां परित्यागाभावात् ? इति । न तावत् परस्परसम्बन्धे श्रुत्यादिप्रमाणमस्ति । नापि न्यायतः संभवति, शेषशेषित्वस्य वा एकशेषिसम्बन्धस्य वा निरूपयितुमशक्यत्वात् । न तावत्कर्मकाण्डस्य न्यायसहस्रद्वारेण ज्ञानकाण्डशेषत्वं संभवति, सिद्धसाध्यविषयत्वेन भिन्नन्यायगोचरत्वात्तयोः । नापि कर्मावबोधद्वारेण ब्रह्मज्ञानशेषत्वं संभवति, अनुमानादन्यत्र अर्थान्तरबोधमात्रस्य स्वज्ञेयद्वारमनपेक्ष्य अर्थान्तरज्ञानेऽनुपयोगात् । नापि कर्मानुष्ठानद्वारेणोपयोगः, अकर्मसाध्यत्वात् ज्ञानस्य । नापि कर्मफलावाप्तौ [कर्मप्रविलयात् तद्वारेणोपयोगः इति शङ्कनीयम् ; वैषयिकसुखानुभवस्य कामोद्भवहेतुत्वात्] कर्मप्रविलयानुपपत्तेः । नापि ज्ञानकाण्डस्य कर्मकाण्डोपयोगः, ऐकात्म्यविज्ञाने सति सकलप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात् न काण्डयोः शेषशेषित्वेन सम्बन्धः । नाप्यनयोरेकशेषत्वेन सम्बन्धः, प्रमाणाभावात् अनुपपन्नत्वाच्च । न च “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” (Kāṭha, II, 15) इति सर्वस्य वेदार्थस्य मोक्षसाधनत्वं सूच्यते ; तत्रैव वेदशब्दस्य वेदान्तविषयत्वात् ; “ वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः ” (Mund., III, ii, 6) इति श्रुत्यन्तरात् “ नाहं वेदैर्न तपसा ” (Gītā, II, 53) इत्यादि स्मृतेश्च ।

अथ एकाध्ययनविधेः एकं फलं वक्तव्यम् ; ततश्चैको मोक्षः काण्डद्वयस्य

- |                                      |  |
|--------------------------------------|--|
| १. D omits नापि न्यायतः संभवति       | ११. D: सकल...वृत्त्यनुपपत्तेः                                  |
| २. D omits काण्ड                     | १२. A: तस्मिन्   |
| ३. A E: अर्थमन्तरावबोधमात्रस्य       | १३. A E: काण्डद्वययोः  |
| ४. A D omit स्व                      | १४. C: एकशेषिसम्बन्धः  |
| ५. E: ज्ञानानुपयोगात् ।              | १५. C: प्रमाणाभावद्वारेणोपयोग इति शङ्कनीयम्, वैषयिकसुखानुभवस्य |
| ६. D: अनुपयोगात्                     | १६. C: साधनत्वं सूच्यते  |
| ७. D: अभावस्य                        | १७. A: ततस्तत्र  |
| ८. C drops the part within brackets. | १८. C omits आदि  |
| ९. E: काल                            | १९. D: एकफलं   |
| १०. D omits वि                       |  |

फलमित्युच्यते । तदपि न ; तत्तद्विधुद्देशवाक्येषु स्वर्गपशुपुत्रादिफलान्तरश्रवण-  
[विरोधात्<sup>१</sup> । न च कर्मणां मोक्षफलत्वसंभवः, ज्ञानमात्रसाध्यत्वान्मोक्षस्य ।  
तस्मान्न कर्मज्ञानकाण्डयोः परस्परसम्बन्धः ।

अथैकाध्ययनविधिप्रयुक्तत्वात् विचारद्वयस्य एकाधिकारित्वम्, इति मन्येत,  
तदपि नातिचतुरश्रम् ; अध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रफलत्वात्, अर्थविचारस्य अध्य-  
यनविधिप्रयोज्यत्वाभावात् । कर्मविचारो हि<sup>२</sup> अग्निहोत्रादिविधि ]-प्रयोज्यः । ज्ञान-  
विचारस्तु श्रवणादिविधिविहितं एव । न चाक्षरग्रहणं निष्प्रयोजनम्, फलवदर्थव-  
बोधहेतुत्वात् । ननु यत्सम्बन्धादक्षरग्रहणस्य प्रयोजनत्वं स एव साक्षाद्विधेः प्रयो-  
जनमस्तु ; किमक्षरग्रहणेन ? नैतत्सारम् ; एवं च सति स्वर्गादेरेव प्रयोजनत्वप्रसङ्गः,  
तस्यैव पुरुषार्थत्वात्, तत्सम्बन्धनिमित्तत्वादन्यपुरुषार्थत्वस्य<sup>३</sup> । अथ तस्य विध्यन्तर-  
फलत्वात् नाध्ययनविधिफलत्वमुच्यते, तर्हि विधितः<sup>४</sup> स्वीकृताक्षरफलत्वात् अर्थावबो-  
धस्यापि न विधिफलत्वम् ।

स्यादेतत् ‘ विचारैर्त्पाक् उत्तरं कर्तुं विध्यर्थोऽवगतो न<sup>५</sup> वा इति विकल्प-  
नीयम् । अवगतश्चेत् विचारानर्थक्यप्रसङ्गः । अनवगतश्चेत् स्वयमप्रतीयमानः कथं

१. C E omit न
२. E: तत्तद्विशेषवाक्येषु
३. D omits the portion bracket-  
ed.
४. C omits च
५. C: कारस्वं
६. E omits हि
७. D omits विधि
८. D: जकम्
९. E omits स एव
१०. C omits च
११. D: तत्साधन

१२. A E: पार्थस्वस्य । विध्यन्तर omit-  
ing अथ तस्य ;  
C D: पुरुषार्थस्य
१३. D: विधान्तर
१४. D: फलाभावात्
१५. D: फलमित्युच्यते
१६. C: उच्येत
१७. C: विधिस्वीकृताक्षरग्रहणफलत्वात्
१८. D omits विचारात्
१९. D: उक्त for उत्तर
२०. C drops कर्तु
२१. C: अनवगतो for न

विचारं प्रयुनक्ति\* ? उत्तरविधिप्रयोज्यत्वे च विचारस्य अनेकविधिप्रयोज्यत्वमाश्रयणी-  
यम् । ततो वरमेकाध्ययनविधिप्रयोज्यत्वम्' इति । तदपि न प्रेक्षापूर्वकारिभि-  
रूपेक्षितमिव प्रतिभाति ; गृहीतपदपदार्थसम्बन्धस्य व्याकरणायङ्गसहिताध्ययनादेव  
वाक्यार्थेऽवापातेतः प्रतीतिसंभवात् । अतो नात्यन्तमग्निहोत्रादिविधेरप्रतिपत्तिः ।  
नापि विचारानपेक्षा, प्रतिपक्षप्रतिक्षेपेण निर्णयस्य विचारसव्यपेक्षत्वात् । न च  
विचारस्यानेकविधिप्रयोज्यत्वं दोषाय ; प्रतिवाक्यार्थं विचारभेदात्, संभूय सर्ववि-  
धीनां एकविचारप्रयोजकत्वाभावात् । न च विचारस्य अध्ययनविधिप्रयोज्यत्वं  
संभवति, तस्याक्षरग्रहणपर्यवसानादित्युक्तम् । अपि च अर्थावबोधपर्यन्तेऽध्ययने  
सत्रबृहस्पतिसवादिषु राजन्यवैश्ययोः अनध्ययनमेव स्यात् । 'नै च तद्युक्तम्' ; " वेदः  
कृत्स्नोऽधिगन्तव्यो सरहस्यो द्विजन्मना" (Manu, II, 165) इति स्मृतेः, स्वाध्या-  
यशब्दसङ्कोचे<sup>११</sup> प्रमाणाभावाच्च । न चानधिकृतकर्मणां [ अनुष्ठेयत्वाय तद्व्याक्या-  
ध्ययनं तदर्थवबोधश्च इति युक्तम्, अधिकृतकर्मपरिज्ञानादेव अनुष्ठेयनिश्चयोपपत्तेः  
अनधिकृतानामप्राप्तानुष्ठानत्वात् स्वत एव निवृत्तिसिद्धेः । न च तदध्ययनादेव अनु-

\* All the mss. read प्रयुञ्जति, the plural.

१. E omits पद

२. A: आपातप्रतीति ;

E: स्वाप्रतीति

३. D: नाग्निहोत्रादत्यन्तमप्रतिपत्तिः

४. E: प्रतिपत्ति for अप्रतिपत्ति

५. A originally read पक्षप्रतिक्षेपेण  
and subsequently the corre-  
ction was into प्रक्षेपेण ;

E omits प्रति

६. D: प्रतिवाक्यमर्थविचार

७. D: विद्यानां for विधीनां

८. D: एव

९. E: विचारकत्व

१०. A: प्रयोजकत्वात्

११. D: अध्ययन

१२. D: न चैतत्कां

१३. E: तदुक्तं

१४. C D: शब्दस्य ; E omits शब्द

१५. A: संकोचक ;

D: संकोचप्रमाणाभावात्

१६. D omits च

१७. A: अनु ; D: अनुष्ठेयत्वात् ;  
E omits the portion brac-  
keted.

१८. D inserts न

१९. D: अनधिकृत

२०. D: अनुमेय

२१. D: अनधिकृतकर्मानुष्ठानानां अप्रा-  
प्तानुष्ठानत्वात्

ष्टेयत्वाशङ्का, अर्थावबोधपर्यन्तेऽध्ययने ] तद्वाक्याध्ययनमेव न भविष्यतीत्युक्तत्वात् ।  
अक्षरग्रहणान्तेऽध्ययनविधौ अनधिकृतवाक्याध्ययनस्य प्रायश्चित्तजपाद्युपयोगः ।  
न चार्थावबोधं प्रायश्चित्तादिकं<sup>१</sup> चोद्दिश्य एको<sup>२</sup> विधिः संभवति । अतो नाध्ययन-  
विधिः अर्थावबोधफलः, किं तु अक्षरग्रहणमात्रफल एव ।

अपरे पुनराचक्षते—“अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत”  
इत्यध्यापने नियोगः प्रतीयते । स च नियोज्यमन्तरेणानुपपन्नः सन्  
“समाननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः” (Pāṇini, I, iii, 36)  
इत्यात्मनेपदसामर्थ्यात् साध्यतया प्रतीयमानमाचार्यत्वं फलत्वेन परिकल्प्य तत्कामं  
नियोज्यत्वेन स्वीकरोति<sup>३</sup> । ततश्च उपनयनाध्यापनयोः एकप्रयोज्यत्वावगमात्  
‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत<sup>४</sup> चार्यकरणकामः’ इति संपद्यते ।  
तत्र<sup>५</sup> माणवकस्याध्यापनं प्रत्यङ्गत्वावगमात् अकिञ्चित्करस्य शेषत्वानुपपत्तेः  
आचार्यमुपगम्याध्ययनं कुर्वन् अध्यापनं प्रति शेषत्वं प्रतिपद्यते । ततश्च स्वाध्याया-  
ध्ययनं प्रयुज्जानोऽध्यापनविधिः अर्थावबोधपर्यन्तमध्ययनं प्रयुङ्क्ते, अध्ययनानिष्पत्तौ  
अध्यापनानिष्पत्तेः अध्ययनस्यार्थावबोधपर्यन्तत्वात् । [न च स्वविधिप्रयुक्तमध्ययन-  
मिति युक्तम्, अध्ययनविधेरश्रूयमाणाधिकारित्वात् ।] न च प्रयुक्त्यन्तरसंभवे

- |                               |  |
|-------------------------------|--|
| १. D: अथ वानाधपर्यन्ताध्ययने  | ११. C: अष्टवर्षे                         |
| २. A omits अध्ययने            | १२. C: पथेत्                             |
| ३. A omits न                  | १३. D: तस्मात्                           |
| ४. C: योगात्                  | १४. D: किञ्चित्करणस्य                    |
| ५. C: श्रित्तं कर्म चोद्दिश्य | १५. D: पर्यन्ते                          |
| ६. D: चोदितश्चैको             | १६. C D E omit this word.                |
| ७. C D: अध्यापयेत्            | १७. C drops the portion within brackets. |
| ८. D: परिकल्पितं              |  |
| ९. D: स्वरोति                 | १८. A. कार ;                             |
| १०. A C E: प्रयोगतावगमात्     | E: कारप्रमाणं, न च                       |



सत्यपि अधिकारकल्पनायाः प्रयोजकत्वं युक्तं कल्पयितुम् । तस्मादध्यापनविधिसामर्थ्यदेव अध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तम्—इति ।

तत्र वदामः । भवेदध्ययनस्याध्यापनविधिप्रयुक्तता ; तथापि अध्ययनविधेः अक्षरग्रहणमात्रैफलत्वस्य दर्शितत्वात् तत्पर्यन्तमेवादध्ययनं प्रयुज्जानोऽध्यापनविधिः<sup>१</sup> तन्निर्णयैव स्वयमेव निष्पत्तेः नार्थावबोधपर्यन्तमध्ययनं प्रयुङ्क्ते । न चाध्यापनं नित्यतया विधेयम्, वृत्त्यर्थत्वात्तस्य ।

[ “ वैष्णवां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने<sup>२</sup> चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

ब्राह्मणस्याधिकारः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः । ” (Manu, X, 76)

इत्यादिस्मरणात् । अतो वृत्त्यर्थत्वादनित्योऽध्यापनविधिः ।] न ह्यनित्येन नित्यमध्ययनं प्रयुज्येत, तस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । ततश्चाचार्यत्वस्य अध्यापनसाध्यत्वेऽपि वृत्तिप्रयुक्ताचारग्रहणनिमित्ताचार्यत्वमेव [प्रतीयते, नालौकिकमेव ।]

- |  |   |
|--|---|
| १. C omits अपि                             | १४. D: ध्यापनं नैव  |
| २. D: कारि                                 | १५. D: अधिकाराः   |
| ३. C D: कल्पनया                            | १६. A: प्रवृत्त्यर्थं   |
| ४. E omits युक्तम्                         | १७. C: प्रयुज्यते ; D: प्रयुज्येत   |
| ५. D omits मात्र                           | १८. D: आचार्याध्याय etc.  |
| ६. E omits तत्                             | १९. E: अध्य.....त्वेऽपि प्रतिपत्तियुक्ताचरणनिमित्ताचार्यत्वमेव आचारग्रहणनिमित्तमाचार्यत्वं प्रचक्षते इति वचनात् ; अथ वा |
| ७. E drops विधिः                           | २०. A E: आचार्य ; D: अक्षर  |
| ८. D: तन्निष्प्रयोवस्य निष्पत्तेः          | २१. D: प्रयुक्त for निमित्त   |
| ९. A: स्वयमपि                              | २२. D omits the words within brackets.  |
| १०. D: अवभास                               |   |
| ११. D: अध्ययनं                             |   |
| १२. D: तत्पूर्वत्वात् for वृत्त्यर्थत्वात् |   |
| १३. C omits the part within brackets.      |   |

“ उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ ” (Manu, II, 140)

इति स्मृतावपि प्रसिद्धमेव आचारग्रहणनिमित्तमाचार्यत्वमनूयते, ‘प्रचक्षते’ इति वचनात् । अथ वा अध्यापयितुः आचार्यसंज्ञा विधीयते, “ आचार्याय गां ददाति ” इत्यादिविधिशेषत्वेन । तस्मात् “ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तर्मेध्यापयीत ” इति नायमध्यापनविधिः, किं तु [वृत्त्यर्थत्वेन प्राप्तमध्यापनमनूय अप्राप्तमध्ययनमेव उपनयनसहितं विधीयते ;] यथा वृत्त्यर्थत्वेन प्राप्तयाजनानुवादेन “ ग्रामकामं याजयेत् ” इति ग्रामकामस्य यागो विधीयते । तदेवं “ अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत् आचार्यं सोऽधीयीत ” इत्यध्ययनविधिः । तत्र वयोविशिष्टां वा जातिः जातिविशिष्टं वा वयः अधिकारिविशेषणं संपद्यते । ततश्च अध्ययनविधेरेव साधिकारित्वात् अध्यापनविधेरनित्यत्वाच्च नाध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनम् । तस्मात् अध्ययनविधेः अर्थावबोधपर्यन्तत्वाभावात् अर्थविचारस्य नाध्ययनविधिप्रयोज्यत्वलाभः । ततस्तन्निमित्तमपि न एकाधिकारित्वं संभवति ।

अथ कर्मणां परित्यगासंभवात् एकाधिकारितां कल्पयेत्, तदसत् ; “ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ” (Gītā, XVIII, 66) इति भगवद्वचनात्

- |  |   |
|--|---|
| १. D: सिद्धमक्षरग्रहणनिमित्तं                                      | १०. A E: विशिष्टया ; all omit जातिः               |
| २. D omits आदि   | ११. D: कारि                                       |
| ३. E: तत्प्राप्तमध्यापनं आद्यप्राप्तमध्ययनमेव उपनयनसहितं विधीयते । | १२. D omits च                                     |
| ४. C omits तमध्यापयीत  | १३. D: भास for बोध                                |
| ५. A omits the words within brackets.                              | १४. D adds इति                                    |
| ६. D प्राप्तमध्ययनमेवोपनयनसंहतं                                    | १५. C omits ततः ;<br>D reads अतः                  |
| ७. D: प्राप्तमनूय  | १६. D: त्यागाभावात्                               |
| ८. C: अभिधीयेत   | १७. A E: कारत्वादध्यापनं कल्पयेत् ;<br>D: कारत्वं |
| ९. D: अध्यापन  | १८. A C: तदप्यसत्                                 |

[ सर्वकर्मपरित्यागोपपत्तेः । ननु “संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ” (Gitā, XVIII, 1) इति पृष्ठो भगवान् ] “काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः” (Gitā, XVIII, 2) इत्युपक्षिप्य तत्रैव कर्मणां अनुष्ठानपरित्यागयोः विप्रतिपत्तिं प्रदर्श्य “निश्चयं शृणु मे तत्र ” (Gitā, XVIII, 4) इति स्वमतत्वेन “यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ” (Gitā, XVIII, 3) इत्याह ; तस्मात् उपक्रमानुसारेणोपसंहारेऽपि काम्यकर्मपरित्याग एव भगवतोऽभिमत इति गम्यते । तदेतत् तत्त्वदर्शनविद्वेषव्याकुलैवेतस्तथा पूर्वापरपर्यालोचनाक्षमैः उत्प्रेक्षितम् । यावता भगवतैव तत्रैवाध्याये “स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” (Gitā, XVIII, 46) इति कर्मप्रयोजनं परिसमाप्य सिद्धिं प्राप्तस्य शमदमादीनि साधनानि विधाय ज्ञानादेव मुक्तिमुत्त्वा “सर्वगुह्यतमं भूयः” (Gitā, XVIII, 66) इति प्रशस्य सर्वकर्मसंन्यासं ऐकात्म्यविज्ञाननिष्ठाङ्गत्वेन “सर्वधर्मान् परित्यज्य” (Gitā, XVIII, 66) इत्याह । तथा च तत्र तत्र ज्ञान-निष्ठस्य कर्मणि प्रयोजनाभावं दर्शयति भगवान्

“यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ” (Gitā, III, 17)

इत्यादि । तथा चापस्तम्बोऽपि समस्तलौकिकवैदिककर्मतत्साधनपरित्यागपूर्विकामेवात्मज्ञाननिष्ठामाह “तस्य मुक्तमाच्छदनं विहितम्, सर्वतः परिमोक्षमेके, सत्यानृते सुख-दुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्” (Ap. Dh. Sū., II, xxi,

१. D omits the part bracketed.

२. A: तत्त्वादर्शन

३. C: व्याकुलीकृत ;

D: व्याकुलितस्तथा

४. C: साधनत्वेन

५. C: प्रशंसनमभिधाय ;

D: प्रदर्श्य

६. C omits one तत्र

11—13) इति । ननु स्वयमेव “ तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ” (Ibid., 15) इति सर्व-  
कर्मसंन्यासं दूषयति । नैतद्युक्तम् ; “ बुद्धेःक्षेमप्रापणम् ” (Ibid., 14) इत्यात्म-  
न्वेषणमात्रेण क्षेमप्रापणस्यानन्तरप्रकृतस्य मनननिदिध्यासनशास्त्रविप्रतिषेधाभिधा-  
नात् ; तत्रैव च दूषणान्तरमाह “ बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत ”  
(Ibid., 16) इति । अतो न पूर्वोक्तसंन्यासस्यै शास्त्रविप्रतिषेधो युक्तिविरोधो वात्र  
विवक्षितः । न च यावज्जीवश्रुतिविरोधात् कर्मपरित्यागस्मृतेरप्रामाण्यमिति<sup>१०</sup> शङ्कनी-  
यम् ; श्रुत्यैव आत्मज्ञानशेषत्वेन कर्मपरित्यागस्य दर्शितत्वात्, भिन्नविषयत्वाच्च अनुष्ठा-  
नपरित्यागशास्त्रयोः ‘ अविरक्तविषयं अनुष्ठानशास्त्रं विरक्तगुमुक्षुविषयं परित्यागशा-  
स्त्रम् ’ इति । श्रुतिश्च “ शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं  
पश्येत् ” (Brh., IV, iv, 23) इत्याह । तत्र प्रतिषिद्धानां तावत् प्रतिषेधशास्त्रा-  
देव निवृत्तिः । काम्यानां<sup>११</sup> विरक्तत्वादनारंभः । लौकिकानां च अविहिताप्रतिषि-  
द्धानां शान्त इति बाह्यकरणनिर्वर्त्यानां प्रतिषेधः<sup>१२</sup> ; दान्तः इत्यन्तःकरणनिर्वर्त्यानां<sup>१३</sup>  
प्रतिषेधः । परिशेषात् शास्त्रैरिप्रापितानां नित्यानां [उपरतशब्देन परित्यागः

१. C: विप्रतिषिद्धबुद्धेः । आपाततो  
ज्ञातेऽप्यात्मनि क्षेमप्रापणं मोक्ष  
इति पूर्वपक्षसूत्रार्थः । तत्र सिद्धा-  
न्तसूत्रम् “ तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ”  
इति । तदापातदर्शनमात्रेण  
क्षेमप्रापणे श्रवणमनननिदिध्यासन-  
विधायि शास्त्रं विरुद्धमिति श्रवणा-  
दिपूर्वकसाक्षात्कारादेव मोक्ष इति  
सिद्धान्तसूत्रार्थः । अतः संन्यासस्य  
शास्त्रविप्रतिषिद्धत्वाशङ्का तद्विधाय-  
कशास्त्रानभिज्ञकृता न आपस्तम्बसूत्रे-  
ऽवतरतीति भावः । मिति सर्वकर्म-  
संन्यासं दूषयतीति चेत्, नैतद्युक्तम् ।  
etc.

२. C: इत्यात्मन्येवेक्षण

३. D omits वि

४. E: पेशानां तस्यैव

५. C D omit च

६. C D: बुद्धेः

७. D: संन्यासशास्त्र

८. D: तत्र

९. D E: श्रुतेः

१०. A: अप्रामाण्यमाशङ्कनीयम् ;

D: अप्रामाण्यं शङ्कनीयम्

११. D omits विरक्त

१२. A C: च for तु

१३. A: निवर्त्यानां ; D: करणाभिवर्त्यानां

१४. A C E: चेधात्

१५. A: निवर्त्यानां

१६. A inserts this word later ;  
missing in C D E.

१७. C omits परि ; D: शास्त्रस्य प्रापि-  
तानां

१८. A omits नित्यानां

१९. D: उपरति ; E omits the part  
in brackets.

२०. A: त्यागसिद्धिः ;

D: परित्यागः प्रसिद्धः

सिद्धः । तदेवं श्रुतिस्मृत्योः कर्मपरित्यागस्य सिद्धरवात् अनुष्ठानपरित्यागशास्त्रयोश्च विरक्ताविरक्तविषयत्वेन व्यवस्थितत्वात् आत्मज्ञानाङ्गत्वेनै सर्वकर्मसंन्यासोऽवर्गतः । तमात्म]—ज्ञानाधिकारिणं प्रति अथर्वणे

“ सशिवं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः ।

यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति कल्पयेत् ” ॥ (Brahmopaniṣad)

इति श्रवणात्, “ पुराणानि परित्यज्य नवानि गृह्णीयात् ” इति पुनर्यज्ञोपवीत-  
ग्रहणवचनस्य कुटीचकादिविषयत्वात् ; [ज्ञाननिष्ठस्य च] “ ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठाः  
ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ” (Brahmop.) इति ज्ञानव्यतिरिक्तशिखायज्ञोपवीतप्रतिषेधात् ,  
श्रुत्यन्तरे च “अथ परिव्राट् विवर्णवासा मुण्डं उदरपाट्यैरण्यनिष्ठो<sup>१०</sup> भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेत्  
सायं प्रदक्षिणेन अविचिकित्सन् सार्ववर्णिकं भैक्षचरणं अभिशस्तपतितर्वजं यज्ञोपवीती  
शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दण्डमाददीत” (Cp. Jābāla, 5, 6 ; Āruṇeya, 4) इति  
लिङ्गविशेषावगमात् , परमहंसपरिव्राजक एव ज्ञाननिष्ठायामधिकारी इति गम्यते ।  
अन्येषामाश्रमिणां शुद्धान्तःकरणतया प्रत्यक्प्रवणानां जन्मान्तरे संन्यासः कल्प्यते,  
[यर्थः प्रथमाश्रमे एव वैराग्यदर्शनात् जन्मान्तरे यज्ञादिसंपत्तिः<sup>११</sup> कल्प्यते । ]

१. D: भवेदेवं

२. A: तत्त्वम्

३. D: ज्ञानाङ्गत्वे

४. A: अवगतं

५. C omits this word ;

D: धारयेत्

६. C: कुटीचकादि

७. A D E drop the words in  
brackets.

८. C drops this word.

९. C: श्रुत्यन्तरं च

१०. D: विवर्णाचार्यासा मुण्डो

११. C D: पात्रोऽरण्य

१२. All except D: नित्यो

१३. C: भैक्षं ; D: भैक्ष्यचरणं

१४. D: पतितं वर्जयन्

१५. D: कल्पते

१६. C omits the portion in brac-  
kets.

१७. D: सम्बन्धः

१८. D: कल्पते

अविरक्तानामपि ख्यात्यादिप्रयोजनान्तरानपेक्षाणां अपर्युदस्तत्वात् कलमषनिर्बहणद्वारेण अद्वैतवासनाद्वारेण च वेदान्तश्रवणमुपकरोत्येव । न हि तेषामस्मिन्नेव जन्मनि निर्विचिकित्सं विज्ञानमुद्दयमासादयति, अधिकारपौष्कल्याभावात् ।

यत्पुनरुक्तम् “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” (Jābāla, 4) इत्यादिशास्त्रं अन्ध-  
पङ्क्त्वादिविषयं न विरक्तविषयम्’ इति, तदयुक्तम् ; आश्रमान्तरधर्मासमर्थानां  
अन्धादीनां संन्यासधर्मेऽप्यसमर्थत्वात् । अर्थं तत्र एकदेशविकल्पमनुष्ठीयते, समा-  
नमेतदाश्रमान्तरधर्मेऽपि । अपि च “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहात् वनी भूत्वा  
प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” (Jābāla, 4) इत्यधिकृतानां संन्यास-  
मुक्त्वा “अथ पुनः<sup>१४</sup> अत्रती वा व्रती वा” (Jābāla, 4) इत्यादिना अनधि-  
कृतानां पृथगेव संन्यासमाह ।

यदप्युक्तम् ‘ऋणापाकरणस्यावश्यंभाविर्त्वात् कर्मपरित्यागो न प्राप्यते’  
इति, तदप्युक्तम्, विरक्तविरक्तविषयत्वेन अनुष्ठानपरित्यागयोः विभागस्य दर्शि-  
तत्वात् । अतो युक्त एवात्मज्ञानाङ्गत्वेन सर्वकर्मसंन्यासः । तस्मात् भिन्नाधिकारं  
शास्त्रं इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ आत्मज्ञानाधिकारिनिरूपणप्रकरणम् ।

१. C: तद्वद्विरक्तानामपि

९. A: तदेतदयुक्तं ; D: तदप्ययुक्तं

२. D omits ख्यात्यादि

१०. D omits this word,

३. D: प्रयोजनान्तरापेक्षणामपर्युदास-  
त्वात्

११. C: अथात एकदेश

१२. D: विकल्पमनुष्ठीयते

४. D omits अद्वैतवासनाद्वारेण

१३. C: मेव नदाश्रमा

५. D omits एव

१४. A E insert एव

६. D: मुदनासादयति

१५. C: भावितत्वात्

७. D: नास्तिमङ्गलवादिविषयं इति:

१६. E omits तदप्य

८. C omits विषयं

१७. A D E: विभागेन

## ॥ ज्ञाने विधिनिराकरणं द्विचत्वारिंशम् ॥

दृष्ट्वा विशिष्टफलसाधनकर्मनिष्ठं

नानाविधं विधिमुशन्ति यदीयबोधम् ।

संसारपाशवशगा विवशा विधेयं

तं नौमि विष्णुमविधेयसैतत्त्वबोधम् ॥

संप्रति विचार्यते ‘ किं ब्रह्मज्ञानं विधेयम् ? ओहोस्विदविधेयम् ? ’ इति । ननु ब्रह्मज्ञानं विधेयमुत्पश्यामः, तत्र विधिसम्बन्धोपलब्धेः । तथा हि । “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ” (Brh., II, iv, 5) “ आत्मानमेव लोकमुपासीत ” (Brh., I, iv, 15) “ आत्मेत्येवोपासीत ” (Brh., I, iv, 7) “ विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ” (Brh., IV, iv, 21) इत्यादावात्मज्ञाने नियोगो दृश्यते । नियोगाच्च मोक्षः स्वर्गादिवै भविष्यति । न हि नियोर्गव्यतिरेकेण वैदिकः कश्चित्साध्यसाधनसम्बन्धो भवति, नियोगस्यैवं वेदार्थत्वात् । ततश्च ‘ शमर्द्धमादिसाधनसंपन्नो भूत्वा मोक्षकामो वेदान्तशैब्दैः आत्मज्ञानं कुर्यात् ’ इति वाक्यार्थः संपद्यते । तस्मात् ज्ञानादेव मोक्षाभ्युपगमेऽपि विधीयमानज्ञानादेव मोक्षः—इति केचिदाक्षते ।

‘ तत्रेदमभिधीयते ’<sup>१५</sup> । न तावत् ज्ञाने विधिः संभवति ; अशक्यत्वाद<sup>१६</sup>नर्थक-

१. C E: दृष्ट्वा

२. E: विधिमुशं न यदीय

३. C omits स

४. C drops संप्रति विचार्यते

५. C: उत न इति

६. C omits तथा हि

७. D: स्वर्गाद्भविष्यति

८. C: नियोगसन्तरेण

९. C: संभवति

१०. D omits एव

११. C E: शमादि

१२. A: शाब्दैः, a subsequent correction.

१३. D: विधीयत एव ज्ञानादेव

१४. C: अत्र ; E: तत्राभिधीयते

१५. D: प्रतिविधीयते

१६. D omits अनर्थकत्वाच्च

त्वाच्च । तथा हि । ज्ञानविषयेऽवगते किं वानवगते ज्ञाने<sup>१</sup> विधिरभ्युपगम्यते ?  
[ ने तावदवगते ] विषये ज्ञानविधिः संभवति ; विधेः प्रागेव ज्ञानस्य सिद्धत्वात् ।  
नाप्यनवगते विषये ज्ञानविधिः ; विषयानवगमे तद्विषयज्ञानस्याप्यनवगमात् , विषया-  
धीननिरूपणत्वाच्च ज्ञानस्य । न ह्यनवगतेऽर्थे विधिः संभवति । स्यान्मतम्  
' परोक्षरूपेणावगते विषये तत्रापरोक्षज्ञानं विधीयते, प्रतिबद्धफलेन वा विज्ञानेन विष-  
यावगमे सति अप्रतिबद्धफलं विज्ञानं विधीयते ' इति । तत्र वक्तव्यम् ' किं<sup>११</sup>  
भवत्पक्षे शब्दात् परोक्षमेव<sup>१२</sup> विज्ञानं जायते, उतापरोक्षम्<sup>१३</sup>, आहोस्विदुभयम् ? ' इति ।  
यद्यौघः कल्पः, तत्रापरोक्षज्ञानसामग्री वक्तव्या । शब्दस्तावत्परोक्षज्ञानहेतुः । न  
चेन्द्रियजन्यं मनोमात्रजन्यं वा आत्मतत्त्वं गोचरयितुमलम् , रूपादिहीनत्वात् ; "यच्च-  
क्षुषा न पश्यति" (Kena., 6) " यन्मनसा न मनुते " (Kena., 5) इत्यादिश्रुतेश्च<sup>१४</sup> ।  
नापि शाब्दादेव ज्ञानात् अभ्यस्यमानात् अपरोक्षविज्ञानं संभवति ; परोक्षज्ञाने सह-  
स्रशोऽभ्यस्यमानेऽपि तत्त्वतो विषयापरोक्ष्यादर्शनात् , प्रोषितपुत्रादेः आपरोक्ष्यस्य

- |                                   |  |
|-----------------------------------|--|
| १. All except D give ज्ञानविधि ;  | १५. C: तदापरोक्ष                         |
| D: ज्ञाने विधिरित्यभ्युपगम्यते    | १६. D: आत्मानं                           |
| २. E drops the words in brackets. | १७. C: श्रुतिश्च                         |
| ३. D omits विषये                  | १८. C D: विज्ञानादभ्यस्यमानात् ;         |
| ४. D: ज्ञानविषये                  | D omits वि; A also originally            |
| ५. E: निरूपणाच्च                  | seems to have had अभ्यस्यमा-             |
| ६. C: नानवगतविषये विधिःसंभवति     | नात् ; later it was changed to           |
| ७. D: तत्त्वापरोक्ष               | अज्ञस्यमानात् and subsequent-            |
| ८. A: बन्ध                        | ly scored out ; E omits अभ्य-            |
| ९. A: बन्ध                        | स्यमानात्                                |
| १०. D omits वि                    | १९. E adds अस्य                          |
| ११. A omits किं                   | २०. C omits सं                           |
| १२. A omits एव                    | २१. E: तत्त्वतोऽपि विषयापरोक्ष्यज्ञानहे- |
| १३. D: अपरोक्षः                   | तुर्न वा इन्द्रियजन्यं मनोमात्रजन्यं     |
| १४. C: यदायः ; D: यथार्थः         | वा विज्ञाननिदर्शनात् प्रोषितपुत्रादेः    |
|                                   | etc.                                     |
|                                   | २२. D: पुत्रापरोक्ष्येऽपि                |



विभ्रममात्रत्वात् । न च ज्ञानाभ्यासस्य प्रमाणकारणत्वं प्रसिद्धम् । तस्मान्नाद्यः कल्पोऽवकल्पते । नापि<sup>१</sup> द्वितीयः, शब्दस्यापरोक्षज्ञानहेतुत्वे सति प्रथमं ब्रह्मणि परोक्षज्ञानकारणाभावात् प्रतिपत्तिविध्यनुपपत्तेः । अथ 'कार्यानुमानेन कारणे परोक्षतयाऽवगते तत्रापरोक्षज्ञानं विधीयते' इति शङ्केथाः, तदप्यचारु ; कार्यात्कारणानुमानस्य प्रधानादावपि तुल्यत्वात् । अतः 'परोक्षावगते ब्रह्मणि अपरोक्षज्ञानं विधीयते' इत्यनुपपन्नम् । अथ 'प्रतिबद्धं फलं विज्ञानेनावगते ब्रह्मणि अप्रतिबद्धं फलं विज्ञानं<sup>२</sup> विधीयते', तर्हि प्रतिबन्धनिवृत्तेरेव साध्यत्वात् तदुद्देशेन श्रवणाद्यैर्विधातव्यम् ; निवृत्ते च प्रतिबन्धे शब्दादेव स्वतःसिद्धसामर्थ्यात् फलपर्यन्तं विज्ञानमुदयमासादयति ; तत्र कुतो ज्ञानस्य विधिः सम्बन्धः ?

यत्पुनरुक्तम् 'नियोगस्यैव वेदार्थत्वात् नियोगमन्तरेण नास्ति कश्चिद्वैदिकः साध्यसाधनसम्बन्धः' इति, तदपि न घटमानपद्धतिमर्थ्यास्ते ; नियोगस्वरूपानिरूपणात् प्रमाणासंभवाच्च । तथा हि । न तावत् कालत्रयानेवैच्छिन्नत्वं नियोगस्य लक्षणम्, काले व्यभिचारात् । अथ 'कालादतिरिक्तत्वे सति' इति विशेष्येत, तदापि गगनकुसुमादेरपि तुल्यमेवेदं लक्षणम् । न च कृतिव्याप्यो नियोगः,

- |                                 |  |
|---------------------------------|--|
| १. D omits वि                   | १३. D: विधाय कार्यत न क्षिप्रतिबन्धनि-<br>कृतेरेवः |
| २. E: करणत्वं                   | १४. D: देरेव निधातव्यम्                            |
| ३. C omits प्रसिद्धम्           | १५. D: विज्ञानमधिरोहति                             |
| ४. D omits अपि                  | १६. E: आरोहति                                      |
| ५. D: प्रतिप्रतिविद्रानुपपत्तेः | १७. D: तत्कुतो                                     |
| ६. E: माने कारणपरोक्षतया        | १८. C: घटते  |
| ७. D: कारणादनुमानस्य            | १९. A E: अध्यारोहति                                |
| ८. E: प्रधानाभावेऽपि            | २०. D: पणत्वाच्च                                   |
| ९. D omits भतः                  | २१. C: प्रामाण्या                                  |
| १०. E: बन्ध                     | २२. C: विच्छिन्नत्वं                               |
| ११. D: फलावगते ब्रह्मणि         |  |
| १२. E: बन्धं विज्ञानं           |  |

भार्वार्थे व्यभिचारात् । नापि कृत्युद्देश्यत्वे सति कृतिव्याप्यः, फले व्यभिचारात् ।  
लोके फलस्यैव कृतिं प्रति साध्यत्वदर्शनात् । नापि साध्यैकस्वभावो नियोगः,  
प्रागभावस्तु व्यभिचारात् । नापि प्रवर्तकलक्षणः, इष्टसाधनस्यैव प्रवर्तकत्वात् ।  
तस्मादुर्निरूपो नियोगः ।

न च नियोगे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । न तावत् प्रत्यक्षं संभवति ; नियोगस्य  
कालत्रयानवर्मुष्टत्वात्, वर्तमानप्राहित्वौ च प्रत्यक्षस्य । नाप्यनुमानम्, तस्यापि  
त्रैकाल्यवस्तुविषयत्वात् । नापि शब्दः, सम्बन्धग्रहणासंभवात् अगृहीतसम्बन्धस्य  
बोधकत्वानुपपत्तेः । ननु—अगृहीतसम्बन्धस्यापि शब्दस्य वेदे प्रसिद्धार्थपदसमभि-  
व्याहारात् प्रमाणान्तरानवगताथार्थाभिधायकत्वमुपपद्यते ; तथा हि ; “स्वर्गकामो  
यजेत” इति यागस्य स्वर्गसाधनता प्रतीयते ; न हि देशान्तरकालान्तरोपभोग्य-  
स्वर्गं प्रति क्षणविध्वंसिनो यागस्य साधनत्वं संभवति ; ततश्च लिङादिशब्दाः  
लोके क्रियाकार्ये एव व्युत्पन्नाः सन्तः स्वर्गसाधनत्वविरोधि क्रियांशं<sup>१</sup> विहाय कार्य-  
तामात्रोपादानेन क्रियात्मकं कार्यं स्वर्गसाधनसमर्थं यागान्वितमेवाभिदधति ; ततश्च  
यागसाध्यो नियोगः ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिवाक्यप्रमाणकः—इति । तत्र  
वक्तव्यम् ‘किं<sup>२</sup> पदार्थस्यैव नियोगस्य संसर्गवद्वाक्येनैव प्रतीतिरभिधीयते, किं वा  
पदार्थाभूतस्यैव वाक्येन प्रतीतिः?’ इति । न<sup>३</sup> तावदाद्यः कल्पः, सकलवैदिक-

१. E: ...वार्थे

२. C: कृतिसाध्यत्वप्रधानत्वदर्शनात्

३. D also adds प्रधानत्व

४. A: प्रवर्तकलक्षणः

५. D adds प्रमाणं before संभवति

६. C: त्रयानवच्छिन्नः

E: कालस्यानवमुष्टत्वात्

७. A C D: प्राज्ञत्वाच्च

८. D: प्रसिद्धार्थसंभवव्यावहारात्

१. D omits वि

१०. D: क्रियां विहाय

११. C: कार्यांशं ;

D omits this word.

१२. D: स्वर्गादि

१३. D: नियोगाभिधायिनमेव

१४. A omits किं

१५. D: पदार्थभूत

१६. D: यथाद्यः कल्पः

शब्दानां नियोगान्विताभिधायित्वात् । न च पदानामन्विताभिधानात् प्रागेवान्वयिनां<sup>१५</sup> अनन्वितस्वरूपस्मरणमन्तरेण तदन्विताभिधानमवकल्पते, सम्बन्ध-विशेषणत्वात्सम्बन्धनिर्णः । न चागृहीतविशेषणविशेष्ये बुद्धिः संभवति । न च वाच्यम् 'संसर्गवत् नियोगस्यापि'<sup>१६</sup> वाक्यादेव प्रतीतिः स्यात्' इति, नियोगसंसर्गयोर्वैषम्यात् । संसर्गो हि [संसर्गिभिर्विशेष्यमाणः पूर्वक्षणप्रतिपक्षेषु संसर्गिषु तैर्विशेषितः पश्चात् प्रतीतिगोचरतामावर्हतीति युक्तम् । नियोगः पुनः] संसर्गविशेषणभूतः संसर्गावगमात् प्रागेव स्फुरणमन्तरेण न<sup>१७</sup> संसृष्टबुद्धिमधिरोहति । नापि द्वितीयः, शब्दस्य तत्र<sup>१८</sup> सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । न चागृहीतसम्बन्धमेव पदं पदार्थे<sup>१९</sup> स्मृतिं जनयितुमीष्टे । न च सम्बन्धग्रहणात् प्रागेव सम्बन्धनिर्णः प्रमाणान्तरसिद्धिमन्तरेण<sup>२०</sup> सम्बन्धग्रहणं संभवति । न च<sup>२१</sup> नियोगे प्रत्यक्षादि प्रमाणं संभवतीत्युक्तम् । न च लोकेऽपि लिङादिशब्दानां कार्यरूपे व्युत्पत्तिः, प्रवर्तकमात्रे सम्बन्धग्रहणात्, इष्टसाधनविज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् । नापि यागस्य स्वर्गसाधनैतानुपपत्त्या नियोगकल्पना युक्ता, अर्थापत्तिगम्यत्वेन नियोगस्याशाब्दत्वप्रसङ्गात् । नापि तथैवैतानुपपत्त्या लिङादिशब्दवैच्यत्वं कल्पनीयम् ; [क्षेपप्रध्वंसिनो

- |                                       |  |
|---------------------------------------|--|
| १. C D: धानात्                        | १४. A drops न                          |
| २. D omits न च                        | १५. E: शब्देन                          |
| ३. C D omit पदानामन्विताभिधानात्      | १६. C E omit तत्र                      |
| ४. E: प्रागेवा...वयिनामनः...तत्स्वरूप | १७. C: पदार्थस्मृतिं                   |
| ५. D: अन्वयिनमन्तरेण                  | १८. C: सम्बन्धिनं                      |
| ६. C: स्फुरण                          | १९. C: सिद्धमन्तरेण                    |
| ७. D: विशेषणत्वात् ; E: विशेषणात्     | २०. E omits च                          |
| ८. A: सम्बन्धिनोः                     | २१. C: साधनान्यथानुपपत्त्या            |
| ९. A: न च                             | २२. E: तयोरेवानुप                      |
| १०. D omits अपि                       | २३. D: शब्दस्य वाच्यत्वं               |
| ११. E omits the part bracketed.       | २४. D: कल्प्यम् ।                      |
| १२. A D E: आचरतीति                    | २५. A E omit this portion in brackets. |
| १३. C omits संसर्गविशेषणभूतः          |  |

यागस्य कालान्तरे सेवादिफलवत् परमेश्वरप्रसादादेव फलोपपत्तेः, ] भावार्थस्यैव इष्टसाधनत्वेन लोके लिङादिशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेः, ईश्वरस्य च स्वरूपेण फलदातृत्वेन<sup>१</sup> च वेदान्तबलात् व्याप्तिबलाच्च प्रसिद्धेः । तस्मात् गगननलिनप्रख्यो नियोगः ।

यत्तुक्तम् “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ” (Brh., II, iv, 5) इत्यादिना ज्ञाने<sup>२</sup> विधिः<sup>३</sup> श्रूयते<sup>४</sup> इति, तदप्यसत् ; उक्तेन न्यायेन ज्ञानस्याविधेयत्वे<sup>५</sup> सति अनुभवपर्यन्तं शब्दसामर्थ्यजन्यमेव विज्ञानं ‘ द्रष्टव्यम् ’ इत्यनूद्य<sup>६</sup> तद्विषयगतासंभावनाविपरीतभावनादिप्रतिबन्धनिवृत्तये श्रवणादिविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । तथा “ आत्मेत्येवोपासीत ” (Brh., I, iv, 7) इत्यादि एवकारेण संयोगात् अन्योपासननिवृत्तिपरमेव । अन्यथा आत्मोपासनविधिपरं अन्यनिवृत्तिपरं च इति वाक्यं भिद्येत । तच्चायुक्तम्, जाग्रतः पुरुषस्य स्वभावसिद्धमात्मदर्शनं उपासनशब्देनानूद्य<sup>७</sup> अन्यनिवृत्तिपरत्वेन एकवाक्यत्वसंभवे सति । तस्मान्न ब्रह्मज्ञाने विधिर्गोन्धोऽपि संभवति इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ ज्ञाने विधिनिराकरणप्रकरणम् ।

१. A D omit च

२. D: दातृत्वस्य

३. D E: वेदान्तप्रामाण्यात्

४. C: प्रसिद्धम् ; E: प्रसिद्धिः ; E here introduces the part left out earlier.

५. C: यदुक्तम् ; E omits it.

६. C: ज्ञानविधिः

७. D: नियोगः

८. E: उत्तरन्यायेन

९. D: विधेयत्वे

१०. D omits सामर्थ्यं

११. C D: अनूद्यते

१२. C: द्रष्टव्यविषयगत

१३. D omits निवृत्ति

१४. C omits अन्य

१५. E: विधिनार्थोऽपि

## ॥ श्रवणादिसाधननिरूपणं त्रिचत्वारिंशम् ॥

यस्याहुरेकस्य विभूतिभेदा-

निदं जगत् जीवमपीश्वरं च ।

परावरंज्ञाः श्रुतिकोविदास्तं

नमामि नारायणमादरेण ॥

अधुना ' किं<sup>३</sup> श्रवणमननसंहितनिदिध्यासनं अनुभवपर्यन्तं ज्ञानं प्रति कारणत्वेन विधीयते, किं वा श्रवणमेव मनननिदिध्यासनाभ्यामुपबृंहितम् ? ' इति चिन्त्यते । तत्र केचित् निदिध्यासनप्राधान्यं मन्यन्ते । तथा हि—श्रवणेन वेदान्त-वाक्यानां एकरसे ब्रह्मणि शक्तितात्पर्यविचारलक्षणेन ब्रह्मस्वरूपावगमे सति तत्रैवा-संभावनाविपरीतभावनानिरासितर्कलक्षणेन मर्ननेन प्रतिबन्धनिरासे च सिद्धे पश्चात् वाक्यार्थ एवैकाग्रतालक्ष्णनिदिध्यासनं संपद्यते । ततश्च निदिध्यासनप्राधान्ये सति श्रवणमननयोः तत्स्वरूपोपकारदृष्टद्वारेण अङ्गत्वमुपपद्यते । श्रवणप्राधान्ये तु मनननिदिध्यासनयोः श्रवणोत्पराचीनतया स्वरूपोपकारासंभवात् अदृष्टद्वारेण अङ्ग-त्वमोश्रयणीयम् । तच्चायुक्तं दृष्टद्वारेण सम्बन्धसंभवे सति । अपि च श्रवणं नाम

१. D: जीवनमीश्वरं

२. D: परात्परज्ञं

३. A E omit किं

४. D: सहितं

५. E drops कारणत्वेन

६. C: सनं प्रधानं

७. D: निरास

८. E omits मननेन

९. D omits च

१०. D: लक्षणं

११. A: पश्यते ;

E omits it.

१२. All except D give अदृष्ट

१३. C: श्रवणपराधीनतया

१४. E: अदृष्टद्वारेण

१५. E: अङ्गत्वमात्रमाश्रयणीयम्

१६. A omits सम्बन्ध

१७. A: एज्जनाम ;

E: अपि च ज्ञानशक्तितात्पर्यं

शब्दशक्तितात्पर्यविचारः ; [सं च न्यायविशेषत्वात् नै स्वयमेवानुभवपर्यन्तं विज्ञानं जनयति ; किं तु शब्द एव शक्तितात्पर्यविचार]-सहकृतः तद्वेतुरिति वाच्यम् । तन्नै संभवति, शब्दस्य परोक्षविज्ञानहेतुत्वात् । न खलु लोके शब्दोऽपरोक्षविज्ञानहेतुः कश्चित् दृष्टपूर्वः । न च लोके शब्दस्य अदृष्टमेव सामर्थ्यं वेदे कल्पयितुं शक्यम्, अतिप्रसङ्गात् । अतः श्रवणमननसंस्कार-सचिवमन्तःकरणं एव एकाग्रतालक्षणनिदिध्यासनोपेतं अनुभवपर्यन्तं विज्ञानं जनयति इति युक्तमाश्रयितुम् ; मनसः परोक्षापरोक्षज्ञानसाधारणत्वात् । तथा च लिङ्गादिसहितं मनः परोक्षज्ञानकारणभावं प्रतिपद्यते ; इन्द्रियोपेतं पुनरप-रोक्षज्ञानकारणं इति । न चैतावता ब्रह्मणः औपनिषदत्वहानिः, शब्दादेव परोक्षावगते ब्रह्मणि अन्तःकरणादपरोक्षानुभवाभ्युपगमात् । श्रुतिश्च शब्दस्य इव मनसोऽपि ब्रह्मणि प्रवृत्तिं दर्शयति “मनसैवेदमाप्तव्यम्” (Kāṭha, IV, 11) “मनसैवानुदष्टव्यम्” (Brh., IV, iv, 19) “दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या” (Kāṭha, III, 12) इत्याद्या । “यन्मनसा न मनुते” (Kena, 5) “अप्राप्य मनसा सह” (Taitt., II, iv, 2) इत्यादि पुनः असंस्कृतान्तःकरणविषयम् । तस्मात् श्रुत्यन्तः-करणयोः [उभयोरपि ब्रह्मणि प्रवृत्तिदर्शनात् इत्थं व्यवस्था युक्ता आश्रयितुम् ‘शब्दः प्रथमं ब्रह्मणि परोक्षज्ञानं जनयति ; श्रवणादिसंस्कृतमन्तःकरणं पुनः] एकाग्रतायुक्तं तत्रैवापरोक्षानुभवं जनयति’ इति । तस्मात् अपरोक्षानुभवं प्रति कारणभूतमनोधर्मत्वात् एकाग्रतालक्षणनिदिध्यासनस्यैव प्राधान्यं युक्तम्—इति ।

- |   |                                       |
|---|---------------------------------------|
| १. A: विचार्यैरः  | ८. A E: कारणाभावं                     |
| २. C omits the part in brackets.                                | ९. A: णादप्यपरोक्ष                    |
| ३. A: न च स्वयमेव   | १०. C omits च                         |
| ४. D omits from किं तु up to and including जनयति 5 lines below. | ११. C adds स्मृतिश्च                  |
| ५. E: तच्च न  | १२. D omits तस्मात्                   |
| ६. D omits आश्रयितुम्   | १३. E drops the part within brackets. |
| ७. A E: लिङ्गादि  | १४. D: अपरोक्षज्ञानं                  |
|   | १५. A D: निदिध्यासनस्य तस्यैव         |

तत्र ब्रूमः । न तावत् मनसो ब्रह्मणि फलपर्यन्तविज्ञानकारणत्वं संभवति ; इन्द्रियादिनिरपेक्षस्य प्रमाणकारणत्वाभावात्, इन्द्रियादीनां च ब्रह्मणि प्रवृत्त्य-संभवात् । न चाप्रमाणविज्ञानेन ब्रह्मण्यज्ञाननिवृत्तिः संभवति, प्रमाणैकनिवर्त्य-त्वात्तस्य । “मनसैवेदमाप्तव्यम्” (Kāṭha, IV, 11) इत्यादिना शब्दस्यैवापरोक्षानु-भवहेतोः सहकारि चित्तैकाग्र्यमुच्यते । ततश्च केवलमनसो ब्रह्मणि प्रवृत्त्यसंभवात् न परोक्षापरोक्षज्ञानहेतुतया [शब्दान्तःकरणयोः व्यवस्था परिकल्पनीया । शब्दः पुनः “तं त्वौपनिषदं पुरुषम्” (Brh., III, ix, 26) “वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः” (Mund., III, ii, 6) इत्यादौ ब्रह्मानुभवहेतुतया] अवगतः अपरोक्षज्ञानं जनयति । यज्ञादिनिबर्हितकल्मषस्य प्रथमत एव शब्दादपरोक्षज्ञानं ब्रह्मणि समुत्पन्नमपि कञ्चित्कालं प्रतिबद्धफलं तिष्ठति । यावदस्य शमदमादिसाधनेन अन्तःकरणबहिः-करणजन्यविपरीतचेष्टा न शाम्यति तावत् श्रवणेन शब्दशक्तितात्पर्यनिर्लेपणलक्षणेन मननेन च असंभावनाविपरीतभावने निरस्य चित्तैकाग्रतापूर्वं अवधारितशक्तितात्पर्य-शब्देन “अहं ब्रह्मास्मि” (Brh., I, iv, 10) इत्यात्मानं प्रतिपद्यते । निवृत्ते तु प्रतिबन्धे तदेव शब्दज्ञानं अनुभवपर्यन्तं सत् अशेषाज्ञानं तत्कार्यं च प्रमाणजन्यत्वात् निर्लेपं निवर्तयति इति युक्तम् ।

- |   |  |
|---|--|
| १. A E: तत्र वयं ब्रूमः                                 | ११. A: तात्पर्यमवधार्य मननेन ;                       |
| २. D: कारणसंभवः इति ;                                   | D E: तात्पर्यमननेन                                   |
| D: प्रमाकारणत्वासंभवात्                                 | १२. C D: फलप्रतिबन्धे                                |
| ३. C omits च  | १३. A D: शब्दज्ञानं                                  |
| ४. D: उत्तवा  | १४. A: फलपर्यन्तं                                    |
| ५. A: केवलस्य   | १५. C introduces here, the portion omitted earlier.  |
| ६. A omits अपरोक्ष                                      | १६. A C: अशेषाज्ञानतत्कार्यं, omitting च             |
| ७. C omits the part bracketed, but introduces it later. | १७. C: प्रमाणजन्यतत्त्वनिर्णययुक्तं निव-<br>र्तयतीति |
| ८. E omits पुनः   |  |
| ९. A: बन्ध  |  |
| १०. A E: यावच्च श्रवणेन                                 |  |

यत्तुक्तम् 'लोके शब्दस्य परोक्षज्ञानहेतुत्वदर्शनात् न ब्रह्मण्यपरोक्षज्ञानहेतु-  
त्वम्' इति, तत् स्वपक्षोपपादनाभिनिवेशादुद्भावितम् ; आत्मानात्मप्रमेयवैषम्यात् ।  
तथा हि । घटाद्यनात्मवस्तु स्वविषयाज्ञाननिवृत्तिव्यतिरेकेण स्वैसंसर्गिप्रकाशमपि  
प्रमाणफलत्वेनापेक्षते, [अस्वयंप्रकाशरूपत्वात् । ब्रह्मात्मवस्तु पुनः स्वयंप्रकाशरूपत्वात्  
न स्वाज्ञाननिवृत्तिव्यतिरेकेण प्रकाशसंसर्गं प्रमाणफलत्वेनापेक्षते ।] ततश्च अवधारित-  
शक्तितात्पर्यशब्दात् उदयमासादयता अद्वितीयज्ञानेन स्वविषयाज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्म  
स्वयमेव अपरोक्षीभवति इति ब्रह्मणि अपरोक्षानुभवहेतुः शब्दः इति निश्चीयते ।  
लोके च स्वयंप्रकाशताव्युत्पादकं आसवचनं हि<sup>११</sup> अपरोक्षज्ञानमेव संवेदने<sup>१२</sup> जनयति ।  
अन्यथा संविदि स्वयंप्रकाशताव्युत्पादनमनर्थकं स्यात् । न चैतावता अनुमानादेरपि  
ब्रह्मण्यपरोक्षानुभवहेतुत्वप्रसङ्गः, लिङ्गाद्यभावादेव ब्रह्मणि तेषामप्रवृत्तेः । शब्दस्तु  
यद्यपि वचनवृत्त्या न ब्रह्म गमयति, तथापि लक्षणया गमयितुं शक्नोत्येवं । अतः  
परोक्षज्ञानहेतुत्वेन दृष्टोऽपि लोके शब्दः विषयविशेषादेव ब्रह्मण्यपरोक्षज्ञानमेव जनयति  
इति युक्तम् । अतश्च शक्तितात्पर्ययोः शब्दधर्मत्वात् तद्विषयत्वाच्च<sup>१३</sup> श्रवणस्य शब्द-  
विशेषणत्वेन प्रमाणान्तर्भावात् त्रयाणामपि श्रवणमेव प्रधानम् ; तस्यैव फलप्रतिबन्ध-

१. C: यदुक्तं; D omits it.

२. E: हेतुत्वाददर्शनात्

३. C D: प्रकाशसंसर्गप्रमाणफलत्वेन ;  
D omits प्रमाण also.

४. C: स्वयमप्रकाशत्वात् ;  
D omits the part in brackets.

५. A drops निवृत्ति

६. C: तच्च

७. D: अवधारित

८. A omits अद्वितीय

९. C: मीयते; D: गीयते; E: नियते

१०. D: प्रकाशसंवेदनव्युत्पादकं

११. C: अप्यपरोक्ष ;

D: आसवचनव्युत्पत्त्युत्तरपरोक्षज्ञान-  
मेव

१२. C D: संवेदनं

१३. D: अवगमयितुं

१४. C: शक्नोत्येतावता

१५. C omits च

१६. D drops च

१७. D: विषयत्वे च

१८. E drops विगमेन, (on p. 286),  
omission indicated by dots.



विगमेन मनननिदिध्यासने उपकुर्वति इति तदङ्गे समाश्रीयते । श्रवणस्य च फलप्रतिबन्धविगममन्तरेण अनुभवपर्यन्तज्ञानहेतुत्वानुपपत्तेः मनननिदिध्यासने फलप्रतिबन्धनिवृत्तिलक्षणैदृष्टद्वारेण तदङ्गतामश्नुवति इति नादृष्टद्वारकरुपनाप्रसङ्गः । तस्मात् शब्दान्तर्भावात् श्रवणमेव प्रधानम् ; मनननिदिध्यासनयोः [तदङ्गत्वमेव इति सिद्धम् । ‘ त्रयाणामपि श्रवणादीनां शब्दः प्रमाणम् , प्रतिबन्धनिवृत्तिहेतुत्वाविशेषात् आग्नेयादिवत् तुल्यसाधनत्वम् ’ इति केचिदाचार्याः । ] तस्मात् न कयाचिदपि युक्त्या केवलस्य मनसो ब्रह्मण्यपरोक्षानुभवहेतुत्वम् इति सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ श्रवणादिसाधननिरूपणप्रकरणम् ।

१. C D omit च

२. C D omit मनननिदिध्यासने

३. D. निवृत्तिहेतुत्वलक्षण

४. A: तदङ्गाश्रयता

५. C: अश्नुते

६. D omits the portion within brackets.

७. A E: स्थितम्

## ॥ अज्ञाननिवृत्तिनिरूपणं चतुश्चत्वारिंशम् ॥

शान्ता दान्ता विषमविषयद्वेषरागौ विमुच्य

कृष्णे भक्ताः श्रवणमननध्यानयुक्ता मुनीन्द्राः ।

यत्सर्वज्ञं सुखवपुरजं ब्रह्म बुद्ध्वा भवन्ति

ध्वस्तध्वान्ताः परमपुरुषं नौमि तं नारसिंहम् ॥

इदमिदानीं विचार्यते 'किं ब्रह्मज्ञानात् अज्ञाननिवृत्तिः संभवति, आहोस्वित् न संभवति?' इति । इह खलु बहवो भेदवासितान्तःकरणाः सन्तः अनाघ्रातपरमार्थतत्त्वविज्ञानाः ब्रह्मज्ञाननिमित्तामज्ञाननिवृत्तिमपलपन्ति । तथा हि—'किं ब्रह्मज्ञानं परमार्थवस्तु किं वा अनिर्वचनीयम्?' इति विकल्पनीयम् । यद्वाच्यः कल्पः, द्वैतवादप्रसङ्गः; ब्रह्मतज्ज्ञानयोः द्वयोरपि सत्यत्वात् । न च ब्रह्मैव तज्ज्ञानम्, तस्य नित्यत्वात्, अज्ञानस्य नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गात् । अथोत्तरः कल्पः, तदा शुक्तिकाकलधौतादिर्वर्तु अप्रमाणत्वप्रसङ्गः । न चाप्रमाणेन अज्ञाननिवृत्तिर्युक्ता । किं च अज्ञाननिवृत्तिरपि विकल्पनीया 'सा किं सती, किं वा असती, आहोस्वित्सदसती, किं वा अनिर्वचनीया?' इति । 'यदि सती, तदापि पृष्ठो व्याचष्टाम् 'किं सा आत्मनो व्यतिरिक्ता, किं वा अव्यतिरिक्ता, उतोभयरूपा?' इति । व्यतिरिक्ता

१. A E: भक्त्या; D: सक्ताः

२. C omits इदमिदानीं विचार्यते

३. D: चिन्त्यते

४. C: न वेति

५. C omits वि

६. C: आद्ये द्वैत

७. D: तत्त्वज्ञानयोः

८. C D: तत्त्वज्ञानं

९. C: द्वितीये तु

१०. D E omit कल्पः

११. C D omit तदा

१२. D: तादृज्ञानवत्

१३. E: गत्वात् । न चाप्रमाणज्ञानं युक्तम् । किं च

१४. C: किं वा

१५. C: यदि सती, किमात्मनो व्यतिरिक्ता, उभयरूपा वेति

१६. D: द्वैतवादप्रसङ्गो व्यतिरिक्ता चेत् ।

ततश्च सर्वप्रमाणविरोधो

चेत्, द्वैतवादप्रसङ्गः, ब्रह्मणस्तदज्ञाननिवृत्तेश्च द्वयोः वस्तुत्वाभ्युपगमात् । अथ अव्यतिरिक्तैव सा आत्मनः, तैर्वात्मनो नित्यसिद्धत्वात् अज्ञानस्य नित्यनिवृत्तेः, तन्निमित्तसंसारप्रतिभासो न स्यात् । ततश्च सर्वप्रमाणविरोधो मोक्षेशास्त्रानारंभश्च प्रसज्येत । अथ सा भिन्नाभिन्ना आत्मनोऽभ्युपगम्येत, तदापि<sup>१</sup> निरूपणीयम्, 'किं येन रूपेण भेदः तेनैव रूपेणाभेदोऽपि,<sup>२</sup> आहोस्वित् रूपान्तरेण ?' इति । आद्ये पक्षे भेदाभेदयोर्भेदाभावादद्वैतप्रसङ्गः, अज्ञानस्य नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गो वा स्यात् । रूपान्तरेण<sup>३</sup> चेत्, तयोरपि रूपयोः भेदाभेदौ भिन्नाश्रयौ स्याताम् । अमेदे तु भेदाभेदयोरेकत्वप्रसङ्गः । भेदोभेदाभ्युपगमे तु<sup>४</sup> तत्रापि रूपान्तरकरुणायाम् अनवस्था प्रसज्येत । [ अतो नाज्ञाननिवृत्तिः सती । ] अर्थासती<sup>५</sup> परिकल्प्येत, तदापि वक्तव्यम् 'किं तदसत् भावान्तरम्, उत षष्ठगोचरः, किं वा तुच्छम् ?' इति । यदि भावान्तरं द्वैतप्रसङ्गः । [ अथ षष्ठगोचरः, तर्हि तत्प्रतियोगिनोऽज्ञानस्य सत्यत्वप्रसङ्गः, ] लोके घटादिषु तथा दर्शनात् । अर्थासत्तुच्छमिच्छसि, तदा अज्ञानस्य नित्यत्वप्रसङ्गः, तन्निवृत्तेर्गगनकुसुमसमत्वात् । न चाज्ञाननिवृत्तिः सदसती, तथाविधवस्तुनोऽप्रसिद्धत्वात्, सदसद्वादप्रसङ्गाच्च । अथानिर्वचनीया अज्ञाननिवृत्तिः,

- |  |   |
|--|---|
| १. E: वस्तुभावः  | १३. A D omit तु                           |
| २. A: आत्मनः स्यात्, तथा आत्मनः<br>being a later correction. | १४. A D E drop the words bracketed.       |
| ३. A E: संस्कार  | १५. A D E: अथाज्ञाननिवृत्तिरसती           |
| ४. C: अतश्च  | १६. D adds इति                            |
| ५. D: वेदान्तशास्त्रा  | १७. D omits the part in brackets.         |
| ६. E omits च   | १८. A D: गोचरम्                           |
| ७. D omits सा  | १९. C: अथासत्यमिति;<br>D: अथ तुच्छमिच्छसि |
| ८. C drops अपि   | २०. E omits असत्                          |
| ९. B omits अपि   | २१. D: कुसुमत्वात्                        |
| १०. D: प्रज्ञानस्य   | २२. All except C give स्याद्वाद्          |
| ११. C adds इति   |   |
| १२. D: अथ भेदाभेदावभ्युपगम्येत                               |   |

तदापि विवेचनीयम् 'सा किमज्ञानोपादाना, किमात्मोपादाना, उतानादिः ?' इति । आद्ये कल्पे<sup>१</sup> तद्वत् तदुपादानमप्यैवतिष्ठेत । न हि कार्येऽवतिष्ठमाने कारणं निवर्तमानं कचिदुपलब्धपूर्वम्<sup>२</sup> । द्वितीये तु आत्मनः परिणामित्वप्रसङ्गः; अज्ञाननिवृत्तेश्च सत्योपादानत्वेन सत्यत्वात् द्वैतवार्दप्रसङ्गश्च । अथानादिरेव सा अभिप्रेता, तर्हि नित्यनिवृत्तेः<sup>३</sup> अज्ञानस्य संसारानुपलब्धिः शास्त्रानारम्भश्च इत्युक्तदोषः प्रसज्येत । तस्मान्न ब्रह्मज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरवकल्पते—इति ।

अत्रेदमाचक्ष्महे । “तरति शोकमात्मवित्” (Chānd. VII, i, 3) “अविद्यायाः परं पारं तारयसि” (Praśna, VI, 8) “भूयश्चान्ते विश्वमायानि-वृत्तिः” (Śvet., I, 10) “मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” (Gitā, VII, 14) “ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः” (Gitā, V, 16) “तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन् निवेशिते” इत्यादिश्रुतिस्मृतयस्तावत् ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिं दर्शयन्ति । लोके च रज्ज्वादिविषयप्रमाणज्ञानं सर्पादिविपर्यासेन साकं तदज्ञानं निवर्तयत् दृश्यते । ततश्च श्रुतिस्मृतिन्यायैः ब्रह्मात्मैकैवविज्ञानादेव तद्ज्ञातज्ञानस्य कार्येण सह निवृत्तिर्निश्चीयते ।

यत्पुनैरुक्तम् ‘प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वात् तदन्तर्भूतत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य शुक्तिर्का-

१. C: वक्तव्यम्

२. A: किं वा ; D omits this alter-native.

३. E: कल्पे...अज्ञानमप्य

४. A D drop तद्वत्

५. A: अप्यज्ञानमवतिष्ठते

६. D: कारणनिवृत्तिः

७. D: पूर्वा

८. D omits वाद्

९. A: निवृत्तिः

१०. D: उक्तो दोषः

११. C: अत्रोच्यते

१२. A has a corrupt addition:

तेषाञ्चमित्यवत्वज्ञानं प्रकाशयति तं वरम् ।

१३. C: श्रुतयः स्मृतयश्चात्मज्ञानात्

१४. A E: ब्रह्मात्मत्व

१५. D: यदुक्तम्

१६. D: शकलकलधौतादि

कलधौतादिज्ञानवदप्रमाणत्वात् न तेनाज्ञाननिवृत्तिः ; तस्यैव वस्तुत्वे वा द्वैतप्रसङ्गः ' इति, तदेतदविचारितमिव दृश्यते ; यतः प्रमाणस्वरूपस्य सत्यत्वमसत्यत्वं वा न प्रामाण्याप्रामाण्यहेतुः, किं तु ' यद्यत्राबाधितप्रतीतिं जनयति तत्र प्रमाणम् ' इति प्रमाणविदां स्थितिः ; घटादेः स्वरूपेण सत्यस्यापि तदभावे सति प्रमाणत्वाददर्शनात् । स्यादेतत् ' नै स्वरूपसत्यत्वं प्रामाण्ये कारणं [ब्रूमः ; किं तु असत्यत्वमप्रामाण्यकारणम्, ] शुक्तिरूप्यादौ तथा दर्शनात् ' इति ; तदप्यपेशलम्, वर्णदैर्घ्यादेः असत्यस्यापि सत्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वदर्शनात् । ननु वर्णदैर्घ्यादि<sup>११</sup> स्वरूपेणासत्यं न भवति ; किं तु वर्णात्मत्वमात्रं तस्यासत्यम् । बाढमेतत् । तथापि तस्य येनात्मना वर्णप्रतिपत्तिहेतुत्वं तेनात्मना तदसत्यमेव । न हि दैर्घ्यमात्रं वर्णप्रतिपत्तिहेतुः, किं तु वर्णधर्मत्वेन । तच्चासत्यमिति सर्वेषां<sup>१२</sup> संप्रतिपन्नम् । अख्यातिपक्षे च संसर्गर्भमानभ्युपगमेऽपि<sup>१३</sup> अविवेकात् सत्यवस्तुप्रतिपत्तिरिष्टा । तद्वदनिर्वचनीयमपि सत्यवस्तुविषयं विज्ञानं प्रमाणमप्युपपद्यते । स्यान्मतम् ' असत्यमपि स्वरूपेण ज्ञानकारणं प्रमाणज्ञानं जनयतु नाम ; ज्ञानं तु न कचिदसत्यभूतं प्रमाणं दृष्टम् ; प्रत्युत अप्रमाणमेव रज्जुसर्पादिज्ञानैमुपलभामहे ' इति । नैतत्सारम् ;

- |  |  |
|--|--|
| १. A omits ज्ञान   | D: वर्णधर्मत्वमात्रं                   |
| २. D: तस्यावस्तुत्वे च                                   | १३. C: बाढमेव; D: सत्यमेतत्;           |
| ३. C: द्वैतवादप्रसङ्गः                                   | E: बाढमे तथापि                         |
| ४. C D omit एतत्   | १४. A: तथापि                           |
| ५. C: अविचारिताभिधानम्                                   | १५. D omits this word.                 |
| ६. E: तत्र   | १६. A: वर्णात्मत्वे                    |
| ७. D: न च  | १७. D omits सर्वेषां                   |
| ८. A E omit the words bracketed.                         | १८. A: भूमा                            |
| ९. A: दृष्टत्वात्  | १९. D omits अपि                        |
| १०. A D: सत्यवर्णप्रतिपत्ति                              | २०. D: नीयस्यापि सत्यवस्तुविषयज्ञानस्य |
| ११. D: दैर्घ्यं  | २१. D: प्रमाणत्वमुपपद्यते              |
| १२. A corrects it later as वर्णप्रतिपत्तिधर्मत्वमात्रं ; | २२. D drops प्रत्युत                   |
|  | २३. A: अप्रामाण्य                      |
|  | २४. D: विज्ञानं                        |

यावता अबाधितप्रतीतिजनकत्वादेव ज्ञानस्य प्रामाण्यम्, नै स्वरूपसत्यत्वेन । रज्जुसर्पादिज्ञानस्य तु बाध्यविषयत्वेनै प्रमितिजनकत्वाभावात् अप्रामाण्यं इति विशेषः । अपि च सर्वस्य ज्ञानज्ञेयादिलक्षणस्य प्रपञ्चस्य स्वर्मादिदृष्टान्तेन श्रुतिस्मृतिशतेन च मिथ्यात्वावगमात्, ज्ञानानां च प्रामाण्यदर्शनात् स्वरूपेण ज्ञानानां मिथ्यात्वं प्रामाण्यं च श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धं अनुभवसिद्धं च नापलपितुं शक्यम् ।

यदप्युक्तम् ‘अज्ञाननिवृत्तिः किं<sup>१</sup> सती, किं वा असती?’ इत्यादि, तद-  
विलमाकाशमुद्दिहन्नैव अयोग्यविषयमेवैनवसरदुष्टं विकल्पजालमुत्पश्यामः ;  
यस्मात् नाज्ञाननिवृत्तिः सदसदनिर्वचनीयप्रकारा अस्माभिरभ्युपगम्यते, किं तु  
पञ्चमप्रकारा । सदसदादिप्रकाराः किल निवृत्तयोर्भावाभावयोरेव दृष्टाः । अज्ञानं  
पुनः सदसद्विलक्षणम् । अतस्तन्निवृत्तिरपि तदनुसारिणी युक्ता । यक्षानुरूपो बलि-  
रिति हि न्यायः । तस्मादज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वं<sup>२</sup> ब्रह्मज्ञाना- [दर्शननिवृत्तिं च श्रुति-  
स्मृतिन्यायैरुपलभ्य अनिर्वचनीयाज्ञानानुसारेण सदसदादिप्रकारविलक्षणामज्ञान-  
निवृत्तिं परिकल्पयामः इति ना]—ज्ञाननिवृत्तेरभावप्रसङ्गो नापि द्वैतवादप्रसङ्गः ।  
अथ वा आत्मस्वरूपमेव अज्ञाननिवृत्तिः । [यथा च लोके घटादिप्रागभावनिवृत्तिः

१. A omits यावता

२. D: प्रमात्वं

३. D: एवं च for न

४. D: बाधित

५. C omits न in विषयत्वेन

६. D: ज्ञानस्य

७. C omits आदि

८. D omits च

९. C: न्यायानुभवसिद्धं च

१०. C omits किं

११. C: विदलन for हनन

१२. C omits एवं

१३. D omits यस्मात्

१४. D drops अस्माभिः

१५. D omits सदसदादिप्रकाराः

१६. D: निवृत्तौ

१७. C: अनिर्वचनीयतां

१८. D: ब्रह्मज्ञाननिवृत्तिं

१९. E omits the part in brackets.

२०. C: निवृत्त्यभाव

२१. C omits नापि द्वैतवादप्रसङ्गः

२२. C omits a long part in brackets, up to line 3 on p. 293.

घटादिस्वरूपमेव । अन्यथा प्रागभावनिवृत्तेरभावत्वे सति घटादेरेव निवृत्तिमतो भाव-  
स्थाभावत्वप्रसङ्गः । भावान्तरत्वे तु 'तस्यैवासौ प्रागभावः' इति न घटप्रागभाव-  
निवृत्तिः स्यात् । तस्मात् यथा घटादिप्रागभावनिवृत्तिः घटादिरेव, एवं ब्रह्माज्ञान-  
निवृत्तिरपि निवृत्तित्वात् निवृत्तिमत्प्रतियोगिस्वरूपमात्रमेव इति युक्तम् । तच्च अज्ञा-  
नप्रतियोगिब्रह्मात्मस्वरूपमेव, स्वयंप्रकाशत्वेन ज्ञानस्वरूपत्वात् । ननु 'नित्य  
आत्मा कथं नैमित्तिकाज्ञाननिवृत्तिर्भवेत्? यदि च आत्मैवाज्ञाननिवृत्तिः, तर्हि सा  
अनाद्यनन्ता इत्यज्ञानस्य नित्यनिवृत्तत्वादयो दोषाः प्रादुष्युः । अथ आत्मा  
अज्ञाननिवृत्तिरेव, तर्हि तस्य कादाचित्कत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्' इति । तद-  
प्यसाधु भाषितम् । अभावापलापवादिनः तावत् पूर्वसिद्धभूतलभ्यात्रमेव पश्चिमसि-  
द्धघटादिनिवृत्तिरिति संप्रतिपन्नम् । अभाववादिनोऽपि<sup>१३</sup> कार्यप्रागभावस्य कारणाश्र-  
यत्वात् कारणेन कार्यप्रागभावसम्बन्धोऽभ्युपगतः । सम्बन्धस्य च<sup>१४</sup> सम्बन्धनिवृत्तौ  
निवृत्तिः प्रसिद्धा । सा च सम्बन्धनिवृत्तिः कारणस्वरूपमेव, अर्भावरूपनिवृत्तेरनि-  
ष्टत्वात् । कार्यं तु प्रागभावस्यैव निवृत्तिः, न<sup>१५</sup> तत्सम्बन्धस्य कार्यस्य । कारणेन  
सम्बन्ध एव कार्यप्रागभावस्य कारणसम्बन्धनिवृत्तिरिति चेत्, तदप्यसत्; कारण-  
सम्बन्धस्य स्वप्रागभावनिवृत्तित्वात् । न च कार्यप्रागभावस्य कारणसम्बन्धो र्भावा-

- |  |  |
|--|--|
| १. D: घटादेः                             | १२. E: भूतमेव...घटादि  |
| २. D: घटादेरिव                           | १३. D omits अपि ;  |
| ३. D omits तु                            | E: पि...रयप्रागभावस्य  |
| ४. D omits न                             | १४. D: प्रागभावस्य   |
| ५. A omits यथा                           | १५. D omits च  |
| ६. D omits निवृत्तित्वात्                | १६. D: अभावस्य भावनिवृत्तेः  |
| ७. D: त्रययोगमात्मस्वरूपमेव              | १७. D: ननु घटस्य कारणेन सम्बन्ध<br>एव प्रागभावस्य कारणसम्बन्धो<br>भावरूप एवेति |
| ८. D: तत्तु for तच्च                     | १८. E: सम्बन्धाभाव   |
| ९. A: निवृत्तित्वादयो                    |  |
| १०. D: कादाचित्कत्वेनानित्यत्वादयो दोषाः |  |
| ११. D: भाववत् for तावत्                  |  |

रूप एवेति शङ्कनीयम् ; सम्बन्धिद्वयाश्रयत्वात्सम्बन्धस्य, अभावस्य च भावरूप-  
सम्बन्धं प्रत्याश्रयत्वानुपपत्तेः । अतः कार्यप्रागभावस्य कारणेन सम्बन्धश्चेदाश्री-  
येत, स भावरूपोऽनिर्वचनीयो वा अभ्युपेयः । ] तस्मात् सर्ववादिसंप्रतिपन्नं पश्चि-  
मसिद्धभावविलक्षणनिवृत्तित्वं पूर्वसिद्धभावस्यैव इति । अपि च ब्रह्माकारपरिणता-  
न्तःकरणवृत्त्युपलक्षितरूपेणैव ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिः, न अविशेषितरूपेण । यथा घटं-  
विनाशोपलक्षितमेव भूतलं घटनिवृत्तिः । न चैतदवता ब्रह्मणः सविशेषत्वप्रसङ्गः ;  
उपलक्षकान्तःकरणवृत्तेः कारणविनाशेन निवृत्तौ<sup>१५</sup> तन्निमित्तोपलक्षणाभावात् ।  
तस्मात् ब्रह्मज्ञानात् अज्ञाननिवृत्तिरूपपन्नतरा इति<sup>१६</sup> सिद्धम् ।

इति तत्त्वशुद्धौ अज्ञाननिवृत्तिनिरूपणप्रकरणम् ।

१. A: द्रव्याश्रितत्वात् ;

E: सम्बन्धतयाश्रितत्वात्

२. E omits च

३. Missing in all except C.

४. A E omit कारणेन

५. C: यस्मात्

६. D: भावनिवृत्तिः पूर्वसिद्ध etc.

७. C D: ब्रह्मभाव

८. E: रूपेणैवास्याज्ञान

९. A: ब्रह्मणः अज्ञान ;

D: ब्रह्मस्वाज्ञान

१०. D: घटाविनाश

११. D: भूतं

१२. C omits च

१३. E: ब्रह्मविशेषत्वप्रसङ्गः

१४. D: लक्षणान्तःवृत्तेः ;

E: उपलक्षितान्तः

१५. E: निवृत्तेः

१६. C omits इति सिद्धम्



## ॥ जीवन्मुक्तिसमर्थनं पञ्चचत्वारिंशम् ॥

हित्वा बाह्यसुखामिलाषमखिलंप्राणप्रवृत्तिं सदा

रुद्ध्वा वेदशिरोऽवलोकनपरैः यत्ते पदं दृश्यते ।

तत्साक्षादपरोक्षमद्वयमहं त्वत्पादपद्माश्रयात्

आत्मानन्दमहो विभाव्य नृहरे जीवन्विमुक्तोऽभवम् ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते ' किं जीवन्मुक्तिः संभवति, आहोस्विन्नं संभवति ? '

इति । इह खलु केचित् [ अनिवृत्तसंभावनाविपरीतभावनात्मयाथात्म्याः स्वप्रज्ञानु-  
सारेण उपनिषदर्थमप्यन्यथा वर्णयन्तः ] सङ्गिरन्ते—जीवन्मुक्तिरितीयं प्रतीतिरेव  
विप्रतिषिद्धा लक्ष्यते<sup>१</sup> । तथा हि । जीवन्नं नाम आत्मनो जागरिताद्यवस्थानया-  
वच्छेदः । मुक्तिः पुनः अवस्थानयतत्कारणाविद्योच्छेदे सति नित्यनिरतिशयानन्द-  
चैतन्यब्रह्मरूपाविर्भावः । एवं च<sup>२</sup> सति विप्रतिषिद्धमेतत् जीवतो मुक्तिरिति । अपि च  
“ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ” (Chând., VIII, vi, 6) इति ब्रह्मनाड्या शरीरादुत्क्राम-  
तोऽमृतत्वप्राप्तिः श्रुता । जीवन्मुक्तिपक्षे तु सा विरुद्धयते । किं च ब्रह्मज्ञानमज्ञानं  
निवर्तयत् तत्कार्यभूतं शरीरेन्द्रियादिकमपि निवर्तयेत् । यदि चाज्ञाने निवृत्तेऽपि  
शरीरेन्द्रियादि न निवर्तेत, तर्हि तस्याज्ञानकार्यत्वसिद्धेः परमार्थसत्यत्वप्रसङ्गः ;

१. A C E: मखिलं

२. D: जीवन्नं

३. C omits up to चिन्त्यते

४. C: नेति

५. C omits खलु

६. C omits the portion bracketed.

७. A: अनिवृत्त

८. All except D omit भावना

९. D: उपनिषत्पदार्थ

१०. C omits लक्ष्यते

११. D: जीवेनात्मनो

१२. C: अविद्यानावच्छेदे

१३. D omits च

१४. E: तत्कार्यं

१५. A: यदि कथं न निवर्तयेत् ?

१६. D: सिद्धेः

१७. C: परमार्थसत्य ;

D: परमार्थत्व

ततश्च अद्वैतहानिः । न च जीवत एव मुक्तिर्भवतीति<sup>१</sup> किञ्चित्प्रमाणं पश्यामः । तस्मादयुक्ता जीवन्मुक्तिकल्पना—इति ।

अत्र वदामः । जीवन्मुक्त्यनङ्गीकरणे विधैवानुपपन्नो स्यात् । तथा हि । आचार्योपदिष्टा विद्या नाम भवति, “आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्<sup>२</sup>” (Chând., IV, ix, 3) “आचार्यवान् पुरुषो वेद” (Chând., VI, xiv, 2) इत्यादिश्रुतिभ्यः । न ह्यसाक्षात्कृतब्रह्मभावो विद्यागुरुर्भवति, ब्रह्मण्यपरोक्षैकैरसे परोक्षज्ञानस्य भ्रान्तित्वात् । न हि<sup>३</sup> भ्रान्तः तत्त्वज्ञानमुपदेष्टुमीष्टे । तथा च निखिलजगद्गुरोर्भगवतोऽनुशासनम् “उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” (Gītā, IV, 34) इति । तत्र “ज्ञानिनः” इत्युक्ते परोक्षज्ञानवतो गुरुत्वं मा भूत् इत्याह “तत्त्वदर्शिनः” इति । एतौवन्मात्राभिधानेऽपि उपाधिविशिष्टं<sup>४</sup> ब्रह्म उपासनया साक्षात्कुर्वन्नपि ब्रह्मविद्यागुरुः प्रसज्येत । तन्मा भूदित्यौह “ज्ञानिनः” इति । अतो “ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” इत्युभयविशेषणेन शब्दप्रमाणजनितपरोक्षज्ञानवन्तमेवाचार्यं दर्शयति । न च प्रमाणेन साक्षात्कृते वस्तुतत्त्वे तत्राज्ञानमवतिष्ठते । तस्मात् दग्धज्ञान एव ज्ञानोपदेशे आचार्य इति गम्यते । अज्ञाने दग्धे तत्कार्यभूतोऽपि<sup>५</sup> कार्यकरणसंघातबन्धो दग्ध एव भवति । स च दग्धोऽपि कार्यकरण-

- |   |  |
|---|--|
| १. A C: न हि  | ११. E omits मा भूदित्या                              |
| २. C: भवतीत्यत्र  | १२. D: तावान्मात्र                                   |
| ३. E: अप्रयुक्ता  | १३. C D: विशिष्टब्रह्मोपासनया                        |
| ४. D: तत्र  | १४. D: इत्युक्तम्                                    |
| ५. D: अनुपपन्नं   | १५. D E: ज्ञानमेवाचार्यं                             |
| ६. प्रापयति is the reading found in the upanishad text. | १६. C: दग्धाज्ञाना एव ;<br>D: विज्ञानवानेव           |
| ७. C omits एक   | १७. C: ज्ञानोपदेष्टार आचार्याः ;<br>D: ज्ञानोपदेशात् |
| ८. C: परोक्षस्य भ्रान्तित्वात्                          | १८. C: भूतोऽयं कार्यकरणसंघातौऽपि                     |
| ९. C drops हि   | १९. D: सम्बन्धो                                      |
| १०. C: तत्त्वदर्शनं                                     |  |

संघातो दग्धपटाकारेण कञ्चित्कालं बन्धाकारेणावभसते । तथाप्यसौ दग्धाविद्या-  
तत्कार्यत्वात् कार्यकरणसंघातं दग्धमेव पश्यति, नार्त्तत्वेन । अतोऽविद्यातत्कार्यदा-  
हात् तन्निमित्तजागरिताद्यवस्थासम्बन्धोऽपि न विदुषो भवति<sup>१</sup> । तस्मात् विद्वान्  
मुक्त एवाचार्यः, नाविद्वान्, नापि बद्धः । तत्र विदुषि जीवर्शब्दप्रयोगो दग्धपटे  
पटशब्दवत् ; दग्धस्यापि बन्धस्य कञ्चित्कालं प्रतिभासनात् । अतो विद्योदयान्यथा-  
नुपपत्तिः जीवन्मुक्तमेवाचार्यं गमयति ।

ननु 'आचार्यस्य दग्धाविद्यातत्कार्यत्वात् तद्दृष्ट्या जीवान्तरस्याभौसत्वात्  
स्वौत्तमुक्त्यैव तन्मुक्तिं जानन् कथं तं प्रति मोक्षार्थं विद्यामुपदिशेत् ? न हि स्वप्ना-  
वस्थायामनेकैः सह सागरे निमज्ज्य स्वयं प्रतिबुद्धः पुनस्तानालोकयन्नपि उद्धर्तु-  
मुत्सहते । उपदिशन्नपि "मन्मुक्त्यैव मोक्षयसे, मोक्षाय प्रयत्नं मा कार्षीः" इत्ये-  
'वोपदिशेत्' इति ।

अत्रोच्यते । न तावदनेकजीवपक्षे काचिदनुपपत्तिः ; प्रत्येकमज्ञानानां  
भेदात्, स्वपराज्ञानपरिकल्पितत्वात् साधारणासाधारणप्रपञ्चस्य अनेकपुरुषदृष्टेन्द्र-  
जालवत् नष्टानष्टत्वोपपत्तेः, स्वज्ञानेन स्वाज्ञानमात्रस्यैव निवृत्तेः अन्यं प्रत्युपदे-

१. A D: सम्बन्धो ; C: संघाता

२. D: ब्रह्माकारेण

३. A: अविद्यात्वात्

४. D omits नार्त्तत्वेन

५. D: संभवो

६. A: दोषो; E omits it.

७. D adds इति after भवति

८. A: जीवन

९. 'A D: दग्धपटवत्

१०. C omits बन्धस्य

११. A D: न तु ; E: न च

१२. D: अभावात्

१३. C: आत्ममुक्त्यैव

१४. D: संसारसागरे निमग्नः

१५. A D omit प्र

१६. C omits एव

१७. D: तत्र

१८. E adds च

शोऽर्थव । नेवेति । अयं तावदङ्गीकरणवादः । एकजीववादे तु यावन्मुक्षोरज्ञेयस्य न निर्विचिकित्सं विज्ञानमुदयमासादयति तावत्स्वाज्ञानपरिकल्पितं बद्धमुक्तगुरुशिष्य-जीवेश्वरविद्याविद्यादिविभागजातमवभासते । तत्राचार्यः शिष्याविद्येया अवभासमानो यावदज्ञानमहंप्रत्ययानुवृत्तेः प्रमाणैव्यवहारानुवृत्तेः शास्त्रप्रामाण्यादेव जीवन्मुक्तोऽवभासते, न जडतया नाप्यज्ञतया इति सर्वमुपपन्नम् । अपि च न केवलमर्थपत्त्यैव जीवन्मुक्त्यवगमः । श्रुतिश्च जीवन्मुक्तिं दर्शयति । “ तद्यथाहिनिर्लघ्विनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत एवमेवेदं शरीरं शेते अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव ” (Brh., IV, iv, 7) इति । तथा “ सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव ” इत्यादि<sup>१२</sup> च ; दग्धाविद्यत्वात् कार्यकारणरहितोऽपि तद्वानिव इति योजना । स्मृतिश्च स्थितप्रज्ञलक्षणानि अद्वेषैवामानित्वादिधर्मकलापं गुणातीतलक्षणं<sup>१३</sup> चाचक्षाणा स्पष्टमेव जीवन्मुक्तमाचष्टे । अत एव विदुषो जीवन्भासे जीवनव्यवहारात् जीवन्मुक्तिरिति प्रतीतिः । सा तु<sup>१४</sup> विप्रतिषिद्धेति शाठ्यभात्रेण परैरुद्धावितम् । “ तयोर्द्विवमायन्नमृतत्वमेति ” (Chānd., VIII, vi, 6) इति च कार्यब्रह्मप्राप्तिविषयत्वात् न तर्त् परब्रह्मविदो जीवन्मुक्तिं प्रतिबध्नाति ।

१. E: यावन्मुक्तमुमुक्षोः

२. A: अज्ञानस्य निर्विचिकित्सम् ;

D: विरक्तस्य

३. D: यतो वस्त्वज्ञान

४. A: बन्धमुक्त ;

D: बन्धमुक्ति

५. E omits अविद्यादि

६. A D: यावदज्ञानादहंप्रामाण्यव्यवहारानुवृत्तेः

७. E omits प्रमाणव्यवहारानुवृत्तेः

८. D: उपपत्तेः

९. D: न च ; E omits न

१०. A D E: बद्धतया

११. D: आत्मज्ञानानुपपत्त्यैव

१२. C: इत्याद्या च ;

D: इत्यादि । अस्यायमर्थः । कार्य-कारण etc.

१३. A E: अद्वेषत्वादिलक्षणानि

१४. D: लक्षणं चक्षाणाः स्पष्टमेव

१५. A: जीवनाभ्यासे ;

D: जीवनभावे

१६. A E omit तु

१७. E: साम्य for शाठ्य

१८. C: न तु ; D: न तावत्

यत्पुनरुक्तम् 'ब्रह्मज्ञानमज्ञानं निवर्तयत् सत्कार्यमपि निवर्तयति' इति, तत्तथैवाभ्युपगम्यते । तथापि प्रारब्धफलस्य कर्मणो मुक्तेषुवत् यावद्वेगक्षयमनुवृत्तेः, तस्य च कार्यकरणसंघातप्रतिभासैव्यतिरेकेणासंभवात्, संस्कारनिमित्तो देहेन्द्रियादि-प्रतिभासोऽज्ञानलेशनिमित्तो वा दग्धपटन्यायेन 'इति' समाश्रयणीयम्; अन्यथा प्रारब्धकर्मानुवृत्तिप्रापकस्य वा ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिप्रापकस्य वा बाधप्रसङ्गात् । ततश्चोभयविधप्रमाणविरोधपरिहाराय बाधितस्यैवं देहेन्द्रियादेः दग्धपटन्यायेन विदुषोऽपि प्रतिभास उपपद्यते । कुतस्तर्हि प्रमाणात् प्रारब्धफलस्य कर्मणोऽनुवृत्तिरवगता ? [ 'इति' उच्यते । " आचार्यवान् पुरुषो वेद " (Chānd., VI, xiv, 2) " तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये " (Chānd., VI, xiv, 2) इति विदुषोऽपि कञ्चित्कालं शरीरपार्तस्य विलम्बकरणात् श्रुत्यैव आरब्धकर्मणोऽनुवृत्तिरवगता ।] लोके च मुक्तशरीरदेरपि कारणनाशात् तत्प्रतिबन्धाद्वा विनाशप्रतिबन्धौ ईश्येते । यद्यपि तत्र समर्वाधिकारणनाशादेवे भवत्येवं नाशादिः, तथापि हेतुविनाशेऽपि कार्य-

१. D omits अज्ञानं

२. A E omit तत्

३. D: प्रारब्धपदलभ्यकर्मणो

४. A wrongly corrects it into

मुक्तेषु विद्यावद्वेगक्षयः ;

C: यावद्वेगक्षय

५. D omits कार्यकरण

६. D: प्रतिभासस्य

७. D: संसार

८. C: शेष for लेश

९. A: अपि

१०. A D: वेति

११. C omits वा

१२. C: च for वा

१३. E: प्रामाण्यस्य बाधप्रसङ्गात्

१४. D omits स्यैव

१५. E omits the part bracketed.

१६. A: शरीरस्य पातविलम्बकरण

१७. C: प्रारब्धफलकर्मणो

१८. C D: शरीरादेरपि

१९. C D E have a न here.

२०. A: समावयि

२१. C D: कारणनाशादेः

२२. E omits एव

विनाशे भवत्येव दृष्टान्तः । स्मृतिश्च स्थितप्रज्ञलक्षणाभिधानेन प्रारब्धकर्मानुवृत्तिं दर्शयति । तदैवाह भगवान् बादरायणः “अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः” (Br. Sū, IV, i, 15) इति । तस्मात् सिद्धैव जीवन्मुक्तिरिति ।

इति तत्त्वशुद्धौ जीवन्मुक्तिनिरूपणप्रकरणम् ।

—

## ॥ मोक्षनिरूपणं षट्चत्वारिंशम् ॥

भूमानं भुवनैकमूलमलं<sup>१</sup> ज्योतिः परं शाश्वतं  
नित्यं निष्कलमद्वितीयनिखिलप्रेमास्पदं ते पदम् ।  
पश्यन्मोक्षमहानिधिं निरवधिं लब्धास्मि धन्यः कृती  
त्वत्पादाम्बुजकुड्मलं नरहरे संश्रित्य सर्वात्मना ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते 'किमात्मनः स्वतःसिद्धानतिशयानन्दब्रह्मरूपा-  
विर्भावो मोक्षः, किं वा आत्मगतातिशयोत्पत्तिः?' इति । इह खलु बहवो  
मोक्षवादिनः तत्त्वदर्शनपराङ्मुखा विपर्यासदर्शनेन अन्यथा मोक्षं कल्पयन्ति ।  
तथा हि । माध्यमिकास्तार्वत् 'शून्यमेव परमार्थतो विपर्यासदर्शनेन तु  
निखिलमिदं सदात्मकमवभासते । तत्र [ शून्यभावेनात् प्रकर्षपर्यन्तात् शून्यभावो  
मोक्षः' इति कल्पयन्ति । योगाचारास्तु स्वर्लक्षणभावनया दुःखभावनया ] शून्य-  
भावनया च प्रदीपनिर्वाणवत् संसारविज्ञानप्रवाहोपरमं<sup>२</sup> सर्वज्ञसन्तानान्तर्भावं वा<sup>३</sup> अप-  
वर्गमिच्छन्ति । आर्हतास्तु कर्माष्टकपुरुषष्टकपरिवेष्टितस्य तपसा अद्वैतविज्ञानेन आत्मै-  
काकारसमाधिना च बन्धप्रध्वंसे सति पञ्जरस्थस्यैव<sup>४</sup> [ शुक्तस्य पञ्जरभञ्जन इव सतत-

- |                                  |   |
|----------------------------------|---|
| १. D: भूमा तं                    | ११. A E omit स्व                            |
| २. A D E: अमलज्योतिः             | १२. D: प्रवाहोपरमे                          |
| ३. D: अखिलं                      | १३. A: सार्वज्ञ                             |
| ४. A: कल्पकं ; D: मच्युतं        | १४. D: आविर्भावं                            |
| ५. C omits इदमिदानीं चिन्त्यते   | १५. D omits वा                              |
| ६. D omits स्वतः                 | १६. D omits इव                              |
| ७. D: आध्यात्मिकाः               | १७. E omits the letters within<br>brackets. |
| ८. A omits वत् in तावत्          | १८. A D: सन्ततमलोकाकाशगमनं                  |
| ९. D omits तु                    |   |
| १०. C omits the words bracketed. |   |

गमनमलोकाकाशगमनं<sup>१</sup> वा कैवल्यं कल्पयन्ति । वैशेषिकास्तु द्रव्यादिपदार्थसा-  
लक्षण्यवैलक्षण्यपरिशोधनपूर्वकात्मन्याथात्म्यविज्ञानात् [सन्ततमीश्वरोपासनसहितात्  
नवानामात्मनो वैशेषिकगुणानां अत्यन्तमेवोच्छेदं मोक्षमिच्छन्ति । नैयायिकाः पुनः  
प्रमाणप्रमेयादिषोडशपदार्थान् परिशोध्य आत्मादिद्वादशविधप्रमेयनिष्कर्षात् आत्म-]  
याथात्म्यावगमे सञ्जाते तत्सहितात्परमेश्वरोपासनात् नवानां वैशेषिकगुणानां अत्य-  
न्तोपरमं निर्वाणं कल्पयन्ति । आत्मज्ञानपूर्वकात् वैदिककर्मानुष्ठानात् तेषामेव  
गुणानामुपरमलक्षणं मोक्षं प्राभाकरा मन्यन्ते । भाट्टीस्तु वर्णयन्ति 'वैदिककर्मा-  
नुष्ठानादेवात्मज्ञानपूर्वकात् नित्यज्ञानं नित्यसुखं चोत्पद्यते ; ततश्च नित्यज्ञानेन  
आत्मनो विषयविशेषानपेक्षया नित्यानन्दानुभवो मोक्षः ' इति । अपरे तु वेदान्ता-  
र्थमप्यन्यथा कुर्वन्तः संसारमण्डलात् बहिरेव ब्रह्मसङ्घातमभ्युपगम्य जीवेश्वरयोः  
नियन्तृनिर्यम्यविज्ञानपूर्वकं ईश्वरार्चनध्यानसमाधिभिरर्चिरादिमार्गेणात्मनो ब्रह्मसम्बन्ध-  
मपुनर्भावं मन्यन्ते । केचित्तु वेदान्तिनमन्याः स्वभावतो ब्रह्मभूतस्यापि जीवस्य  
ज्ञानकर्मसमुच्चयात् उपाधिर्ध्वंसे ब्रह्मभावाविर्भावाच्च अद्वैतब्रह्मभावो मोक्ष इत्यु-  
त्प्रेक्षन्ते ।

- |  |   |
|--|---|
| १. A C D: आकाशगमनं ; E: आलो-<br>काकाश                                | ११. A E: प्रतिपद्यन्ते ;<br>D: प्रतिपाद्यन्ते                             |
| २. A D E omit वा   | १२. E: भार्गवास्तु  |
| ३. D omits कैवल्यं   | १३. C: वेदयन्ति   |
| ४. A: पूर्वकमात्म  | १४. D: अपेक्षणं   |
| ५. D: याथात्म्यावगते संजावे etc.,<br>omitting the words in brackets. | १५. D: वेदान्तार्थानप्यन्यथा  |
| ६. A E omit मोक्षे   | १६. E: संभाव  |
| ७. E omits नवानां  | १७. A: नियाग्य  |
| ८. A: चोदित  | १८. C: उपाधिप्रा...से ब्रह्मभावाविर्भा<br>...मोक्ष इत्युत्प्रेक्षन्ते ; . |
| ९. E: छानं   | E: उपाधिब्रह्मभावाविर्भावं च  |
| १०. D omits इ...   | १९. A: भावे च   |



तदेतदखिलं प्रमाणशून्यमेव स्वमनीषिकामात्रसमुत्प्रेक्षितमिति न तत्प्रतिक्षेपे महता संरंभेण भवितव्यम् । तस्मात्स्वपक्षोपपादनाय तत्र तत्र किञ्चिद्ब्रूषणमुद्भावयामः । तथा हि । शून्यमोक्षपक्षे सर्वज्ञसन्तानैकरूपमोक्षपक्षेऽपि बन्धमोक्षान्वयिनः फलसम्बन्धिनोऽभावात् नै पुरुषार्थो मोक्षः । तथा आर्हतपक्षेऽपि आत्मा चिद्रूपोऽचिद्रूपो वेति विकल्पनीयम् । चिद्रूपश्चेत्, निरुपाधिकैवेत्यस्य स्वतोऽप्रतिसंक्रमत्वात् उपाधिसम्बन्धे च बन्धाविच्छेदात् अनिमोक्षः । अचिद्रूपत्वेऽपि चेतनानधिष्ठितस्य अचेतनस्य स्वयं गमनानुपपत्तिः । अतो भर्मादिव पञ्जरात् पतङ्गस्येर्वात्मनो बन्धाविच्छेदे सति ऊर्ध्वगमनमित्यसङ्गतमेवोत्प्रेक्षितम् । ज्ञानसुखादिसकलवैशेषिकगुणोच्छेदमोक्षपक्षस्तु स्वरूपोच्छेदपक्षात् न विशिष्यते ; निःसंज्ञत्वाविशेषात् सुखानुभवाभावाच्च पुरुषार्थत्वात् । सुखाभावेऽपि दुःखाभावात्पुरुषार्थः इति चेत्, [तत्र; दुःखाभावस्यापि निःसंज्ञत्वे<sup>२०</sup> पुरुषार्थत्वनुपपत्तेः । न खलु पाषाणदेः दुःखाभावः पुरुषार्थ इति सिद्धः । यच्च सांसारिकसुखदुःख]-तत्कारणं समुत्सृज्य नित्यज्ञानानन्दोत्पत्तिः आत्मनो मुक्तिः इति दर्शनम्, तत्र ; विषयेन्द्रियसंयोगा-

- |                               |  |
|-------------------------------|--|
| १. D omits सं                 | १४. E omits तु   |
| २. D omits किञ्चित्           | १२. D: स्वरूपावच्छेद   |
| ३. D: उद्भावयामः              | १६. E: निःसंज्ञातत्वाविशेषात्                                    |
| ४. E omits पक्षे              | १७. C: भवाभावाद्वा and omits च                                   |
| ५. A D E: अपुरुषार्थो         | १८. D: सुखानुभवाभावेऽपि दुःखात्                                  |
| ६. C: चिद्रूपः उताचिद्रूप इति | १९. A: तद्दुःखा; D omits तत् ;<br>E omits the portion bracketed. |
| ७. C omits क in निरुपाधिक     | २०. D: निःसंज्ञकत्वे   |
| ८. A D: सम्बन्धाविच्छेदात्    | २१. D omits स्व  |
| ९. D: चेतनाधिगतस्य            | २२. A: पाषाणवत्  |
| १०. C omits अचेतनस्य          | २३. C: यत्तु   |
| ११. E: भटादिव                 | २४. C omits आत्मनो मुक्तिः                                       |
| १२. A D E omit इव             |  |
| १३. C omits पक्ष              |  |

भावे कथं ज्ञानानन्दयोरुत्पत्तिः ? आत्ममनःसंयोगादेवेति चेत्, तदपि दुरुपपादम् ; आत्ममनसोरुभयोरपि सर्वगतयोः अन्यतरकर्मजस्य उभयकर्मजस्य वा संयोगस्यासंभवात् । भवतु नामात्ममनस्संयोगः । तथापि ज्ञानानन्दयोः जनिमत्त्वे सति अनित्यत्वस्य दुर्वारत्वात् पुनरपि बन्धप्रसङ्गः । देशान्तरावस्थितब्रह्मप्राप्तिमोक्षपक्षेऽपि विकल्पनीयम् 'किमात्मनो ब्रह्मप्राप्तिः तादात्म्यलक्षणा संयोगलक्षणा वा ?' इति । न तावदाद्यः कल्पः, अश्वमहिषयोरिव पृथक्सिद्धयोरैकत्वानुपपत्तेः । न च लवणाकारनिक्षिप्तपर्णतृणादेरिव लवणत्वं ब्रह्मभावनया ब्रह्मभाव इति शङ्कनीयम् ; तत्र तृणपर्णाद्यवयविनः संस्थानविशेषे सति तदवयवानां लवणावयवसंयोगेन लवणगुणत्वभ्रान्तिमात्रेत्वात् [ उष्णजलभ्रान्तिवत् तस्यानुदाहरणत्वात् । ] नापि रसविद्वल्लोहस्येव सुवर्णभावो ब्रह्मभावो जीवस्य इति सांप्रतम् ; तत्राप्यन्यस्यैव सतः अन्यभावस्यासिद्धत्वात्, वर्णान्तरस्यैव सुवर्णसदृशस्योत्पद्यमानत्वात् । तस्मादन्यस्यान्यात्मत्वं दुरुपपादम् । अथात्मनः स्वतःसिद्धो ब्रह्मभाव इति शङ्केथाः, तर्हि तयोरत्यन्ताभेदे तत्प्राप्तिरूपना न युक्ता । भेदाभेदाश्रयणे च भेदस्य जीवब्रह्मणोः स्वरूपत्वे सति, तन्निवृत्तौ तयोरपि निवृत्तिः स्यात् ; भेदो निवृत्तौ च बन्धमोक्षयोरविशेषात् ब्रह्मप्राप्तिर्मुक्तिरित्येतन्न स्यात् । भेदस्यास्वरूपत्वे तस्याविद्यापरिकल्पितत्वात् भेदभ्रान्तिनिवृत्तिरेव मुक्तिः, नान्यस्यान्यभावः । अथात्मनो ब्रह्मप्राप्तिः संयोगलक्षणा इति मन्वीथाः,

१. E adds अपि

२. C: ज्ञानानन्दोत्पत्तिमार्थतो, thus omitting a big portion, up to the 12th line on page 305.

३. D: भवतु तावद्वात्मनः संयोगः

४. D: लवणनिक्षिप्त

५. D omits मात्र ;

E: भ्रान्तिमत्त्वात्

६. D omits the words within brackets.

७. E omits ब्रह्मभावो

८. D: अन्यत्रैव

९. D: अन्यभावसिद्धत्वात्

१०. E: अयुक्ता

११. D omits च

१२. E: भेदानुवृत्तौ

१३. A E: बन्धमोक्षावस्थयोः

१४. E omits भेदस्या

१५. E: नास्यभावः

तदापि वक्तव्यम् 'किं<sup>१</sup> ब्रह्म सर्वगतं असर्वगतं वा ६' इति । आद्ये कल्पे, युग-  
पत्सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगलक्षणत्वात् सर्वगतत्वस्य सर्वगतं ब्रह्म आत्मनापि संयुक्त एवेति  
नासौ संयोगः साधनसाध्यः । [अथासर्वगतं ब्रह्म, तर्हि परिच्छिन्नत्वादन्त्यत्वप्र-  
सङ्गः सर्वगतत्वश्रुतिकोर्पे<sup>२</sup> स्यात् । संयोगस्य वियोगावसानत्वात् पुनर्बन्धप्रसङ्गश्च ।]  
तस्मान्नायं पक्षः श्रुतिन्यायकोविदैरभिमतः ।

यच्चैतत्कैश्चिदुच्यते 'स्वतो ब्रह्मभूतस्यापि जीवस्य अन्तःकरणो[पाध्यव-  
च्छेदो<sup>३</sup> वस्तुतो भावान्तरभूतस्य कर्मणोपाधिनिवृत्तौ<sup>४</sup> ज्ञानेन ब्रह्मभावो मोक्षः' इति,  
तदपि न विपश्चितां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति ; निरवयवस्य ब्रह्मणो वस्त्वन्त-  
रेण कुठारेणेव शिंशपादेः] विदारणासंभवे सति भावान्तरत्वं<sup>५</sup>नुपपत्तेः उपाधिसम्ब-  
न्धस्य<sup>६</sup> च भेदभ्रान्तिर्मात्रहेतुत्वात् ; वस्तुनोऽन्यत्वाभावे सति ब्रह्मभावस्यासाध्यत्वाच्च ।  
ततश्च कर्मणा उपाधिनिवृत्तिः ज्ञानेन ब्रह्मभावं<sup>७</sup> इत्यादि कल्प्यमानमखिलं श्रुतिन्याय-  
विरुद्धमेव स्वमनीषिकया केवलमुत्प्रेक्षितमित्युपेक्षणीय एवायं पक्षो मुमुक्षुभिः ।  
श्रुतिश्च "ब्रह्मविदामोति परम्" (Taitt., II, i, 1) "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति"

- |  |   |
|--|---|
| १. D: विवेक्तव्यम्                             | ११. D: स्छेदे सति                                   |
| २. E omits किं                                 | १२. A C D: कर्मणोऽनुवृत्तौ                          |
| ३. A E omit सर्वगतं ब्रह्म                     | १३. D: स्य for त्व                                  |
| ४. A C E: सर्वात्मना                           | १४. A E omit च                                      |
| ५. D omits साधन                                | १५. E: भ्रान्तिमत्त्वात्                            |
| ६. D omits the portion enclosed in brackets.   | १६. A C E: अन्यत्वा                                 |
| ७. E omits कोप; omission is indicated by dots. | १७. A: असिद्धत्वाच्च, a later correction.           |
| ८. D: यत्तु कैश्चित्                           | १८. A E: तत्र                                       |
| ९. D: ततो                                      | १९. A: निवृत्तिः स्यात्                             |
| १०. E omits the part within brackets.          | २०. A adds निवृत्तिः, a later insertion in red ink. |
|  | २१. D: कल्पनीमखिलं                                  |

(Mund., III, ii, 9) “तरति शोकमात्मवित्” (Chând., VII, i, 3) “भिद्यते हृदय-  
ग्रन्थिः” (Mund., II, ii, 8) “अविद्यायाः परं पारं तारयसि” (Prašna, VI, 8)  
“तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति” (Śvet., III, 8) “विमुक्तश्च विमुच्यते”  
(Kāṭha, V, 1) “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” (Brh., IV, iv, 6) इत्यनार्थनिर्वचनी-  
याविद्यानिर्वर्तनेन स्वतःसिद्धाद्वितीयनित्यनिरतिशयानन्दपूर्णचैतन्यप्रत्यगोक्तानब्रह्मा-  
विर्भावमात्रं मोक्षमाचष्टे । नै च वाच्यम् ‘मोक्षावस्थायां आत्मनः सुखमात्ररूपेणाव-  
स्थाने सति अपुरुषार्थो मोक्षः स्यात्, सुखसम्बन्धाभावात्’ इति ; सुखापरोक्ष्यस्यैव  
पुरुषार्थत्वात् ; लोके सुखसम्बन्धस्यानुषङ्गिकत्वेन पुरुषार्थत्वानुपयोगात् । ननु  
विपरीतं किं न स्यात् ? उच्यते । सर्वस्यात्मनि वस्त्वन्तरसम्बन्धस्यातिशयहेतुत्वेन  
अर्थ्यमानत्वात् सुखसम्बन्धोऽप्यर्थनीयश्चेत्, सोऽतिशयान्तरहेतुर्वक्तव्यः ; तत्सम्ब-  
न्धोऽप्यर्थनीयश्चेत्, सोऽप्येवं सोऽप्येवमित्यनवस्थाप्रसङ्गात् । आपरोक्ष्यं तु लोके<sup>१</sup>  
परमार्थतो<sup>१</sup> न सुखाद्भिद्यते ; आत्मन एव स्वयंप्रकाशत्वसुखरूपत्वयोः [संघित-  
त्वात् तद्वैयतिरिक्तसुखचैतन्ययोः] प्रमाणामावात् । अतो नास्त्यतिशयान्तरापेक्षा ।  
तैर्तथात्मनो नित्यचैतन्यप्रकाशसुखरूपत्वात् सुखस्य तद्वैयतिरेकानभ्युपगमात् सर्वमे-  
वोपपन्नतरम् । अतश्च अनतिशयानन्दानुभवस्य श्रुतिस्मृतिशतोपपादितस्य मोक्षा-

- |   |  |
|---|--|
| १. D: इत्येवमनाद्य                        | १३. C omits साधि-  |
| २. D: निवृत्तो ज्ञाने स्वतः ; E: निवर्तने | १४. D omits the part enclosed in brackets.                 |
| ३. A E omit न च वाच्यं                    |  |
| ४. A E: मात्रेणावस्थाने                   | १५. E omit तत्   |
| ५. D: अपुरुषार्थत्वं सुखसम्बन्ध           | १६. A E: न चात्मनो ;<br>C: तच्चात्मनो                      |
| ६. D omits सुख                            | १७. C omits सुख  |
| ७. E: पुरुषार्थानुप                       |  |
| ८. D: सर्वथात्मनि                         | १८. A: सुखस्याभेदाभ्युपगमात् ;<br>E: सुखस्य भेदाभ्युपगमात् |
| ९. D: अपरोक्ष                             |  |
| १०. D omits लोके                          | १९. A C E: सर्वदैव   |
| ११. C: परमार्थतो विषयसुख                  | २०. A omits स्मृति   |
| १२. C: स्वरूपसुखात्                       | २१. A E omit स्य   |

वस्थायामुपपन्नत्वात् तस्यैव पुरुषार्थत्वाच्च न मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमनुमानेन केनैपि शङ्कनीयम् । तस्मात् तत्त्वमस्यादिवाक्यजनितापरोक्षब्रह्मविद्यया अनाद्यविद्यापटल-समुत्पाटनेन नित्यसिद्धनिरतिशयानन्दप्रत्यगद्वितीयपरमात्मचैतन्यात्मना अवस्थानं अपवर्गः इति भगवतो भाष्यकारस्य मतमाश्रयणीयं निःश्रेयसार्थिभिः<sup>१</sup> इति ।

श्रीमच्छङ्करभाष्यदुग्धजलधेरादाय विद्याजलं

सद्यो बोधघर्णे विनेयफलवत्सस्योत्करे वर्षति ।

तद्विद्याजलबिन्दुसंछुर्तमतिश्चक्रे सदाधोक्षजे

भक्तो ज्ञानघनाभिधानगदितः तत्त्वार्थशुद्धिं मुनिः ॥

<sup>२</sup>इति तत्त्वशुद्धौ मोक्षनिरूपणप्रकरणम् ।

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

१. A D have न later; E omits it.

२. C: उन्मत्तेन ;

E: अनुन्मत्तेन

३. A omits केन

४. C: सिद्धि

५. E: परमार्थचैतन्यावस्थानं

६. D: न्यस्यात्मना

७. E: निःश्रेयसार्थी हरिम्

८. C: बोधघनः स्वशिष्य फलवत्सस्यो

९. C: जलपूरसंस्तुतमतिः

१०. The colophon in E runs: इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-

श्रीमद्बोधघन-पूज्यपादशिष्यस्य भगवद्ज्ञानघनाचार्यस्य कृतौ

तत्त्वशुद्धौ मोक्षनिरूपणप्रकरणं अष्टाध्यायिनिर्दिशं (?)

समाप्तम्

## ERRATA

Page	Line	For	Read
3	14	बन्ध्येतिवद्व्याघात	बन्ध्येतिवद्व्याघात
4	5	अद्वितीयस्-	सजातीयविजातीयस्-
4	9	खण्डलके	खण्डके
4	12	विशेष्य	विशेष
11	4	पदानमै-	पदानामै-
18	2	कस्याचि-	कस्यचि-
19	2	बास्मदादियोग्य-	बास्मदादिभोग्य-
20	2	नापी	नापि
21	13	परवन्तत्वात्	परतन्त्रत्वात्
22	3	सर्वज्ञत्व	सर्वज्ञत्व
23	3	सूक्ष्मादि भेदः	सूक्ष्मादिभेदः
23	13	पूर्वाक्ता	पूर्वोक्ता
23	13	गोणरापन्न	गोचरापन्न
24	7	इष्यागमा	इत्यागमा
24	13	न तर्हि " इत्यादि	न तर्हि " (Tai. Br..... इत्यादि
25	10	जगतो भिन्न	जगतोऽभिन्न
26	10	कारणत्वेन अन्वय	कारणान्वय
31	5	मिथ्यात्वे	मिथ्यार्थे
38	9	कार्यत्वावापो-	कार्यत्वात्, आवापो-
43	14	ग्रहसिद्ध	ग्रहः सिद्ध-
48	14	बोधनं स्यात्	बोधनस्य
61	9	तत्कालापलक्षि-	तत्कालोपलक्षि-
62	5	सात	सति
66	17	व्यावृत्तिभ्रान्ति	व्यावर्त्यभ्रान्ति
68	7	संसर्गसंभवे	संसर्गासंभवे
72	1	अर्थान्तर	अर्थान्तरे
83	7	इन्द्रियोपादाना-	इन्द्रियोपमानाः
83	8	प्रमाणकारणत्वात्	प्रमाणत्वात्
83	14	ग्राहकत्व	ग्राह्यत्व
84	2	व्यावर्त्यैरन्	व्यावर्तैरन्

Page	Line	For	Read
85	1	दुःखावहं	दुःखापहं
85	6	धर्मिविशिष्ट	धर्मी विशिष्ट
86	12	प्रामाण्ये	प्रामाण्ये
87	11	शयवत् इन्द्रिय	शयवदिन्द्रिय
88	1	त तस्य	न तस्य
90	1	इत्यादिवाक्यं	इत्यादिवाक्यं
90	14	प्रमाणं	प्रमाणं
91	2	वेदयाति	वेदयति
91	3	ज्ञानव्यधाने	ज्ञानव्यवधाने
91	8	पुरुषः	पुरुषे
91	10	तत्त्वज्ञान	वक्तृज्ञान
91	13	निवारायामः	निवारयामः
91	14	तस्मात्	तस्मात्
92	3	शिरः पर	शिरः पद
93	8	लभ्यमाने	लभ्यमाने
93	12	केशादि	केशादि
94	1	बाधिततपक्षत्वात्	बाधितपक्षत्वात्
94	3	अनेकान्तिकः	अनैकान्तिकः
94	4	लब्धरूपोदकादिषु	लब्धमूलोदकादिषु
95	13	[ ... जन्यो न ;	[ ... जन्यः,
95	15	‘ किंसंभवं’ प्रमा-	‘ किं संभव’ प्रमा-
95	16	अनाप्त-	आप्त-
97	5	प्रपञ्चस्य	प्रपञ्चस्य
100	1	“ येनाश्रुतं श्रुतं	“ येनाश्रुतं श्रुतं
100	1	अर्थवादा-	अर्थवादो-
101	4	मिथ्यात्वशब्देनैव	मिथ्याशब्देनैव
102	12	आत्मना	अन्यात्मना
104	6	पूर्वस्मिन्	पूर्वस्मिन्
106	4	मुख्यार्थम्-	मुख्यार्थत्वम्-
106	12	दवीये	दवीयो
109	2	दुस्तर्क	दुस्तर्क
110	6	बन्धकामावा	बन्धकमावा
111	8	कारणतिरिक्त	कारणातिरिक्ता
111	17	धर्मिज्ञान	धर्मि ज्ञान

Page	Line	For	Read
115	1	भ्रान्तितो ख्याति	भ्रान्तितोऽख्याति
117	5	रूप्यदिज्ञान	रूप्यादिज्ञान
119	10	सुषुप्तयोः	विविक्तयोः
120	13	अनन्यथासिद्धा	अनन्यथासिद्धा
122	11	तदंशसंसर्गयोः	तदंशसंसर्गस्तयोः
126	15	अत्यन्तसुषुप्तस्य	अत्यन्तमप्राप्तस्य
128	5	सिद्धत्वात्	सिद्धित्वात्
129	4	अनावश्यकत्वात्	अनावश्यकत्वात्
129	4	सर्वगतात्मवादिन	सर्वगतत्वादिना
129	6	व्यतिरेकानिरूपणात्	व्यतिरेकेणानिरूपणात्
129	14	तज्ज्ञानादि स्वका	तज्ज्ञानादिस्वका
133	2	प्रतिबाध्य	प्रतिबध्य
134	3	मशस्य	मर्शस्य
136	9	विशिष्याः	विशिष्याः
139	10	प्रत्ययालम्बनं	प्रत्ययालम्बनं
145	5	करणयायोग्य	करणयायोग्य
147	4	आ बाल	आबाल
147	12	व्याप्त	व्यापित्व
148	4	घटादि	पटादि
148	5	घटादि	पटादि
149	6	प्रमाणानाव	प्रमाणानव
154	13	तहि	तर्हि
155	10	घटादिकार्यस्य	घटादिकारणस्यापि
155	11	अकार्यत्वे	कार्यत्वे
159	7	तदा	omit
160	12	कालस्य च	कालस्य
165	12	योगपथे न	योगपथेन
165	12	क्षणे,	क्षणे
176	5	इति भेद	इत्यभेद
177	3	स्वरूपसम्बन्ध	स्वयं सम्बन्ध
177	3	रूपो गुणश्च	रूपोऽगुणश्च
181	3	प्रमाणादि	प्रमातृप्रमाणादि
185	8	आ गोपाला	आगोपाला
191	5	हि संविदेव	हि संवित् संविदेव



Page	Line	For	Read
198	3	ज्ञानसंमवात्	ज्ञानासंमवात्
197	16	विषकरणा	विषयकरणा
199	1	मखिलं ब्रह्मा	मखिलब्रह्मा
199	1	पुं षट्	पुं षट्
199	12	नाश्रयत्वम्, तथैव	नाश्रयतथैव
200	1	बाधकानुप	बाधकत्वानुप
200	9	शयत्वैऽपि	शयवत्वैऽपि
202	6	द्रव्यस्य	द्रव्यस्य
203	1	ज्ञानयौगपथा-	ज्ञानायौगपथा-
204	3	प्रकाशव्यभि-	प्रकाशव्यभि-
204	11	सुषुप्तिकाले, 'न	'सुषुप्तिकाले न
205	15	अन्यनिमित्त	अनन्यनिमित्त
207	15	"आपोऽस्य	"आत्मैवास्व
207	15	आत्मनो बाधं	आत्मनैवायं
207	16	ज्योतिरास्ते",	ज्योतिषास्ते",
			(Brh. IV, iii, 6)
208	3	गृहीतवस्तुसम्ब	गृहीत एव सम्ब
208	9	प्रध्वंसि, क्रिया	प्रध्वंसिक्रिया
218	2	श्रुत्यैक	श्रुत्येक
222	2	रागादा	रागादौ
226	3	भोक्त्रनु	भोक्त्रननु
246	7	अज्ञानसद्भा	अज्ञातसद्भा
248	12	परस्परे	परस्पर
250	1	ज्ञानसत्त्वे	ज्ञातसत्त्वे
259	1	कत्वात् ।	कत्वात् ;
259	2	स्मृतेः	स्मृतेः ;
264	15	तदर्थ	तदा अर्थ
279	15	पदार्थस्यैव	अपदार्थस्यैव
280	3	विशेषणवि	विशेषणा वि
286	5	शब्दः प्रमाणं, प्रति	शब्दप्रमाणप्रति
304	2	संयुक्त	संयुक्तं
306	8	शुद्धि	शुद्धि







